

<https://doi.org/10.32523/2616-6887>

ISSN (Print) 2616-6887
ISSN (Online) 2617-605X

Л.Н.Гумилев атындағы
Еуразия ұлттық университетінің
ХАБАРШЫСЫ

BULLETIN

of L.N.Gumilyov Eurasian
National University

№2 (143)/2023

ВЕСТНИК

Евразийского национального
университета имени Л.Н.Гумилева

САЯСИ ҒЫЛЫМДАР. АЙМАҚТАНУ. ШЫҒЫСТАНУ. ТҮРКІТАНУ
сериясы

POLITICAL SCIENCE. REGIONAL STUDIES.
ORIENTAL STUDIES. TURKOLOGY
Series

Серия
ПОЛИТИЧЕСКИЕ НАУКИ. РЕГИОНОВЕДЕНИЕ.
ВОСТОКОВЕДЕНИЕ. ТЮРКОЛОГИЯ.

bulpolit.enu.kz

ISSN (Print) 2616-6887
ISSN (Online) 2617-605X

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің

ХАБАРШЫСЫ

BULLETIN

of L.N. Gumilyov Eurasian
National University

ВЕСТНИК

Евразийского национального
университета имени Л.Н. Гумилева

САЯСИ ҒЫЛЫМДАР. АЙМАҚТАНУ. ШЫҒЫСТАНУ.
ТҮРКІТАНУ сериясы
POLITICAL SCIENCE. REGIONAL STUDIES. ORIENTAL STUDIES.
TURKOLOGY Series
Серия ПОЛИТИЧЕСКИЕ НАУКИ. РЕГИОНОВЕДЕНИЕ.
ВОСТОКОВЕДЕНИЕ. ТЮРКОЛОГИЯ

2(143)/ 2023

1995 жылдан бастап шығады
Founded in 1995
Издается с 1995 года

Жылына 4 рет шығады
Published 4 times a year
Выходит 4 раза в год

Астана, 2023
Astana, 2023

Бас редакторы: Нуртазина Р.А.

с.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан (саяси ғылымдар)

Бас редактордың орынбасары **Нечаева Е.Л.**, *с.ғ.к., проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан (саяси ғылымдар)*

Бас редактордың орынбасары **Медеубаева Ж.М.**, *Ph.D., т.ғ.к., доцент, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан (саяси ғылымдар)*

Редакция алқасы

Абжапшарова Б.Ж.	<i>т.ғ.д., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан (шығыстану)</i>
Азмуханова А.М.	<i>т.ғ.к., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан (шығыстану)</i>
Әлиева С.К.	<i>т.ғ.к., проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан (саяси ғылымдар)</i>
Борисов Н.А.	<i>с.ғ.д., Ресей мемлекеттік гуманитарлық университетінің теориялық және қолданбалы саясаттану кафедрасының меңгерушісі, Мәскеу, Ресей (саяси ғылымдар)</i>
Бюлегенова Б.Б.	<i>с.ғ.к., доцент, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан (саяси ғылымдар)</i>
Галимуллина А. Ф.	<i>ф.ғ.д., доцент, Қазан федералды университеті, Қазан, Татарстан Республикасы, Ресей Федерациясы (түркітану)</i>
Дегтярев Д.А.	<i>с.ғ.д., э.ғ.к., профессор, РУДН, МГИМО СИМ, Спбму, Мәскеу, Санкт-Петербург, Ресей (саяси ғылымдар)</i>
Джубатова Б.Н.	<i>ф.ғ.д., проф., әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, Алматы, Қазақстан (шығыстану)</i>
Дюсембекова М.К.	<i>с.ғ.к., доцент, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан (саяси ғылымдар)</i>
Ескеева М.К.	<i>ф.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан (түркітану)</i>
Курьев К.П.	<i>т.ғ.д., проф., Ресей Халықтар Достығы Университеті (РУДН), Мәскеу, Ресей (саяси ғылымдар)</i>
Ланко Д.А.	<i>с.ғ.к., доцент, Санкт-Петербург мемлекеттік университеті, Санкт-Петербург, Ресей (саяси ғылымдар)</i>
Невская И.А.	<i>ф.ғ.к., проф., Гете атындағы университет, Франкфурт-на-Майне, Германия (түркітану)</i>
Нұрбаев Ж.Е.	<i>т.ғ.к., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан (аймақтану)</i>
Оспанова А.Н.	<i>Ph.D., доцент, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан (аймақтану)</i>
Рыстина И.С.	<i>Ph.D., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан (саяси ғылымдар)</i>
Смагулова Г.М.	<i>т.ғ.к., доцент, Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті, Қарағанды, Қазақстан (саяси ғылымдар)</i>
Стамбулов С.Б.	<i>Ph.D. доцент, Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті, Қарағанды, Қазақстан (аймақтану)</i>
Сыздыкова Ж.С.	<i>т.ғ.д., проф., М.В. Ломоносов атындағы Мәскеу мемлекеттік университеті, Мәскеу, Ресей (аймақтану)</i>
Тектігүл Ж.О.	<i>ф.ғ.д., Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе, Қазақстан (түркітану)</i>
Троцкий Е.Ф.	<i>т.ғ.д., проф., Томск мемлекеттік университеті, Томск, Ресей (аймақтану)</i>
Тыбыкова Л.Н.	<i>ф.ғ.к., проф., Горно-Алтай мемлекеттік университеті, Горно-Алтайск, Ресей (аймақтану)</i>
Уяма Томохико	<i>т.ғ.д., проф., Хоккайдо университеті, Саппоро, Жапония (шығыстану)</i>
Шаймердинова Н.Г.	<i>ф.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан (түркітану)</i>
Юсупова А.Ш.	<i>ф.ғ.д., проф., Қазан мемлекеттік университеті, Қазан, Ресей (шығыстану)</i>

Редакцияның мекенжайы: 010008, Қазақстан, Астана қ., Сәтпаев к-сі, 2, 402 б.

Тел.: +7(7172) 709-500 (ішкі 31-410)

E-mail: vest_polit@enu.kz, [web-site:http://bulpolit.enu.kz/](http://bulpolit.enu.kz/)

Жауапты хатшы: Тубышева А.А.

**Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің хабаршысы.
САЯСИ ҒЫЛЫМДАР. АЙМАҚТАНУ. ШЫҒЫСТАНУ. ТҮРКІТАНУ сериясы**

Меншіктенуші: «Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті» КЕАҚ

Қазақстан Республикасы Ақпарат және қоғамдық даму министрлігімен тіркелген. 24.02.2021 ж. № KZ05VPY00032822 - қайта есепке қою туралы куәлігі

Ашық қолданудағы электрондық нұсқа: <http://bulpolit.enu.kz>

Мерзімділігі: жылына 4 рет.

Типографияның мекенжайы: 010008, Қазақстан, Астана қ., Қажымұқан к-сі,13/1, тел.: +7(7172)709-500 (ішкі 31-410)

Editor-in-Chief: Roza Nurtazina

Doctor of Political Sciences, Prof., L.N.Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan (political science)

Deputy Editor-in-Chief: **Yelena Nechayeva**, *Can. of Political Sci., Prof., L.N.Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan (political science)*

Deputy Editor-in-Chief: **Zh anar Medeubaeva**, *Ph.D., Can. of Historical Sci., Assoc.Prof., L.N.Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan (political science)*

Editorial board

- Abzhapparova B.Zh.** Doctor of Historical Sci., L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan (oriental studies)
Azmukhanova A.M. Can. of Historical Sci., L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan (oriental studies)
Aliyeva S.K. Can. of Historical Sci., Prof., L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan (political sciences)
Borisov N.A. Doctor of Political Sci., Head of the Department of Theoretical and Applied Political Science, Russian State University for the Humanities, Moscow, Russia (political sciences)
Byulegenova B.B. Candidate of Political Sci., Associate Professor, L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan (political sciences)
Galimullina A.F. Doctor of Philosophy, Associate Professor, Kazan (Volga Region) Federal University, Kazan, Republic of Tatarstan, Russian Federation (turkology).
Degtyarev D.A. Doctor of Political Science, Candidate of Economic Sciences, Professor, RUDN, MGIMO MFA, St. Petersburg State University, Moscow, St. Petersburg, Russia (political sciences)
Dzhubatova B.N. Doctor of Philosophy, Professor, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan (oriental studies)
Dyusembekova M.K. Can. of Political Sci., Associate Professor, L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan (political sciences)
Eskeyeva M.K. Doctor of Philosophy, Professor, L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan (turkology)
Kurylev K.P. Doctor of History, Professor, RUDN, Moscow, Russia (political sciences)
Lanko D.A. Candidate of Political Sciences, Associate Professor, Saint Petersburg State University, Saint Petersburg, Russia (political sciences)
Nevskaya I.A. Ph.D., Goethe University, Frankfurt-am-Maine, Germany (turkology)
Nurbaev Zh.E. Candidate of Historical Sciences, L. N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan (regional studies)
Ospanova A.N. Ph.D., Associate Professor, L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan (regional studies)
Rystina I.S. Ph.D., L.N. Gumilyov ENU, Nur-Sultan, Kazakhstan (political science)
Smagulova G.M. Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, E.A. Buketov Karaganda State University, Karaganda, Kazakhstan (political Science)
Stambulov S.B. Ph.D., Associate Professor, E.A. Buketov Karaganda State University, Karaganda, Kazakhstan (regional studies)
Syzdykova Zh.S. Ph.D., Professor, Lomonosov Moscow State University, Moscow, Russia (regional studies)
Tektigulj.O. Doctor of Philosophy, K. Zhubanov Aktobe Regional University, Aktobe, Kazakhstan (turkology)
Trotsky E.F. Doctor of Historical Sciences, Professor, Tomsk State University, Tomsk, Russia (regional studies)
Tybykova L.N. Candidate of Philosophy, Professor, Gorno-Altai State University, Gorno-Altai, Russia (regional studies)
Uyama Tomohiko Doctor of Historical Sciences, Professor, Hokkaido University, Sapporo, Japan (oriental Studies)
Shaimerdinova N.G. Doctor of Philosophy, Professor, L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan (turkology)
Yusupova A.Sh. Doctor of Philosophy, Professor, Kazan State University, Kazan, Russia (oriental Studies)

Editorial address: 2, Satpayev str., of. 402, Astana city, Kazakhstan, 010008.

Tel.: +7(7172) 709-500 (ext. 31-410).

E-mail: vest_polit@enu.kz, web-site: <http://bulpolit.enu.kz>

Responsible secretary: A.A. Tubysheva

**Bulletin of the L.N.Gumilyov Eurasian National
University POLITICAL SCIENCE. REGIONAL STUDIES. ORIENTAL STUDIES. TURKOLOGY Series**

Owner: Non-profit joint-stock company «L.N.Gumilyov Eurasian National University»
Registered by the Ministry of Information and Social Development of the Republic of Kazakhstan. Rediscount certificate No. KZ05VPY00032822 dated 24.02. 2021

Available at: <http://bulpolit.enu.kz> Periodicity:
4 times a year.

Address of printing house: 13/1 Kazhimukan str., Astana, Kazakhstan 010008; tel.: +7(7172) 709-500 (ext.31-410)

Главный редактор: **Нуртазина Р.А.**

д.полит.н., проф., ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан (полит. науки)

Зам. главного редактора: **Нечаева Е.Л.**, *к.полит.н., проф., ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан (полит. науки)*

Зам. главного редактора: **Медеубаева Ж.М.**, *Ph.D., к.и.н., доцент, ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан (полит.науки)*

Редакционная коллегия

Абжаппарова Б.Ж.	<i>д.и.н., ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан (востоковедение)</i>
Азмуханова А.М.	<i>к.и.н., ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан (востоковедение)</i>
Алиева С.К.	<i>к.и.н., проф., ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан (полит.науки)</i>
Борисов Н.А.	<i>д.п.н., заведующий кафедрой теоретической и прикладной политологии Российский государственный гуманитарный университет России, Москва, Россия (полит. науки)</i>
Бюлегенова Б.Б.	<i>к.п.н., доцент, ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан (полит.науки)</i>
Галимуллина А.Ф.	<i>д.ф.н., доцент, ФГАОУ ВО «Казанский (Приволжский) федеральный университет», Казань, Республика Татарстан, Российская Федерация (тюркология)</i>
Дегтярев Д.А.	<i>д.п.н., к.э.н., проф., РУДН,МГИМО МИД, СПбГУ, Москва, Санкт-Петербург, Россия (полит.науки)</i>
Джубатова Б.Н.	<i>д.ф.н., проф., КазНУ им. аль-Фараби, Алматы, Казахстан (востоковедение)</i>
Ескеева М.К.	<i>д.ф.н., проф., ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан (тюркология)</i>
Курылев К.П.	<i>д.и.н., проф., РУДН, Москва, Россия (полит.науки)</i>
Ланко Д.А.	<i>к.п.н., доцент, Санкт-Петербургский гос.университет, Санкт-Петербург, Россия (полит.науки)</i>
Невская И.А.	<i>Ph.D., Гете Университет, Франкфурт-на-Майне, Германия (тюркология)</i>
Нурбаев Ж.Е.	<i>к.и.н., ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан (регионоведение)</i>
Оспанова А.Н.	<i>Ph.D., доцент, ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан (регионоведение)</i>
Рыстина И.С.	<i>Ph.D., ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан (полит.науки)</i>
Смагулова Г.М.	<i>к.и.н., доцент КарГУ им. Е.А. Букетова, Караганда, Казахстан (полит.науки)</i>
Стамбулов С.Б.	<i>Ph.D., доцент КарГУ им. Е.А. Букетова, Караганда, Казахстан (регионоведение)</i>
Сыздыкова Ж.С.	<i>д.и.н., проф., МГУ имени М.В. Ломоносова, Москва, Россия (регионоведение)</i>
Тектигул Ж.О.	<i>д.ф.н., Актобинский региональный университет им. К. Жубанова, Актобе, Казахстан (тюркология)</i>
Троцкий Е.Ф.	<i>д.и.н., проф., Томский государственный университет, Томск, Россия (регионоведение)</i>
Тыбыкова Л.Н.	<i>к.ф.н., проф., Горно-Алтайский государственный университет, Горно-Алтайск, Россия (регионоведение)</i>
Уяма Томохико	<i>д.и.н., проф., Университет Хоккайдо, Саппоро, Япония (востоковедение)</i>
Шаймердинова Н.Г.	<i>д.ф.н., проф., ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан (тюркология)</i>
Юсупова А.Ш.	<i>д.ф.н., проф., Казанский государственный университет, Казань, Россия (востоковедение)</i>

Адрес редакции: 010008, Казахстан, г. Астана, ул. Сатпаева, 2, каб. 402

Тел.: +7(7172) 709-500 (вн. 31-410)

E-mail: vest_polit@enu.kz, web-site: <http://bulpolit.enu.kz/>

Ответственный секретарь: Тубышева А.А.

Вестник Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева.

Серия: ПОЛИТИЧЕСКИЕ НАУКИ. РЕГИОНОВЕДЕНИЕ. ВОСТОКОВЕДЕНИЕ. ТЮРКОЛОГИЯ

Собственник: НАО «Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева». Зарегистрировано

Министерством информации и общественного развития Республики Казахстан.

Свидетельство о постановке на переучет №KZ05VPY00032822 от 24.02.2021 г.

Электронная версия в открытом доступе: <http://bulpolit.enu.kz>

Периодичность: 4 раза в год.

Адрес типографии: 010008, Казахстан, г. Астана, ул. Кажымукана, 13/1, тел.: +7(7172)709-500 (вн.31-410)

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің хабаршысы.
Саяси ғылымдар. Аймақтану. Шығыстану. Түркітану сериясы

Bulletin of the L.N. Gumilyov Eurasian National University.
Political Science. Regional Studies. Oriental Studies. Turkology Series

Вестник Евразийского национального университета имени Л. Н. Гумилева.
Серия Политические науки. Регионоведение. Востоковедение. Тюркология

№ 2 (143)/2023

МАЗМҰНЫ/ CONTENT/ СОДЕРЖАНИЕ

САЯСИ ҒЫЛЫМДАР/ POLITICAL SCIENCE / ПОЛИТИЧЕСКИЕ НАУКИ

Асылтаева Э.Б., Ишмухамедов Ш.А. Медиа жастардың азаматтық бірегейлігін қалыптастырудың факторы ретінде Asyltayeva E.B., Ishmukhamedov Sh.A. Media as a factor in the formation of the civic identity of young people Асылтаева Э.Б., Ишмухамедов Ш.А. Медиа как фактор формирования гражданской идентичности молодежи	8
Болысбек М.Ә., Бюлегенова Б.Б. Ауыл әкімдернің сайлауы: сайлау жүйесінің жаңа реформалары Bolysbek M.A., Bulegenova B.B. Elections of rural akims: new electoral reform Болысбек М.А., Бюлегенова Б.Б. Выборы сельских акимов: новые реформы избирательной системы	21
Жанпейісова Қ.Д., Ералина Ж.Е. Компьютерлік пропаганда – коммуникативтік технологиялардың жаңа Zhanpeisova K.D., Eralina Zh.E. Computer propaganda is a new trend in communication technologies Жанпейісова Қ.Д., Ералина Ж.Е. Компьютерная пропаганда – новый тренд коммуникативных технологи	30
Кудабаева А.Ж. Азық-түлік қауіпсіздігінің қазіргі тенденциялары Kudabayeva A.Zh. Current trends in food security Кудабаева А.Ж. Современные тенденции в обеспечении продовольственной безопасности	36
Медведева М.В. Жастардың қазіргі саяси мәдениетін қалыптастырудағы бұқаралық коммуникациялардың рөлі Medvedeva M.V. Mass communications in the formation of modern political culture of youth Медведева М.В. Массовые коммуникации в формировании современной политической культуры молодежи	45
Малгаждарова М.М., Ахметжанова Л.К. Балалар құқығын қорғаудың Еуропалық жүйесі: Қазақстан үшін тәжірибесі Malgazhdarova M.M., Akhmetzhanova L.K. The European system for the protection of children's rights: experience for Kazakhstan Малгаждарова М.М., Ахметжанова Л.К. Европейская система защиты детей: опыт для Казахстана	59
Насимов М.Ө. Ұлттық құрылыстың мәні және негізгі түсініктері Nassimov M.O. Essence and basic concepts of nation-building Насимов М.О. Сущность и основные понятия нациестроительства	70
Нечаева Е.Л., Байгондин Р.Т., Батырбаев К.М. Қазақстан мен Қытай арасындағы сауда-экономикалық ынтымақтастықтың мәселелері мен болашағы Nechayeva Ye.L., Baigondin R.T., Batyrbayev K.M. Problems and prospects of trade and economic cooperation between Kazakhstan and China Нечаева Е.Л., Байгондин Р.Т., Батырбаев К.М. Проблемы и перспективы торгово-экономического сотрудничества между Казахстаном и Китаем	82

Нужежанова С.С., Дюсембекова М.К., Майорова Б.М. Саяси мифодизайн бұқаралық сананы манипуляциялау технологиясы ретінде Nukezhanova S.S., Dyusembekova M.K., Mayorova B.M. Political myth design as a technology for mass consciousness manipulation Нужежанова С.С., Дюсембекова М.К., Майорова Б.М. Политический мифодизайн как технология манипуляции массовым сознанием	94
Туркеева С.М., Избаиров А.К. Америка және Қытайдың Орталық Азиядағы көлік дәліздері үшін геосаяси бәсекелестігі және аймақтық қауіпсіздік мәселелері Turkeeva S.M., Izbaиров A.K. Geopolitical rivalry between the USA and China for transport corridors in Central Asia and problems of regional security Туркеева С.М., Избаиров А.К. Геополитическое соперничество Америки и Китая за транспортные коридоры в Центральной Азии и проблемы региональной безопасности	101
Салимов Д.М. Тәжікстандағы заңды тәртіп ретінде бейбітшілікті сақтаудағы БАҚтың рөлі Salimov D.M. Media in maintaining peace as a legitimate order in Tajikistan Салимов Д.М. СМИ в поддержании мира как легитимного порядка в Таджикистане	114
Ongarova E. The role of non-governmental organizations in Turkish-Armenian relations Ongarova Y. Türkiye-Ermenistan ilişkilerinde sivil toplum kuruluşlarının rolü Онгарова Е. Роль неправительственных организаций в Турецко-Армянских отношениях	129
Уәли Е.С. Қазақстан Республикасының шет елдік инвестициялар тарту бойынша саясатының өзекті мәселелері Uali E.S. The Republic of Kazakhstan on attracting foreign investment current policy issues Уали Е.С. Актуальные вопросы политики Республики Казахстан по привлечению иностранных инвестиций	142

АЙМАҚТАНУ/ REGIONAL STUDIES/ РЕГИОНОВЕДЕНИЕ

Ахмедова Р.А. Өзбекстандағы ақпараттық қоғамды қалыптастырудағы жастардың рөлі Akhmedova R.A. The role of youth in shaping the information society of well-being in Uzbekistan Ахмедова Р.А. Роль молодежи в формировании информационного общества в Узбекистане	151
Джумашев А.М. XX ғасырдың 20-30 жылдарындағы Қарақалпақстанның әкімшілік-территориялық аудандастырылу мәселелері Dzhumashev A.M. The problem of the administrative-territorial zoning of Karakalpakstan in the 20-30s of the twentieth century Джумашев А.М. Проблемы административно-территориального районирования Каракалпастана в 20-30-х годов XX века	159
Мусина Г.С. Цифрландыру және аймақтық интеграция: ЕО және ЕАЭО тәжірибесіне салыстырмалы талдау Musina G.S. Digitalization and regional integration: a comparative analysis of the experience of EU and EAEU Мусина Г.С. Цифровизация и региональная интеграция: сравнительный анализ опыта ЕС и ЕАЭС	166
Нурбаев Ж.Е., Қиюбек Ж.Ж. Өзбекстан Республикасының тарихи саясатындағы Әмір Темірдің рөлі мен маңызы Nurbayev Zh.Ye., Kiyubek Zh.Zh. The role and significance of Amir Timur in the historical policy of the Republic of Uzbekistan Нурбаев Ж.Е., Қиюбек Ж.Ж. Роль и значение Амира Тимура в исторической политике Республики Узбекистан	179
Оспанова А.Н., Ольчикенова Г.К. Қырғызстанның ұлттық құрылысындағы Манастың рөлі мен маңызы Osanova A.N., Olchikenova G.K. The role and significance of Manas in the national construction of Kyrgyzstan Оспанова А.Н., Ольчикенова Г.К. Роль и значение Манаса в национальном строительстве Кыргызстана	189

- Цуй Цзывень.** Қытайдың жоғары білім беруді цифрландыру стратегияларын талдау
Cui Ziwen. Analysis of China's higher education's digitalization strategies
Цуй Цзывень. Анализ стратегий цифровизации высшего образования Китая 201

ШЫҒЫСТАНУ/ ORIENTAL STUDIES /ВОСТОКОВЕДЕНИЕ

- Жұмағалиева Ж.Ә., Биримкулова Г.У.** ҚХР мен ЕО қарым-қатынастарындағы инвестициялық мәселелер
Zhumagaliyeva Zh.A., Birimkulova G.U. Investment issues in relations between the PRC and EU
Жумағалиева Ж.А., Биримкулова Г.У. Вопросы инвестиций в отношениях между КНР и ЕС 211
- Эгамбердиев М.Ш., Тургунбаев И.Е.** Зеки Велиди Тоганның еңбектері бойынша Түркияның гуманитарлық-саяси ғылымдарының модернизациялауы
Egamberdiyev M.Sh., Turgunbayev I.Ye. Modernization of humanitarian and political sciences in Turkey in the works of Zeki Velidi Togan
Эгамбердиев М.Ш., Тургунбаев И.Е. Модернизация гуманитарно-политических наук Турции в трудах Зеки Велиди Тогана 223
- Хамитова Н.Е., Беялова А.Е.** Ақпараттық деректерді басқарудағы Оңтүстік Кореяның ұлттық ұстанымдары
Khamitova N.E., Belyalova A.E. South Korea's national approaches to information data management
Хамитова Н.Е., Беялова А.Е. Южнокорейские национальные подходы к управлению информационными данными 232

ТҮРКІТАНУ/ TURKOLOGY /ТЮРКОЛОГИЯ

- Наханова Л.А., Ак М.** Түркия түркологиясы контекстінде қазақ әдебиетіндегі әңгімені қарастыру
Nakhanova L.A., Ak M. Kazak edebiyatındaki hikâyeciliğe Türkiye türkolajisi bağlamında bir bakış
Наханова Л.А., Ак М. A sight on the Kazakh prose within the context of turkish turkology 241
- Балтабай Д.Ә., Зеки Каймаз.** «Шежіре-и теракиме» тарихи еңбегіндегі топонимдердің этнографиялық сипаты
Baltabai D.A., Zeki Kaymaz. The ethnographic nature of toponyms in the historical work «Shezhire-i terakime»
Балтабай Д.А., Зеки Каймаз. Этнографический характер топонимов в исторического труде «Шежире-и теракиме» 253
- Жиембай Б.С., Маемерова А.Р., Жиембаева Г.Т.** Армян-қыпшақ ескерткіштері тіліндегі ілік септігінің тарихи даму көрінісі
Zhiyembay B.S., Mayemerova A.R., Zhiyembayeva G.T. Historical development of the genitive case in the language of the Armenian-Qypchak monuments
Жиембай Б.С., Маемерова А.Р., Жиембаева Г.Т. Историческое развитие родительного падежа в языке армяно-кыпчакских памятников 263
- Ершаева А.Р., Шалдарбекова А.Б.** «Қорқыт ата» кітабындағы gün «күн» лексемасы
Yershayeva A.R., Shaldarbekova A.B. Continuity of the lexeme gün «sun» in the «Book of Korkyt Ata»
Ершаева А.Р., Шалдарбекова А.Б. Преемственность лексемы gün «солнце» в «Книге моего Деда Коркута 273

Э.Б. Асылтаева,
Ш.А. Ишмухамедов

«Тұран» университеті, Алматы, Қазақстан
(E-mail: e.assyltayeva@turan-edu.kz, sh.ishmukhamedov@turan-edu.kz)

Медиа жастардың азаматтық бірегейлігін қалыптастырудың факторы ретінде

Аңдатпа. Мақалада жастардың арасындағы азаматтық бірегейліктің қалыптасуында кездесетін мәселелер талқыланады, оның ішінде басты назар азаматтық бірегейлену үрдісіне әсер ететін бұқаралық ақпарат құралдары мен әлеуметтік желілердің рөліне аударылған. Қазіргі заманда орын алған халықаралық аренадағы турбуленттік жағдай мен жаһандану үрдісінің белең алуы қоғамның, оның ішінде жастардың арасындағы азаматтылық сана-сезімі мен өзін мемлекеттің азаматы ретінде сезінуінің өзекті мәселелердің қатарына қосты. Осы орайда қазіргі жастардың ақпаратқа жеңіл қолжетімділігін, түрлі ақпараттық арналардың тез таралуын ескере отырып, олардың жастардың санасына, оның ішінде азаматтық бірегейлену үрдісіне тигізетін әсерін зерттеу маңызды болып табылады.

Мақалада бұқаралық ақпарат құралдарының және әлеуметтік желілердің жастардың азаматтық бірегейлігінің қалыптасуына тигізетін әсері анықталады. Сонымен қатар, азаматтық бірегейліктің қалыптасуында жаңа медиа технологиялардың әлеуеті қарастырылып, олардың бірегейлену иерархиясындағы орнына талдау жасалып, азаматтық бірегейлікті қалыптастыруда медианың әлеуеті көрсетіледі. Зерттеуде бұқара ақпарат құралдарының әр түрлерінің жастардың бірегейлену үрдісіне ықпалы анықталған. Онда дәстүрлі бұқара ақпарат құралдарының белгілі-бір рөлі айқындала отырып, жаңа медиа, яғни Интернет пен әлеуметтік желілердің маңыздылығы көрсетілген. Зерттеу Интернет пен әлеуметтік желілер арқылы ақпаратты қабылдайтын жастардың санасында бірегейлену иерархиясында айтарлықтай өзгешеліктер байқалмайтынын көрсетті. Интернет және әлеуметтік желілер арқылы ақпарат алатын жастарда өздерін Қазақстан азаматы ретінде сезіну деңгейі бірдей екені анықталды. Ал дәстүрлі БАҚ-ын пайдаланушы жастардың санасында бірегейлену иерархиясында өзгешеліктер байқалады. Зерттеудің практикалық маңыздылығын зерттеу нәтижелерін ғылыми қызметкерлермен, сондай-ақ медиа, гуманитарлы ғылымдары саласындағы мамандармен пайдалана алу мүмкіндігі құрайды. Бұл мақала ҚР ҒЖБМ ҒК-нің қаржыландыру аясында әзірленді.

Түйін сөздер: азаматтық бірегейлік, жастар саясаты, бұқаралық ақпарат құралдар, жаңа медиа технологиялар, әлеуметтік желілер, жаңа медиа, ақпараттық кеңістік, жаңа медиа, Интернет.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-6887/2023-143-2-8-20>
Түсті: 22.03.2023 / Жариялауға қабылданды: 10.04.2023

Кіріспе

Қазіргі таңда әлемде болып жатқан түрлі өзгерістер әр мемлекеттің өзіндік егеменділігін, ішкі тұрақтылығын сақтап қалуда маңызды орынға ие болатын қоғамның санасындағы азаматтық бірегейліктің қалыптасуы мен нығаюы өзекті мәселелердің қатарынан табылуда. Осы орайда мемлекеттің болашағы ретінде есептелетін жастардың арасында бірегейліктің бұл түрі ерекше маңызға ие. Өйткені, ақпараттық технологиялардың дамуы, оның ішінде әлеуметтік желілер жастардың санасына елеулі әсерін тигізіп жатқанын жоққа шығаруға болмайды. Жастар әлеуметтік желілер, мобильді қосымшалар сияқты ақпараттық технологиялар арқылы түрлі ақпаратты күнделікті қабылдап жатыр. Ол ақпарат көп жағдайда мемлекет тарапынан ғана емес, жастардың ата-анасының назарынан да тыс қалып жатқанын байқауға болады.

Жастардың әлеуметтенуінің басты құралы ретінде бұқаралық ақпарат құралдары, сонымен қатар қазіргі заманның жаңа тренді ретінде әлеуметтік желілердің жастарға тигізетін ықпалы күннен-күнге артуды. Бұл орайда олардың тек қана жағымсыз әсерін ескеріп қана қоймай, жаңа медианың жастардың әлеуметтену үрдісінде оңтайлы қолдануға болатын әлеует ретінде қарастыруға болады.

Мәселенің тұжырымдамасы

Жас ұрпақтың азаматтық бірегейлігін қалыптастырудағы әр түрлі әлеуметтік институттардың, оның ішінде жастардың әлеуметтенуінде алғашқы ақпарат беріп, құндылықтарды дәріптейтін отбасының рөлі бүгінде екіұшты бағаланады. Посткеңестік мемлекеттерге тән аға буын мен жас ұрпақтың өкілдіктер арасындағы көп жағынан алшақтық әлі де болса орын алуда деген оймен толық келісуге болады. Сондықтан бүгінгі таңда азаматтық бірегейлікті қалыптастыруда бұқаралық ақпарат құралдары үлкен рөл атқарады. Бұқаралық ақпарат құралдары жас ұрпаққа мемлекеттің толыққанды азаматы ретінде сезінуі мен өзін осы мемлекетте толық жүзеге асыра алу мүмкіндіктің бар екендігіне сенім қалыптастыруға жауапты болып табылады.

Зерттеудің мақсаты

Зерттеудің мақсаты қазіргі заманда азаматтық бірегейліктің қалыптасуына

бұқаралық ақпарат құралдары мен әлеуметтік желілердің рөлін анықтау болып табылады. Қазіргі таңда бұқаралық ақпарат құралдарының этностық бірегейлікті қалыптастыруда рөлін зерттеуге бағытталған ғылыми еңбектер көп. Ал азаматтық бірегейлікті қалыптастырудағы медианың маңызын зерттейтін еңбектер жеткіліксіз болып табылады.

Зерттеу әдістері

Зерттеудің эмпирикалық базасын бұқаралық ақпарат құралдар мен әлеуметтік желілердің азаматтық бірегейлікті қалыптастырудағы рөлін анықтау мақсатында жастардың арасында жүргізілген әлеуметтік сауалнама құрады. Сауалнама Алматы қаласының жоғарғы оқу орындарында білім алып жатқан жастар арасында 2023 жылдың қаңтар-ақпан айларында жүргізілді. Сауалнамаға 14-35 жас аралығындағы барлығы 370 азаматтар қатысты. Бұл орайда жастар санатына жататын азаматтардың жасын 35 жасқа дейін ұлғайту туралы заңнамаға енгізілген өзгерістер, сонымен қатар Алматы қаласындағы жастардың ресми статистикасы ескерілді [1]. Әлеуметтік зерттеу қорытындыларын талдау үшін жастарды Э.Эриксон ұсынған жас кезеңділігі бойынша 3 топқа бөліп қарастыру ұсынылды [2].

Сауалнама анонимді түрде өтті. Барлық сауалнамаларда іріктеу көп сатылы стратификацияланған, аумақтық, кездейсоқ болып табылады. Зерттеуге Алматы қаласының әр ауданында тұратын азаматтар қамтылды. Рұқсат етілген қатенің мөлшері – 2,97%. Сауалнамаға азаматтық бірегейлікті зерттеуде жиі қолданылып жүрген сұрақтар енгізілді. Сонымен қатар, сауалнама автормен әзірленген сұрақтардан тұрды. Сауалнама әлеуметтік зерттеулерге қойылатын талаптарға сәйкес барлық кезеңдерден өтті. Сұрақтар алдын-ала экспертизадан өтті. Сауалнама сұрақтарын тәжірибеде әлеуметтік зерттеулер жүргізіп жүрген жетекші үш эксперт қарады. Зерттеуге жастардың қатысатынын ескеріп, эксперттер тарапынан сұрақтарды жастарға түсінікті болатындай етіп, жеңілдетуге қатысты ұсыныстар айтылды. Эксперттердің берген ескертулері толығымен ескерілді. Экспертизадан кейін сауалнама 2 рет пилоттық зерттеуден өтті. Бірінші пилоттық зерттеу барысында жастар тарапынан жиі айтылған, сауалнамада

көрсетілмеген жаңа жауап нұсқасын қосу туралы шешім қабылданды. Екінші пилоттық зерттеу барысында сұрақтар туындамай, сауалнама апробациядан сәтті өтті. Пилоттық зерттеулерге барлығы 70 жас азаматтар қатысты.

Зерттеу нәтижелері мен талқылау

Соңғы жылдары қоғамдық-гуманитарлық ғылымда азаматтық бірегейлік ұғымын кеңінен зерттеу орын алуда. Дегенмен де, қазіргі таңда азаматтық бірегейлікке қатысты нақты, жалпы анықтама жоқ. Әрбір ғалым бұл құбылысты әртүрлі қырынан қарастырады және бір жақты түсіндірудің күрделілігін дәлелдейді.

Азаматтық сәйкестілік мәселесі алғаш рет батыс ғылымында үлкен талқылауға ие болды. Көптеген ғалымдар азаматтық бірегейлік - бұл ұлттың қалыптасуынан туындаған субъективті сана деп есептейді. Азаматтық бірегейлікті азаматтық ұлттың қалыптасуының жемісі ретінде түсіндіретін ғалымдар саны көбейе бастағанын байқауға болады. Саналы таңдау дәстүрлері ғылымға өз үлестерін қосты (rational choice). Бұл дәстүр көбінесе Д. Лайтиннің еңбегінде көрініс табады [3]. Ғалымның жұмысында тіл мен азаматтық бірегейліктің арақатынасы талқыланып, бірегейлікті қалыптастырудағы тілдің орны анықталды. Азаматтық бірегейлікті зерттейтін ғалымдар санатына Р.Куран [4], К.Чандра [5], Р.Брубейкер [6], Дж.Гибсон [7], Д.Сирс [8] және т. б. жатады.

Азаматтық бірегейліктің қалыптасуын «азаматтық ұлт» ұғымының синонимі ретінде қарастыратын ғалымдардың ішінде И.Гердер [9], Г.Гегель [10], Дж.Роулз [11], Я.Тайлор [12] атауға болады. Бұл ғалымдар азаматтық қоғам мен бостандық категориялары бойынша азаматтықты қарастырады.

Азаматтық бірегейліктің әлеуметтік-мәдени құрылымы контекстінде Е.Смиттің [13], С.Шульманнның [14] және т. б. Ғалымдардың еңбектері әлеуметтік ғылымның дамуы үшін, оның ішінде ұлттың қалыптасуы контекстінде маңызды және құнды болып табылады.

Либералды дәстүрді түсіндірудегі азаматтық бірегейлік мәселелері Ресей Федерациясы ғалымдарының ең өзекті тақырыптарының біріне айналуда. Бұл тұрғыда азаматтық бірегейлік патриотизм мен азаматтық тұрғысынан қарастырылады. Бұл кезекте үлкен үлес қосқан ғалымдардың

ішінде А.Г.Здравомыслов [15], В.А.Тишков [16], Э.А.Поляков [17], П.А.Цыганков [18], В.Журавлева [19], Р. Анисимов [20] және т. б. атауға болады.

Азаматтардың бірегейлену үрдісін, оның ішінде азаматтық бірегейліктің қалыптасу ерекшеліктерін өз еңбектерінде атап өткен ғалымдардың ішінде А.Нысанбаев, А.Косиченко, Р.К.Кадыржанов, Н.Романова, Е.К.Алияров, В.Д.Курганская, М.С.Ашимбаев, Л.С.Ахметов, Б.Бектурганова, Г.Оразалиева, М.Шайкемелов, А.С.Балгимбаев, М.Нурғалиева, С.С.Ахметова, Г.А.Бейсенованы атауға болады.

Азаматтық бірегейлікті көп ғалымдар Отанға деген сүйіспеншілікпен түсіндіреді. Сонымен қатар, зерттеушілер қазіргі ақпараттық кеңістік жағдайында азаматтық бірегейлікті қалыптастыру процесі бірнеше кезеңнен өтетінін айтады:

- біріншіден, ұлттық және азаматтық сезімдер туралы хабардар болу және азаматтарды басқа халықтардан бөлу;

- екіншіден, өзінің жеке азаматтығын сезіну;

- үшіншіден, өз мәдениетін басқа мәдениеттермен салыстыру («біз-олар»);

- елдегі саяси қауымдастықтың субъектісі ретіндегі орнын түсіну және ұлтаралық өзара іс-қимыл қажеттілігін мойындау [21].

Азаматтық бірегейлікті қалыптастыруда ақпарат кеңістігіндегі құндылықтар жүйесінің насихатталуы үлкен мәнге ие. Оның ішінде дәстүр мен идеология тек қана жастардың ғана емес, барша Қазақстан халқының бірігуінің негізі болып есептеледі. Ақпарат құралдары азаматтардың санасына әсер ете отырып, бірегейлену үрдісіне, азаматтық құндылықтар жүйесіне тікелей әсер етеді.

Кейбір ғалымдардың пікірінше, азаматтық бірегейлікті қалыптастыру әртүрлі арналар арқылы және көптеген факторлардың әсерінен жүзеге асады. Азаматтық қоғамдастықтың ұжымдық субъективтілігін қалыптастыру және қолдау факторларының ішінде ең маңыздылары: жалпы тарих, азаматтық қоғамдастықтың өзін-өзі тануы, ортақ мәдениет, тіл, қоғамдастықтың саяси әрекеттермен байланысты бірлескен эмоционалды күйлерді сезінуі [22].

Бұқаралық ақпарат құралдары адамның, ұлттық, азаматтық бірегейліктің және жалпы қоғамның дамуында маңызды рөл атқарады. Олардың негізгі миссиясы – өзін әртүрлі функцияларды орындайтын арна ретінде

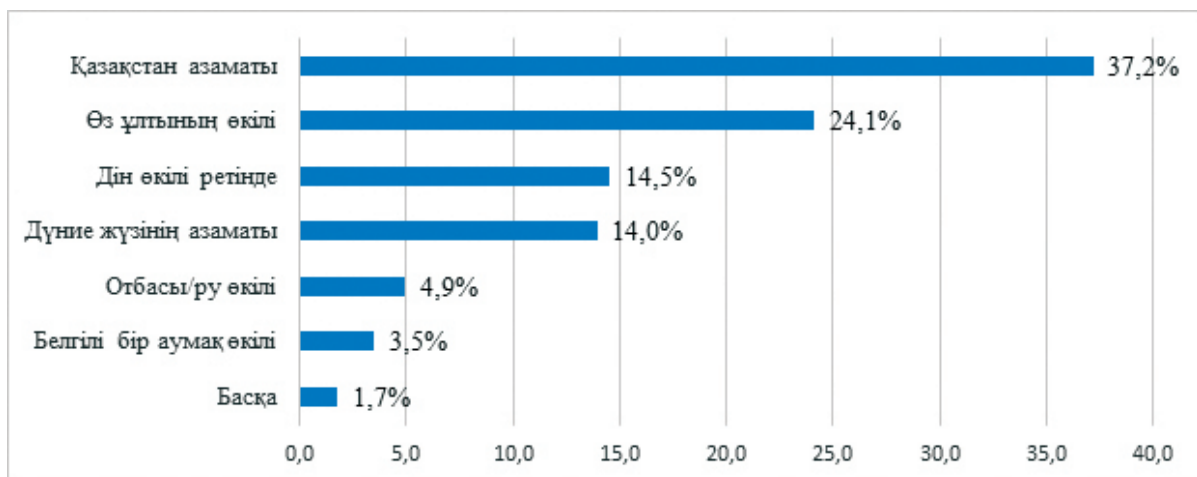
ұсыну: ақпараттандыру, көңіл көтеру, пікір қалыптастыру, сонымен қатар ағарту. А.Вики, Э.С.Сильва және Л.М.Хименес Анхельдің көзқарасы бойынша, мұндай коммуникативті қатынастар қоғамдастық сезімін нығайтуға және әлеуметтік жағдайларды бақылауға мүмкіндік беретін рәміздер арқылы дамиды [23].

Қазақстанда азаматтық бірегейлікті қалыптастыру бірнеше кезеңдерден өтті. Мемлекет деңгейінде бірегейлікті қазақстандық бірегейлікпен ұштастырып, бірліктің іргетасы ретінде мәдени, этностық, тілдік және діни әралуандылыққа негізделген жалпыұлттық құндылықтарды дәріптеу 2015 жылы жүзеге асты. Бұл «Қазақстандық бірегейлік пен бірлікті нығайту және дамыту» тұжырымдамасын бекіту туралы Қазақстан Республикасы Президентінің 2015 жылғы 28 желтоқсандағы № 147 Жарлығында көрініс тапты. Бұл тұжырымдамада азаматтық бірегейлік «Мәңгілік ел» жалпы ұлттық патриоттық идеясымен байланыстырылды. Тұжырымдаманы іске асыру мерзімі 2015 – 2025 жылдар аралығын қамтыса да, Жарлық 2018 жылдың 5 мамырында күші жойылды. Тұжырымдамада азаматтық бірегейлікті қалыптстыруда Қазақстан халқы ассамблеясының, үкіметтік емес ұйымдардың, Дүниежүзілік қазақтар қауымдастығымен қатар, қазақстандық бірегейлікті нығайту

жүйесінде бұқаралық ақпарат құралдарының да рөлдері көрсетілген [24]. Тұжырымдаманы уақытынан бұрын тоқтату себептері көрсетілмеген.

Зерттеуге қатысқан респонденттердің 69,5% қазақ ұлты, 30,5% басқа ұлттар өкілі, оның ішінде 11,7% орыс ұлтының өкілдері қатысты. Жынысына қарай респонденттердің саны біркелкі.

Зерттеуге қатысушылардың өзіндік идентификациясын анықтау мақсатында «Өзіңізді бірінші орында кіммін деп санайсыз» деген сұрақ қойылды. Сұраққа көп дегенде 3 жауап беру мүмкіндігі көзделген. Нәтижесінде жауаптардың ішінде «Қазақстан азаматы» деген нұсқа жиі таңдалды (37,2%). Бұл жастардың арасында азаматтық бірегейліктің басым болғанын көрсетеді. Дегенмен де, алдыңғы жылдары жалпы қазақстандықтардың арасында жүргізілген азаматтық бірегейліктің деңгейінен төмен екенін байқауға болады. Әр түрлі зерттеу институттарымен жүргізілген сауалнама қорытындылары бойынша 2000 жылдан бастап азаматтық бірегейліктің деңгейі 46% төмен болмаған. Соңғы 2014 жылы жүргізілген сауалнама бойынша азаматтық бірегейліктің деңгейі 57,1% құраған [25]. Бұл жастар арасында жалпы қазақстандықтармен салыстырғанда азаматтық бірегейліктің төмен екенін көрсетеді.

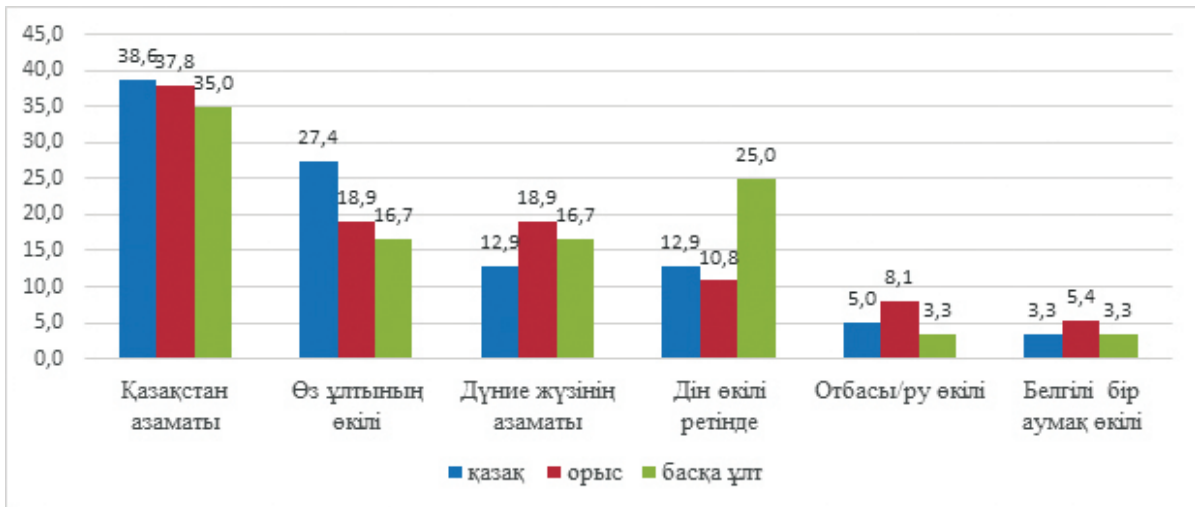

Сурет 1. «Өзіңізді бірінші орында кіммін деп санайсыз (3 жауапты таңдауға болады)» сұрағына берілген жауаптардың пайыздық көрсеткіші

Суретте көрсетілгендей, жастардың арасында екінші орында ұлттық, яғни этностық бірегейліктің тұрғанын байқауға болады (24,1%). Сонымен қатар, жастардың арасында діни бірегейлік (14,5%) пен жаһандық бірегейлік (14%) түрлерінің бір орында тұрғанын көруге болады. Жаһандық бірегейлік, яғни «дүние жүзінің азаматымын» деген жауап сауалнамаға пилотты зерттеу жүргізу барысында жастардың ұсыныстары негізінде қосылды. Бұл қазіргі таңдағы жастардың арасында жаһан азаматы болу сияқты жаңа бірегейлік түрінің қалыптасып

келе жатқанын көрсетеді.

Зерттеу барысында азаматтық бірегейлік деңгейінің жастардың этностық құрамы тұрғысынан айырмашылықтың жоқ екенін байқауға болады. Қазақ пен орыс ұлты өкілдерінің арасында азаматтық бірегейлік деңгейінің көрсеткіші қатысты бірдей (қазақ – 38,6%, орыс – 37,8%). Ал басқа ұлт өкілдері арасында азаматтық бірегейліктің деңгейі шамалы төмен екенін байқауға болады. Бірінші орында өзін Қазақстан азаматы ретінде сезінемін деген жауапты 35% өзге ұлт өкілдері белгілеген.

Сурет 2. «Өзіңізді бірінші орында кіммін деп санайсыз (3 жауапты таңдауға болады)» сұрағына берілген жауаптардың пайыздық көрсеткіші (этнос бойынша)

Ұлттық бірегейлік басқа ұлт өкілдерімен салыстырғанда қазақ жастарының арасында жоғары екені анықталды. Қазақ жастарының 27,4% өздерін ұлт немесе белгілі бір этнос өкілі ретінде сезінеді. Бұл бірегейлік түрі бірегейлену иерархиясында екінші орында орналасқан. Атап өтетін жайт, этностық топтар арасында өздерін дүниежүзілік азаматы ретінде сезіну көбінесе орыс жастарына (18,9%) және басқа ұлт өкілдеріне тән (16,7%). Ал діни бірегейлік басқа ұлт өкілдері арасында жоғары (25%).

Азаматтық бірегейліктің қалыптасуына бұқара ақпарат құралдарының әсерін анықтау мақсатында жастарға «Елімізде болып жатқан оқиғалар туралы ақпаратты қандай арналардан аласыз?» деген сауал қойылды. Сауалнама нәтижелерін салыстырмалы

талдау арқылы қарастыру көзделді. Бұл орайда жастардың арасында «өздерін бірінші орында Қазақстан азаматы ретінде есептеймін» деген жауапты таңдағандар мен зерттеуге қатысушылардың арасында бұл жауапты таңдамағандардың көрсеткіштері салыстырылды.

Зерттеудің нәтижесінде «Өзіңізді бірінші орында кіммін деп санайсыз» деген сұраққа «Қазақстан азаматы» деген жауапты таңдамағандардың басым бөлігі ақпаратты Интернет желісінен алатындығы анықталды (51,5%). Ал өздерін бірінші орында Қазақстан азаматы ретінде есептейтін жастардың 48,6% ақпаратты тек қана Интернет арқылы алатыны байқалды. Бұл азаматтық бірегейліктің қалыптасуына Интернет желісінің біршама болса да кері әсерін тигізетінін көрсетеді.

Кесте 1. «Ақпаратты қандай арналар арқылы аласыз (бірнеше жауапты таңдауға болады)» сұраққа берілген жауаптардың нәтижелері

Ақпарат арналары	Бірінші орында «Қазақстан азаматы» ретінде есептейтін жастар	Бірінші орында «Қазақстан азаматы» ретінде есептемейтін жастар
Интернет	48,6%	51,5%
Әлеуметтік желілер	46,9%	46,6%
Дәстүрлі БАҚ (теледидар, газета, радио)	4,5%	1,9%

Зерттеудің маңызды нәтижесінің бірі ретінде жастардың арасында азаматтық бірегейліктің қалыптасуына дәстүрлі бұқаралық ақпарат құралдарының оң әсерін тигізетінін көруге болады. Бірінші орында «Қазақстан азаматы» ретінде есептейтін жастар жиі ақпаратты дәстүрлі БАҚ арқылы аламын деген жауапты таңдаған (4,5%). Ал, өздерін Қазақстан азаматы ретінде есептемейтін жастар дәстүрлі БАҚ арна көзі ретінде тек қана 1,9% жиілікпен көрсеткен. Бұл дәстүрлі бұқаралық ақпарат көздерінің азаматтық бірегейліктің қалыптасуында маңызды рөл атқаратынын көрсетеді.

Зерттеуге қатысқан жастардың 49,1% ақпаратты Интернет арқылы алса, 46,7% әлеуметтік желілерде және 4,2% бұқаралық ақпараттық құралдары арқылы алатыны анықталды. Дәстүрлі БАҚ пайдаланушылардың арасында жастардың

аз екенін мойындай отырып, бұл арна көзінің азаматтық бірегейлікке тигізетін рөлін атаған жөн. Бұл орайда, тек қана теледидар емес, қазіргі кезеңде радионың да әлеуметін ескерген жөн деп есептейміз. Өйткені, қазіргі жастар арасында мобильділіктің жоғары болуы, уақытты үнемдеу сияқты жүріс-тұрыс ақпаратты жүре отырып алу, оның ішінде бір мысал ретінде көліктерде жаңалықтарды алуға ұмтылу сияқты тенденция байқалады. Сауалнамаға қатысушылар газетті мүлдем оқымайтынын көрсеткен. Бұл өз кезегінде азаматтық бірегейлікті қалыптастыруда ақпарат құралдарының аталмыш түрі ешқандай нәтиже бермейтінін көрсетеді. Сонымен қатар, жастардың көбі ақпарат құралдарының интернет-ресурстары түрімен қатар олардың әлеуметтік желілердегі арналары мен мобильді қосымшаларды жиі пайдаланытын көрсеткен.

Кесте 2. «Елімізде болып жатқан оқиғалар туралы ақпаратты қандай дереккөздерден аласыз?» сұрағына берілген жауаптардың бірегейлік түрі бойынша пайыздық көрсеткіші

№	Бірегейлік түрі	қазақстандық	ресейлік	шетелдік	басқа
1	Өз ұлтының өкілі	84,1	2,3	13,6	0,0
2	Дін өкілі ретінде	82,7	3,8	13,5	0,0
3	Қазақстан азаматы	82,8	1,5	14,2	1,5
4	Дүние жүзінің азаматы	59,3	11,9	25,4	3,4
5	Белгілі бір аумақ өкілі	75,0	0,0	25,0	0,0
6	Отбасы/ ру өкілі	75,0	0,0	18,8	6,3

Зерттеу нәтижесінде өзін Қазақстан азаматы (82,8%), өз ұлтының (82,7%) және дін өкілі (84,1%) ретінде есептейтін жастардың көбісі ақпаратты қазақстандық бұқаралық ақпарат құралдарынан алатынын көрсеткен. Ақпаратты ресейлік (11,9%) және шетелдік (25,4) бұқаралық ақпарат құралдарынан

алатын жастардың санасында жаһандық бірегейліктің (дүниежүзінің азаматымын) жоғары екенін көруге болады. Сонымен қатар, атап өтетін жайт, өздерін дүниежүзінің азаматы ретінде санайтын жастар ақпарат алу үшін қазақстандық бұқара ақпарат құралдарын басқа бірегейлікті иеленетін

азаматтардан аз пайдаланатыны белгілі болды (59,3%). Белгілі бір аумақ өкілі мен отбасы/рудың өкілі ретінде өзін есептейтін азаматтардың ақпарат көздерінің түрі ұқсас көрсеткішті көрсетеді.

Ақпарат көздердің азаматтардың бірегейлену үрдісіне әсерін анықтау мақсатында респонденттердің жауаптарын ақпарат арналары тұрғысынан қарастыру алға міндет етіп қойылды.

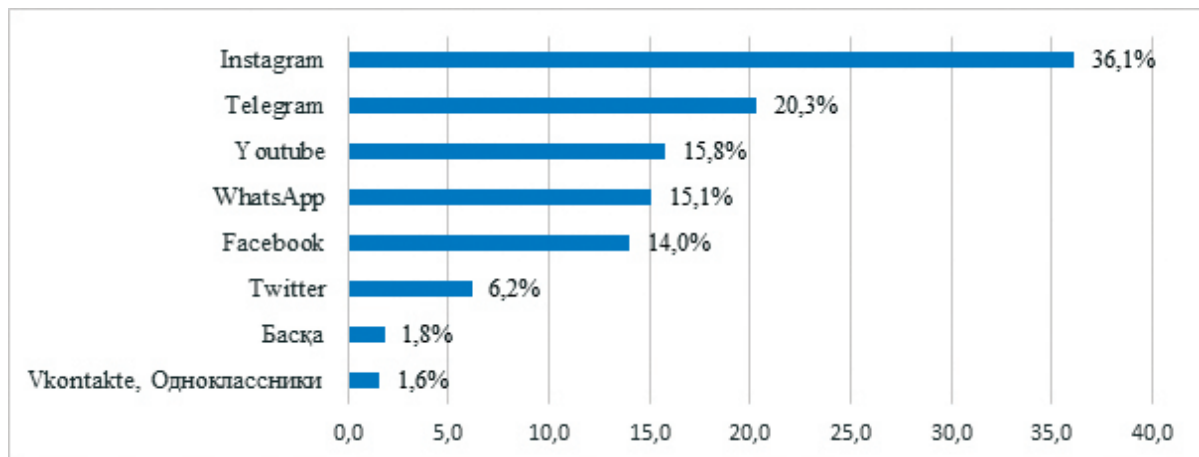
Кесте 3. «Өзіңізді бірінші орында кіммін деп санайсыз (3 жауапты таңдауға болады) сұрағына берілген жауаптардың ақпарат арналары бойынша пайыздық көрсеткіші

Ақпарат арналары	Өз ұлтының өкілі	Дін өкілі ретінде	Қазақстан азаматы	Дүние жүзінің азаматы	Белгілі бір аумақ өкілі	Отбасы/ру өкілі
Интернет	24,9%	13,3%	38,7%	15,1%	2,7%	5,3%
Дәстүрлі БАҚ (теледидар, газета, радио)	9,5%	23,8%	38,1%	9,5%	0%	19%
Әлеуметтік желілер	24%	16,9%	37,3%	12,9%	4,9%	4%

Кестеде көрсетілгендей, Интернет пен әлеуметтік желілер арқылы ақпаратты қабылдайтын жастардың санасында бірегейлену иерархиясында айтарлықтай өзгешеліктер байқалмайды. Интернет (38,7%), дәстүрлі БАҚ (38,1%) және әлеуметтік желілер (37,3%) арқылы ақпарат алатын жастарда өздерін Қазақстан азаматы ретінде сезіну деңгейі бірдей. Бұл барлық ақпарат көздерінің бірегейлену үрдісіне тигізетін әсердің көп екенін көрсетеді. Дегенмен де, Интернет пен әлеуметтік желілер арқылы ақпарат алатын респонденттерде этностық бірегейліктің те жоғары болғандығын көруге болады (24% және 24,9%). Дәстүрлі БАҚ арқылы ақпарат қабылдайтын азаматтарда

этностық бірегейлік көрсеткіші 2 есеге төмен (9,5%), ал діни бірегейлігінің (23,8%) және отбасылық, рулық бірегейліктің (19%) керісінше жоғары екендігін көруге болады. Бұл жастардың отбасылық, консервативтік құндылықтардың орныққанын көрсетеді.

Жастардың арасында әлеуметтік желілерді пайдалану ерекшеліктерін анықтау мақсатында «Ақпарат алу үшін ең маңызды әлеуметтік желі немесе мессенджер (ойын-сауық үшін емес) атаңыз» деген сауал қойылды. Зерттеуде әлеуметтік желілер түрінің бірегейлену үрдісіне, оның ішінде азаматтық бірегейліктің деңгейінің өзгеше болуына әсері анықталмады.

Сурет 3. «Ақпарат алу үшін ең маңызды әлеуметтік желі немесе мессенджер (ойын-сауық үшін емес) атаңыз» сұрағына берілген жауаптардың пайыздық көрсеткіші

Әлеуметтік желілердің ішінде жастар ақпаратты көбінесе «Instagram» арқылы алатыны анықталды (36,1%). Бұл ретте «Instagram» желісіндегі миллиондаған пайдаланушылары бар ақпараттық қауымдастық (сообщество) ақпарат алудың бірден-бірі көзі ретінде есептеледі. Ақпарат мұндай жағдайда мәжбүрсіз астыртын қабылданады. Ақпарат алудың көзі ретінде екінші орында «Telegram» әлеуметтік желісі тұр. Қазіргі таңда Қазақстанда «Telegram-арналарына» сұраныс күннен-күнге өсіп келе жатыр. «Telegram» арналарын талдау қызметі болып табылатын TGStat агенттігінің мәліметінше, Қазақстанда қазіргі таңда 6433 жуық Telegram-арналары бар [26]. Сауалнамаға қатысқан жастар ақпаратты бұқаралық ақпарат құралдарының, оның ішінде интернет-ресурстардың Telegram

қосымшасындағы ақпараттық арналар арқылы алатындарын атап өтті. Қазіргі кезеңде жаңа «тренд» ретінде дамып келе жатқан «Tik Tok» әлеуметтік желісі жастармен тек қана сауық үшін пайдаланылатыны анықталды.

Зерттеу көрсеткендей, жастардың арасында «Twitter» әлеуметтік желісе де арқылы ақпарат алатын жастар бар. Бұл орайды «Twitter»-дің миллиардтаған табысы барын, танымал тұлғалар мен ірі компаниялар арасында үлкен танымалдылығын және жақында әлеуметтік желіні Элон Маск иемденіп, оны одан да тиімді және қолдануға ыңғайлы ету жоспарларын ескерсек, «Twitter»-дің жас буын арасында қолдану белсенділігін болжауға болады. Әлеуметтік желі жастар үшін шетелдік жаңалықты бірінші есту мен өзінің ойын білдіруге қолайлы жеңіл интерфейсі арқылы қызықтырады.

Кесте 4. «Елімізде болып жатқан оқиғалар туралы ақпаратты қандай дереккөздерден аласыз?» сұрағына берілген жауаптардың бірегейлік түрі бойынша пайыздық көрсеткіші

№	Бірегейлік түрі	Facebook	Twitter	Instagram	WhatsApp	Telegram	Vkontakte, Однокл.	Youtube
1	Өз ұлтының өкілі	5,3%	26,2	25,5%	26,6%	22,9%	14,3%	19,3%
2	Дін өкілі ретінде	26,3%	16,7%	16,2%	18,3%	14,3%	28,6%	13,2%
3	Қазақстан азаматы	52,6%	35,7%	38,0%	36,7%	38,6%	28,6%	36,0%
4	Дүние жүзі азаматы	5,3%	11,9%	11,4%	10,1%	15,0%	14,3%	15,8%
5	Белгілі бір аумақ өкілі	5,2%	0,0%	3,7%	3,7%	2,9%	14,3%	5,3%
6	Отбасы/ ру өкілі	5,1%	9,5%	5,2%	4,6%	6,4%	0,0%	10,5%

Зерттеу нәтижесінде «Facebok» әлеуметтік желісінің азаматтық бірегейлікті қалыптастыруда бірінші орында тұрғанын байқауға болады (52,6%). Яғни, зерттеу барысында «Instagram» ақпарат алу үшін ең маңызды әлеуметтік желі ретінде көрсетілгенімен, «Facebook» қолданушылары арасында азаматтық бірегейліктің жоғары көрсеткіші орын алғанын көруге болады.

Бұл Қазақстандағы осы желінің ерекше мәртебегіне, ол қоғамдық пікірді айқындайтын ықпалдың маңызды құралына айналды деген ойды дәлелдейді [27]. Ал «Twitter», «Instagram», «WhatsApp», «Telegram», «Youtube» желілерінің жастардың азаматтық бірегейлігіне бір деңгейде әсер ететінін көруге болады. Азаматтық бірегейліктің төмен деңгейі «Vkontakte.«Одноклассники» желілерін пайдаланушыларда байқалады (28,6%). Жаһандық бірегейлік көбінесе

«Telegram» (15%), «Youtube» (15,8%) және «Vkontakte.«Одноклассники» (14,3%) әлеуметтік желілерін пайдаланатын жастарда байқалады. Бұл осы желілердегі шетелдік ақпаратты тарататын арналар мен қауымдастықтардың болуымен түсіндірулі мүмкін.

Жастардың құндылықтар жүйесі әлі де толыққанды қалыптаспағанын ескеретін болсақ, бұқаралық ақпарат құралдары мен әлеуметтік желілердің ықпалына ең бейім жас ұрпақ екенін мойындау қажет. Бүгінгі таңда жаңа медиа тек қана жастардың өмір салтына, мінез-құлқына ғана әсер етіп қоймай, жастардың сыртқы келбетіне де өз ықпалын тигізіп келеді.

Жастардың азаматтық сана-сезімін қалыптастыру көбінесе «жасырын механизмдердің» әсерінен жүзеге асырылады. Оларға саяси шешімдер мен күнделікті

өмірдің шындығы арасындағы қайшылықтар, қоғамды біріктіретін саяси құндылықтардың болмауы жатады [23]. Осы орайда жастарға дұрыс бағдар мен құндылықтар жүйесін дәріптейтін оңтайлы ақпарат көздерін қолданған жөн.

Қорытынды

Қазіргі таңда әлеуметтік желілер кез-келген аудиториямен байланыстың негізгі арнасы ретінде берік орнықты. Интернет-ресурстарды барлық өзекті ақпаратты тұтынылатын әлеуметтік желілер мен мессенджерлер алмастырды. Жалпы Қазақстан бойынша әлеуметтік медианы пайдаланушылардың үлесі 2021 жылы 63,5% құрады [28]. Қазіргі әлемде жас ұрпақ өзін виртуалды кеңістіксіз елестете алмайды. Тұтастай алғанда, олар күн сайын күніне бірнеше сағат жұмсайды, бізге жаңа медиа ұсынатын барлық ақпаратты сіңіреді және оңдейді. Әлеуметтік желілер қазіргі таңда жас ұрпақ үшін негізгі ақпарат көзі болып табылады.

Бұқаралық ақпарат құралдары жеке адамдардың, әсіресе жас ұрпақтың көзқарастары мен мінез-құлқына әсер ете алатындығын мойындау керек. Бүгінгі таңда теледидар, газеттер, журналдар, радио ресми ақпараттың негізгі таратушылары болып қала береді, ал Интернет, зерттеу көрсеткендей, жастардың бойында құндылықтар мен азаматтық бірегейлік иерархиясын қалыптастыруға белсенді түрде қатысады. Қазіргі адамның өмірінде жаңа медиа

үлкен маңызға ие. Олар құндылық жүйесін қалыптастырады және жас ұрпаққа мінез-құлық үлгілерін тағайындайды.

Қазақстанда жалпы азаматтардың арасында жүргізілген сауалнама қорытындыларымен салыстырғанда қазіргі таңда жастардың арасында азаматтық бірегейліктің төмен деңгейі байқалады. Осы орайда әлеуметтік және саяси институттардың әлеуетін пайдаланып, жұмыстарын белсендіру жөн деп есептейміз. Оның ішінде бұқаралық ақпарат құралдары мен әлеуметтік желілер арқылы бірегейлену үрдісіне ықпал ету маңызды.

Қазіргі таңда Қазақстанның медиа кеңістігі, атап айтқанда әлеуметтік желілерде жастарға арналған азаматтық құндылықтардың өздігінен дәріптеліп келе жатқанын байқауға болады. Мемлекет тарапынан мақсатты бағытталған кешенді саясат әлеуметтік желілерде жеткілікті деңгейде жүзеге асырылып жатқан жоқ деуге болады. Осы тұста жастардың арасында азаматтық бірегейлікті масс-медиа арқылы қалыптастыру маңызды инструменттердің бірі ретінде қарастырған жөн.

Жаңа медиа азаматтық бірегейлік пен патриоттық сезімді қалыптастырудың қуатты агенті болып табылады. Сондықтан Интернет пен әлеуметтік желілерді азаматтық бірегейлікті сақтап қана қоймай, оны арқырай нығайту мақсатында ұтымды пайдаланған жөн. Бұл орайда жастарға ақпаратты жастарға бейімдеп, отансүйіштік қасиеттерді дамытуға бағытталған мәліметтермен толықтырған абзал.

Әдебиеттер тізімі

1. Закон Республики Казахстан «О государственной молодежной политике в Республике Казахстан» от 9 февраля 2015 года. [Электрон.ресурс]. – 2022. – URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31661446&pos=3;-106#pos=3;-106 (қарастырылған күні: 20.02.2023).
2. Эрик Г. Детство и общество. - Изд. 2-е, перераб. и доп. – Санкт-Петербург: Ленато, АСТ, Фонд «Университетская книга», 1996. – 592 с.
3. Laitin D. Identity in formation: The Russian-Speaking Populations in the New Abroad. – Cornell University Press, 1998. – 448 p.
4. Kuran T. Private Truths, Public Lies: The Social Consequences of Preference Falsification. – Harvard: Harvard University Press. September, 1997. – 448 p.
5. Chandra K. Ethnic Parties and Democratic Stability // Perspectives on Politics. – 2005. – Vol 3(2). – P. 235-252.
6. Brubaker R. Citizenship and Nationhood in France and Germany Harvard University Press, 1992. – 270 p.
7. Gibson J. Social identities and Political Intolerance: Linkages within in the South African Mass Public // American Journal of Political Science. Volume 44, Issue 2. April, 2000. – P. 272-298.

8. Sears D.O. Opinion Formation and Information Preferences in an Adversary Situation // Journal of Experimental Social Psychology. Issues 2. – 1966. – P. 130-142.
9. Гайм Р. Гердер, его жизнь и сочинения. В 2-х тт. – Москва: Наука в серии «Слово о сущем», 2011. – 230 с.
10. Г.Гегель. Философия права. – Москва: Мысль (Философское наследие), 2015. – 391 с.
11. Роулз Дж. Идеи блага и приоритет права. Современный либерализм. – Москва: Прогресс-традиция, 1998. – С. 91.
12. Taylor Y. Liberal Natinalism. – Priceton: Ptrinceton university Press, 1993. – 318 p.
13. Smith A.D. National Identity. – Reno: Las Vegas, 1991. – P. 233.
14. Shulman S. Challenging the Civic / Ethnic and West / East Dichotomies in the Study of Nationalism // Comparative political Studies. – 2002. – Vol. 35. – № 5. – P. 559.
15. Здравомыслов А.Г. Этнополитические процессы и динамика национального самосознания россиян // Социологические исследования. – 1996. – № 12. – С. 59.
16. Тишков В.А. О нации и национализме // Свободная мысль. – 1996. – № 3. – С. 97.
17. Поляков Э.А. Нации. Национализм. Национальные интересы. – Москва, 1994. – 472 с.
18. Цыганков П.А. Российская идентичность и европейский порядок // Социально-политический журнал. – 1996. – № 6. – С. 75.
19. Журавлева В. Эволюция гражданской идентичности россиян в 20-е и 90-е гг. XX века. Автореф. дисс. канд. полит.н. – Москва, 2003. – С. 22.
20. Анисимов Р. Трансформация гражданской идентичности в России Автореф. дисс. канд. соц.н. – Москва, 2011. – С. 32.
21. Замолотова М.Ю. Формирование российской идентичности подростков как эволюционный психолого-педагогический процесс // Вестник МГУКИ. – 2009 г. – № 4. – С. 160-163.
22. Гончаренко К.О. Роль СМИ в формировании гражданской идентичности молодежи // Коммуникология: электронный научный журнал. - 2020. - №1. – С. 35-44.
23. Vecchi, A., Silva, E. S., Jimenez Angel, L. M. Nation branding, cultural identity and political polarization – an exploratory framework, International Marketing Review. – 2021. – Vol.38 (1), – P. 96-98.
24. Қазақстандық бірегейлік пен бірлікті нығайту және дамыту тұжырымдамасын бекіту туралы Қазақстан Республикасы Президентінің 2015 жылғы 28 желтоқсандағы № 147 Жарлығы. Қазақстан Республикасы Президентінің 2018 жылғы 5 мамырдағы № 681 Жарлығымен күші жойылды [Электрон. ресурс] – 2022. – URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/U1500000147> (қарастырылған күні: 20.02.2023).
25. Асылтаева Э.Б. Экономический фактор в формировании гражданской идентичности в Казахстане. Вестник университета «Туран». – 2022. – С.143-153.
26. Каталог Telegram-каналов и чатов. [Электрон. ресурс] – 2022. – URL: <https://kaz.tgstat.com/> (қарастырылған күні: 20.02.2023).
27. Facebook в Казахстане: как использует соцсети управленческая элита. [Электрон. ресурс] – 2022. – URL: <https://informburo.kz/mneniya/erbol-edilov/facebook-v-kazahstane-kak-ispolzuet-socseti-upravlencheskaya-elita.html> (қарастырылған күні: 30.03.2023).
28. Жусупова А.С. Медиапотребление в Казахстане в 2020 году: интернет и соцсети побеждают. [Электрон. ресурс] – 2022. – URL: <https://ekonomist.kz/zhussupova/mediapotreblenie-kazahstan-2020-internet/> (қарастырылған күні: 20.03.2023).

Э.Б. Асылтаева, Ш.А. Ишмухамедов
Университет «Туран», Алматы, Казахстан

Медиа как фактор формирования гражданской идентичности молодежи

Аннотация. В статье рассмотрены вопросы формирования гражданской идентичности среди молодежи. Основное внимание уделено роли средств массовой информации и социальных сетей и их влияние на процесс формирования гражданской идентичности. Современная ситуация на международной арене и растущая тенденция глобализации актуализируют вопрос о сохранении и укреплении гражданственности, формирования общественного сознания, в том числе гражданской осознанности среди молодежи. В этой связи, учитывая наличие легкого доступа у современной молодежи к получению информации, быстрое распространение различных информационных каналов, важным является изучение их влияния на сознание молодежи, в том числе на процесс формирования гражданской идентичности.

В статье определено влияние средств массовой информации и социальных сетей на формирование гражданской идентичности молодежи. Рассмотрен потенциал новых медиа-технологий в формировании гражданской идентичности, проанализировано их место в иерархии идентичностей. В исследовании определено влияние средств массовой информации на процесс идентичности молодежи в зависимости от их вида. Авторами подчеркивается важность новых медиа (Интернета и социальных сетей), при этом не исключена роль традиционных средств массовой информации. Исследование показало, что в сознании молодежи, получающей информацию через Интернет и социальные сети, не наблюдается существенных различий в иерархии идентичностей. Установлено, что молодые люди, получающие информацию через Интернет и социальные сети, имеют одинаковый уровень гражданской идентификации. В то же время в сознании молодежи, получающей информацию через традиционные СМИ, наблюдаются различия в иерархии идентичностей. Практическая значимость исследования заключается в использовании результатов исследования научным сообществом, а также специалистами в области медиа, гуманитарных наук. Данная статья подготовлена в рамках финансирования КН МНВО РК.

Ключевые слова: гражданская идентичность, молодежная политика, средства массовой информации, новые медиа-технологии, социальные сети, новые медиа, информационное пространство, Интернет.

E.B. Asyltayeva, Sh.A. Ishmukhamedov
Turan University, Almaty, Kazakhstan

Media as a factor in the formation of the civic identity of young people

Abstract. The article discusses the issues of the formation of civic identity among young people. The main attention is paid to the role of mass media and social networks and their influence on the process of formation of civic identity. The current situation in the international arena and the growing trend of globalization actualize the question of preserving and strengthening citizenship, the formation of public consciousness, including civic awareness among young people. In this regard, given the easy access of modern youth to information, the rapid spread of various information channels, it is important to study their impact on the consciousness of young people, including the process of forming civic identity.

The article defines the influence of mass media and social networks on the formation of civic identity of young people. The potential of new media technologies in the formation of civic identity is considered, their place in the hierarchy of identities is analyzed. The study determines the influence of mass media on the process of youth identity, depending on their type. The author emphasizes the importance of new media (Internet and social networks), while the role of traditional media is not excluded. The study showed that in the minds of young people who receive information through the Internet and social networks, there are no significant differences in the hierarchy of identities. It is established that young people who receive information through the Internet and social networks have the same level of civil identification. At the same time, there are differences in the hierarchy of identities in the minds of young people who receive information through traditional media. The practical significance of the research lies in the use of the research results by the scientific community, as well as specialists in the field of media, humanities. This article was developed as part of the financing of the Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan.

Keywords: civic identity, youth policy, mass media, new media technologies, social networks, new media, information space, Internet.

References

1. Zakon Respubliki Kazahstan «O gosudarstvennoj molodezhnoj politike v Respublike Kazahstan» ot 9 fevralya 2015 goda [The Law of the Republic of Kazakhstan On State Youth Policy in the Republic of Kazakhstan dated February 9, 2015]. Available at: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31661446&pos=3;-106#pos=3;-106. [in Russian]. (accessed 20.02.2023).
2. Erik G. Detstvo i obshchestvo. - Izd. 2-e, pererab. i dop. [Childhood and Society. - 2nd ed., reprinted and amended]. (Sankt-Peterburg, Lenato, ACT, Fond «Universitetskaya kniga», 1996, 592 p.), [in Russian].

3. Laitin D. Identity in formation: The Russian-Speaking Populations in the New Abroad. (Cornell University Press, 1998, 448 p.).
4. Kuran T. Private Truths, Public Lies: The Social Consequences of Preference Falsification. (Harvard University Press, 1997, 448 p.).
5. Chandra K. Ethnic Parties and Democratic Stability. Perspectives on Politics. 2005. Vol 3(2). P. 235-252.
6. Brubaker R. Citizenship and Nationhood in France and Germany (Harvard University Press, 1992, 270 p.).
7. Gibson J. Social identities and Political Intolerance: Linkages within in the South African Mass Public. American Journal of Political Science. Volume 44. Issue 2. 2000. P. 272-298.
8. Sears D.O. Opinion Formation and Information Preferences in an Adversary Situation. Journal of Experimental Social Psychology. Issues 2. 1966. P. 130-142.
9. Gajm R. Gerder, ego zhizn' i sochineniya. V 2-h tt. [Herder, His Life and Writings. In 2 vols.]. (Moskva, Nauka v serii «Slovo o sushchem», 2011, 230 p.), [in Russian].
10. Gegel' G. Filosofiya prava [Philosophy of Law]. (Moskva, Mysl' (Filosofskoe nasledie), 2015, 391 p.), [in Russian].
11. Rawls J. Idei blaga i prioritet prava. Sovremennyy liberalizm [The ideas of the good and the priority of law. Modern liberalism]. (Moskva, Progress-tradiciya, 1998, P. 91.), [in Russian].
12. Taylor Y. Liberal Natinalism. (Priceton, Princeton University Press, 1993, 318 p.).
13. Smith A.D. National Identity (Reno, Las Vegas, 1991, P. 233.).
14. Shulman S. Challenging the Civic Ethnic and West East Dichotomies in the Study of Nationalism. Comparative political Studies. 2002. Vol. 35. No. 5. P. 559.
15. Zdravomyslov A.G. Etnopoliticheskie processy i dinamika nacional'nogo samosoznaniya rossiyan. Sociologicheskie issledovaniya [Ethnopolitical processes and dynamics of national self-consciousness of Russians. Sociological research]. 1996. No.12. P. 59, [in Russian].
16. Tishkov V.A. O nacii i nacionalizme. Svobodnaya mysl' [About the nation and nationalism]. 1996. No. 3. P. 97, [in Russian].
17. Polyakov E.A. Nacii. Nacionalizm. Nacional'nye interesy [Nation. Nationalism. National interests]. (Moskva, 1994, 472 p.), [in Russian].
18. Cygankov P.A. Rossijskaya identichnost' i evropejskij poryadok. Social'no-politicheskij zhurnal [Russian Identity and the European Order. Socio-Political Journal]. 1996. No. 6. P. 75, [in Russian].
19. Zhuravleva V. Evolyuciya grazhdanskoj identichnosti rossiyan v 20-e i 90-e gg. XX veka. Avtoref. diss. kand. polit.n. [Evolution of Civil Identity of Russians in the 20s and 90s of the XX century. Autoref. diss. cand. Of polit.sciences]. Moskva, 2003. P. 22, [in Russian].
20. Anisimov R. Transformaciya grazhdanskoj identichnosti v Rossii Avtoref. diss. kand. soc.n. [Transformation of Civil Identity in Russia Abstract of Dissertation for the Candidate of Social Sciences]. Moskva, 2011. P. 32, [in Russian].
21. Zamolotova M.Yu. Formirovanie rossijskoj identichnosti podrostkov kak evolyucionnyj psihologo-pedagogicheskij process. Vestnik MGUKI [Formation of the Russian Identity of Adolescents as an Evolutionary Psychological and Pedagogical Process. Vestnik MGUKI]. 2009. No.4. P. 160-163, [in Russian].
22. Goncharenko K.O. Rol' SMI v formirovanii grazhdanskoj identichnosti molodezhi. Kommunikologiya: elektronnyj nauchnyj zhurnal [The Role of Mass Media in the Formation of Civic Identity of Youth. Communicology: Electronic Scientific Journal]. 2020. No.1. P. 35-44, [in Russian].
23. Vecchi, A., Silva, E. S., Jimenez Angel, L. M. Nation Branding, Cultural Identity And Political Polarization – an Exploratory Framework, International Marketing Review. 2021. Vol.38 (1). P. 96-98.
24. Qazaqstandyq biregejlik pen birlikti nygaitu zhane damytu tuzhyrymdamasyn bekitu turaly Qazaqstan Respublikasy Prezidentinin 2015 zhylygy 28 zheltoksandagy № 147 Zharlygy. Qazaqstan Respublikasy Prezidentinin 2018 zhylygy 5 mamyrdayy № 681 Zharlygy men kushi zhojyldy [Decree of the President of the Republic of Kazakhstan dated December 28, 2015 No. 147 on Approval of the Concept of Strengthening and Developing Kazakhstan's Identity and Unity. Annulled by the Decree of the President of the Republic of Kazakhstan dated May 5, 2018 No. 681]. Available at: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/U1500000147>. [in Kazakh]. (accessed 20.02.2023).
25. Asyltayeva E.B. Ekonomicheskij faktor v formirovanii grazhdanskoj identichnosti v Kazakhstane. Vestnik universiteta «Turan» [Economic Factor in the Formation of Civil Identity in Kazakhstan. Bulletin of Turan University]. 2022. P.143-153.
26. Katalog Telegram-kanalov i chatov [Catalog of Telegram channels and chats]. Available at: <https://kaz.tgstat.com/>, [in Russian]. (accessed 20.02.2023).

27. Facebook v Kazahstane: kak ispol'zuet socseti upravlencheskaya elita. [Facebook in Kazakhstan: how the managerial elite uses social networks]. Available at: <https://informburo.kz/mneniya/erbol-edilov/facebook-v-kazahstane-kak-ispolzuet-socseti-upravlencheskaya-elita.html>, [in Russian]. (accessed 30.03.2023).

28. Zhussupova A.S. Mediapotreblenie v Kazahstane v 2020 godu: internet i soc seti pobezhdayut [Media consumption in Kazakhstan in 2020: Internet and social networks are winning]. Available at: <https://ekonomist.kz/zhussupova/mediapotreblenie-kazahstan-2020-internet/> [in Russian]. (accessed 20.03.2023).

Авторлар туралы мәлімет:

Асылтаева Эльнура Бейсенбековна – PhD, «Тұран» университетінің қауымдастырылған профессоры, Алматы, Қазақстан.

Ишмухамедов Шарип Абдрахманович – саяси ғылымдарының кандидаты, «Тұран» университетінің қауымдастырылған профессоры, Алматы, Қазақстан.

Assyltayeva Elnura Beissenbekovna – PhD, Associate Professor, Turan University, Almaty, Kazakhstan.

Ishmukhamedov Sharip Abdrakhmanovich – Candidate of Political Sciences, Associate Professor, Turan University, Almaty, Kazakhstan.

**М.А. Болысбек,
Б.Б. Бюлегенова**

*Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева,
Астана, Казахстан
(E-mail: m.bolysbekov@mail.ru, bibigul_bb@mail.ru)*

Выборы сельских акимов: новые реформы избирательной системы

Аннотация. В статье рассматриваются система выборов сельских акимов в Республике Казахстан с 2021 года и технологии предвыборной агитации с точки зрения избрания акимов поселков. При выборах акимов основное внимание уделяется необходимости агитации избирательной системы акимов. Научная новизна статьи заключается в исследовании основных проблем агитационной деятельности сельских голов в избирательном процессе.

Авторы доказывают, что прямые выборы сельских акимов являются очень важным событием, знаменующим собой совершенно новый этап модернизации системы местного самоуправления. Нововведением законопроекта является введение выборов сельских акимов тайным голосованием на основе всеобщего, равного и немедленного избирательного права, а также введение порядка выдвижения кандидатов через политические партии и самовыдвижение.

Прямые выборы сельских акимов дают возможность гражданам активно реализовать свои конституционные права, повысить понимание потребностей и проблем местных исполнительных органов, а также в полной мере реализовать концепцию «слушающего государства».

Ключевые слова: сельские акимы, выборы, политические, агитация, предвыборная кампания, народ, партия, прямые выборы, кандидаты, государство.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-6887/2023-143-2-21-29>

Поступила: 15.03.2023 / Одобрена к опубликованию: 10.04.2023

Введение

Республика Казахстан встала на путь демократического развития с момента обретения Независимости. Отличительный признак любой демократии – формирование народом представительной власти на основе выборов через выдвижение своих представителей. Демократические выборы открывают большие возможности для развития государства. Очевидно, что если народ выберет своих представителей на справедливых выборах, то он сможет решить различные проблемы, возникающие в обществе и волнующие его, при помощи

институтов гражданского общества, наблюдающих за решениями властей.

Народ участвует в процессе формирования представительной власти и корпуса акимов посредством прямых и свободных выборов. Государство, выбравшее любой демократический путь, при формировании представительного органа априори опирается на выбор народа. Как известно, выборы проводятся в зависимости от избирательной системы каждой страны, политической культуры, правовой и законодательной основы, формы правления. Поэтому организация и регулирование

выборов являются актуальным вопросом, который обсуждается как избирателями, так и исследователями, а также различными международными организациями. Общество хочет, чтобы выборы были честными, а в результате победили действительно сильнейшие. Цель этой статьи в том, чтобы определить больше процедурную сторону выборов, чем институциональную ее основу. Можно ли улучшить процесс выборов, выбрать действительно сильных кандидатов при помощи открытой, активной агитации избирательных кампаний в соответствии с демократическими требованиями?

Во-первых, хотелось бы отметить, что все связанное с проведением выборов – очень ответственный процесс. В первую очередь требуется наладить работу избирательных кампаний и поставить агитационную кампанию на правильные и справедливые рельсы, усовершенствовав их в соответствии с демократическими требованиями. При этом важно помнить, что агитационный процесс напрямую зависит от программы кандидата, а содержание программы, соответственно, отражается на ходе выборов. Это база агитационной пропаганды, отражающей как внутренние проблемы страны, так и определяющей ее внешнеполитическую направленность. Как известно, в ходе выборов в соответствии с программами избирательных кампаний создается имидж кандидата, за которого ведется агитационная кампания с призывом проголосовать непременно «за нашего кандидата». Умение грамотно выстроить пропагандистскую кампанию – и есть некий «секретный код» на пути кандидата к победе. Поэтому перед началом избирательной кампании очень важно продумать и составить всестороннюю избирательную платформу. У избирательной кампании будет больше шансов на победу, если в соответствии с поставленной перед ней целью разработать актуальную для стратов общества избирательную программу, эффективно ее преподнести, укрепляя имидж кандидата при помощи средств массовой информации и избирательных технологий.

Методы исследования

Через базу данных Alem.kz осуществлялся мониторинг агитационных источников по выборам акимов сел в период с 24.06.2021

по 24.07.2021. Структура статьи основана на методах индукции и дедукции. При этом в качестве нормативно-правовой базы были проанализированы Закон о выборах Республики Казахстан, государственные программы. Использовались данные Центральной избирательной комиссии.

Основная часть

Новшеством, призванным укрепить народную демократию, можно назвать выборность акимов. Это наглядная демонстрация того, что инициатива, выдвинутая Президентом Касым-Жомартом Токаевым в контексте совершенствования системы местного самоуправления, получила путевку в жизнь. «Политическая реформа – это не вопрос дня или года. Мы должны делать это осторожно и постепенно, не расшатывая основ страны и не подрывая его, не разрушая царящие в нем процветание и единство. Однако откладывать реформу не стоит. Власть должна чувствовать ответственность перед людьми. Поэтому перейдем к выборности акимов сел и населенных пунктов», – сказал Глава государства Касым-Жомарт Кемелевич Токаев [1].

Процесс участия в выборах кандидатов в акимы городов районного значения, сел, поселков, сельских округов разделен на несколько этапов. Это подготовительный этап, выдвижение, регистрация, период пропаганды, день тишины и день выборов.

Подготовительный период составляет 30 дней до дня объявленных выборов. В течение этого времени утверждаются региональные и территориальные планы работ по выборам акимов городов районного значения, сел, поселков, сельских округов, готовятся электоральные паспорта, проводится предварительный отбор кандидатов от партии или самовыдвиженцев в соответствии с утвержденными критериями, разрабатываются проекты предвыборных программ кандидатов от политической партии или самовыдвиженцев, идет предварительная проверка на наличие материалов, направленных на разоблачение выдвигаемых кандидатов (с точки зрения уголовных, административных и коррупционных правонарушений).

Период выдвижения начинается на следующий день после объявления выборов. Выборы акима города районного

значения, села, поселка, сельского округа назначаются соответствующей районной (городской) избирательной комиссией не менее чем за сорок дней до окончания срока полномочий акима города районного значения, села, поселка, сельского округа и должны проводиться не менее чем за десять дней до окончания срока полномочий, установленного законом.

Выдвижение кандидатов в акимы города районного значения, села, поселка, сельского округа осуществляется политическими партиями на партийных конференциях из числа их членов.

Политическая партия имеет право выдвигать только одного кандидата в одном избирательном округе.

Члены партии, выдвигаемые в качестве кандидатов в акимы городов районного значения, сел, поселков и сельских округов, должны соответствовать предъявляемым к ним требованиям.

В избирательном округе не представлено более одного кандидата от политической партии. При самовыдвижении члены партии или лица, не являющиеся членами партии, могут представлять себя.

Период регистрации стартует со дня окончания выдвижения. Региональные филиалы вносят избирательные взносы на счета местных исполнительных органов за каждого кандидата, сдают документы в территориальные избирательные комиссии для регистрации кандидатов от партии, направляют документы кандидатов в территориальные избирательные комиссии для регистрации доверенных лиц и получения свидетельств, обеспечивают заключение договоров кандидатами от партии для проведения агитационных мероприятий.

Агитация – пропагандистская работа проводится с учетом эпидемиологической ситуации со дня окончания регистрации и с соблюдением ограничительных мер, применяемых в регионе в ходе проведения мероприятий (предвыборных собраний и встреч с избирателями, публичных предвыборных дискуссий и в порядке, установленном законодательством и Законом «О порядке организации и проведения мирных собраний в Республике Казахстан». С учетом требований кандидатов их доверенные лица проводят личные встречи с избирателями (выборщиками), производят, печатают и распространяют аудио-, видео-

и иные агитационные материалы. Также печатаются агитационные материалы: плакаты, листовки, наглядные пособия, стикеры и т. д., агитационная работа проводится за счет агитационных средств избирательной кампании.

В день выборов с 07:00 до 20:00 проходят выборы. В этот день важно, чтобы избиратели проявили активность. Важно участие каждого избирателя, так как высокая явка гарантирует победу претендентов. В день выборов партийные наблюдатели организуют оперативный сбор информации и отчитываются перед руководством партии по текущей ситуации на избирательных участках. Очень важно осуществлять оперативный мониторинг СМИ и социальных сетей и оперативно реагировать на обращения и резонансные ситуации.

В соответствии с изменениями, внесенными в законодательные документы 24 мая 2021 года и которые вступили в силу 5 июня, последние выборы местных сельских акимов были назначены на 25 июля. Благодаря поправкам в законодательство были введены прямые выборы акимов городов районного значения, сел, поселков и сельских округов, и в избирательных бюллетенях всех уровней появилась графа «Против всех». Кандидаты в сельские акимы проходят по списку политических партий, а также в качестве самовыдвиженцев. Если в день окончания срока регистрации количество претендентов составляет менее двух, кандидатуры могут быть представлены акимом района.

По данному вопросу эксперт Института евразийской интеграции, политолог Казбек Майгельдинов отметил: «Любой житель, имеющий доступ в Интернет, имеет возможность выйти на прямой контакт с лидером партии и кандидатом. Этот политический процесс уже идет на местном уровне, в очень активных условиях» [2]. Следовательно, можно отметить, что местные жители равнодушны к происходящей политической кампании. Вместе с тем кандидат в акимы может «встретиться» с избирателями через социальные сети, обсудить важные для них вопросы и провести агитацию.

Выборы сельских акимов, проведенные в 2021 году, прошли успешно. Это эффективный способ организации управления страной. Поэтому продолжение выборов

сельских акимов является приоритетом государственной политики. Планируется, что дальнейшие прямые выборы акимов пройдут в период с 2022 по 2025 год, исходя из срока окончания их полномочий. Так, в 2022 году было избрано 352 акима, в 2023 году будет избрано 499, в 2024 году – 585, в 2025 году – 72 акима сел. Всего из бюджета на проведение выборов сельских акимов выделено 17,6 миллиардов долларов. Из них на выборы в этом году было потрачено 4,8 миллиардов тенге [3].

Исходя из того, что распространение агитации в средствах массовой информации является наиболее эффективным современным источником пропаганды, мы проанализировали различные источники СМИ. В результате анализа были выделены: положительные, отрицательные и нейтральные тона восприятия аудиторией информации о выборах сельских акимов. В связи с этим мы через сайт Alem.kz проводили мониторинг деятельности СМИ во время выборов сельских акимов.

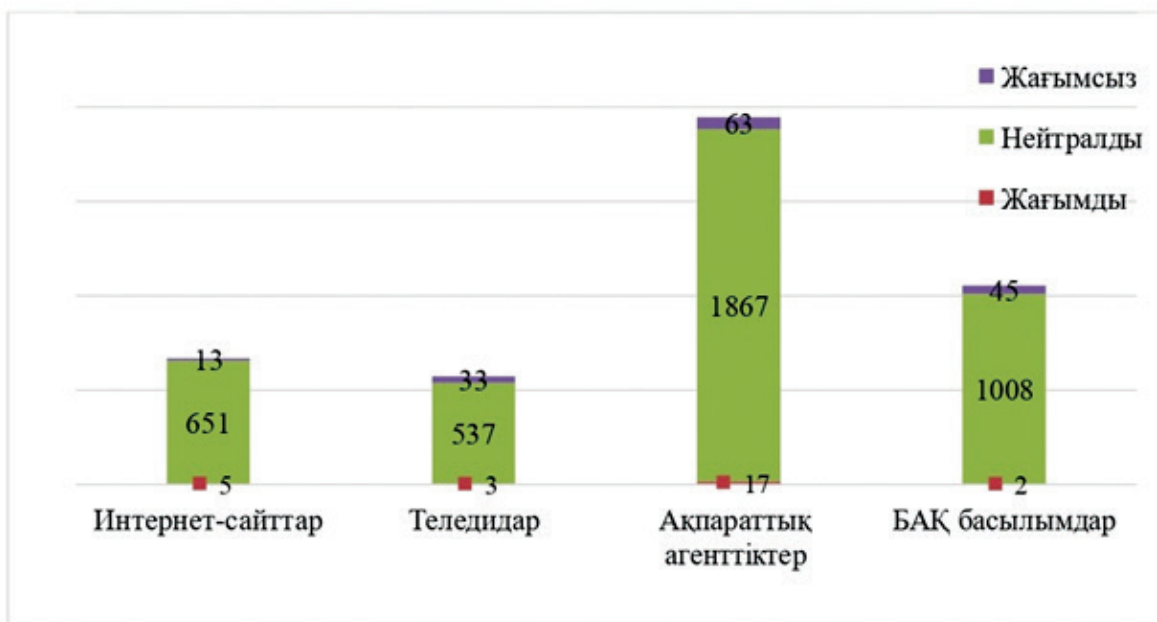

Рисунок 1. Мониторинг по видам источников массовой информации (24.06.2021–24.07.2021) с мониторингового сайта alem.kz.

По видам средств массовой информации, как показано на рисунке alem.kz, мониторинг проведен с 24.06.2021 по 24.07.2021. По итогам мониторинга самое большое количество информации о выборах сельских акимов было опубликовано в информационных агентствах. Статистика показывает, что 1 867 информации было воспринято нейтрально, 63 – отрицательно, 17 – положительно. То есть эти цифры свидетельствуют о приоритетности нейтрального характера информации. Вопросы, связанные с выборами сельских акимов в лентах информационных агентств,

граждане активно анализируют. В СМИ нейтрально было воспринято 1008 публикаций, 45 – отрицательно, 2 – положительно. Среди информации, опубликованных на интернет-сайтах, нейтральное восприятие у 651, отрицательное – у 13, положительное – у 5. На телевидении нейтральных сюжетов было 537, отрицательных – 13, положительных – 5. Резюмируя, можно сказать, что в средствах массовой информации граждане высказывали свое мнение, активно обсуждали любую информацию, связанную с выборами сельских акимов.

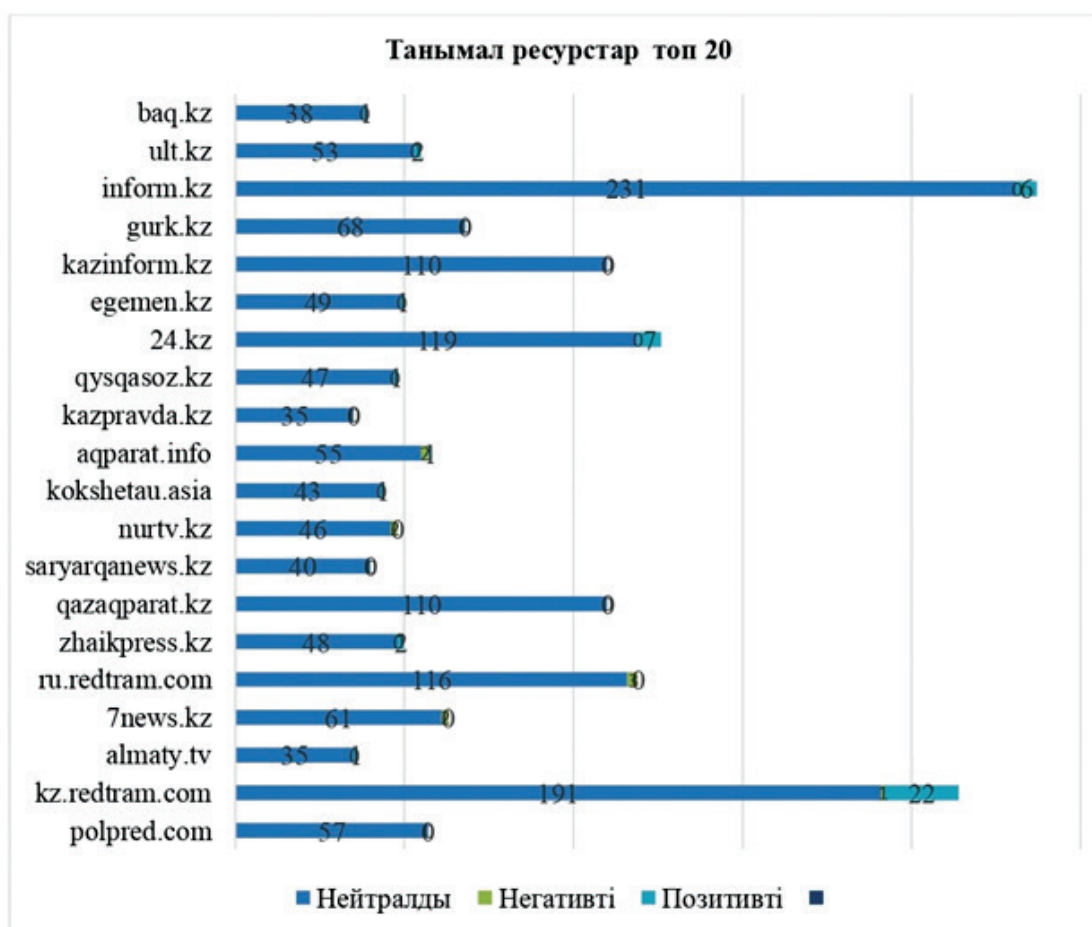

Рисунок 2. СМИ топ-20 популярных ресурсов (24.06.2021–24.07.2021) с мониторингового сайта alem.kz.
Топ-20 популярных ресурсов

На рисунке выше представлены нейтральные, положительные, отрицательные характеристики информации о выборах сельских акимов на 20 самых популярных в Казахстане ресурсах массовой информации. С момента назначения выборов сельских акимов, 24 июня, за день до дня выборов сельских акимов, 25 июля, был проведен мониторинг показателей агитационной пропаганды по размещению и обсуждению в средствах массовой информации. По итогам мониторинга по распространению информации наиболее активную позицию занял сайт inform.kz. На портале опубликовано 21 нейтральный и 6 позитивных материалов. На сайте kz.redtram.com появился 191 нейтральный, 22 позитивных и 1 материал с ненадлежащей реакцией. Поэтому информация об акимах

сел носит нейтральный характер. На электронном портале 24.kz опубликовано 119 нейтральных и 7 положительных материалов. Следовательно, определяется беспристрастность взглядов населения на выборы сельских акимов в целом, так как благодаря обсуждению в средствах массовой информации можно узнать тональность мнения населения. Мониторинг первоисточников за 1 месяц обсуждения избирателями избирательного процесса сельских акимов не выявил активности. Поэтому для избирательных кампаний важно сосредоточение внимания избирателей на источниках информации. С учетом каждой возрастной категории в качестве источников агитации следует использовать новые форматы размещения информации в сетях Интернет.

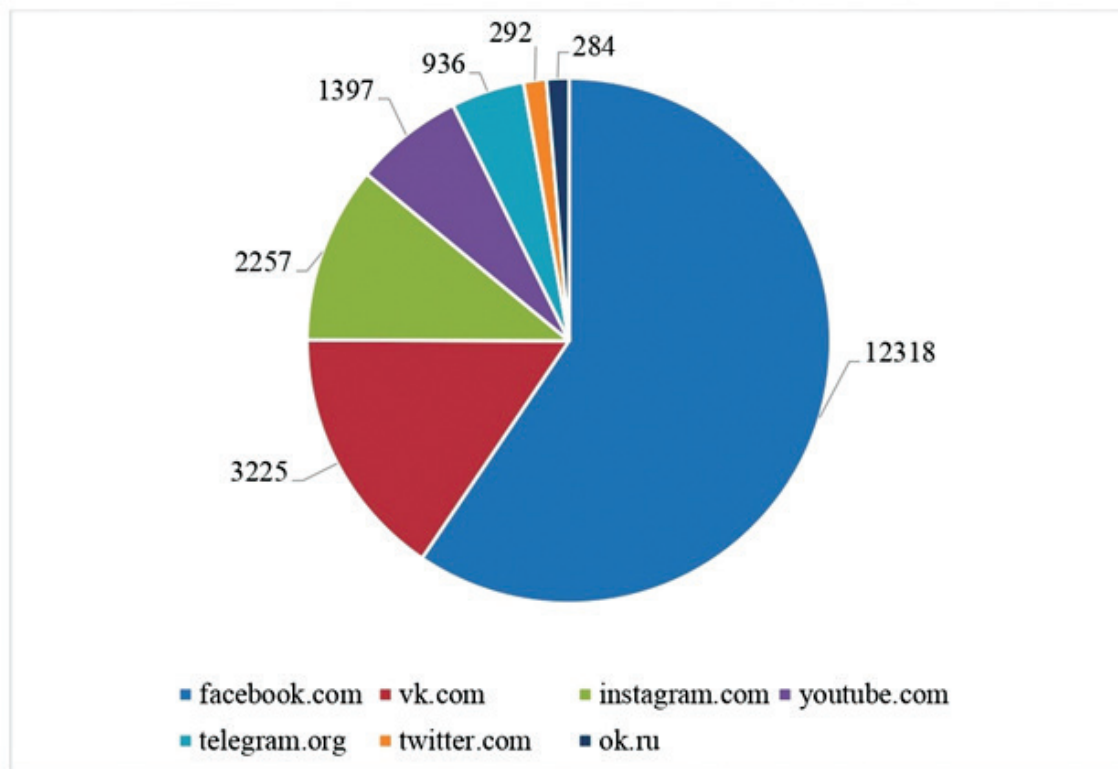

Рисунок 3. Обсуждение материалов о выборах сельских акимов в социальных сетях. (24.06.2021–24.07.2021) с мониторингового сайта alem.kz.[4]

Исходя из мониторинга alem.kz, с 24.06.2021 по 24.07.2021 год был определен показатель обсуждаемости материалов о выборах сельских акимов в социальных сетях. Приоритет в обсуждении информации, касающейся выборов сельских акимов, наблюдался в facebook.com В социальной сети обсуждено 12 318 сведений. vk.com – 3 225, instagram.com – 2 257, youtube.com – 1 397, telegram.org – 936, twitter.com – 292, ok.ru – 284 материалов. На основе мониторинга facebook.com определяется как эффективная социальная сеть для обсуждения политических вопросов. Следовательно, во время избирательных кампаний среди социальных сетей больше всего агитационных материалов размещается на facebook.com. Это платформа, посредством которой пропаганда становится наиболее эффективной.

Заключение

Реформа в виде выборов сельских акимов – хорошая возможность для политических партий, так как ранее акимы сел избирались

решением депутатов местных маслихатов посредством косвенного голосования. Теперь кандидатуру главы населенного пункта будут определять жители путем прямого голосования. При этом выдвигать кандидатов на выборы могут и политические партии, а любой гражданин имеет право выдвигать себя [5]. До сих пор власть представляла только одна партия, теперь выбор для казахстанцев расширился.

Выборы акимов гражданами стали новым трендом. Они искренне сочувствовали селу. Жителям было приятно голосовать за претендентов, обладающих хорошими качествами, отвечающих их требованиям. Очевидно, что в их числе были и те, кто прежде всего отдавал предпочтение родству и кумовству. Тем не менее, большая часть избирателей сделала правильный выбор, приняв решение, о котором не пришлось впоследствии пожалеть [6]. Власти должны осознавать свою ответственность перед народом. Поэтому, начиная с самого низкого уровня, укрепляется система местного самоуправления.

В связи с этим Президент Республики Казахстан К. К. Токаев в своем выступлении отметил: «Это событие является важной вехой в истории нашей страны. В принципе для нас это стратегическая задача. Впервые наши граждане получают возможность напрямую избрать главу местной исполнительной власти. Мы пришли к этому постепенно, планомерно» [7]. В целом очевидно, что выборы сельских акимов обеспечат систематическое разделение бремени ответственности на разных уровнях власти и позволят осуществлять социально-экономические реформы. Вместе с тем укрепляется доверие масс к власти. Конечно, следует учитывать, что помимо этого будут и побочные эффекты, способствующие формированию избирательной культуры, избавлению от политической халатности. Самое главное, что избрание деловых граждан акимами способствует правильному решению вопросов на местах, потому что нет

ничего более ценного, чем вера народа. Этот шаг является одним из шагов политической модернизации нашего государства. В этом контексте «25 июля в Казахстане впервые пройдут прямые выборы сельских акимов. Это событие знаменует собой новый этап политического возрождения. Призываю избирателей активно голосовать. В интересах народа необходимо осуществить все необходимые изменения», – написал Касым-Жомарт Токаев [8].

Выборы сельских акимов – это очень важный шаг в построении подлинно демократического Казахстана. Власти должны осознавать свою ответственность перед народом. В целом очевидно, что выборы сельских акимов обеспечат систематическое разделение бремени ответственности на разных уровнях власти и позволят осуществлять социально-экономические реформы. Вместе с тем укрепляется доверие масс к власти.

Список литературы

1. Ауыл әкімдерін сайлау: саяси жаңғырудың жаңа кезеңі . «Айқын» әлеуметтік порталы. 27.07.2021 г [Электрон.ресурс]. – 2022. – URL: <https://aikyn.kz/153092/auyl-ekimderin-saylau-sayasi-zhangyurdyn-zhana-kezen/> (дата обращения: 13.04.2022).
2. Выборы акимов: история и современность. Портал «История Казахстана». 02. Июль 2021 г. [Электрон.ресурс]. – 2022. – URL: <https://e-history.kz/ru/news/show/32779/> (дата обращения: 20.04.2022).
3. Выборы-2021: тренды регионального развития. [Электрон.ресурс]. – 2021. – URL: <https://24.kz/ru/news/policy/item/447067-vybory-2021-trendy-regionalnogo-razvitiya> (дата обращения: 12.04.2022).
4. Ауыл әкімдерін сайлау-2021 ж. Мониторинг 24.06.2021-24.06.2021. [Электрон.ресурс]. – 2022. – URL: <https://cabinet.alem.kz/#topic> (дата обращения: 19.04.2022).
5. Ауыл әкімдерін сайлау. Қамысты ауданының әкімдігінің ресми сайтынан.10.07.2021. [Электрон.ресурс]. – 2022. – URL: <https://www.gov.kz/memleket/entities/kostanai-kamystin-audany-akimat/press/news/details/228094?lang=kk> (дата обращения: 01.04.2022).
6. Ауыл әкімдерін сайлау:нәтиже қандай? «Saryarka samaly» Павлодар облыстық газеті 10.03.2022. [Электрон.ресурс]. – 2022. – URL: <http://saryarka-samaly.kz/zhaniliktar/auyl-kimderin-saylau-n-tizhe-anday/> (дата обращения: 12.04.2022).
7. Қасым – Жомарт Тоқаев ауыл әкімдерін сайлау мәселелері жөнінде кеңес өткізді. Қазақстан Республикасының ресми сайты. 23.06.2021 г [Электрон.ресурс]. – 2022. – URL: <https://www.akorda.kz/kz/kasym-zhomart-tokaev-auyl-akimderin-saylau-maseleleri-zhoninde-kenes-otkizdi-2355013> (дата обращения: 19.04.2022).
8. Президент ауыл әкімдерінің сайлауы туралы: Бұл оқиға саяси жаңғырудың жаңа кезеңін білдіреді. «Kazinform» халықаралық Ақпараттық агенттігі.23.07.2021. [Электрон.ресурс]. –2022. –URL: https://www.inform.kz/kz/prezident-auyl-akimderinin-saylauy-turaly-bul-okiga-sayasi-zhangyurdyn-zhana-kezenin-bildiredi_a3815274 (дата обращения: 19.04.2022).

М.Ә. Болысбек, Б.Б. Бюлегенова

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

Ауыл әкімдерінің сайлауы: сайлау жүйесінің жаңа реформалары

Аңдатпа. Мақалада Қазақстан Республикасында 2021 жылдан орын алған ауыл әкімдері сайлау жүйесіне анықтама беріледі және ауыл әкімдерінің сайлауы тұрғысынан сайлаудың үгіт - насихат технологияларын қарастырады. Басты назарды ауыл әкімдерінің сайлауында әкімдер сайлау жүйесінің үгіт-насихат жұмысының қажеттілігі қаралады. Мақаланың ғылыми жаңалығы ауыл әкімдерінің сайлау процесіндегі үгіт-насихат қызметінің негізгі мәселелерін зерттеуден тұрады. Авторлар ауыл әкімдерінің тікелей сайлауы жергілікті өзін-өзі басқару жүйесін жаңғыртудың мүлде жаңа кезеңін көрсететін аса маңызды оқиға болып табылатындығын дәлелдеді. Ауыл әкімдерін жалпыға бірдей, тең және төте сайлау құқығы негізінде жасырын дауыс беру арқылы сайлауды енгізу, сондай-ақ кандидаттарды саяси партиялар арқылы ұсыну және өзін-өзі ұсыну тәртібін енгізу заң жобасындағы жаңашылдық болып табылады. Ауыл әкімдерінің тікелей сайлауы азаматтардың конституциялық құқықтарын толық жүзеге асыруына белсенділік танытып, жергілікті атқарушы органдардың халықтың мұң-мұқтаждары мен мәселелерін түсінуін арттыруға, «естуші мемлекет» тұжырымдамасын толық жүзеге асыруға мүмкіндік береді.

Түйін сөздер: ауыл әкімдері, сайлау, саяси, үгіт-насихат, сайлау кампаниясы, халық, партия, тікелей сайлау, үміткерлер, мемлекет.

M.A. Bolysbek, B.B. Bulegenova

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

Elections of rural akims: new electoral reform

Abstract. The article describes the election system of rural akims in the Republic of Kazakhstan since 2021 and examines the technologies of pre-election campaigning from the point of view of electing village akims. During the elections of akims, the main attention is paid to the need to agitate the electoral system of akims. The scientific novelty of the article lies in the study of the main problems of campaigning activities of rural leaders in the electoral process.

The authors argue that the direct elections of rural akims are a very important event, marking a completely new stage in the modernization of the local self-government system. The innovation of the bill is the introduction of elections of rural akims by secret ballot on the basis of universal, equal and immediate suffrage, as well as the introduction of the procedure for nominating candidates through political parties and self-nomination.

Direct elections of rural akims provide an opportunity for citizens to actively exercise their constitutional rights, increase their understanding of the needs and problems of local executive bodies, and fully implement the concept of a «listening state».

Keywords: rural akims, elections, political, agitation, election campaign, people, party, direct elections, candidates, state.

References

1. Аўыл акімдерін сайлау: саяси жаңғырудың жаңа кезеңі. «Айқын» алейметтік порталы. 27.07.2021 г. [Election Of Rural Mayors: A New Stage Of Political Modernization. Aikyn Social Portal. 27.07.2021], Available at: <https://aikyn.kz/153092/auyl-ekimderin-saylau-sayasi-zhangyrudyn-zhana-kezen/>, [in Kazakh]. (accessed 13.04.2022).
2. Vybory akimov: istoria i sovremennos. Portal «Istoria Kazahstana». 02. Іл 2021 г. [Akims Election: History And Modernity. History Of Kazakhstan Portal. 02. July 2021], Available at: <https://e-history.kz/ru/news/show/32779/> [in Russian]. (accessed 20.04.2022).
3. Vybory-2021: trendy regionalnogo razvitiya// [Elections-2021: Regional Development Trends], Available at: <https://24.kz/ru/news/policy/item/447067-vybory-2021-trendy-regionalnogo-razvitiya> [in Russian]. (accessed 12.04.2022).

4. А́ыл а́кимдерин sailaý-2021 j. Monitorıń 24.06.2021-24.06.2021. [Election Of Rural Mayors-2021. Monitoring 24.06.2021-24.06.2021], Available at: <https://cabinet.alem.kz/#topi> [in Kazakh]. (accessed 19.04.2022).

5. А́ыл а́кимдерин sailaý. Qamysty aýdanynyn ákimdiginiń resmı saıtynan. 10.07.2021 g [Election Of Rural Mayors. The Official Website of Kamystinsky District Akim's Office. 10.07.2021.], Available at: <https://www.gov.kz/memleket/entities/kostanai-kamystin-audany-akimat/press/news/details/228094?lang=kk> [in Kazakh]. (accessed 01.04.2022).

6. А́ыл а́кимдерин sailaý:nátije qandaı? «Saryarka samaly» Pavlodar oblystyq gazeti 10.03.2022 g [Election Of Rural Mayors: What Is The Result? Saryarka Samaly Pavlodar Regional Newspaper 10.03.2022], Available at: <http://saryarka-samaly.kz/zhaniliktar/auyl-kimderin-saylau-n-tizhe-anday/> [in Kazakh]. (accessed: 12.04.2022).

7. Qasym – Jomart Toqayev aýıl ákimдерин sailaý máseleleri jóninde keńes ótkizdi. Qazaqstan Respýblikasynyn resmı saıty. 23.06.2021 g [Kassym – Jomart Tokayev Held A Meeting On The Election Of Rural Mayors. Official website of the Republic of Kazakhstan. 23.06.2021]. Available at: <https://www.akorda.kz/kz/kasym-zhomart-toqayev-auyl-akimderin-saylau-maseleleri-zhoninde-kenes-otkizdi-2355013> [in Kazakh]. (accessed 19.04.2022).

8. Prezident aýıl ákimдеринин sailaýy túraly: Bul oqıǵa saıası jańǵyrýdyń jańa keeńin bildiredi. «Kazinform» halyqaralyq Aqqarattyq agenttigi 23.07.2021 [President On The Election Of Rural Mayors: This Event Marks A New Stage Of Political Modernization. Kazinform International News Agency. 23.07.2021.] Available at: https://www.inform.kz/kz/prezident-auyl-akimderinin-saylauy-turaly-bul-okigasayasizhangyrudyn-zhana-kezenin-bildiredi_a3815274 [in Kazakh]. (accessed 19.04.2022).

Сведения об авторах:

Болысбек Мухаммед Әбдіәшімұлы – Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің PhD докторанты, Астана, Қазақстан.

Бюлегенова Бибиғуль Бисенбаевна – Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті саясаттану кафедрасының қауымдастырылған профессоры, Астана, Қазақстан.

Болысбек Мухаммед Абдиәшимұлы – PhD докторант, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

Бюлегенова Бибиғуль Бисенбаевна – кандидат политических наук, ассоциированный профессор кафедры «Политология», Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

Bolysbek Mukhammed Abdiashimuly – PhD student in Political Sciences, L.N.Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Bulegenova Bibigul Bissenbayevna – Candidate of Political Sciences, Associate Professor of the Department of Political Sciences, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

**Қ.Д. Жанпейісова,
Ж.Е. Ералина**

*А.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,
Астана, Қазақстан
(E-mail: zhanpeisova73@mail.ru, eralina_z@mail.ru)*

Компьютерлік пропаганда – коммуникативтік технологиялардың жаңа тренді

Аңдатпа. *Технология қарыштап дамыған сайын саяси-әлеуметтік процестерде қолданылатын коммуникативті технологиялардың да түрлері өзгеріп, жаңаша әрекет ететін заманауи формалар қалыптасып келеді. Сондай технологияның бірі – компьютерлік пропаганда.*

Мақалада Брэдшау С, Хоуард П. бастаған Оксфорд университетінің профессорлары жүргізген зерттеуге талдау жүргізіледі. Сонымен бірге қазіргі компьютерлі пропаганда мен дәстүрлі пропаганданың қызметіндегі ерекшеліктерді ажыратуға талпыныс жасалады. Компьютерлік пропаганданы жүзеге асыратын саяси боттардың әлеуметтік желідегі жұмыстары зерттеледі. Компьютерлік пропаганданың саяси оқиғалар кезінде әрекет ету қарқыны талданады. Twitter, Facebook сияқты әлеуметтік желілердегі пропаганда алгоритмдерінің автоматты түрде іске асырылу мәселелері түсіндіріледі.

Түйін сөздер: *Пропаганда, бот, алгоритм, Twitter, Facebook, демократия, бағдарлама, интернет, әлеуметтік желі, троллинг.*

**DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-6887/2023-143-2-30-35>
Түсті: 22.03.2022 / Жариялауға қабылданды: 10.09.2022**

Кіріспе

Интернет пен әлеуметтік желі ресурстарының артықшылықтары, олар: ақпарат алуға, адамдармен араласуға, мәліметтер жинақтауға, білім үйренуге, ұжымдық бірігуге мүмкіндік береді және демократиялық қоғам құруға көмектеседі. Кейде керісінше қоғамды ыдыратуға, іріткі салуға, конфликтілік жағдайлардың тууына ықпал ететін қауіпті жақтары да бар. Осы тұрғыда әлеуметтік желідегі құбылмалылықты реттеп отыру мақсатында түрлі әдіс-тәсілдер қолданылуы мүмкін. Әсіресе бүгінгідей сандық технологияның дамуы әлеуметтік желілерді бақылаудың түрлі мүмкіндіктерін туғызып отыр. Мысалы, әлеуметтік желі алгоритмдерінің

эхо-камералар арқылы қоғамдық пікірлерді бақылап тұратын мүмкіндіктері барынан көбі бейхабар[1, 203].

Мақсаты мен міндеті

Компьютерлік пропаганданың дәстүрлі пропагандадан ерекшелігі үлкен, дәстүрлі пропаганда адамның тікелей қатысуымен жасалған болса, компьютерлік пропаганда адамның қатысуынсыз автоматтандырылған бағдарламалардың көмегімен жасалады. Мақаланың мақсат-міндеті-компьютерлік пропаганданы жүзеге асыратын боттардың саяси-әлеуметтік процестерде қалай жұмыс істейтінін анықтау және қызметін талдай отырып, оның адам санасына, жалпы қоғамдық пікірге қалай әсер ететінін анықтау.

Компьютерлік пропаганданың саяси-әлеуметтік үдерістердегі қызметін талдау

Біз қазір ерекше саяси толқулар мен өзгерістер кезеңінде өмір сүріп жатырмыз, саяси қозғалыстар мен партиялар тез өсіп, тез құлдырауда [2, 426]. Мұндай өзгермелі саяси ортада сандық технологиялар қазіргі азаматтық белсенділік пен саяси әрекеттердің маңызды платформасына айналып отыр [3, 696]. Шын мәнінде, көптеген зерттеулер көрсеткендей әлеуметтік медиа идеялар алмасуда және мемлекеттік саясат пен жалпы әлемдік саясат туралы ой бөлісулерде маңызды рөл атқарады. Алайда көбіне әлеуметтік медиа платформалар манипуляциялық және дезинформациялық шаралар жүргізудің құралы болып отыр. Бүкіл әлемде саяси науқандар, үкіметтер мен қарапайым азаматтар адамдардың комбинациясы мен боттарды пайдаланады. Адамдар комбинациясы мен бот дегеніміз шынайы қолданушының имитациясын жасау үшін құрастырылған автоматтандырылған бағдарлама. Оның мақсаты қоғамдық өмірді жасанды жолмен қалыптастыру болып табылды [4, 216]. Бүгінгі таңда сайлаушыларға әсер етудің нақты тетіктері және үкімет, ақпараттық ұйымдар мен азаматтық қоғам топтары қалай әрекет етуі керек, қалай үн қатуы керек деген мәселеде сұрақтардың түйіні шешілмеген күйінде жабық қалып отыр. Азаматтық қоғамның жаңа формалары саяси нәтижелерге қалай әсер етеді? Онлайн echo-камералары мен ақпараттың әсері саяси экстремизмге қаншалықты әсер етуде? Азаматтық белсенділер арам ниетті саяси агенттердің тарапынан болатын «троллингтерге» тиімді жауап бере ала ма?

Компьютерлік пропаганда әлеуметтік желілерде жаңылыстыратын ақпараттарды мақсатты басқару және тарату үшін алгоритмдерді, автоматтандыруды және адамның басқаруын қалай қолдануды көрсетеді [5, 106]. Осы үдерістің аясында программистер мен олардың автоматтандырылған бағдарламалық өнімдері (боттар) алдымен әлеуметтік желілердің заңды қолданушыларнан үйренеді де қоғамдық сананы манипуляциялау үшін әртүрлі платформаларда соларға имитация жасайды. Ол боттар өздерін кәдімгі адамдар сияқты көрсетеді (мысалы, әңгімені автоматты түрде құрастырып, интернетте әңгіме жауап

береді), сонымен қатар олар нақты бір саяси хабарламаларды күшейтіп, өршітіп отыру үшін немесе «басып-жаншу» үшін әлеуметтік желі сайттарына қандай да бір өнімді жариялайды. Бұл «автоматтандырылған әлеуметтік акторлар» қарсы шыққан дауыс болса оны тұншықтыра отырып, нақты саясаткер мен саяси позицияға қолдау көрсету үшін қолданылуы да мүмкін [6, 839-8516]. Компьютерлік пропаганда сандық астротурфинг (қоғамдық санаға жасанды түрде әсер ету), мемлекет қаржыландырған троллинг және PsyOps немесе InfoOps сияқты белгілі онлайн-соғыс формалары сияқты күмәнді саяси тәжірибелердің жиынтығының бір бөлігі болып саналады, бұлардың барлығының мақсаты сайып келгенде интернетте адамдардың пікірін, тіпті мінез-құлқын өзгерту үшін ақпаратпен манипуляциялау болып табылады.

Алайда, модельдер, кодтар және алгоритмдер жиынтығынан тұратын компьютерлік пропаганданы техникалық тұрғыда түсіну тек оны жасап шығарған фирманың немесе қызмет көрсететін платформаның ғана қолында, өйткені олар осы бағдарламалар арқылы қомақты қаржы тауып отыр. Бұл ретте компьютерлік пропагандаға біз тек техникалық тұрғыда қарағанымыз орынсыз. Ол үшін біз дамып келе жатқан деректер туралы әлеуметтік ғылымдар дисциплинасына және технологиялардың саясатқа әсеріне назар салуымыз керек. Осы үдерістің аясында әлеуметтік зерттеушілер біздің саяси жүйеміздің технологиямен өзара байланысындағы өзгерістерге болжам жасап және ұсыныс айтып отыру керек. Егер компьютерлік пропаганданы академиялық зерттеу билік және білім жүйесімен толық сәйкес келмесе, онда қоғамдық өмірдегі әлеуметтік желілер платформасының қоғамдағы рөлін арттыру мүмкіндігі болмайды [7, 273-276 б]. Біз компьютерлік пропаганданың біздің саяси жүйемізге әсеріне әрі саяси, әрі техникалық зерттеу тұрғысынан салмақты жауап алғымыз келеді.

Осыған орай компьютерлік пропаганда екі компонентті қамтитынын көреміз. Олар: техникалық және әлеуметтік. Техникалық құбылыс ретінде есептеу пропагандасына қоғамдық сананы манипуляциялауға бағытталған әлеуметтік желілер платформасы, дербес агенттер, алгоритмдер және ауқымды мәліметтердің жиынтығы деп анықтама бере аламыз.

Біздің саяси жүйемізде мыңжылдықтар бойы келе жатқан пропаганда бар, ол пропагандистер өз мақсаттарына жету үшін рационалды ойлауды айналып өтетін, біздің негізгі эмоцияларымызбен теріс пікірлерімізге жүгіне отырып символдарды қасақана бұзатын пропаганда. Ал компьютерлік пропаганда сол пропаганданың жаңа формасы, ол есептегіш құралдарының көмегімен жасалады. Автоматтандыру, масштабталу және құпиялылық компьютерлік пропаганданың ерекше белгілері. Компьютерлік пропаганданың зиянды жағы – бұл ауқымды контентті жедел таратуға мүмкіндік береді, тіпті қолданушыларды алдау үшін отбасы немесе достардан хабарлама келген сияқты персоналдандырылған хабарламалар таратуы мүмкін. Осылайша компьютерлік пропаганда бір немесе бірнеше компоненттерден құралатынын көреміз, олар: контентті жеткізуді автоматтандыратын боттар; саясат және қоғамдық өмір туралы дезинформация тарататын әлеуметтік желілердегі жалған аккаунттар;

Саяси боттар, олар мәтін түріндегі қарапайым тапсырмаларды орындайтын, бағдарламалар немесе агенттер, яғни олар компьютерлік пропаганданы таратуда негізгі рөл атқарады. Жалпы айтқанда боттар адамдардың жылдамдық жағынан да, көлем жағынан да онлайнда жұмыс істеу қабылеттері үшін қолданылады. Бұл жұмыстың пайдасы зор. Википедияны шарлауға мүмкіндік беретін көптеген ішкі сілтемелерді боттар құрайды. Боттар өздерін шынайы әлеуметтік желі қолданушылары ретінде көрсетіп адам атрибуттарымен немесе қабілеттерімен бағдарламаланған кезде оларды әлеуметтік боттар немесе чат-боттары деп атайды [7, 280б]. Оларды күнделікті тапсырмаларды орындауға қолдануға болады, олар адамдармен және жүйелермен өзара әрекетке түсе алады. Олар жаңалықтар мен ақпараттарды жеткізу, мысалы, ауа-райын, спорт және жалпыға ортақ құндылықтар туралы ақпараттарды автоматты түрде жаңартып отырады. Олар сондай-ақ спам және қудалау секілді зиян шектіретін әрекеттерді де қолдауы мүмкін. Боттарды пайдалы немесе зиянды деп бөліп жарып айтуға бола ма? Олар кәдімгі қарапайым қолданушы болып көрсете отырып хабарламаларды жылдам айналдырып жіберуге, басқа қолданушылардың контентімен өзара әрекеттесуге және тіпті трендтегі алгоритмдерге әсер етуге немесе

манипуляциялауға қауқарлы. Саяси боттар, яғни әлеуметтік боттар интернетте саяси манипуляция жасау үшін қолданылатын тиімді құрал. Бір адам немесе кішігірім адамдардың топтары Twitter-де, YouTube-те немесе Instagram-да қандайда бір мүдде төңірегінде масштабты өзара келісімнің имитациясын тудыратын саяси боттардың армиясын жасап шығу өте оңай.

Бүкіл әлемдегі үкіметтер мен саясаткерлер өз идеяларын жүргізу үшін, оппозицияны қудалап, тұншықтыру үшін және өздерін шын азамат ретінде көрсету үшін бағдарламаланған саяси боттарды қолданады. Мысалы сайлау кезінде саяси науқандар саяси боттар мен компьютерлік пропаганданы дауыс жинау үшін және оппозицияны қорлап, қорқыту үшін қолданады. Анонимді саясаткерлер жалған жаңалықтар таратып, жалған ақпараттық науқандар мен тролльдер тобын ұйымдастырып, құқық қорғаушыларға, азаматтық қоғам топтарына және журналистерге шабуыл жасайды.

Компьютерлік пропаганда – бұл коммуникацияның ең қуатты құралы және ол бүкіл әлемдегі демократиялық субъектілер мен институттарға қарсы қолданылады. «Компьютерлік пропаганда» терминін азаматтық қоғамға сандық шабуыл жасаудың соңғы тәсілі ретінде қолдануға болады. Мысалы 2016 жылы болған АҚШ-тағы президент сайлауында 8chan имиджборы сол кездегі президенттікке үміткер болған Хиллари Клинтонды ақшаның фондында тұрған суреті бар мемді әлеуметтік желілерде жариялады. Алдымен Facebook-те жарыққа шығып, кейін президенттікке үміткер болған Дональд Трамп өзінің Twitter-дегі парақшасына салды. Бұқаралық ақпарат құралдары қоғамда үлкен дау тудырған онлайн-өсек туралы мақалалар жариялап жатты.

Оппозицияны құлату үшін жеккөрушілік пен жалған ақпараттық вирустың таралуын қолдану – тым жаңа тәсіл емес. Ресейлік насихатшылар және басқалар оны соңғы жылдары белсенді қолданды [8, 235б]. Алайда, қазір бұл ақпарат үнемі егіліп отырады және оның тез өсуі мен интернетте таралуы нәтижесінде пайда болатын шатасудың деңгейін – жаңа құбылыс деп айтуға болады.

Компьютерлік пропаганданың тарихы дәстүрлі формадағы саяси пропаганданың тарихына қарағанда әрине, қысқа. Біқпалды саясаткерлер компьютерлік пропаганданы саяси шабуылдарды тоқтату

үшін, дезинформацияны тарату үшін, цензура үшін, журналистерге қарсы амал қолдану үшін және жалған тенденцияны қалыптастыру үшін қолданды.

Автоматтандыру мен құпиялылық компьютерлік пропаганданың негізгі қасиеті және ол ғылыми зерттеудің жаңа саласы ретінде қызықты әрі маңызды. Әлеуметтік желілерді зерттеушілердің айтуынша Twitter-дің әрбір үшінші қолданушысы іс жүзінде бағдарламалық есептік жазбалармен автоматтандырылған боттар болып табылады, олар өздерін шынайы адам ретінде танытады. Алдағы екі жыл ішінде боттар танымал әлеуметтік медиа сайттарындағы барлық белсенділіктің шамамен 10 пайызын құрайды деп болжалуда.

Көптеген боттар әлеуметтік медиа платформасының қолданбалы бағдарламалау интерфейсі (API) арқылы іске қосылады. Twitter сияқты кейбір сайттар қолданбалы бағдарламау интерфейсін (API) оңай қолдана алады және боттарды оңайырақ пайдаланады. Twitter-де боттардың көптеген қолданбалы бағдарламалау интерфейсіне (API) тікелей қосыла алатын мүмкіндігі бар. Олар Twitter-де кез келген қолданушыға және комментарийлерге жауап беріп әрі нақты уақыт режимінде белсенділік танытып, ақпараттарды өңдеп отыра алады. Facebook автоматтандыруды қолдануға қатысты қатаңдау саясат ұстанады және әрбір қолданушы өзінің жеке-дара тұлға екенін тексеріп отыруды талап ететін «шынайы есім» саясатын қолданады. 2012 жылы Facebook әлеуметтік желілердегі аккаунттардың 7,8 пайызын құрап отырған жалған аккаунттармен күресуге ынталы екенін көпшілікке жариялады. Facebook бұл жалған аккаунттардың «жалған лайктары» олардың мақсаттарына қарама-қайшы екенін айтып, былай деген еді: Facebook әлемге жақсы ақпараттармен бөлісіп үйрену үшін және адамдар мен тұтынушылар өздеріне ұнайтын парақшаларға тіркеле алатындығымен маңызды... Facebook шынайы бірегейлікті сақтау үшін құрылған, және осы шынайылық әрбір парақшада болғанын қалар едік [9, 316].

Қазіргі таңда Facebook барлық танымал әлеуметтік медиа-платформалар сияқты проблемалы боттармен күресуді жалғастыруда. Боттар сөзімен, мінез-құлқымен адамдарға қатты ұқсап барады, сондықтан оларды анықтау қиынға соғады.

Қорытынды

Алгоритмдер мен басқа да есептеу құралдары ақпараттарды тұтытуда, проблемалардан хабардар болуда және мәдени түсіністік мәселесінде маңызды саяси рөл атқарады, әсіресе бұқаралық ақпарат құралдары мен ғылыми-техникалық зерттеулерде олардың орыны ерекше. Сонымен қатар олардың әлеуметтік өмірге әсер етуі әлеуметтік ғылымда алаңдаушылық тудырып отыр [10, 346]. Осыған байланысты туындайтын түрлі проблемалар ақпараттық және компьютерлік ғылымдар салаларында да зерттелуде. Бүкіл әлемдегі саяси акторлар әлеуметтік медиа-боттарды коммуникацияның жұмыстарын жеңілдету үшін немесе бақылау жасау үшін қолданады. [11, 246]. Боттарды саяси науқандар мен кандидаттар консенсус пен танымалдылықтың иллюзиясын қалыптастыру үшін, қоғамдық пікірге манипуляция жасау үшін қолданады. Бұл жағдай қазіргі әлеуметтік желілердің қырағылықпен өсіп келе жатқанын, сонымен қатар оның онлайн және офлайн арқылы азаматтардың өміріне қауіп төндіре алатын әлеуетін көрсетеді.

Компьютерлік пропагандаға ерекше зақым келтіретін формалардың бірі – Twitter, Facebook, Reddit сияқты әлеуметтік медиа-платформалар арқылы кең тараған жаңалықтар. Бұл медиа-платформалар соңғы бірнеше жылда алмағайып саяси жағдайларда айтарлықтай үлкен мөлшерде жалған, сенсациялық және басқа да «оқыс жаңалықтарға» қызмет көрсетіп келді. Алайда басқа платформалар мұндай контенттердің бар екенін және олардың қолданушыларға қаншалықты әсер етіп жатқаны туралы жақ ашпайды. Қазіргі зерттеулер көрсетіп бергендей, әлеуметтік желілер ақпараттың қандай көзден алынғанын, ол тексерілгеніне аса назар аудармайды, олар үшін ақпараттың ең бірінші сенсациялық қыры маңызды. Сол себепті мемлекеттік те, мемлекеттік емес те саяси субъектілер интернетте өз мүдделері үшін ешқандай фактіге құрылмаған жалған ақпараттарды тарата алады және саналы түрде манипуляция жасай алады.

Дауыс берушілерді манипуляциялау тәсілі әлеуметтік желілерде боттар пайда болғанға дейін де болған.

Интернеттің үлкен демократиялық қуатын зерттеген ғылыми еңбектер жетерлік, кейінгі зерттеулер оның билік тарапынан әлеуметтік бақылау құралы ретінде қолданатынын көрсетіп берді.

Әдебиеттер тізімі

1. Bradshaw S., Howard P. N. Troops, Trolls, and Troublemakers: A Global Inventory of Organized Social Media. Oxford, England: Project on Computational Propaganda. [Электрон. ресурсы] – 2022. – URL: <http://comprop.oii.ox.ac.uk/2017/07/17/troops-trolls-and-trouble-makers-a-global-inventory-of-organized-social-media-manipulation/>. (қарастырылған күні: 01.02.2022).
2. Kreiss D. Prototype Politics: Technology-Intensive Campaigning and the Data of Democracy (First Edition). New York: Oxford University Press, 2016. – 200 p.
3. Vaccari C. Online Mobilization in Comparative Perspective: Digital Appeals and Political Engagement in Germany, Italy, and the United Kingdom. Political Communication. 2017. No.34(1). P. 69–88. [Электрон. ресурсы] – 2022. – URL: <https://doi.org/10.1080/10584609.2016.1201558>. (қарастырылған күні: 01.02.2022).
4. Woolley S.C. Automating Power: Social Bot Interference in Global Politics. First Monday, 21(4). [Электрон. ресурсы] – 2022. – URL: <http://firstmonday.org/ojs/index.php/fm/article/view/6161>. (қарастырылған күні: 01.02.2022).
5. Woolley S.C., Howard P.N. Automation, Algorithms, and Politics | Political Communication, Computational Propaganda, and Autonomous Agents—Introduction. International Journal of Communication. – 2016. – No.10(0). – P. 9.
6. Abokhodair N., Yoo D., McDonald D.W. Dissecting a Social Botnet: Growth, Content, and Influence in Twitter. In Proceedings of the 18th ACM Conference on Computer Supported Cooperative Work & Social Computing (pp. 839–851). [Электрон. ресурсы] – 2022. – URL: <https://doi.org/10.1145/2675133.2675208>. (қарастырылған күні: 01.02.2022).
7. Bolsover G. Howard P. Computational Propaganda and Political Big Data: Moving Toward a More Critical Research Agenda. Big Data. – 2017. – № 5(4). – P. 273–276.
8. Castle S. A Russian TV Insider Describes a Modern Propaganda Machine. The New York Times. [Электрон. ресурсы] – 2022. – URL: <https://www.nytimes.com/2015/02/14/world/europe/russian-tv-insider-says-putin-is-running-the-show-in-ukraine.html>. (қарастырылған күні: 01.02.2022).
9. Wasserman T. 83 Million Facebook Accounts Are Fake. Retrieved June 23, 2016, [Электрон. ресурсы] – 2022. – URL: http://mashable.com/2012/08/02/fake-facebook-accounts/#_daGF3AAxqqg. (қарастырылған күні: 01.02.2022).
10. Gillespie T. The Relevance of Algorithms. In Media Technologies: Essays on Communication, Materiality and Society. Cambridge: MIT Press. [Электрон. ресурсы] – 2022. – URL: <http://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.692.3942&rep=rep1&type=pdf> (қарастырылған күні: 01.02.2022).
11. Mitter S., Wagner C., Strohmaier M. Understanding the Impact of Socialbot Attacks in Online Social Networks. arXiv. Retrieved July 5, 2018, [Электрон. ресурсы] – 2022. – URL: <https://arxiv.org/abs/1402.6289> (қарастырылған күні: 01.02.2022).

К.Д. Жанпейсова, Ж.Е. Ералина

Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

Компьютерная пропаганда – новый тренд коммуникативных технологий

Аннотация. В статье подробно анализируется деятельность одной из коммуникативных технологий - компьютерной пропаганды. По мере развития технологий меняются виды и формы коммуникативных технологий, используемых в политико-социальных процессах. В статье дан сравнительный анализ особенностей современной компьютерной пропаганды и традиционной пропаганды, основанный на зарубежных исследовательских работах. Также будет изучена работа политических ботов в социальных сетях, реализующих пропаганду. Проводится анализ темпа действий компьютерной пропаганды при политических событиях. Объясняются проблемы автоматической реализации алгоритмов продвижения в социальных сетях, таких, как Twitter, Facebook.

Ключевые слова: пропаганда, бот, алгоритм, Twitter, Facebook, демократия, программа, интернет, социальная сеть, троллинг.

K.D. Zhanpeissova, Zh.Ye. Yeralina

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

Computer propaganda is a new trend in communication technologies

Abstract. The article analyzes in detail the activity of one of the communication technologies – computer propaganda. As technology develops, the types and forms of communication technologies used in political and social processes change. The article presents a comparative analysis of the features of modern computer propaganda and traditional propaganda, based on foreign research works. The work of political bots in social networks that implement propaganda has also been studied. It provides an analysis of the rate of actions of computer propaganda in political events. Also, it explains the problems of the automatic implementation of promotion algorithms in social networks, such as Twitter and Facebook.

Keywords: Propaganda, bot, algorithm, Twitter, Facebook, democracy, program, Internet, social network, trolling.

Авторлар туралы мәлімет:

Жанпейісова Қарғаш Дәлелханқызы – саясаттану ғылымдарының кандидаты, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің саясаттану кафедрасының доценты, Астана, Қазақстан.

Ералина Жанерке Ералықызы – саясаттану кафедрасының докторанты, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Жанпейісова Қарғаш Дәлелханқызы – кандидат политических наук, доцент кафедры политологии, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

Ералина Жанерке Ералықызы – докторант кафедры политологии, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

Zhanpeissova Kargash Dalelkhankyzy – Candidate of Political Sciences, Associate Professor, Department of Political Science, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Yeralina Zhanerke Yeralykyzy – PhD student, Department of Political Sciences, Faculty of Journalism and Political Science, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

А.Ж. Кудабаяева*Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева,
Астана, Казахстан
(E-mail: kudabayeva_azh@enu.kz)*

Современные тенденции в обеспечении продовольственной безопасности

Аннотация. Проблема продовольственной безопасности исследуется учеными с экономической, экологической, социальной и гендерной стороны, однако рост цен, а в некоторых случаях и дефицит продуктов питания спровоцировали новый интерес к этой области исследования. Решением данного вопроса занимаются на уровне государства и международных организаций, вместе с тем подход к задаче у этих акторов разный. Если международные организации подходят к проблеме продовольственной задачи с позиции международной нормы «право на еду», полагаясь на постулаты неолиберализма, то государство рассматривает необходимость обеспечить население питанием как дилемму, где перевешивают чашу весов национальные интересы. Вооруженный конфликт в Украине обострил проблему продовольственной безопасности, так как были нарушены цепочки поставок продуктов питания, спровоцировав государства относиться к экспорту и импорту еды с точки зрения неореалистов. Это в свою очередь привело к дефициту питания, росту цен на продукты, а местами даже к голоду. Опрос населения Казахстана показал, что для некоторых слоев населения проблема обеспечения питанием, необходимым для здорового образа жизни, стоит остро, что говорит о необходимости дальнейшего исследования с последующим принятием положительных изменений в политике продовольственной безопасности.

Ключевые слова: продовольственная безопасность, военный конфликт в Украине, неореализм, неолиберализм, роль государства, международные организации, Казахстан.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-6887/2023-143-2-36-44>

Поступила: 11.11. 2022 / Одобрена к опубликованию: 10.02.2023

Введение

Вопрос продовольственной безопасности является актуальным в международной политике. Мировое сообщество сталкивается с постоянными угрозами продовольственной стабильности, вызванными различными кризисами. В условиях экономического, экологического, эпидемиологического кризиса и вооруженных конфликтов продовольственная безопасность требует к себе повышенного внимания на национальном, региональном и международном уровнях. Ранее проведенные исследования по безопасности

рассматривали данное направление с точки зрения военной мощи, угрозы суверенитету или территориальной целостности, возможности противостоять военному конфликту. Однако нельзя не согласиться, что наличие еды и свободный доступ к ней являются фундаментом безопасности как индивидуума, так и государства. Таким образом, еда по праву занимает важное место среди политических целей. Известно, что недостаток продовольствия в стране или же неспособность населения приобретать продукты в связи с их высокой ценой может дестабилизировать политическое состояние

страны, вызвать волнения, подрывая доверие к государству. Для сохранения стабильной обстановки государству необходимо укреплять и развивать различные направления, среди которых продовольственная безопасность является актуальной и важной задачей.

Целью исследования является анализ тенденций политики продовольственной безопасности в условиях кризиса в мире. Данная статья исследует, насколько требования международного права на достаточное питание поддерживаются на примере Казахстана.

Методология исследования

Путь продовольственной безопасности от определения, связанного с экономическим статусом страны, до политического объекта является пищей для размышления аналитиков и ученых. Если раньше продовольствие было связано с такими понятиями, как экономика, сельское хозяйство, торговля и представляло интерес в основном для нелибералистического подхода, то на сегодняшний день проблема достаточного и доступного продовольствия тесно переплетена с теорией безопасности неореализма. Так как экономику и национальные интересы невозможно рассматривать отдельно, в рамках данной статьи продовольственная безопасность будет изучена и сравнена с точки зрения таких парадигм, как неореализм и нелиберализм. Таким образом, данная статья основывается на теории неореализма и нелиберализма и использует метод контент-анализа вторичных данных, а также метод опроса для сбора первичной информации. Данные методы исследования позволят выявить, повлияли ли такие факторы, как военный кризис, на рост цен в Казахстане и изучить тенденции политики продовольственной безопасности государств в период военного конфликта на территории Украины.

История проблемы

Право на еду является неотъемлемым правом человека, включенным в Универсальную декларацию прав человека, что указывает на то, что государство должно обеспечивать свое население достаточным питанием, необходимым для здорового образа жизни [1, с. 632]. Право на еду, являясь международно признанным правом, с одной

стороны, наделяет государство обязанностью принимать шаги для обеспечения населения продовольствием, а с другой стороны, дает основание для человека быть активным участником данного процесса, который имеет право требовать от государства исполнения обязанностей. Со слов Никеля [2, с. 2] права человека исключительно важны, им необходимо уделять такое же внимание, как и национальной безопасности. Недопустимо, чтобы человек не мог позволить себе приобрести достаточное количество продовольствия для удовлетворения своих базовых потребностей и тем более неприемлемо недоедание или голод. Борьбой с голодом и недоступностью еды в связи с ценовой категорией или отсутствием в наличии занимаются политики, аналитики, ученые. Однако выступать акторами, влияющими на политику продовольственной безопасности, может не только само государство и его политические и академические деятели, но и международные организации.

Продовольственная безопасность является центральной темой современных исследований, где изучается роль государства и международных организаций в обеспечении населения едой. Однако если международные организации пропагандируют доступ к еде для каждого, то государство может ограничивать себя интересами обеспечения только своего населения, проводя данную политику в ущерб населению других стран, что особенно стало заметно в период военных действий на территории Украины.

Обсуждение основных результатов исследования

В некоторых исследованиях продовольственная безопасность рассматривается как проблема устойчивого развития, решение которой предполагает взаимную выгоду. Либеральный институциональный подход фокусируется на индивидууме и рассматривает продовольствие как объект безопасности, к которому должен быть открыт доступ для всех людей. Таким образом, проблема продовольственной безопасности решается не в ущерб другому, а путем международного сотрудничества и эффективного управления.

Понятие «продовольственная безопасность» эволюционировало со временем, меняясь и дополняясь терминами, уточняющими его значение. В середине 1970-

х годов продовольственная безопасность рассматривалась с точки зрения доступа людей к достаточному для продуктивной жизни питанию [3, с. 5]. Если в 1983 году комитет по продовольственной безопасности ФАО [4] определял продовольственную безопасность как способность приобрести продовольствие, то в 1996 году в декларации Всемирного саммита по продовольственной безопасности указывается физический и экономический доступ к еде, необходимой для нормальной жизнедеятельности [5], а в 2009 году к данному определению добавляется понятие «социального доступа», а также подчеркивается важность поддержки женщин и детей [6, с. 2]. С точки зрения либерального институционализма продовольственная безопасность напрямую связана с деятельностью международных организаций, таких, как ООН.

Действительно, одной из целей ООН является искоренение голода, улучшение питания, укрепление продовольственной безопасности и развитие устойчивого сельского хозяйства. ООН через свои институты и программы транслирует данное понятие еды как безопасности на международном и государственном уровне. Такой подход является инклюзивным, охватывает все население и выступает за то, чтобы государства относились к продовольственной безопасности как к стратегии с положительным исходом для всех. Достижение устойчивых целей развития и устранение голода возможны при внедрении программ по развитию экономического, экологического, сельскохозяйственного и социального направлений на международном уровне.

Однако школа реализма рассматривает продовольственную безопасность как часть государства. Для реалистов значение имеет только государство, которое одновременно выполняет деятельность политического деятеля и объекта безопасности. Так как международный мир анархичен, государство должно обеспечивать свою безопасность возможными способами. В то время как традиционные реалисты понимают безопасность в основном в военном измерении, то есть насколько государство способно противостоять агрессии или нападению другой страны, неореалисты понимают безопасность в более широком смысле, включая в определение

другие составляющие, помимо военной мощи [7, с. 5; 8, с. 128]. Для неореалистов продовольственная безопасность является неотъемлемой частью могущества государства, так как она взаимосвязана с экономическим потенциалом страны и здоровьем нации.

Страны, где продовольственная корзина населения напрямую зависит от скачков экономики, не являются стабильными, а значит не могут быть охарактеризованы как защищенные. Безопасность государства является прерогативой реалистической парадигмы, а также важной составляющей национального интереса [9]. Под интересами государства подразумеваются интересы нации, и только сильное и самодостаточное государство способно защитить свое население и обеспечить необходимым. По мнению реалистов, сила должна сосредоточиться в руках одного правительства, чем быть распределенной между политическими игроками, так как сотрудничество между государствами невозможно ввиду взаимного недоверия и страха. Такую ситуацию можно наблюдать на нынешнем международном рынке, который в связи с военным конфликтом на территории Украины был дестабилизирован. Непредсказуемость ситуации, нарушение цепочек транспортировки продовольствия и уменьшение экспорта привело к росту цен на продукты. Некоторые страны, поставщики продовольствия, выбрали политику временного ограничения экспорта для стабилизации своего внутреннего рынка, что, в свою очередь, негативно отразилось на странах-импортерах [10, с. 162].

В рамках данного исследования был проведен опрос 107 участников с целью выявления степени защищенности населения Казахстана в условиях кризиса. По результатам анкеты из 107 участников в возрасте от 18 до 74 лет 75,7 процентов являются женщинами, а 24,3 процента – мужчинами. Из них большая часть проживает в городах областного значения (48,6 %), в городах республиканского значения (36,4 %) и наименьшее количество в сельской местности (15%). Место постоянного проживания респондентов может влиять на доход, но в то же время и на расходы ответивших. Со слов участников анкеты, 44,9 процентов являются неженатыми/незамужними, 36,4 процента женаты/замужем, 7,5 процентов разведены, 1

процент в гражданском браке и 10,3 процента отметили «другое». Семейное положение респондентов может играть положительную роль в продовольственной безопасности, если оба партнера имеют хороший заработок или же в том случае, если участник анкеты тратит свой доход только на себя, но и также может влиять негативно в случае необходимости

обеспечивать несколько человек, то есть кормилец один или их несколько, но с малым доходом. У большей части респондентов есть высшее образование (71%), что предполагает наличие у них возможности быть востребованными на рынке труда, у 7,5 % имеется средне-специальное образование, а у 21,5 % среднее (Таблица 1).

Таблица 1. Уровень образования участников анкеты

107 ответов

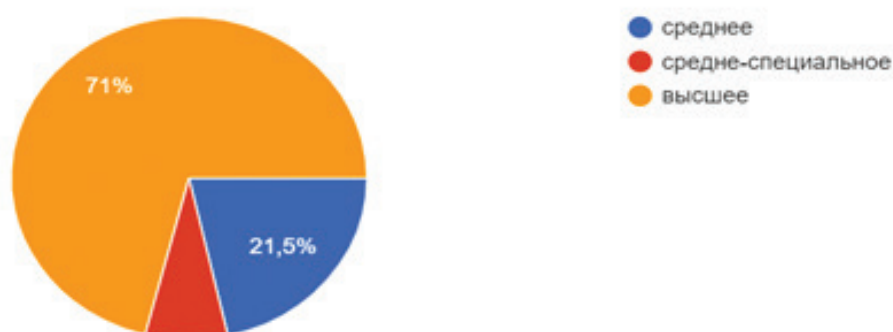
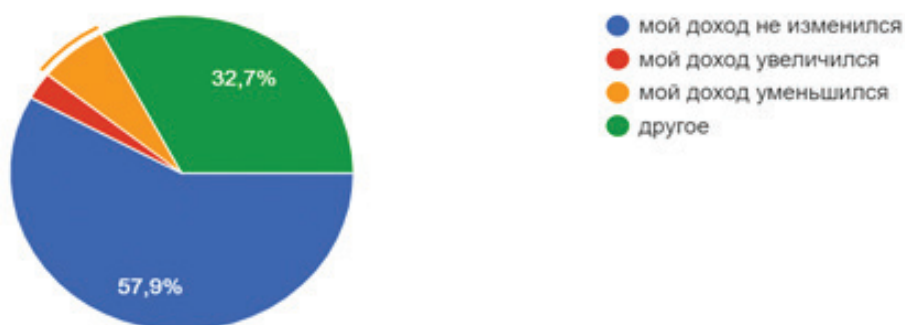

Таблица 2. Изменения в доходе с начала 2022 года

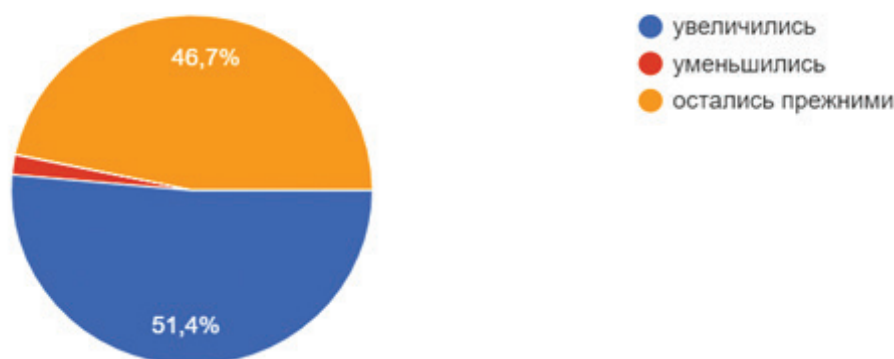
107 ответов

Доходы большинства респондентов (57,9 %) с начала 2022 года не изменились, 32,7 % отметили «другое», у 6,5 % доход уменьшился, а у 2,8% доход увеличился.

Таблица 3. Расходы на продовольственные товары с начала 2022 года

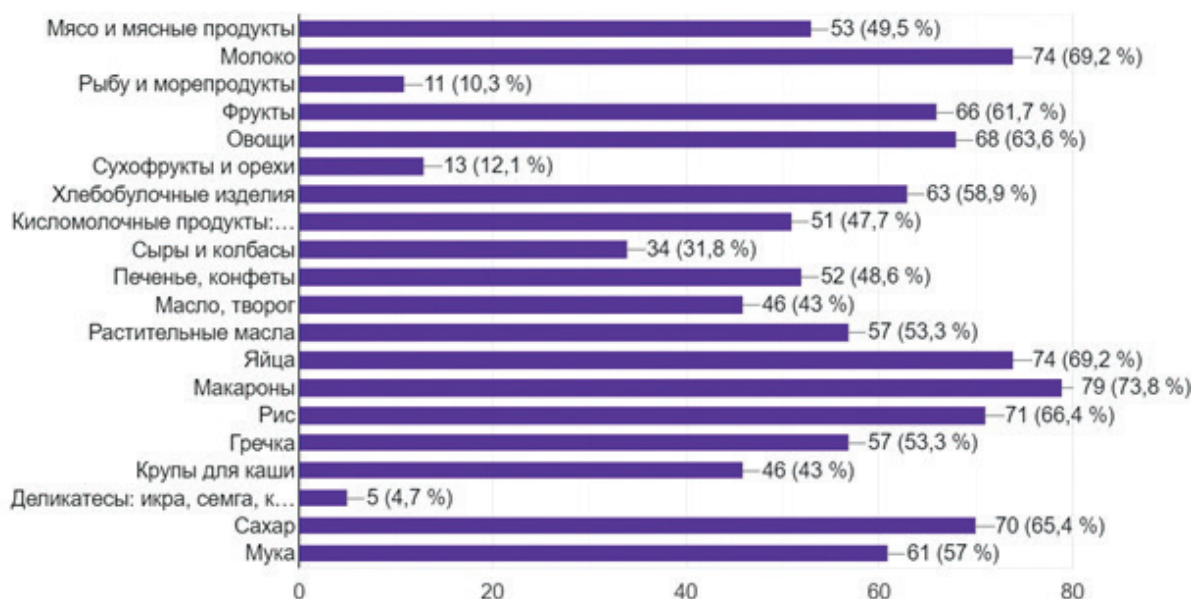
107 ответов

51,4 % участников опроса считают, что цены на продукты с начала 2022 года увеличились, в то время как 46,7 % респондентов считают, что их расходы на продовольственные товары остались прежними и 1,9 % ответили, что уменьшились.

Таблица 4. Продукты питания, приобретаемые в достаточном количестве

107 ответов

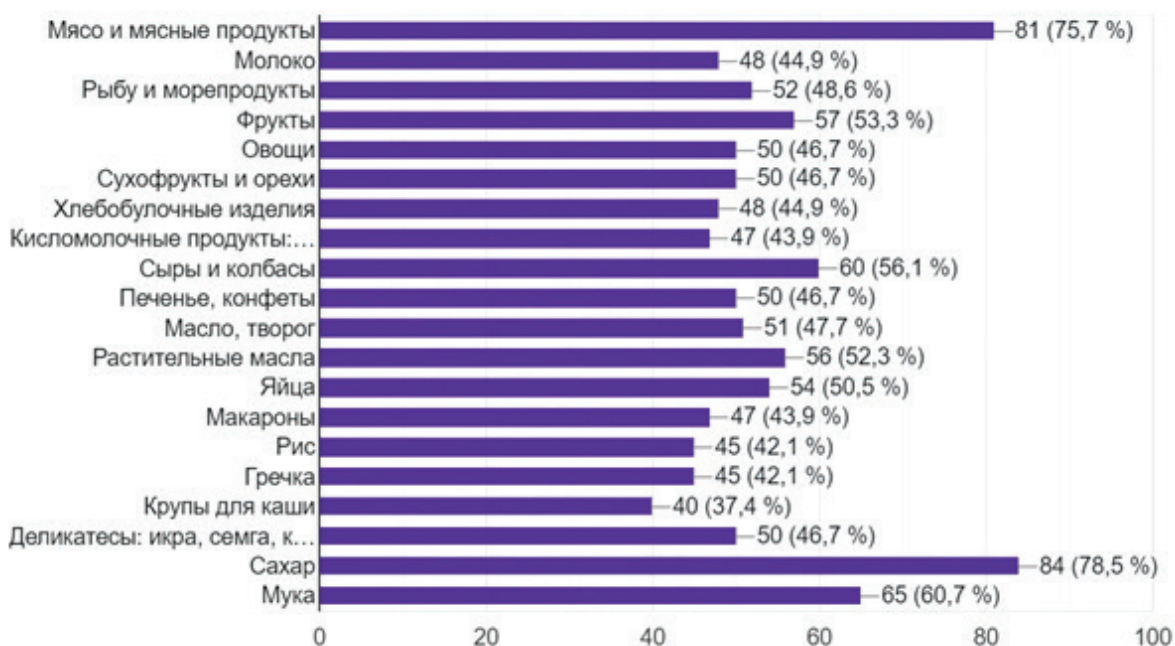

В таблице 4 приводится основной список продуктов, который потребляется населением ежедневно. Согласно ответам респондентов, примерно две трети ответивших считает, что они приобретают в достаточном количестве молоко, фрукты, овощи, хлебобулочные изделия, яйца, макаронны, рис, сахар и муку. Однако по таким продуктам питания, как мясо и мясные продукты, кисломолочные

продукты, печенье, конфеты, масло, творог, растительные масла, гречка, крупы для каш в среднем только половина ответивших считает, что они приобретают в достаточном количестве данные продукты. Сыры и колбасы могут покупать в необходимом объеме только 31,8 %, сухофрукты и орехи 12,1 %, рыбу и морепродукты - 10,3 %, а деликатесы - только 4,7 %.

Таблица 5. Рост цен на продукты с начала 2022 года

107 ответов

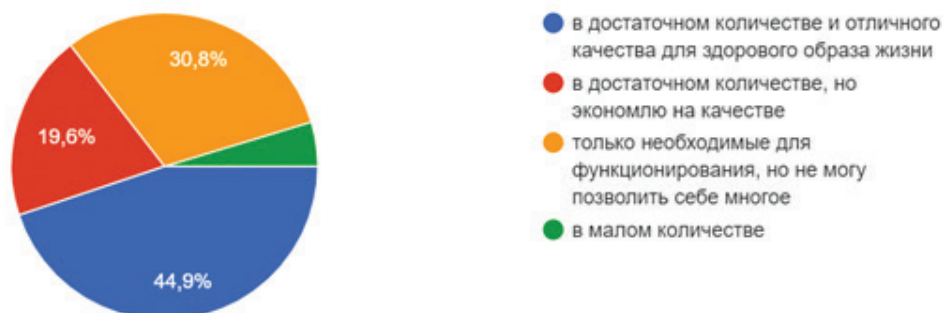

В таблице 5 приводятся ответы участников опроса касательно роста цен на продукты с начала 2022 года. Лидирующую позицию по увеличению роста занимают сахар (78,5%), мясо и мясные продукты (75,7%), мука (60,7%), сыры и колбасы (56,1%), фрукты (53,3%), растительные масла

(52,3%), яйца (50,5%), рыба и морепродукты (48,6%), масло и творог (47,7%), овощи, сухофрукты и орехи, деликатесы, печенье, конфеты (46,7%), молоко и хлебобулочные изделия (44,9%), кисломолочные продукты, макаронны (43,9%), рис и гречка (42,1 %), крупы для каши (37,4%).

Таблица 6. Продовольственная безопасность участников анкеты

107 ответов

В таблице 6 представлены ответы респондентов относительно их возможности покупать продукты питания в достаточном количестве. Таким образом, 44,9 % считают, что они приобретают продовольствие

отличного качества в достаточном количестве, 30,8 % полагают, что они могут себе позволить только необходимые для жизнедеятельности продукты, 19,6 % ответивших покупают достаточное количество продуктов, но им

приходится экономить на качестве, а 4,7 % ответили, что приобретают еду в малом количестве.

Заключение

Продовольственная безопасность стран зависит от различных факторов, среди которых есть экономическая нестабильность, инфляция, засуха, неурожай. Однако события 2022 года, а именно военный конфликт на территории Украины, негативно влияет на продовольственную безопасность стран не только на региональном, но и на международном уровне. Как известно, многие страны зависят от импорта продовольствия, соответственно, если страна-экспортер не может поставлять продукты в необходимом количестве для других стран, начинается продовольственный кризис. Таким образом, вторжение России в Украину вызвало ряд событий, негативно влияющих на торговлю и обмен продуктами питания. Военные события нарушили устоявшиеся транспортные и логистические пути, что привело к подорожанию услуг перевозки, что, в свою очередь, сказывается на конечной цене продуктов. Помимо этого, некоторые страны, пытаясь защитить свое население, уменьшают экспорт тех или иных продуктов, а в некоторых случаях и временно ограничивают вывоз. Такая политика вкупе с обоюдными санкциями между Россией и странами Запада вызывает дефицит продовольствия, что, естественно, отражается на цене.

Опрос, проведенный со 107 участниками, показал, что у большинства респондентов

доход в 2022 году остался прежним, однако вызывает тревогу, что при прежних доходах более половины участников опроса считают, что их расходы на продовольствие возросли. Более того, ответ на вопрос касательно достаточного количества приобретаемых продуктов показал, что только половина респондентов может приобретать мясо и мясные продукты, кисломолочные продукты, печенье, конфеты, масло, творог, растительные масла, гречка, крупы для каш в необходимом количестве. Таким образом, у остальной половины ответивших рацион питания неразнообразен в связи с тем, что они не могут позволить себе приобретать данные продукты в достаточном количестве. К тому же респонденты считают, что цены на продовольствие выросли. Более половины отметили рост таких продуктов питания, как сахар, мука, мясо и мясные продукты, яйца, растительные масла, сыры, колбасы, фрукты. Рост цен на еду в то время, когда доход не вырос, влияет на покупательную способность. Так, респонденты отмечают, что им приходится экономить на качестве, разнообразии или даже количестве приобретаемых продуктов. Данная ситуация говорит о том, что международное право человека на еду соблюдается не для всех, так как продовольственная безопасность – это не только наличие еды, но и ее доступность. Исследование, проведенное в рамках этой статьи, указывает на необходимость дальнейшего изучения проблемы, с последующей выработкой необходимых мер для поддержания продовольственной стабильности в Казахстане и других странах.

Список литературы

1. Mechlem K. Food Security and the Right to Food in the Discourse of the United Nations // *European Law Journal*. – 2004. – Т. 10. – №. 5. – С. 631-648.
2. Nickel J.M. Human Rights. // *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*. – 2019.
3. Pinstrip-Andersen P. Food security: definition and measurement // *Food security*. – 2009. – Т. 1. – №. 1. – С. 5-7.
4. FAO of the United Nations. World food security: a reappraisal of the concepts and approaches. // *Director General's Report*. – 1983.
5. FAO of the United Nations. Food security and food assistance. // *World Food Summit technical background documents*. – Rome, 1996. – Vol. 3.
6. FAO of the United Nations. World Summit on Food Security. // *Declaration on the World Summit on Food Security*. – Rome, 2009.
7. Hough P. Understanding global security. // *London: Routledge*. - 2013. С.288
8. Chatterjee S. Neo-realism, Neo-liberalism, and Security // *International studies*. – 2003. – Т. 40. – №. 2. – С. 125-144.
9. Kudabayeva A. The complexity of the relationship between human rights and national interests // *Вестник Евразийского национального университета им. Л.Н. Гумилева. Серия: Политические науки. Регионоведение. Востоковедение. Тюркология. Учредители: Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева*. – №. 4. – С. 96-104.
10. Glauben T. et al. The War in Ukraine, Agricultural Trade and Risks to Global Food Security // *Intereconomics*. – 2022. – Т. 57. – №. 3. – С. 157-163.

Ә.Ж. Кудабаяева

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

Азық-түлік қауіпсіздігінің қазіргі тенденциялары

Аңдатпа. Азық-түлік қауіпсіздігі мәселесі әрқашан өзекті болды және оны экономикалық, экологиялық, әлеуметтік және гендерлік тарап ғалымдары қарастырды, дегенмен, бағаның өсуі және кейбір жағдайларда азық-түлік тапшылығы осы зерттеу саласына қайтадан қызығушылық тудырды. Бұл мәселе мемлекет және халықаралық ұйымдар деңгейінде шешілуде. Дегенмен, бұл актерлердің міндетіне деген көзқарас басқаша. Егер халықаралық ұйымдар азық-түлік проблемасы мәселесіне неолиберализм постулаттарына сүйене отырып, «азық-түлік құқығы» халықаралық нормасы тұрғысынан қараса, онда мемлекет халықты азық-түлікпен қамтамасыз ету қажеттілігін дилемма ретінде қарастырады, мұнда ұлттық мүдде таразыдан асып түседі. Украинадағы қарулы қақтығыс пен коронавирустық пандемия азық-түлік қауіпсіздігі мәселесін ушықтырды, өйткені азық-түлікті жеткізу тізбегі бұзылып, мемлекеттерді азық-түлік экспорты мен импортына неореалисттердің көзқарасы тұрғысынан қарауға арандатады. Бұл өз кезегінде азық-түлік тапшылығына, азық-түлік бағасының өсуіне, кейбір жерлерде тіпті ашаршылыққа әкелді. Қазақстан халқына жүргізілген сауалнама халықтың кейбір топтары үшін салауатты өмір салтын қалыптастыру үшін қажетті тамақпен қамтамасыз ету мәселесі өткір тұрғанын көрсетті, бұл кейіннен азық-түлік қауіпсіздігі саясатындағы оң өзгерістерді қабылдаумен одан әрі зерттеу қажеттігін көрсетеді.

Түйін сөздер: азық-түлік қауіпсіздігі, Украинадағы әскери қақтығыс, неореализм, неолиберализм, мемлекеттің рөлі, халықаралық ұйымдар, Қазақстан.

A.Zh. Kudabayeva

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

Current trends in food security

Abstract. The problem of food security has always been relevant and was studied by academics from the economic, environmental, social, and gender approaches, however rising prices, and in some cases food shortages, have triggered a new interest in this area of research. This problem is being addressed at

the level of the state and international organizations. However, the approach to the task of these actors is different. If international organizations approach the problem of the food security from the standpoint of the international norm “the right to food”, relying on the postulates of neoliberalism, then states consider the necessity to provide population with food as a dilemma, where national interests outweigh the scales. The armed conflict in Ukraine has exacerbated the problem of food security, as food supply chains have been disrupted, provoking states to treat the export and import of food from the point of view of neorealists. This, in turn, led to food shortages, rising food prices, and in some places even famine. A survey of Kazakhstani population showed that there are some socially vulnerable people for whom the problem of providing the nutrition necessary for a healthy lifestyle is acute, which indicates the need for further research with the subsequent adoption of positive changes in food security policy.

Keywords: food security, military conflict in Ukraine, neorealism, neoliberalism, role of the state, international organizations, Kazakhstan.

References

1. Mechlem K. Food Security and the Right to Food in the Discourse of the United Nations. *European Law Journal*. 2004. No. 10(5). P. 631-648.
2. Nickel J. Human Rights. *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*. Available at: <https://plato.stanford.edu/entries/rights-human/#toc> (accessed 21.10.2022).
3. Pinstrup-Andersen P. Food security: definition and measurement. *Food security*. 2009. No.1(1). P. 5-7.
4. FAO. World food security: a reappraisal of the concepts and approaches. Director General’s Report.1983.
5. FAO. Food security and food assistance. World Food Summit technical background documents, Rome, Vol. 3.
6. FAO. (2009). World Summit on Food Security. Declaration on the World Summit on Food Security, Rome, 16–18 November.
7. Hough P. *Understanding global security*. London: Routledge.2013.
8. Chatterjee S. Neo-realism, Neo-liberalism and Security. *International studies*.2003.No. 40(2). P. 125-144.
9. Kudabayeva A.Zh. The complexity of relationship between human rights and national interests. *Bulletin of the L.N. Gumilyov Eurasian National University. Political Science. Regional Studies. Oriental Studies. Turkology Series*. 2021. Vol. 137. No.4. P.96-100.
10. Glauben T., Svanidze M., Götz L., Prehn S., Jamali Jaghdani, T., Đurić, I., Kuhn, L. The War in Ukraine, Agricultural Trade and Risks to Global Food Security. *Intereconomics*. 2022. No.57(3). P. 157-163.

Автор туралы мәлімет:

Кудабаяева Әсел Жантасқызы – Халықаралық қарым-қатынас магистрі, Халықаралық қарым-қатынас факультетінің докторанты, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Сатпаев көш., 2, Астана, Қазақстан.

Kudabayeva Assel Zhantassovna – Master of International Relations, PhD student, Faculty of International Relations, L.N. Gumilyov Eurasian National University, 2 Satpayev str., Astana, Kazakhstan.

М.В. Медведева

Санкт-Петербургский государственный университет,
Санкт-Петербург, Россия
(E-mail: tagma.air@yandex.ru)

Массовые коммуникации в формировании современной политической культуры молодёжи

Аннотация. В статье представлен анализ роли массовых коммуникаций в формировании современной политической культуры молодежи. Особенно актуальной тема представляется в свете событий на мировой политической арене: передела сфер влияния и смены баланса сил. Также большое значение играет развитие информационных технологий и появление всё больших вариантов и форм массовой коммуникации, увеличения числа информационных потоков. В этой связи довольно рациональным становится вопрос, как современному человеку в них ориентироваться и как не попасть под негативное влияние?

Исследование носит теоретический характер. Целью статьи является рассмотрение роли современных массовых коммуникаций в политической культуре молодежи. Автором проанализирован значительный объем научной литературы. Материалами для написания статьи послужили ведущие мировые и российские исследования по политической культуре и медиакомпетентности. В результате проделанной работы получено довольно подробное описание современной молодежной политической культуры, а также определено место в ней медиакомпетентности. Кроме того, автором предложена концепция взаимосвязи уровней политической активности молодежи и медиакомпетентности, представленная в форме модели.

Ключевые слова: массовые коммуникации, медиаграмотность, политическая культура, медиакомпетентность, молодёжь, политический маркетинг, политический пиар, политическая коммуникация, медиа.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-6887/2023-143-2-45-58>

Поступила: 11.11. 2022 / Одобрена к опубликованию: 10.02.2023

Введение

Политическая культура молодежи – один из важнейших аспектов развития любого государства. И именно от неё во многом зависит вектор развития общества.

Особенно большое значение политическая культура, в целом, приобретает в кризисные для государства периоды, независимо от того, какого свойства этот кризис, политического или экономического, социального или идеологического. Именно политическая

культура граждан государства является одной из основных скреп, составляющих основу нации.

Применительно к Российской Федерации вопрос политической культуры граждан всегда стоял особенно остро. В разные периоды истории она приобретала различные формы, зависела от многих факторов, как внутренних, так и внешних.

Целью данной статьи является рассмотрение роли современных массовых коммуникаций в политической культуре

молодежи. И, в частности, отдельно нами отмечается понятие медиакомпетентность, которое в последние несколько лет в связи с интенсификацией информационных потоков, активным ведением информационных войн и развитием новых технологий приобретает всё большую практическую и научную значимость. Ввиду прямого и значительного влияния научно-технического прогресса в целом на жизнь индивида и на него самого и его политическую культуру. Особенно велико значение медиакомпетентности для современной молодежи в виду её фактической зависимости от различных гаджетов, социальных сетей и мессенджеров. Действительность современного молодого человека такова, что количество информационных потоков, в которых он пребывает каждодневно, только продолжает увеличиваться, в то время как его внимательность, вдумчивость, аналитические способности и т.д. не безграничны, что, в свою очередь, лишь увеличивает риски значительных нежелательных воздействий извне на формирование политической культуры.

Работа по сбору теоретической базы для исследования была начата ещё в 2019 году, а разработка представленной ниже теоретической модели взаимосвязи уровней медиакомпетентности от уровня политической активности и политической культуры (См. Рис.1) завершена в 2022.

В рамках исследования нами была проведена операционализация понятия политической культуры, а также определена роль массовых коммуникаций в ней. Кроме того, нами отдельно был исследован вопрос о соотношении политической культуры и медиаграмотности.

Исследование выполнено при финансовой поддержке РФФИ в рамках научного проекта № 20-311-90033.

Определение политической культуры

На сегодняшний день в политической науке принято выделять несколько групп определений термина «политическая культура». Первая группа определений связана с политической культурой в целом как феноменом, здесь начать стоит с того, что первое систематическое исследование в этой области принадлежит Г. Алмонду и С. Вербе.

В труде «Гражданская культура» даётся первое развёрнутое определение тому, что является политической культурой. «Когда мы говорим о политической культуре общества, то подразумеваем политическую систему, которая интегрируется в когнитивных способностях, познаниях, ощущениях и оценках тех, кто его составляет. Люди включаются в политическую культуру точно так же, как они социализируются в неполитических ролях и социальных системах»¹. В целом в своей работе они рассматривают политическую культуру через призму национального признака. В частности, выделяют различия в зависимости от страны, в которой рассматривается политическая культура. Также стоит отметить, что предметом их научных изысканий была политическая культура именно в демократических странах.

Исходя из их концепции в дальнейшем конструируются и многие другие. Например, уже изучением элементов политической культуры занимался М. Вебер. Он, в частности, более концентрируется на изучении политической этики и мотивов, которые людей заставляют поступать так или иначе².

В России исследования политической культуры представлены большим количеством разнообразных работ, они также о феномене политической культуры. Так, А. А. Борисенков отмечает: «Политическая культура – одно из политических явлений, которое существует неотъемлемо от самой политики и в то же время образует в составе политического бытия относительно самостоятельный компонент»³.

В отдельную группу определений стоит выделить исследования, изучающие политическую культуру личности. Здесь уже акцент делается на таких понятиях, как опыт личности, как установки поведения личности и так далее. Л. Ф. Усикова отличает политическую культуру как «исторический и социальный опыт национальной или наднациональной общности, которая

¹Алмонд Г.А., Верба С. Гражданская культура: политические установки и демократия в пяти странах. М.: Мысль, 2014. С. 29.

²Вебер М. О буржуазной демократии в России // Научно-образовательный портал IQ НИУ «Высшая школа экономики» URL: <https://ecsocman.hse.ru/data/398/909/1216/014.WEBER.pdf?ysclid=l1z3skau4n> (дата обращения: 14.04.2022)

³Борисенков А. А. О понятии политической культуры // Социум и власть. 2012. № 5(37). С. 35.

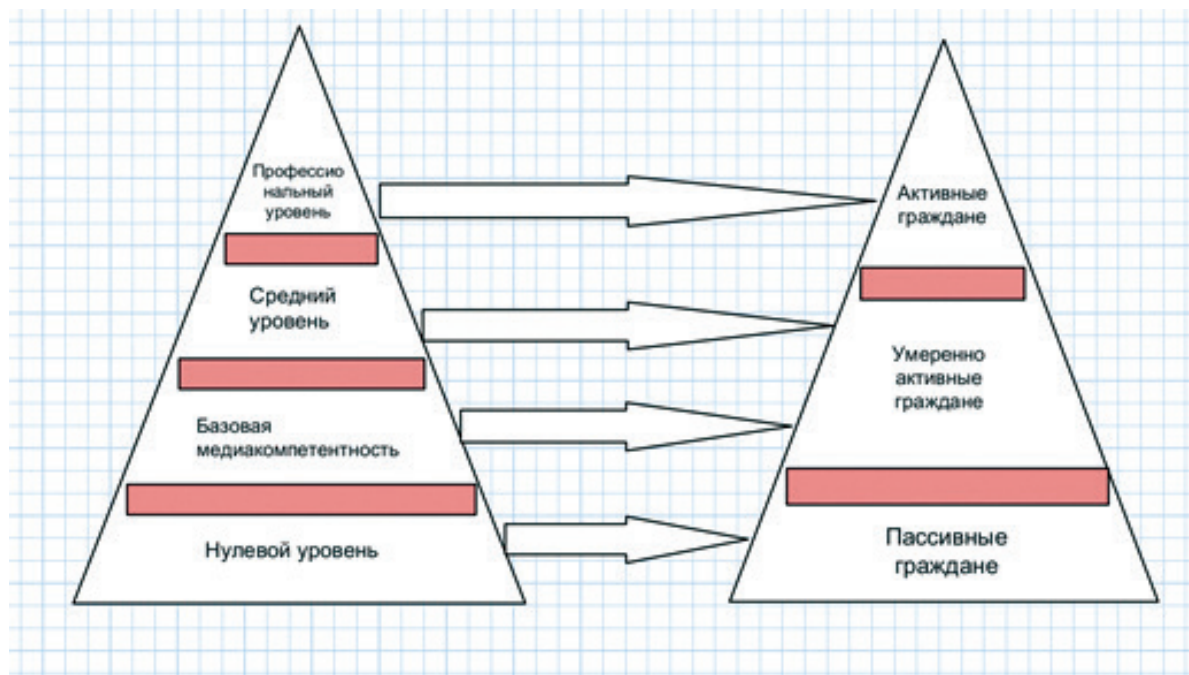

Рисунок 1. Взаимосвязь уровней медиакомпетентности и политической активности

воздействует на формирование политических ориентаций, политического поведения индивидов, малых и больших групп»⁴.

М. А. Портнягина указывает, что политическая культура – это «система исторически сложившихся, относительно устойчивых репрезентативных убеждений, установок сознания и моделей поведения индивидов и групп, проявляющихся в их деятельности в сфере политики»⁵.

Авторы сходятся во мнении, что в современных условиях политическая культура – это неотъемлемый компонент социальной действительности. Для того, чтобы понять, какую роль медиакомпетентность играет в политической культуре, рассмотрим для начала место массовых коммуникаций, свободы слова и СМИ в концепциях политической культуры.

Г. Алмонд и С. Верба в работе «Гражданская культура и стабильность демократии» рассуждают о трёх типах политической культуры: приходская, подданическая и культура участия. Каждый тип политической культуры предполагает определённый тип поведения, в рамках

которого косвенно определено обращение с информацией. Отчасти они могут быть обусловлены политическими установками личности. Характеризуя при этом гражданина, исследователи отмечают, что он должен быть одновременно пассивным и активным, включенным в процесс управления, однако не слишком сильно, должен быть лоялен действующей власти⁶. Продолжая эту логику, можно отметить, что гражданин должен быть информационно осведомлен, но не должен открыто и постоянно критиковать решения действующей власти, то есть как бы существует определенный уровень медиакомпетентности, который необходим для жизнедеятельности гражданина и государства. Излишняя же осведомленность может затруднить процесс управления.

Интересна точка зрения голландских учёных Ф. Хьюкса и Ф. Хиспурса, которые уже значительно после Г. Алмонда и С. Вербы занялись усовершенствованием их типологии. В частности, они предложили дополнить типологию политических культур новыми и более современными типами, среди которых: гражданская партисипаторная культура, клиентская культура, протестантская культура, автономная культура и культура наблюдателей. Плюс они сохранили

⁴Усикова Л. Ф. Политическая культура // Вестник МГТУ им. М.А. Шолохова. 2010. №1. С. 90.

⁵Портнягина М. А. СМИ России в контексте конфликтной политической культуры // Медиаскоп. 2011. №2. URL: <http://www.mediascope.ru/node/825> (дата обращения 15.04.2022).

⁶Алмонд Г., Верба С. Гражданская культура: политические установки и демократия в пяти странах. М.: Мысль, 2014. 500 с.

культуры, которые выделили Г. Алмонд и С. Верба. Всё это многообразие культур они делят на пассивные и активные в зависимости от степени активности политического участия⁷.

Интересно также более современное определение политической культуры, которое в 2017 году сформулировали Л. Морлино, Д. Берг-Шлоссер и Б. Бади: «Политическая культура описывает, как культура влияет на политику. Каждая политическая система встроена в определенную политическую культуру»⁸.

Но откуда берётся политическая культура в принципе? Р. Инглхард и К. Вельцель в своих исследованиях отмечают, что «основы культуры передаются из поколения в поколение. Однако основополагающие ценности отражают не только то, что людям внушили старшие, но и их собственный опыт. Благодаря социально-экономическому развитию последние полвека условия жизни людей, определяющие формирование личности, менялись глубочайшим образом и с беспрецедентной скоростью»⁹.

Роль СМИ в политической культуре

А. Лейпхарт в рамках рассуждений о демократии в многосоставных обществах полагал, что многосоставность не является уникальной чертой государства, чтобы считаться исключением из правил. Приоритет в пользу единства государства связан с идеологическим мышлением. Интересна сама концепция идеологического мышления по Лейпхарту. Демократия, хоть и является достаточно свободной, по Лейпхарту, однако она фактически готова на всё во имя своего единства и продолжения существования. Такой подход несомненно обуславливает определенный характер создаваемого государственным СМИ контента. Как он пишет, если бы в третьих странах не превалировало мнение о том, что демократия - это наилучший политический режим, они бы попросту не стремились

к её установлению¹⁰. Следовательно, демократии – это фактически структуры, которые озабочены отчасти техническим формированием своего позитивного имиджа даже при явных негативных чертах, что в целом нормально.

Л. Даймонд в своей работе «Размышления о гибридных режимах» концентрирует внимание на изначальных ценностях демократии, в частности, на свободе слова. По его мнению, в значительной степени демократический политический режим должен быть основан на плюрализме мнений, в противном случае можно говорить о том, что мы имеем дело с гибридным режимом¹¹. Таким образом, можно говорить о том, что свобода слова провоцирует в целом формирование личности, которая без особых проблем ориентируется в медиапотоках и поэтому может смело высказывать своё сформированное мнение, отличное от мнения государства или СМИ.

Широко поднимается эта проблематика и в российских исследованиях. По мнению В.А. Зимина, СМИ сегодня – это очень важный инструмент формирования политической культуры и в целом гражданского общества. «Телевидение, пресса и радио формируют представления граждан о стране, в которой они живут. Объективность такой картины зависит, в первую очередь, от разнообразия СМИ, наличия в информационном поле различных точек зрения»¹².

А. Л. Кочурова является представителем концепции, что СМИ сегодня – это отдельный институт политической культуры. «Среди отличительных особенностей СМИ как института политической культуры можно перечислить следующие: однонаправленность взаимодействия от коммуникатора к реципиенту, невозможность перемены ролей; публичность, то есть неограниченный и надперсональный круг потребителей; непостоянный характер аудитории, которая образуется от случая

⁷Heunks F., Hiksloops F. Political culture 1960- 1990 // Moor I. Values in Western societies. Tilburg: Tilburg University Press, 1995. P. 51–82.

⁸ Morlino L. A., Berg-Schlösser D., Badie B Political Science: A Global Perspective First Edition // SAGE Publications Ltd. 2017. 312p.

⁹Инглхард Р., Вельцель К. Модернизация, культурные изменения и демократия: последовательность человеческого развития. М.: Новое издательство, 2011. С. 12.

¹⁰Лейпхарт А. Многосоставные общества и демократические режимы // Научная электронная библиотека «Гражданское общество в России». URL: https://www.civisbook.ru/files/File/Leiphart_1992-_1.pdf (дата обращения: 17.04.2022).

¹¹Diamond L. J. Thinking About Hybrid Regimes // Journal of Democracy. 2002. Vol 13(2) p. 21-35

¹²Зимин В.А. Роль СМИ в формировании политической культуры и развитии институтов гражданского общества в России // Известия Саратовского университета. 2012. Серия Социология. Политология. № 12(1). С. 91.

к случаю в результате общего внимания, проявленного к той или иной передаче, статье, электронному информационному ресурсу; наличие специальных технических приборов, аппаратуры для передачи информации; не прямое, разделенное в пространстве и времени взаимодействие коммуникационных партнеров»¹³. Также она отмечает значительное влияние СМИ сегодня на современную политическую ситуацию и на управление государством в целом.

М. А. Портнягина также отмечает важность СМИ в политической культуре и указывает, что СМИ сегодня широко задействованы в регулировании конфликтных ситуаций в России и задействованы в воспроизводстве консенсусной политической культуры¹⁴.

Если рассматривать СМИ как важный институт в России сегодня, то никак нельзя отрицать его роль в этапах формирования политической культуры. При этом сам этот процесс формирования проходит скорее перманентно, чем только на одном каком-то жизненном этапе.

В. А. Зимин отмечает, что формирование политической культуры происходит «через усвоение и сохранение людьми норм, традиций и стандартов»¹⁵. А непосредственное участие в этом процессе в современном мире играют именно СМИ. Сегодня они транслируют информацию на широкую аудиторию, участвуют в процессе создания определённых политических установок. Во многом именно они занимаются социализацией молодежи.

Кроме того, Н. Д. Козлов пишет: «Особенности региональных политических культур связаны не только с положением регионов на шкале модернизации или с их этнокультурными характеристиками, но и со всем совокупным историческим опытом людей, проживающих на этих территориях. Глубинные пласты общественного сознания, как показывает факторный анализ, оказываются не менее существенными,

чем современные сдвиги»¹⁶. То есть между политическими культурами России существуют различия по географическому признаку.

Достаточно интересным представляется рассмотрение политической культуры современной молодёжи. Многие, в том числе российские исследователи, отмечают, что, скажем, деление Г. А. Алмонда и С. Вербы уже недостаточно. Например, О. В. Халлисте уже говорит о существовании сегодня модели, включающей как минимум 6 видов политических субкультур в разряде культуры участия и ещё семь пассивных политических субкультур на основе сознательного или неосознанного отказа людей от участия в политике¹⁷. Рассматривая политическую субкультуру российского общества, автор отмечает её чрезвычайную фрагментарность и неоднородность. Отчасти, возможно, в этой фрагментарности сегодня коренится проблема.

О политической культуре России в целом А. А. Никлаус пишет: «Политическая культура в России крайне неоднородна, в ней сосуществуют политические субкультуры с совершенно различными, если не диаметрально противоположными ценностными ориентациями, отношения которых складываются конфронтационно, а подчас и антагонистично, что является характерной особенностью российской политики»¹⁸.

Политическая культура и медиаграмотность российской молодёжи

Однако что же применительно к молодежи? Исследователи отдельно поднимают проблему термина «молодёжная политическая культура». А. В. Богданов предлагает следующее понимание термина: «зафиксированный в традициях и нормах политический опыт молодежи; уровень её морально-нравственных, ценностных представлений о политической власти и взаимоотношениях государства и общества,

¹³Кочурова А. Л. Роль СМИ в политической культуре России: современная ситуация // Вестник РУДН. Серия политология. 2014. № 3. С. 61.

¹⁴Портнягина М. А. СМИ России в контексте конфликтной политической культуры // Медиаскоп. 2011. №2. URL: <http://www.mediascope.ru/node/825> (дата обращения 15.04.2022).

¹⁵Зимин В. А. Политическая культура как объект философского анализа // Философские науки. 2013. №1. С. 11.

¹⁶Козлов Н. Д. Политические культуры регионов России: уравнение со многими неизвестными // Полис. Политические исследования. 2008. №4. С. 24.

¹⁷Халлисте О. В. Социологический анализ политической культуры современного общества: методологические аспекты // Вестник Санкт-Петербургского университета. 2012. №12(3). С. 236-243.

¹⁸Никлаус А. А. Особенности современной политической культуры России. // Власть. 2010. №11. С. 21.

которые выражаются в соответствующей деятельности институтов власти; совокупность типичных форм мышления и поведения молодежи в публичной сфере, создающих преемственность политического развития социума, а также способность оценивать явления общественной жизни и занимать определенную политическую позицию, которая выражается в конкретном социально-политическом функционировании (реальные политические действия)¹⁹. Кроме того, он довольно подробно описывает сегодня технологии формирования молодежной политической культуры, среди которых отдельно отмечает роль игровых технологий, как имеющих большой потенциал²⁰.

Ещё надо отметить, что сегодняшняя молодежная политическая культура значительно ценностно отличается от культуры старших поколений. Так, например, О. Б. Шульчева, занимаясь изучением проблем молодежной политической культуры и субкультур, отмечает: «Поведение молодежи в определенной мере является распрямленным слепком с конкретного общества, и в тоже время существенно отличается от поведения, например, ветеранов. Установлено, что ведущую роль в определении характера политической культуры, господствующей в обществе, играют две пары ценностей: во-первых, «порядка и развития», и, во-вторых, «равенства и свободы». По данным ВЦИОМ около 74% представителей старшего поколения в России считают себя приверженцами равенства, порядка, но более 80% молодого поколения – свободы и развития. Такое соотношение объясняется долгие годы господствующей в нашем обществе особенностью политической культуры, опирающейся на гипертрофированные ценности порядка и равенства»²¹. Кроме того, описывая современную политическую культуру молодежи, она отмечает, что новое поколение более оптимистично настроено по отношению к разного рода реформам. Но

¹⁹Богданов А. В. Социально-политический анализ концепта молодежная политическая культура // Известия Саратовского университета. Серия Социология. Политология. 2011. №3. С.88.

²⁰Богданов А.В. Технологии формирования политической культуры молодежи в России // Известия Саратовского университета. Серия Социология. Политология. 2021. №21 (1). С.86-90.

²¹Шульчева О. Б. О проблемах формирования ценностных основ политической молодежной субкультуры // Вестник ОГУ. 2011. №2(121). С. 66.

есть и те, кто демонстрируют политическую апатию и нигилизм.

То есть фрагментарность и неоднородность политической культуры молодежи затрудняет в целом какую бы то ни было работу с этой категорией населения. Трудно выработать какие бы то ни было универсальные подходы. Во многом на уровне государства сегодня универсальным инструментом работы с населением являются СМИ. Они транслируют официальную политику широкой аудитории. Но применительно к молодежи, как правило, не находят откликов.

Как отмечает социолог Е. А. Данилова, СМИ должны транслировать аудитории некую информацию, которая бы служила примером для подражания. Но реально ситуация такова, что СМИ сегодня чрезвычайно коммерциализированы, а их воспитательная и образовательная функции вторичны к функции развлекательной²². И действительно, сегодня СМИ во многом ориентированы именно на представление развлекательного контента, что подтверждают данные о его рейтинговости. Молодёжь также с удовольствием потребляет из СМИ именно его. Здесь надо сказать, что молодежь ввиду различных причин сегодня максимально привержена именно онлайн-СМИ. Многие исследователи даже отмечают, что наибольшим успехом у неё пользуются сегодня только социальные сети и разного рода видеохостинги. «Молодежь российских мегаполисов проводит в интернет-пространстве значительное количество времени: от 4-х до 8 часов — 42,7%, более 8 часов — 25,7%, от 2-х до 4-х часов — 24,5%. Только 5,0% молодых жителей российских мегаполисов тратят на пребывание в онлайн-пространстве менее 2-х часов ежедневно. Безусловными лидерами с точки зрения широты охвата молодой аудитории и регулярности использования молодежью российских мегаполисов различных онлайн-площадок выступают ВКонтакте (91,4%), YouTube (74,9%), Instagram (принадлежит компании Meta, чья деятельность запрещена в России) (70,6%), WhatsApp (66,4%) и Telegram (59,2%). Постепенно набирает популярность Tik Tok (38,8%) и Яндекс-Дзен (14,0%), но

²²Данилова Е. А. Влияние СМИ на социализацию молодежи // Наука. Общество. Государство. 2017. Т. 5. №2(18) URL: https://esj.pnzgu.ru/files/esj.pnzgu.ru/danilova_ea_17_2_17.pdf (дата обращения: 15.04.2022).

теряет ее у молодежи Viber (25,0%). Уровень интереса молодежи российских городов-миллионников к мессенджерам и сетям Twitter (11,7%), Facebook (принадлежит компании Meta, чья деятельность запрещена в России) (10,8%), «Одноклассники» (10,1%) и Skype (8,5%) остается традиционно невысоким: только каждый девятый молодой житель российских мегаполисов использует их»²³.

Е.Ю. Колобова в исследовании 2019 года отмечает, что информационно-технический прогресс привёл к тому, что в медиасфере в целом появилась огромная конкуренция, а у аудитории СМИ стало всё меньше и меньше свободного времени для потребления контента. Из всего многообразия контента аудитория начала отдавать предпочтение так называемым «активным способам потребления»²⁴, то есть для неё стало важно не просто просматривать контент, а по возможности участвовать в создании нового, быть сопричастным и рассчитывать на соавторство.

Однако сегодня исследователями отмечается и другая тенденция. Интернет-активность в социальных сетях усиливает наше стремление к индивидуализации и ослабляет наши социальные связи²⁵. Соответственно, чем больше времени мы уделяем онлайн, тем меньше остаётся на оффлайн.

Самапосебеполитическая коммуникация сегодня, благодаря социальным сетям, мессенджерам, видеохостингам и развитию Интернет-пространства, в целом стремительно меняется²⁶. Это происходит по объективным причинам. На развитие политической коммуникации в России в последнее время влияют два соответствующих процесса: трансформации СМИ с акцентом на цифровые носители и достижения в области связей с общественностью и рекламы как инструмента политического

управления²⁷. Кроме того, современную «Коммуникацию в сети характеризует гипертекстовая организация информации — ее нелинейность, ассоциативность, наличие большого количества тегов и гиперссылок. Это означает, что ориентация в потоках политической информации и успешная политическая коммуникация в сети требуют определенных навыков. Поскольку в Интернете индивиду доступен избыточный объем информации, возникает эффект энтропии. Переизбыток информации может негативно влиять на аналитические способности индивида, способность мыслить критически и осуществлять самостоятельный выбор политической позиции. Виртуализация политических процессов имеет эффект дополненной реальности — к объективным фактам политической жизни присоединяются множественные интерпретации пользователей сети, которые, в свою очередь, являются отражением потенциальной реакции граждан в реальной жизни. Кроме того, снижается бдительность пользователей в вопросах информационной безопасности»²⁸.

Кроме того, исследователь Р. И. Зинурова о специфике политической коммуникации молодежи пишет: «Процессы, протекающие в социальных сетях, структурируются коммуникационными процессами. Именно в социальных сетях организуется пространство, в котором новое поколение ищет и находит свою идентификацию. Социальные сети стали элементами медиакультуры, характеризующиеся доступностью информации. Все это требует выстраивания коммуникаций с новыми представителями молодого поколения с учетом их специфики»²⁹. В той же работе она предлагает широкий комплекс мер по реформированию всей политической коммуникации, что в конечном счёте может каким бы то ни было образом активизировать население.

Согласно исследованиям А. В. Щепёткина, в целом политика в сознании молодежи

²³Попова О. В. Политическая онлайн-коммуникация молодежи российских мегаполисов // *Galactica Media: Journal of Media Studies*. 2021. №2. С. 35.

²⁴Колобова Е. Ю. Развитие российского медиарынка и цифровой разрыв // *Управленческое консультирование. Власть и экономика*. 2019. №6. С. 70.

²⁵Scheerder A.J., Van Deursen A., Van Dijk J. Negative outcomes of Internet use: A qualitative analysis in the homes of families with different educational backgrounds, *The information society*, 2019, V. 35, I. 5, pp. 286-299.

²⁶Быков И. А., Медведева М. В. К вопросу о роли медиаграмотности в политической коммуникации // *Журналистика-2021: стан, проблемы і перспективы*. Мінск: БДУ, 2021. С. 514-517.

²⁷Erzikova E. Shaken, not stirred: Western public relations practices in Russia, *Russian Journal of Communication*, 2013, V. 5, I. 3, pp. 252-263.

²⁸Самсонова Т. Н., Наумова Е. С. Роль СМИ в политической социализации современной молодежи // *Вестник Московского университета. Серия 18. Социология и политология*. 2020. №26(1). С.168.

²⁹Зинурова Р. И. Формирование «сетевое сознания» поколения Z в виртуальном пространстве // *Управление устойчивым развитием*. 2021. №4(35). С. 49.

играет важную роль, просто для большего привлечения именно этого пласта нужно сформировать в головах молодёжи некий позитивный образ политики, а для этого можно привлечь такое понятие, как мода. А также при работе с молодёжью использование прямых призывов к участию в политике, как правило, приводит к противоположным результатам³⁰.

Кроме того, исследователи В.А. Колобродов и Т.С. Мельникова отмечают, что однозначную оценку политической культуре в целом современного поколения на данном этапе дать затруднительно. «Молодёжь проявляет интерес к политической сфере, интересуется актуальными событиями, но на весьма неглубоком уровне. Наиболее четких точек зрения молодёжь придерживается только в вопросах, связанных непосредственно с их жизнью и актуальными для них вопросами политической сферы. Следовательно, поверхностный уровень изучения политической сферы может быть следствием недостатка жизненного опыта и доступной качественной информации по данной сфере»³¹.

Более подробное исследование политической культуры современной молодёжи и, в частности, протестного потенциала есть у Е. В. Бродовской и Т. Хуанга. Проведя социологический опрос, они разделили всю молодёжь на лидеров, активистов, вовлечённых и зрителей. Указанные категории были выбраны, исходя из анализа ценностных предпочтений респондентов. Соотнеся данные по ценностям и протестным настроениям, а также возрасту и другим параметрам, исследователи пришли к выводу: «наибольший потенциал протестной активности сегодня проявляют вовсе не типичные представители цифрового поколения, а те, чьи ценностный выбор и стратегии цифрового гражданства скорее отклоняются от общераспространённых»³².

³⁰Щепёткин А. В. Политическая активность молодёжи: особенности и способы повышения // Омский научный вестник. 2011. №2(96). С.69.

³¹Колобродов В. А., Мельникова Т. С. Политическая культура молодёжи в современной России: состояние и перспективы. // Учёные записки Тамбовского отделения РОСМУ. 2018. №10. С. 180.

³²Бродовская Е. В., Хуанг Т. Цифровое поколение: гражданская мобилизация и политический протест российской молодёжи // Мониторинг общественного мнения: Экономические и социальные перемены. 2019. № 5. С. 17.

Заключение

Таким образом, в рамках данной работы под непосредственно политической культурой мы понимаем некий сложный конструкт политических установок, поведения, ценностей и традиций. Для современного поколения политическая культура формируется исключительно в онлайн среде, в отличие от предыдущих поколений, за счёт высокого проникновения и влияния Интернета. В процессе взросления и социализации молодой человек сегодня развивает свою политическую культуру и переносит в офлайн-плоскость.

Глобально на формирование политической культуры, помимо Интернета как среды, также влияет государство, непосредственно через различные компании, в том числе избирательные и также негосударственные акторы, в том числе политические партии и иные коммерческие структуры. Здесь надо также отметить, что часто формирование политической культуры может проходить в том числе и в неблагоприятных условиях под влиянием маргинальных, оппозиционных и экстремистских группировок. Кроме того, новый феномен для современного общества – фейкньюз (ложные новости, дезинформация) несут дополнительную угрозу для формирования политической культуры. Скорость их распространения благодаря массовым коммуникациям довольно пугающая, а возможность проверки практически нулевая.

Важно отметить, что вопрос о соотношении онлайн и офлайн-факторов в формировании политической культуры можно отнести к числу дискуссионных и довольно затруднительно давать однозначные оценки. Также на сегодняшний день трудно говорить о конкретных типах политических культур, особенно в молодёжной среде, в связи с тем, что глобализация и Интернет перманентно вносят свою лепту в формирование политической культуры, в целом. Она действительно уже не может быть описана только моделями Г. Алмонда и С. Вербы, особенно в России, т.к. изначально знаменитая методология разрабатывалась именно для демократических политических режимов. Зарубежные и российские исследователи предлагают множество различных типологий, исходя из разных

позиций, наиболее примечательные мы рассмотрели в этом параграфе. Но выбрать какую-то одну типологию, которая бы описывала текущую политическую культуру нам кажется затруднительным, поэтому для данной работы мы предприняли попытку хотя бы в целом описать какие-либо важные черты современной политической культуры. Нам кажется важным отметить, что современная политическая культура во многом индивидуализирована. Мы также можем видеть, что влияние социальных сетей, мессенджеров и видеохостингов в целом на жизнь человека и на его политическую культуру значительно. Сыграла свою роль в формировании современной политической культуры и скорость коммуникаций в целом. Надо сказать, что сравнительно с XX веком и предыдущими столетиями она значительно увеличилась, а это повлекло за собой и перемены в скорости реагирования на информацию. Также важно отметить и перемены в количестве информации: если молодежь XX века черпала все данные исключительно из бумажных и аудиовизуальных источников (телевидение и радио), то у нового поколения XXI века главный источник информации - это Интернет с его безграничным количеством данных, что привело к тому, что у современной молодежи нет ценности информации, которая была у прежних поколений. Она очень быстро реагирует на входящие данные и «требует» новых.

Отдельно можно отметить довольно невысокую степень участия на выборах как среди граждан в целом, так и среди

молодых россиян, в частности. Многие скорее предпочитают их проигнорировать, чем принять участие. Можно предположить, что отчасти причина как раз коренится в слабой взаимосвязи онлайн и оффлайн политической культуры и коммуникаций в избирательном процессе в понимании массового сознания. Часть современных исследований отмечают причину аполитичности в специфике именно поколения Z. Молодежь этого поколения как в России, так и за рубежом считает политику и политиков чрезвычайно коррумпированными и, как следствие, не видит смысла в этом участвовать³³.

Также можно предположить, что причина может быть связана и с уровнем медиакомпетентности. В теории чем выше уровень медиакомпетентности, тем активнее в политике должны быть граждане. Но на практике это не всегда так.

Можно ли давать прогноз о том, что политическая культура и политическая коммуникация в конечном счёте полностью перейдёт в онлайн? Трудно сказать, только если вся жизнь человечества перейдёт в полностью в плоскость онлайн-коммуникаций, но пока говорить о подобном довольно рано. Тем более, что значительную часть политически активных граждан сегодня представляет отнюдь не молодое поколение. Совершенно точно можно сказать, что роль массовых коммуникаций в процессе формирования политической культуры с каждым годом также продолжит возрастать, а значит продолжит возрастать и запрос на получение молодежью знания о медиаграмотности и приобретения медиакомпетенций.

³³Балаян А. А., Волкова А. В., Игнатьева О. А., Каплуненко А. М., Кондратенко К. С., Кулакова Т. А., Неверов К. А., Рассказов С. В., Сморгунув Л. В., Томин Л. В., Тропинова Е. А., Шиповалова Л.В. Политическая онтология цифровизации и государственная управляемость. Монография. // Под ред. Л. В.Сморгунова. М.: Издательство «Аспект-пресс». 2022. 351 с.

Список литературы

1. Алмонд Г., Верба С. Гражданская культура: политические установки и демократия в пяти странах. – Москва: Мысль, 2014. – 500 с.
2. Балаян А.А., Волкова А.В., Игнатъева О.А., Каплуненко А. М., Кондратенко К. С., Кулакова Т. А., Неверов К. А., Рассказов С. В., Сморгунув Л. В., Томин Л. В., Тропинова Е. А., Шиповалова Л.В. Политическая онтология цифровизации и государственная управляемость. Монография. // Под ред. Л. В.Сморгунува. – Москва: Издательство «Аспект-пресс». – 2022. – 351 с.
3. Богданов А. В. Социально-политический анализ концепта молодежная политическая культура // Известия Саратовского университета. Серия Социология. Политология. – 2011. – № 3. – С. 86-88.
4. Богданов А. В. Технологии формирования политической культуры молодежи в России // Известия Саратовского университета. Серия Социология. Политология. – 2021. – Т.21 – № 1. – С. 86-90.
5. Борисенков А. А. О понятии политической культуры // Социум и власть. –2012. – Т. 5. – № 37. – С. 35-42.
6. Бродовская Е. В., Хуанг Т. Цифровое поколение: гражданская мобилизация и политический протест российской молодежи // Мониторинг общественного мнения: Экономические и социальные перемены. – 2019. – № 5. – С. 3-18.
7. Быков И. А., Медведева М. В. К вопросу о роли медиаграмотности в политической коммуникации // Журналістыка–2021: стан, праблемы і перспектывы. – Мінск: БДУ. – 2021. – С. 514-517.
8. Вебер М. О буржуазной демократии в России // Научно-образовательный портал ИО НИУ «Высшая школа экономики». [Электрон. ресурс] – 2022. – URL: <https://ecsocman.hse.ru/data/398/909/1216/014.WEBER.pdf?ysclid=11z3skau4n> (дата обращения:14.04.2022).
9. Данилова Е. А. Влияние СМИ на социализацию молодежи // Наука. Общество. Государство. – 2017. – Т. 5. – № 2(18). [Электрон. ресурс] – 2022. – URL: https://esj.pnzgu.ru/files/esj.pnzgu.ru/danilova_ea_17_2_17.pdf (дата обращения: 15.04.2022) - электронный журнал
10. Зимин В.А. Роль СМИ в формировании политической культуры и развитии институтов гражданского общества в России // Известия Саратовского университета. Серия Социология. Политология. – 2012. – Т 12. – №1. – С. 91-94.
11. Зимин В. А. Политическая культура как объект философского анализа // Философские науки. – 2013. – №1. – С. 8-15.
12. Зинурова Р. И. Формирование «сетевое сознания» поколения Z в виртуальном пространстве // Управление устойчивым развитием. – 2021. –Т.4. – № 35. – С. 48-53.
13. Инглхарт Р., Вельцель К. Модернизация, культурные изменения и демократия: последовательность человеческого развития. – Москва: Новое издательство. – 2011. – 464 с.
14. Козлов Н. Д. Политические культуры регионов России: уравнение со многими неизвестными // Полис. Политические исследования. – 2008. – № 4. – С. 8-26.
15. Колобова Е. Ю. Развитие российского медиарынка и цифровой разрыв // Управленческое консультирование. Власть и экономика. – 2019. – № 6. – С. 67-78.
16. Колобродов В. А., Мельникова Т. С. Политическая культура молодежи в современной России: состояние и перспективы. // Учёные записки Тамбовского отделения РОСМУ. – 2018. – № 10. – С. 174-180.
17. Кочурова А. Л. Роль СМИ в политической культуре России: современная ситуация // Вестник РУДН. Серия политология. – 2014. – № 3. – С. 60-64.
18. Лейпхарт А. Многосоставные общества и демократические режимы // Научная электронная библиотека «Гражданское общество в России». [Электрон. ресурс] – 2022. – URL: https://www.civisbook.ru/files/File/Leiphart_1992-_1.pdf (дата обращения:17.04.2022).
19. Никлаус А. А. Особенности современной политической культуры России // Власть. – 2010. – № 11. – С. 19-21.
20. Попова О. В. Политическая онлайн-коммуникация молодежи российских мегаполисов // Galactica Media: Journal of Media Studies. – 2021. – № 2. – С. 28-54.
21. Портнягина М. А. СМИ России в контексте конфликтной политической культуры // Медиаскоп. – 2011. – № 2. [Электрон. ресурс] – 2022. – URL: <http://www.mediascope.ru/node/825> (дата обращения: 15.04.2022).

22. Самсонова Т. Н., Наумова Е.С. Роль СМИ в политической социализации современной молодежи // Вестник Московского университета. Серия 18. Социология и политология. – 2020. – Т.26. – №1. – С.166-187.
23. Усикова Л. Ф. Политическая культура // Вестник МГТУ им. М.А. Шолохова. – 2010. – №1. – С. 90-101.
24. Хааллисте О. В. Социологический анализ политической культуры современного общества: методологические аспекты // Вестник Санкт-Петербургского университета. – 2012. –Т. 12. – № 3. – С. 236-243.
25. Шульчева О. Б. О проблемах формирования ценностных основ политической молодежной субкультуры // Вестник ОГУ. – 2011. –Т.2 – № 121. – С. 66-68.
26. Щепёткин А. В. Политическая активность молодежи: особенности и способы повышения // Омский научный вестник. – 2011. –Т.2 – № 96. – С.66-69.
27. Diamond L. J. Thinking About Hybrid Regimes // Journal of Democracy. – 2002. – Vol. 13(2). – P. 21-35.
28. Erzikova E. Shaken, not stirred: Western public relations practices in Russia, Russian Journal of Communication. – 2013. – Vol. 5. – I. 3. – P. 252-263.
29. Heunks F., Hiksloops F. Political culture 1960- 1990 // Moor I. Values in Western societies. – Tilburg: Tilburg University Press, 1995. – P. 51–82.
30. Morlino L. A., Berg-Schlosser D., Badie B Political Science: A Global Perspective First Edition // SAGE Publications Ltd, 2017. – 312 p.
31. Scheerder A.J., Van Deursen A., Van Dijk J. Negative outcomes of Internet use: A qualitative analysis in the homes of families with different educational backgrounds, The information society. – 2019. – Vol. 35. – I. 5. – P. 286-299.

М.В. Медведева

Санкт-Петербург мемлекеттік университеті, Санкт-Петербург, Ресей

Жастардың қазіргі саяси мәдениетін қалыптастырудағы бұқаралық коммуникациялардың рөлі

Аңдапқа. Мақалада жастардың қазіргі саяси мәдениетін қалыптастырудағы бұқаралық коммуникацияның рөлін талдау ұсынылған. Тақырып әсіресе әлемдік саяси аренадағы оқиғалар аясында өзекті болып көрінеді: ықпал ету салаларын қайта бөлу және күштер тепе-теңдігін өзгерту. Ақпараттық технологиялардың дамуы және бұқаралық коммуникацияның үлкен нұсқалары мен формаларының пайда болуы, ақпарат ағындарының көбеюі де үлкен маңызға ие. Осыған байланысты қазіргі заманғы адам оларды қалай шарлау керек деген сұрақ өте ұтымды болады. Ал теріс әсерге қалай түспеуге болады?

Зерттеу теориялық болып табылады. Мақаланың мақсаты-жастардың саяси мәдениетіндегі заманауи бұқаралық коммуникациялардың рөлін қарастыру. Автор ғылыми әдебиеттердің едәуір көлемін талдады. Мақаланы жазуға арналған материалдар саяси мәдениет пен медиа құзыреттілік бойынша жетекші әлемдік және ресейлік зерттеулер болды.

Атқарылған жұмыстың нәтижесінде қазіргі жастардың саяси мәдениетінің егжей-тегжейлі сипаттамасы алынды, сонымен қатар ондағы медиа құзыреттіліктің орны анықталды. Сонымен қатар, автор модель түрінде ұсынылған жастардың саяси белсенділігі мен медиа құзыреттілік деңгейлерінің өзара байланысы тұжырымдамасын ұсынды.

Түйін сөздер: бұқаралық коммуникация, медиа сауаттылық, саяси мәдениет, медиа құзыреттілік, жастар, саяси маркетинг, саяси пиар, саяси коммуникация, медиа.

M.V. Medvedeva

Saint Petersburg State University, Saint Petersburg, Russia

Mass communications in the formation of modern political culture of youth

Abstract. The article presents an analysis of the role of mass communications in the formation of modern political culture of youth. The topic is particularly relevant in the light of events on the world political arena: redistribution of spheres of influence and change of the balance of power. Also of great

importance is the development of information technologies and emergence of more and more options and forms of mass communication, as well as increase in the number of information flows. In this regard, the question of how a modern person can navigate them becomes quite rational. And how not to get under negative influence?

The study is theoretical in nature. The purpose of the article is to consider the role of modern mass communications in the political culture of young people. The author has analyzed a significant amount of scientific literature. The materials for writing the article were the world's leading and Russian studies on political culture and media competence.

As a result of the work done, a fairly detailed description of modern youth political culture was obtained, and the place of media competence in it was determined. In addition, the author proposes a concept of the relationship between the levels of political activity of young people and media competence, presented in the form of a model.

Keywords: mass communications, media literacy, political culture, media competence, youth, political marketing, political PR, political communication, media.

References

1. Almond G., Verba S. *Grazhdanskaya kul'tura: politicheskie ustanovki i demokratiya v pyati stranah* [Civic culture: political attitudes and democracy in five countries]. (Moscow, Mysl', 2014, 500 p.), [in Russian].
2. Balayan A. A., Volkova A. V., Ignat'eva O. A., Kaplunenko A. M., Kondratenko K. S., Kulakova T. A., Neverov K. A., Rasskazov S. V., Smorgunov L. V., Tomin L. V., Tropinova E. A., Shipovalova L.V. *Politicheskaya ontologiya cifrovizatsii i gosudarstvennaya upravlyaemost'. - Monografiya* [Political ontology of digitalization and state controllability. - Monograph]. (Moscow, Izdatel'stvo «Aspekt-press», 2022, 351 p.), [in Russian].
3. Bogdanov A. V. *Social'no-politicheskij analiz koncepta molodezhnaya politicheskaya kul'tura. Izvestiya Saratovskogo universiteta. Seriya Sociologiya. Politologiya* [Socio-political analysis of the concept of youth political culture // *Izvestiya Saratov University. Sociology series. Political science*]. 2011. No.3 P. 86-88, [in Russian].
4. Bogdanov A. V. *Tekhnologii formirovaniya politicheskoy kul'tury molodezhi v Rossii. Izvestiya Saratovskogo universiteta. Seriya Sociologiya. Politologiya* [Technologies of formation of political culture of youth in Russia. *Izvestiya of Saratov University. Sociology Series. Political Science*]. 2021. Vol.21. No.1 P. 86-90, [in Russian].
5. Borisenkov A. A. *O ponyatii politicheskoy kul'tury. Socium i vlast'* [On the concept of political culture. *Society and Power*]. 2012. Vol. 5 No.37. P. 35-42, [in Russian].
6. Brodovskaya E. V., Huang T. *Cifrovoe pokolenie: grazhdanskaya mobilizatsiya i politicheskij protest rossijskoj molodezhi. Monitoring obshchestvennogo mneniya: Ekonomicheskie i social'nye peremeny* [Digital generation: civil mobilization and political protest of Russian youth. *Monitoring of public opinion: Economic and social changes*]. 2019. No. 5. P. 3-18, [in Russian].
7. Bykov I.A., Medvedeva M.V. *K voprosu o roli mediagramotnosti v politicheskoy kommunikatsii. ZHurnalistyka– 2021: stan, prablemy i perspektivy* [On the role of media literacy in political communication. *Journalism – 2021, Problems and Perspectives*]. Minsk: BDU. 2021. P. 514-517, [in Russian].
8. Veber M. *O burzhuaznoj demokratii v Rossii* // *Nauchno-obrazovatel'nyj portal IQ NIU «Vysshaya shkola ekonomiki»* [About bourgeois democracy in Russia. *Scientific and educational portal IQ of the Higher School of Economics*]. Available at: <https://ecsocman.hse.ru/data/398/909/1216/014.WEBER.pdf?ysclid=l1z3skau4n> (accessed 14.04.2022).
9. Danilova E. A. *Vliyanie SMI na socializatsiyu molodezhi. Nauka. Obshchestvo. Gosudarstvo* [The influence of mass media on the socialization of youth. *Nauka. Society. State*]. 2017. Vol. 5. No.2(18). Available at: https://esj.pnzgu.ru/files/esj.pnzgu.ru/danilova_ea_17_2_17.pdf (accessed 15.04.2022).
10. Zimin V.A. *Rol' SMI v formirovanii politicheskoy kul'tury i razvitiia institutov grazhdanskogo obshchestva v Rossii. Izvestiya Saratovskogo universiteta. Seriya Sociologiya. Politologiya* [The role of mass media in the formation of political culture and the development of civil society institutions in Russia. *Izvestiya Saratov University. Sociology series. Political science*]. 2012. Vol.12. No. 1. P. 91-94, [in Russian].
11. Zimin V. A. *Politicheskaya kul'tura, kak ob'ekt filosofskogo analiza. Filosofskie nauki* [Political culture as an object of philosophical analysis. *Philosophical Sciences*]. 2013. No.1. P. 8-15, [in Russian].

12. Zinurova R. I. Formirovanie «setevogo soznaniya» pokoleniya Z v virtual'nom prostranstve. Upravlenie ustojchivym razvitiem [Rationing of the “network community” in the virtual space. Management of sustainable development]. 2021. Vol.4. No.35. P. 48-53, [in Russian].
13. Ingelhard R., Vel'cel' K. Modernizaciya, kul'turnye izmeneniya i demokratiya: posledovatel'nost' chelovecheskogo razvitiya [Modernization, cultural changes and democracy: the sequence of human development]. (Moscow, Novoe izdatel'stvo, 2011, 464 p.), [in Russian].
14. Kozlov N.D. Politicheskie kul'tury regionov Rossii: uravnenie so mnogimi neizvestnymi. Polis. Politicheskie issledovaniya [Political cultures of Russia regions: an equation with many unknown ones. Policy. Political Studies]. 2008. No.4. P. 8-26, [in Russian].
15. Kolobova Ye.Yu. Razvitie rossijskogo mediarynka i cifrovoj razryv. Upravlencheskoe konsul'tirovanie. Vlast' i ekonomika [Development of the Russian media market and the digital divide. Managerial consulting. Power and economy]. 2019. No.6. P. 67-78, [in Russian].
16. Kolobrodov V.A., Mel'nikova T. S. Politicheskaya kul'tura molodezhi v sovremennoj Rossii: sostoyanie i perspektivy. Uchyonye zapiski Tambovskogo otdeleniya ROSMU [Melnikova T. S. Political culture of youth in modern Russia: status and prospects. Scientific notes of the Tambov branch of ROSMU]. 2018. No.10. P. 174-180, [in Russian].
17. Kochurova A.L. Rol' SMI v politicheskoy kul'ture Rossii: sovremennaya situaciya. Vestnik RUDN. Seriya politologiya [The role of mass media in the political culture of Russia: the current situation. Bulletin of the RUDN. Political Science series]. 2014. No. 3. P. 60-64, [in Russian].
18. Leiphart A. Mnogosostavnye obshchestva i demokraticheskie rezhimy. Nauchnaya elektronnyaya biblioteka «Grazhdanskoe obshchestvo v Rossii» [Multi-component societies and democratic regimes. Scientific electronic Library “Civil society in Russia”]. Available at: https://www.civisbook.ru/files/File/Leiphart_1992-_1.pdf (accessed 17.04.2022).
19. Niklaus A.A. Osobennosti sovremennoj politicheskoy kul'tury Rossii [Features of the modern political culture of Russia] Vlast'. 2010.No.11. P. 19-21, [in Russian].
20. Popova O. V. Politicheskaya onlajn-kommunikaciya molodezhi rossijskih megapolisov. Galactica Media: Journal of Media Studies [Political online communication of the youth of Russian megacities // Galaxy Media: Journal of Media Studies]. 2021. No.2. P. 28-54, [in Russian].
21. Portnyagina M. A. SMI Rossii v kontekste konfliktnoj politicheskoy kul'tury. Mediascope [Mass media of Russia in the context of conflict political culture. Mediascope]. Available at: <http://www.mediascope.ru/node/825> (accessed 15.04.2022).
22. Samsonova T.N., Naumova E.S. Rol' SMI v politicheskoy socializacii sovremennoj molodezhi. Vestnik Moskovskogo universiteta. Seriya 18. Sociologiya i politologiya [The role of mass media in the political socialization of modern youth. Bulletin of the Moscow University. Series 18. Sociology and Political Science]. 2020. Vol.26. No.1. P.166-187, [in Russian].
23. Ussikova L.F. Politicheskaya kul'tura. Vestnik MGGU im. M.A. Sholohova [Politicheskaya kultura. Bulletin of the Moscow State University named after M.A. Sholokhov]. 2010. No.1 P. 90-101, [in Russian].
24. Khalliste O.V. Sociologicheskij analiz politicheskoy kul'tury sovremennogo obshchestva: metodologicheskie aspekty. Vestnik Sankt-Peterburgskogo universiteta [Sociological analysis of the political culture of modern society: methodological aspects. Bulletin of St. Petersburg University]. 2012. Vol. 12. No.3. P. 236-243, [in Russian].
25. Shul'cheva O. B. O problemah formirovaniya cennostnyh osnov politicheskoy molodezhnoj subkul'tury. Vestnik OGU [On the problems of the formation of the value foundations of the political youth subculture. Bulletin of OSU]. 2011. Vol.2. No.121. P. 66-68, [in Russian].
26. Shchepoyotkin A.V. Politicheskaya aktivnost' molodezhi: osobennosti i sposoby povysheniya. Omskij nauchnyj vestnik [Political activity of youth: features and ways to improve. Omsk Scientific Bulletin]. 2011. Vol.2. No.96. P.66-69, [in Russian].
27. Diamond L.J. Thinking About Hybrid Regimes. Journal of Democracy. 2002. Vol 13(2). P. 21-35, [in Russian].
28. Yerzikova Ye. Shaken, not stirred: Western public relations practices in Russia, Russian Journal of Communication. 2013. Vol. 5. I. 3. P. 252-263.
29. Heunks F., Hikspoors F. Political culture 1960- 1990. Moor I. Values in Western societies. Tilburg: Tilburg University Press, 1995. P. 51–82.
30. Morlino L.A., Berg-Schlosser D., Badie B Political Science: A Global Perspective First Edition. SAGE Publications Ltd. 2017. 312 p.
31. Scheerder A.J., Van Deursen A., Van Dijk J. Negative outcomes of Internet use: A qualitative analysis in the homes of families with different educational backgrounds, The information society. 2019. Vol. 35. I. 5. P. 286-299.

Сведения об авторе:

Медведева Мария Владимировна – соискатель степени кандидата политических наук, Санкт-Петербургский государственный университет. Санкт-Петербург, Россия.

Медведева Мария Владимировна – саяси ғылымдар кандидаты дәрежесіне ізденушы, Санкт-Петербург мемлекеттік университеті, Санкт-Петербург, Ресей.

Medvedeva Maria Vladimirovna – Candidate for the degree in Political Sciences, Saint Petersburg State University. Saint Petersburg, Russia.

**M.M. Malgazhdarova,
L.K. Akhmetzhanova**

*L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan
(E-mail: ¹miru1997@mail.ru, ²leilak2008@mail.ru)*

The European system for the protection of children's rights: experience for Kazakhstan

Abstract. *The protection of childhood is one of the main tasks of the State. Minors, due to the peculiarities of their physical and mental development, are more susceptible to various negative influences than other categories of people, which can become the basis for the development of their personal deviation.*

Despite the progress made, children's rights are violated on a daily basis around the world. There are still gaps in the legal protection of children, and there is an even greater gap between law and practice. Children still suffer from violence in the family, in the community, in institutions and in other conditions, face the risk of poverty, trafficking, sexual violence.

In this regard, the main purpose of the article is to determine the mechanism for the formation, development and implementation of state policy for the protection of children's rights and the definition of a model for the protection of children's rights in the EU and Kazakhstan.

As the methodological basis for the article were used: general scientific, comparative, historical method, analysis of the regulatory framework, analysis of statistical data, content analysis of Internet resources, monitoring.

The article also identified the main mechanisms for protecting the rights of children in the EU and Kazakhstan, analyzed the activities and role of non-governmental public organizations for the protection of children in the EU and Kazakhstan.

Keywords: *Child protection, European Union, Council of Europe, Kazakhstan, NGO, UNICEF, UN.*

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-6887/2023-143-2-59-69>

Received: 28.10.2022 / **Accepted:** 20.02.2023

Introduction

States have long regulated how people should feel about children and their social rights. It's still debatable how well children are treated, how free they are, and whether or not we can change their course. The State is mandated by nature to uphold the rights of its people and establish favorable living circumstances. Children are a continuance of mankind and the nation's future capable citizens, according to biological rules. The main prerequisites for a child's life—and, by extension, the future of the

country—are social protection, rights protection, growth, and the fulfillment of physical and psychological requirements.

Law is a product of social growth, just like the State is. The rights of the child are a sort of code of social behavior created by the State or a supranational institution to signify fairness and avoid encroachments on what belongs to or is appropriate for the kid. A kid is born with all of his or her rights.

According to Article 1 of the United Nations (UN) Convention on the Rights of the

Child (CRC) of 1989, "every human being is a child until the age of 18, if, according to the law applicable to this child, he does not reach adulthood earlier" [1].

Adopted in 1989, the United Nations Convention on the Rights of the Child was the first international instrument to explicitly recognize children as human beings with innate rights. Ratified by 197 countries, including all EU Member States, it has become the landmark treaty on children's rights, outlining universal standards for the care, treatment, survival, development, protection and participation of all children. Kazakhstan signed this Convention on the Rights of the Child in 1994 [2].

In addition to the fact that all EU members have signed the convention, the EU has its own protection of children's rights. The promotion and protection of children's rights is one of the key objectives embedded in Article 3(3) of the Treaty on European Union (TEU) signed in Maastricht in 1992. Moreover, Article 24 of the Charter of Fundamental Rights of the EU recognizes that children are entitled to 'protection and care as is necessary for their well-being'. The same article recognizes that the child's best interests should be the primary consideration for public authorities and private institutions. Also in the same Charter, articles 14 and 32 state that children have the right to receive education and prohibit the exploitation of the child labour.

Despite the adoption of this law and the consistency of the guidelines for child protection, the member states of the Convention continue to pay varied amounts of attention to the issue of children.

When resolving issues in this area, approaches for preserving children's rights in democratic States share certain commonalities. National traditions in developing nations are supported through unique Western-adopted systems.

Materials and methods

While writing the article, general scientific, comparative, historical methods, analysis of the regulatory framework, analysis of statistical data, content analysis of Internet resources, monitoring were used.

Results and discussion

European mechanisms for the protection of children's rights: Legislative and regulatory framework.

In this regard, it is worth first considering child protection mechanisms in the countries of the Europe. To safeguard the interests of children, the Council of Europe has approved a number of normative legal acts. The European Social Charter, which outlines economic and social rights (Paragraphs 7, 8, 16, 17, 19, 27, 31 they pertain to children's difficulties), is the major text. It is found in the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms, better known as the European Convention on Human Rights (Paragraph 5, Protocol No. 7 of 1984). In turn, fundamental legislative documents were adopted at the pan-European level, namely:

Convention for the Protection of Children from Sexual Exploitation and Sexual Violence;

European Convention on the Implementation of Children's Rights (1996);

European Convention on the Legal Status of Children Born Out of Wedlock;

European Convention on the Adoption of Children;

European Convention on the Recognition and Enforcement of Decisions concerning Custody of Children and the Restoration of Custody of Children;

European Convention on Nationality;

European Convention on the Repatriation of Minors;

Council of Europe Convention on the Protection of Children from Sexual Exploitation and Abuse (CFE);

Convention for the Suppression of Trafficking in Persons;

Convention on Cybercrime [3].

At this time, the Council of Europe strategic plan for 2016–2021 has taken into account the primary goals. In accordance with the European Convention on the Protection of Human Rights, the UN Convention on the Rights of the Child (CRC), and other international human rights agreements, children in Council of Europe member states have the right to a complete range of human rights protections. Civil, political, economic, social, and cultural rights are included in this. All of these areas of human rights are intended to be covered by this strategy, which demonstrates the dedication of the Council of Europe and its member states to ensure that all children have access to these rights.

The UN CRC and, in particular, its four guiding principles, serve as the foundation for the Council of Europe's work on children's rights:

Non-discrimination (Article 2). Without exception and regardless of a child's background, all children are entitled to certain rights. Regardless of national, racial, or socioeconomic origin, property situation, health status, the child's birth, the presence of his parents or legal guardians, sexual orientation, gender identity, or any other factors, all rights are guaranteed without any kind of discrimination. This Strategy is focused on implementing the non-discrimination principle across all core areas.

the child's best interests (Article 3). The best interests of the child are prioritized in all decisions involving children. The Council of Europe will make an effort to make sure that this rule is followed for all of this Strategy's goals.

the privilege of life, survival, and growth (Article 6). Children's rights to life and safety from violence and suicide are unalienable. The term "development" should be used to refer to a child's overall growth, which includes their physical, mental, spiritual, moral, psychological, and social development.

The right to be heard (Article 12). One of the Strategy's five goals, but also a cross-cutting job, is the inclusion of children.

One essential requirement for the achievement of children's rights in society is their participation in decision-making at the individual, family, organizational, and governmental levels. In all facets of this Strategy, the Council of Europe is dedicated to a participative approach to children's rights and to assisting Member States in this respect.

The Strategy is the outcome of in-depth discussions with Member States, civil society, commissioners for children's rights, other international organizations, and kids.

Unfortunately, despite a large number of conventions, the EU continues to face several problems that have turned into requirements for the development of a new strategy. These are listed below:

Poverty, inequality, and exclusion – children are the age group most at risk of poverty or social exclusion, according to Eurostat. According to reports, poor children experience loneliness and shame [4].

Compared to their more affluent counterparts, they are less likely to succeed in school, obtain quality medical treatment, and reach their full potential in later life [5].

Europe runs the risk of producing a "lost generation" of disillusioned youngsters due to generations-long cycles of poverty, which might

have detrimental effects on societal cohesion and political stability [6].

Violence - Although there have been substantial improvements in the battle against violence against children, the pace of change is still too slow and unequal. Even in today's technologically advanced world and in locations where children should be kept as secure as possible, such as schools, daycare centers, jails, and homes, there is still a risk of violence against children, particularly females.

The system of justice designed for adults - The juvenile justice systems in Europe still need to be better tailored to meet their unique demands.

Parents and family difficulties - The family is the fundamental building block of society and the ideal setting for children's development and wellbeing, regardless of its structure. Children value their ties with their parents and siblings very highly [7]. Families, however, might run into a number of issues. For instance, the economic crisis has left many families dealing with unemployment and future uncertainty.

Racism, hate speech, and radicalization - The radicalization of children and young people is a further cause for worry and calls for stronger assistance from the school system for intercultural understanding and tolerance [8].

Growing up in a digital world - The digital environment exposes children to harmful content and its consequences, creates problems for privacy and data protection and other risks, including sexual harassment via the Internet and excessive access to sexual images.

Migration - Children are one of the most vulnerable populations in Europe today, whether they have been uprooted or are adversely impacted by migration [9]. They have restricted access to social, health, and educational services in various nations.

As part of Europe, the European Union closely cooperates with the Council of Europe and the UN. For this reason, all regulatory frameworks, conventions and EU strategies must comply with the policies of the UN and the Council of Europe.

The EU has its own strategy for the protection of children: "The EU Strategy for the Rights of the Child and the Action Plan for Integration and Inclusivity for 2021-2027".

The EU Child Rights Strategy was adopted on March 24, 2021 and provides a framework for action to better promote and protect children's rights. The Strategy offers a series of actions in

six areas: children's participation in political and democratic life; socio-economic integration, health and education; combating violence against children; child-centered justice; access to digital technologies and security; and helping children around the world. Part of the strategy includes providing EU member States with support in obtaining reliable and comparable data for evidence-based policy development in accordance with the framework. The EU Child Rights Strategy also states that there will be a more detailed breakdown of Eurostat data by age and gender and data obtained by other EU agencies, as well as research on specific thematic areas covered by this strategy.

As part of the EU Strategy on the Rights of the Child, the Council of the EU Commission recently established the European Child Protection Guarantee, which aims to ensure that the most vulnerable children in the European Union have access to health care, education, child care, decent housing and adequate nutrition. The purpose of the Child Protection Guarantee is to break the vicious cycle between generations by developing policies and programmes for children at risk of poverty and social exclusion. Within the framework of the initiative, special attention is paid to certain groups of vulnerable children, including children with disabilities who are in alternative care, as well as those who are in an unstable family situation. The initiative also aims to improve the availability and volume of data on children at the national and EU levels. Member States will present action plans for the implementation of the Children's Guarantee, which include assessing the availability of data on specific groups of children, identifying data gaps and creating a national framework for data collection and monitoring indicators.

The EU's work on integration and inclusivity is based on a common set of principles and values that should also guide Member States when developing, implementing or revising their strategies. This is true across the entire spectrum of the EU integration policy set out in the European Pillar of Social Rights.

The Commission will monitor the implementation of the strategy at the EU and national level and report on progress at the annual European Forum on the Rights of the Child. Monitoring compliance by member States with human rights standards is crucial to the work of the Council of Europe. The Council of Europe monitors by visiting member countries and requiring Governments to report on the

reform measures they have taken. In addition to the judicial complaints mechanism provided by the European Court of Human Rights, the Council also provides for other systems of individual and collective complaints, such as the European Committee on Social Rights [10].

In addition to the strategy, the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms should be mentioned. The Lisbon Treaty was signed in 2009. This treaty provides for the EU's legal obligation to join the European Convention on Human Rights. From 2010 to 2013, negotiations were held between 47 States. However, in 2014, the EU Court decided that the agreement was contrary to EU law. But in 2019, the EU informed the Secretary General of the Council of Europe that the EU was ready to resume negotiations on its accession to the European Convention on Human Rights.

Non-legal papers produced by the EU include "green books," communiqués, reports, research, and declarations. They are all used as instruments to advance children's rights in many contexts.

NGOs are given a specific role in the EU member states. Non-governmental organizations (NGOs) not only participate in the CRC monitoring process but also, via their regular activities, help to advance the cause of children's rights.

Additionally, in the EU, NGOs actively participate in state politics by advocating for civic initiatives, monitoring social interactions, and identifying new issues. On the other side, NGOs work with various demographic groups to safeguard and uphold democratic principles and human rights.

The nature of non-governmental organizations can be summed up as follows:

- They act as a link between the government, various social groups, and the general public, defending their rights and interests; they ensure public oversight over the actions of the state and its institutions, including their adherence to local and international legal standards, preventing the state from monopolizing the political, economic, and other spheres of society; and they support sustainability

- They redistribute and encourage the sensible use of already-existing resources in the government and society without aiming to make a profit, as well as generate and divert new financial, intellectual, material, and other resources that are intended to satisfy both individual and societal interests;

– Promote the dissemination of knowledge, the development of pluralism, and civil society norms and values;

– Via non-governmental groups, the people voice their concerns to the government over a range of social, economic, and other issues;

– NGOs serve as a medium for the direct execution of social projects by individuals and offer professional staff training, including for the government.

In light of the crucial role that NGOs play in the sector, it is vital to acknowledge that public organizations frequently respond to social issues before the government is engaged in their decision, at which point they have the necessary preparation that the government may employ [11].

Children's self-run organizations also play a significant part. NGOs engage in a wide variety of human rights-related activities, such as teaching children about their rights, conducting research, putting child protection programs into place, collaborating with government organizations to implement child-friendly policies, creating alternative reports on children's rights, etc. Here are a few instances of groups that support children's rights in various ways:

The Council of Europe's program, "Building Europe for Children and Together with Children," has two strategic objectives: eliminating sexual violence against children on the basis of specific legal instruments and offering comprehensive information and educational activities. The "EVERY FIFTH" campaign of the Council of Europe, which aims to stop child sexual abuse, was launched in November 2010. The "EVERY FIFTH" campaign attempts to increase the number of nations that have ratified the Council of Europe Convention on the Protection of Children from Sexual Exploitation and Abuse, signed it, and are in compliance with its provisions. Moreover, it attempts to provide kids with the information and tools they need to stop child sexual abuse and spread awareness of it to society at large [12].

A network of institutions and individuals called Eurochild works to enhance the lives of children and young people throughout Europe. By utilizing networks, research, communication, and propaganda, civil society in Europe and beyond is able to safeguard children, as demonstrated by Eurochild.

Through direct efforts, lobbying, supervision, and specialized training, a global NGO with a presence in 40 countries named "International Protection of Children" focuses particularly on juvenile justice.

The goal of the international network ECPAT, which has a presence in more than 70 countries, is to eradicate child prostitution, child pornography, and child sex trafficking.

The promotion, implementation, and oversight of the CRC are the responsibilities of the NGO Group in Support of the Convention on the Rights of the Child. More than 70 national and international NGOs make up its network.

The 98 national youth councils and international youth groups from all around Europe who are working on problems connected to youth engagement are represented by the European Youth Forum, a forum governed by youth. Through its dealings with European institutions, the Council of Europe, and the UN, it does this by promoting the needs and interests of these organizations and advocating on their behalf.

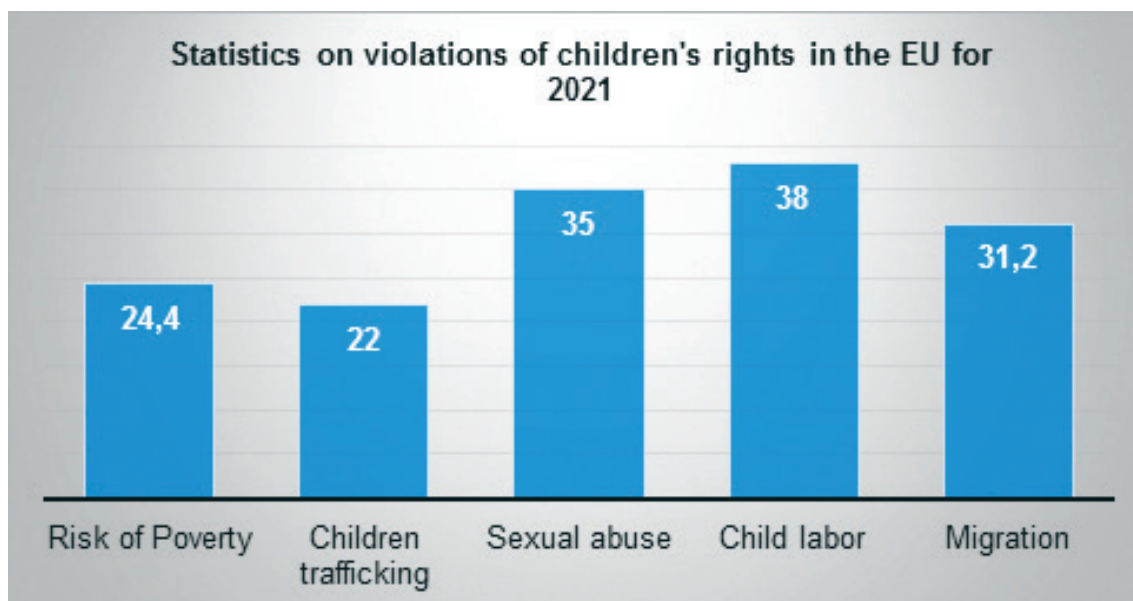
The European Confederation of Youth Clubs (ECYC) is a network of youth work organizations and youth clubs that carry out and promote open youth work and non-formal education through a network of 28 member organizations in 27 European countries.

Save the children, which has representation in 120 countries, is one of the top organizations working to advance, defend, and assist children's rights and children in need. Using a range of initiatives, from direct action to advocacy and lobbying, the group strives to create a society in which every child will have the right to survival, protection, growth, and participation.

The International "Falcons" Movement - The International Socialist Movement in Support of Education (IFM-SEI) is an international movement in support of education that strives to enhance children's potential and fight for their rights through seminars and preparatory courses, international camps, conferences, and campaigns related to education, the defense of rights, and practical work with vulnerable children.

However, despite such powerful tools for protecting children's rights, Europe still faces problems which are shown in Figure 1 [13].

Figure 1. Statistics on violations of children's rights in the EU for 2021

Currently, 18.3% of the population in the EU are children (EU – Rights of the Child). As can be seen in Figure 1, migration is currently an urgent problem in the EU countries, which entailed trafficking with children, which has a naive percentile of 38%, and this subsequently led to sexual slavery and violence of children. It should be noted that all factors are interrelated with each other. For the same reason, the fight must be waged in all sectors at the same time.

Mechanisms for the protection of children's rights in Kazakhstan: Legislative and regulatory framework

The Republic of Kazakhstan signed and unconditionally ratified the Optional Protocol to the Convention on the Rights of the Child on the Involvement of Children in Armed Conflict on July 4, 2000. On July 4, 2001, the Sale of Children, Child Prostitution, and Child Pornography Optional Protocol to the Convention on the Rights of the Child was signed and approved.

Since 1992, there has also been an ongoing collaboration with UNICEF, the UN Children's Fund. Under the context of a program established by the Government of the Republic of Kazakhstan and the United Nations, the Foundation offers vaccinations, financial help, societal advancement, and the introduction of

cutting-edge social technology in the interests of children and families.

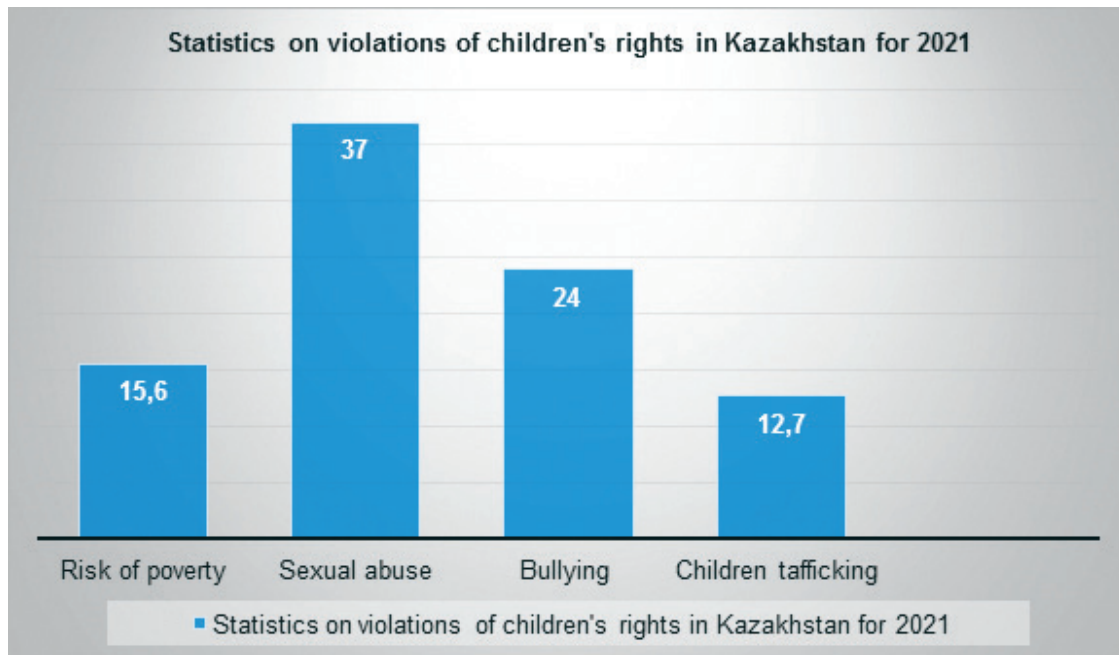
The creation of the Committee on the Rights of the Child enables for global monitoring of national laws' implementation developments in the field of children's rights protection, which is the Convention's most important contribution.

The Republic of Kazakhstan asserts itself as a democratic, secular, legal, and social state, the greatest values of which are a person, his life, rights, and freedoms, according to paragraph 1 of Article 1 of its Constitution (the Constitution of the Republic of Kazakhstan).

Hence, a person's life, rights, and freedoms are given precedence under the nation's fundamental law. Naturally, this constitutional tenet is taking on greater significance for State institutions. The constitutional legal underpinnings of a minor's position, regrettably, have not found a distinct (special) consolidation in the Constitution of the Republic of Kazakhstan, according to a number of experts who recognize the Constitution's importance from a legal standpoint [14]. These legislative oddities do not clarify the legal status of children and minors.

However, crimes against the sexual integrity of minors are the main issue for Kazakhstan. The Republic of Kazakhstan's Ministry of Internal Affairs reports a sharp rise in the frequency of such crimes in recent years. See Figure 2.

Figure 2. Statistics of violations of children's rights in Kazakhstan for 2021

In this respect, in his Message to the People of Kazakhstan dated September 2, 2019, the Head of State ordered to strengthen laws in the area of protecting children's rights from violence. The bill "On Amendments and Additions to Some Legislative Acts of the Republic of Kazakhstan on Improving Criminal, Criminal Procedure Legislation and Strengthening the Protection of Individual Rights" was already signed by the head of state on December 27, 2019. The "Rape" and "Violent actions of a sexual nature" provisions of Articles 120 and 121 of the Criminal Code were tightened by the bill. They again moved from the medium category to the severe category with imprisonment from 5 to 8 years.

Additionally, committing serious sexual crimes against children carries a punishment of 20 years in jail or a life sentence without remission. The killing of small children carries a comparable punishment.

There are no reconciliations in these situations, as was also indicated by the change from one group to another. It should be remembered that previous rape fell into the category of mild severity, and more than half of the cases never made it to court because of reconciliation, which frequently took place under pressure from the victims.

In addition, for non-reporting, concealment and falsification of facts of pedophilia (Articles

416, 432, 434 of the Criminal Code), the maximum sentence is up to 6 years in prison [15].

As a result, according to the Prosecutor General's Office of the Republic of Kazakhstan, a year after the President's instruction to toughen penalties, the number of crimes of sexual violence decreased by 30% in the whole country, and the implementation of toughening penalties prevented the commission of such acts.

If we talk about NGOs, the council of non-governmental organizations, which included representatives of non-governmental organizations working in the field of childhood from all regions of the republic, was officially established only in 2011. Currently, the activities of civil society institutions are becoming increasingly important in the constitutional and legal mechanism for the protection of childhood in the Republic of Kazakhstan.

Currently, there are such NGOs in Kazakhstan as: "Dom mamy", "Union of Crisis Centers", "Semeynaya akademiya", "Zhanuya", "Pravo" etc.

But one of the leading funds at the moment is the fund "Ne molchi". The Foundation's main purpose is to assist in the formation of a civil society free from violence (sexual, physical, emotional, etc.) and any form of discrimination against women, men and minors, based on the principles of legality and justice, with equal opportunities

for the realization and protection of constitutional and personal rights and freedoms of a person and citizen of the Republic of Kazakhstan. The Foundation has been functioning officially only since 2017, nevertheless, in a very short time, thanks to the foundation, many children and mothers have been provided with various types of assistance.

Another issue in Kazakhstan is that a lot of people don't understand the difference between violence and nonviolence.

Question: and if a child is hit for educational purposes, is it violence?

Answer: yes, it is violence!

It is incorrect to see mild physical punishment as a teaching strategy. The most basic guideline is that you cannot harm or degrade children. It is simple, not because it is right. A child is simple prey to humiliation since he is defenseless and unable to respond. When the child grows up and gives back, returning what his parents invested in him with a belt or discipline, the parents are shocked. The development of any civilization is aimed at creating some kind of highly developed individual, a person in all respects. A child who has been abused or humiliated will later degrade his own children. Many rapists had childhood maltreatment. Those who experienced evil as children desire to avenge themselves in maturity.

Now let's look at the same situation in the EU countries. "Spanking children is not just a lesson in bad behavior; it is a powerful demonstration of contempt for the rights of a weak little person." - Thomas Hammarberg, Council of Europe Commissioner for Human Rights [16].

Violence is prohibited in homes, schools, prisons, and children's facilities in 22 of the Council of Europe's member states. For instance, since 2000, it has been against the law in Germany to physically harm children (and they even have the right to complain about their parents). The new law in France banning "ordinary educational violence" (violences éducatives ordinaires, or VEO) has been dubbed the "anti-slap" in the media and in daily life, despite the fact that it prohibits not only traditional slaps on the behind but also other types of slaps, screams, threats, and any statements that are humiliating to children. The law adopted by Parliament is an amendment to the French Civil Code, in its article 371-1. This article on parental rights and responsibilities is mandatory to be read in French marias when registering a marriage. From now on, the article is supplemented with the phrase that "parental authority / authority (l'autorité

parentale) is carried out without the use of physical or psychological violence" [17].

Kazakhstan should also take note of this EU practice. Since violence at home and at school is the norm in this country.

Also in Kazakhstan, the prerequisites for the violation of children's rights are the devaluation of children's complaints. Many parents do not attach importance to the needs of their children, which subsequently leads to tragic events. The State also does not conduct periodic conversations with children. A virtual parliament building was created online for the children's parliament that exists in Finland, for instance. Regardless of the time of day or their domicile, this structure offers a location for representatives to communicate and further their operations. The Children's Parliament's council and committees convene regularly in the chat rooms to talk about topics that interest them and plan for upcoming plenary sessions. Children's Parliament members reply to research findings provided by political leaders, engage in online debate on their own discussion boards, and have online plenary sessions every two weeks. Each youngster has a face-to-face meeting with the Council.

In addition, the main drawback of the legislation of the Republic of Kazakhstan on children's rights is the absence or incompleteness of mechanisms for the implementation of a number of specific norms, which causes their non-fulfillment. Including in the field of rehabilitation of disabled children, ensuring a living wage, free healthcare services, etc. Some of the legal norms provided for by the current legislation are not fully implemented even if there are clear implementation mechanisms.

But generally speaking, the author thinks Kazakhstan has established a model of national policy for the defense of children's rights. Legislation has been passed, and international agreements have been ratified. As a result of our nation's efforts to meet international standards, the situation has improved. The KidsRights index provides proof of this. See table 1.

The KidsRights Index is the first and only worldwide index that evaluates each year how well children's rights are upheld globally and how dedicated nations are to advancing those rights.

The KidsRights Index is a project of the KidsRights Foundation in association with the Erasmus School of Economics and the International Institute for Social Research at Erasmus University Rotterdam. As of 2022, the

Index comprises a total of 185 nations. It includes a rating of all UN member states that have signed

the UN Convention on the Rights of the Child for which there is sufficient data [18].

Table 1. The specific results of the KidsRights Index 2022

Countries	Rank	Score
Iceland	1	0.945
Potugal	11	0.875
France	12	0.873
Thailand	13	0.871
Latvia	14	0.866
Chile	15	0.863
Korea	16	0.861
Czechia	17	0.859
Italy	18	0.859
Cuba	19	0.849
Kazakhstan	20	0.842

As it can be seen from the table, Kazakhstan took the 20th place out of 185 countries. However, Kazakhstan still has a lot to grow and work on.

Conclusion

To guarantee that children are viewed as completely deserving of their rights and treated accordingly, strong political commitments, the provision of adequate resources, and widespread understanding of children's rights in society are required.

The EU has very strong mechanisms for protecting children's rights. The EU has many conventions that are fundamental legislative documents that do not limit themselves in industries where children's rights are violated.

The EU develops its own clear strategies and actively involves NGOs there. Non-governmental human rights organizations' work in the EU enhances the existing constitutional and legal safeguards for children's rights, encourages oversight of the State's operations, which is primarily in charge of upholding children's rights, and also helps find a comprehensive solution to the issue of child protection.

However, as it can be seen, even such a powerful association as the EU faces various challenges every year and to this day improves its strategies against the violation of children's rights.

In Kazakhstan, there are few conventions compared to the EU, but what is more upsetting is the lack of a strategic plan that must be implemented within a certain time. Kazakhstan would do well to adopt this experience from the EU to improve its mechanism.

Also, the role of NGOs has not yet become obsolete in Kazakhstan as in the European countries. The issue of interaction between non-governmental human rights organizations and State institutions remains problematic. NGOs do not have significant power to interfere in some of the affairs of the state and are not sufficiently funded, which may indicate their passivity.

1. Kazakhstan should consider the role of NGOs as well as their funding. It is required to find alternative sources of funding as charity. However, this should be decided at the legislative level.

2. Decentralization – predominance of centralized management. Kazakhstan should decentralize governance by creating several policies and give local administrators a tool to control the implementation of these policies.

3. Review the protection of the rights and legitimate interests of minor children at the legislative level.

4. Improve awareness of children's rights. For example, to create a platform where minors can familiarize themselves with their rights and implement these platforms in all institutions that deal with children.

5. Create more bodies, and hotlines where parents or children can contact in case of violation of their rights.

Therefore, today, more than ever, a concrete action program is needed, which should unite the efforts of all state bodies and public organizations in solving the issues of creating conditions for a decent standard of living for children and ensuring the real realization of their rights.

References

1. UN Convention on the Rights of the Child – 1989. – URL: <https://www.unicef.org.uk/rights-respecting-schools/the-rrsa/introducing-the-crc/#:~:text=The%20CRC%20sets%20out%20the,ratified%20the%20CRC%20in%201991> (accessed 28.02.2023).
2. The Law of the Republic of Kazakhstan “On the Rights of the Child” – 2002. – URL: <https://adilet.zan.kz/eng/docs/Z020000345> (accessed 15.01.2023).
3. Gavva V.N. State social policy in relation to children and adolescents in the Russian Federation, the 1990s – 2005.
4. Council of Europe - Challenges to children's rights today: what do children think? Chapter 10 - 2015. - URL: <https://rm.coe.int/1680643ded> (accessed 28.02.2023).
5. Recommendation of the European Commission «Investing in children: Breaking the cycle of insecurity»- 2013. - URL: <https://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=OJ:L:2013:059:0005:0016:EN:PDF> (accessed 15.01.2023).
6. Parliamentary Assembly resolution 1885 “The young generation sacrificed: social, economic and political consequences of the economic crisis”- 2012. - URL: <https://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/Xref-XML2HTML-en.asp?fileid=18918&lang=EN> (accessed 20.01.2023).
7. Council of Europe Challenges to children's rights today: what do children think? Chapter 11 – 2015. - URL: <https://edoc.coe.int/en/children-s-rights/7205-challenges-to-children-s-rights-today-what-do-children-think.html> (accessed 25.01.2023).
8. Declaration of the Committee of Ministers of the Council of Europe: “Uniting around our principles against extremism with the use of violence and radicalization leading to terrorism” -2015. - URL: <https://pace.coe.int/files/10914/html> (accessed 12.02.2023).
9. Migration challenges for Europe: the need for collective action – 2015. - URL: https://www.eib.org/attachments/migration_and_the_eu_en.pdf (accessed 21.02.2021).
10. EU strategy on the rights of the child – 2021. – URL: https://commission.europa.eu/strategy-and-policy/policies/justice-and-fundamental-rights/rights-child_en (accessed 15.02.2023).
11. Ippolitova T.M. Transformation processes: comparative analysis. Sayasat – 2009 - No. 7, pp.67-69
12. “Every fifth” campaign with a focus on children and their parents - 2010. – URL: <https://www.underwearrule.org> (accessed 15.02.2023).
13. The EU Strategy on the Rights of the Child and the European Child Guarantee – 2021. – URL: https://commission.europa.eu/strategy-and-policy/policies/justice-and-fundamental-rights/rights-child/eu-strategy-rights-child-and-european-child-guarantee_en (accessed 15.02.2023).
14. V.V. Lobanov. (2004) State and public policy: Textbook. – St. Petersburg: Peter- 2004. – pp.17
15. Kazinform news – 2022. – URL: https://www.inform.kz/ru/kak-zaschischayutsya-prava-detey-v-kazahstane_a3885783 (accessed 15.02.2023).
16. Human Trafficking – 2006. – URL: <https://www.state.gov/g/tip/rls/tiprpt/2006/65983.htm> (accessed 15.02.2023).
17. RFI news – 2019. – URL: <https://www.rfi.fr/ru/frantsiya/20190702-frantsuzam-okonchatelno-zapretili-rugat-i-shlepat-detei> (accessed 15.02.2023).
- 18 KidsRightsIndex-2022. –URL: <https://www.kidsrights.org/research/kidsrights-index/#:~:text=In%20the%20KidsRights%20Index%202022,bottom%20of%20the%202022%20Index> (accessed 15.02.2023).

М.М. Малгаждарова, Л.К. Ахметжанова

Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

Балалар құқығын қорғаудың Еуропалық жүйесі: Қазақстан үшін тәжірибесі

Аңдатпа. Балалық шақты қорғау – мемлекеттің басты міндеттерінің бірі. Кәмелетке толмағандар өздерінің физикалық және психикалық дамуының ерекшеліктеріне байланысты адамдардың басқа санаттарына қарағанда әртүрлі жағымсыз әсерлерге бейім, бұл олардың жеке ауытқуын дамытуға негіз бола алады.

Қол жеткізілген жетістіктерге қарамастан, бүкіл әлемде балалардың құқықтары күн сайын бұзылады. Балаларды құқықтық қорғауда әлі де олқылықтар бар және заң мен тәжірибе арасында одан да үлкен алшақтық бар. Балалар әлі де отбасында, қоғамда, мекемелерде және басқа

жағдайларда зорлық-зомбылықтан зардап шегеді, кедейлік, адам саудасы, жыныстық зорлық-зомбылық қаупіне тап болады.

Осыған байланысты мақаланың негізгі мақсаты – ЕО мен Қазақстанда балалардың құқықтарын қорғау жөніндегі мемлекеттік саясатты қалыптастыру, дамыту және іске асыру механизмдерін және балалардың құқықтарын қорғау моделін айқындау болып табылады.

Әдістемелік негізі ретінде мыналар қолданылған: жалпы ғылыми, салыстырмалы, тарихи әдіс, нормативтік-құқықтық базаны талдау, статистикалық деректерді талдау, интернет-ресурстарды контент-талдау, мониторинг.

Мақалада ЕО мен Қазақстандағы балалардың құқықтарын қорғаудың негізгі тетіктері айқындалған, ЕО мен Қазақстандағы балаларды қорғау жөніндегі үкіметтік емес қоғамдық ұйымдардың қызметі мен ролі талданған.

Түйін сөздер: Балаларды қорғау, Еуропалық Одақ, Еуропа Кеңесі, Қазақстан, ҰЕҰ, ЮНИСЕФ, БҰҰ.

М.М. Малгаждарова, Л.К. Ахметжанова

Евразийский национальный университет им.Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан

Европейская система защиты детей: опыт для Казахстана

Аннотация. Защита детства – одна из главных задач государства. Несовершеннолетние, в силу особенностей своего физического и психического развития, более восприимчивы к различным негативным воздействиям, чем другие категории людей, что может стать основой для развития у них личностной девиации.

Несмотря на достигнутый прогресс, права детей ежедневно нарушаются во всем мире. По-прежнему существуют пробелы в правовой защите детей, и существует еще больший разрыв между законом и практикой. Дети по-прежнему страдают от насилия в семье, в обществе, в учреждениях и в других условиях, сталкиваются с риском бедности, торговли людьми, сексуального насилия.

В связи с этим основной целью статьи является определение механизма формирования, развития и реализации государственной политики по защите прав детей и определение модели защиты прав детей в Европе и Казахстане.

В качестве методологических основ для статьи были использованы: общенаучный, сравнительный, исторический метод, анализ нормативно-правовой базы, анализ статистических данных, контент-анализ интернет-ресурсов, мониторинг.

В статье также определены основные механизмы защиты прав детей в Европе и Казахстане, проанализирована деятельность и роль неправительственных общественных организаций по защите детей в ЕС и Казахстане.

Ключевые слова: Защита детей, Европейский Союз, Совет Европы, Казахстан, НПО, ЮНИСЕФ, ООН.

Information about the authors:

Malgazharova Meruyert Muratzhankyzy – The 2nd year Ph.D. student of the Faculty of International Relations, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Akhmetzhanova Leila Kamidullayevna – Candidate of Historical Sciences, Associate Professor of the International Relations Department, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Малгаждарова Меруерт Мұратжанқызы – халықаралық қатынастар факультетінің 2 курс докторанты, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Ахметжанова Лейла Камидуллаевна – тарих ғылымдарының кандидаты, халықаралық қатынастар кафедрасының доценті, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Малгаждарова Меруерт Мұратжанқызы – докторант 2 курса, факультет международных отношений, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

Ахметжанова Лейла Камидуллаевна – кандидат исторических наук, доцент кафедры международных отношений, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

М.Ө. Насимов

Қызылорда «Болашақ» университеті, Қызылорда, Қазақстан;
ҚР ҒЖБМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институты,
Алматы, Қазақстан
(E-mail: nasimov_m@mail.ru)

Ұлттық құрылыстың мәні және негізгі түсініктері

Аңдатпа. Ұлттық құрылыс мемлекеттік құрылыстың дамуымен тығыз байланысты. Ұлттық құрылыстың маңызды өлшемдерін қорғау тек мемлекеттің ғана емес, барша қоғам мүшелерінің азаматтық міндеті мен жауапкершілігі болып табылады. Ұлттық құрылыс жаһандану жағдайындағы ең өзекті мәселелердің бірі. Сондықтан жаһандану жағдайында ұлттық құрылыс пен бірегейлікті сақтау мәселесі өте өзекті. Берілген мақалада ұлттық құрылыстың мәні және негізгі түсініктеріне талдау жүргізілген. Мақаланың мақсатына ұлттық құрылыс ұғымына қатысты тұжырымдарды жүйелеу жатады. Мәселе бойынша теориялық талдау жүргізілген жұмыста библиографиялық, сипаттамалық, жүйелік, салыстырмалы және тұжырымдамалық талдау әдістері қолданылды. «Nation-building in Kazakhstan» кілт сөзіне ерекше назар аударылды. Ұлттық құрылыстың ұлт, бірегейлік және кино өндірісі секілді өзге түсініктермен байланысы айқындалды. Тарих берген сабақтар және идеология арқылы ұлттық құрылысты дамытудың маңыздылығы дәлелденді.

Түйін сөздер: ұлттық құрылыс, мемлекеттік саясат, халық, ұлтшылдық, ұлттық бірегейлік, идеология, посткеңестік кеңістік.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-6887/2023-143-2-70-81>

Түсті: 07.02.2023 / Жариялауға қабылданды: 15.02.2023

Кіріспе

Қазіргі таңда көпұлтты мемлекеттер және осы елдер қалыптастырған азаматтық-саяси бірегейлікті өзгертуге бағытталған көзқарастар күшейіп барады. Көпұлттылық пен көпконфессиялық қазіргі заманғы мемлекеттердің көпшілігіне тән белгілер. Әр мемлекет белгілі бір уақыт кезеңінде және нақты міндеттерге сәйкес ұлттық құрылыстың тұжырымдамасын таңдайды. Көпұлттылық немесе көпконфессиялық тұжырымдама дағдарысы этникалық немесе діни бірегейлік формаларына негізделген радикалды қозғалыстарды жандандырып, белсенділігін арттырады. Радикалды топтар теріс объективті көзқарастарына сәйкес өздерінің мемлекеттік құрылымдарын құруға ұмтылады немесе өздерінің тар

қауымдастығында оқшауланады. Осылайша біз бұл топтың қоғамдық өзара әрекеттесу жүйесінен шығуына мүмкіндік береміз. Сондықтан ұлттық құрылыс процесінің көп қырлығына байланысты оны зерттеу пәнаралық көзқарасты қажет етеді.

Ағартушылық дәуір философы Ж.Ж. Руссо ұлтты құрайтын адамдардың ұқсас әдет-ғұрыптары мен нақыштары, ортақ әлеуметтік мұраттары болуы керек екенін атап өткен болатын. Осылайша, ұлттық құрылыс «жанжалсыз» болуы мүмкін емес: «өзгелерді» «өзіміздікі» етіп өзгерту қажет [1, 300 б.]. Ұлт тарихта да, табиғатта да тамыры жоқ жасанды категория ретінде бағалайтындар кездеседі. Мәселен мұндай ұстанымды ағылшын әлеуметтанушысы және философы Э.Д. Смит [2, 238 б.] білдіреді. Ол

ұлттың негізі мифология екенін, оның пайда болуы ұлтшылдардың билікке келуімен тікелей байланысты екенін айтады. Сонымен қатар, ғалым ұлтшылдықты «оның кейбір мүшелері нақты немесе әлеуетті «ұлт» деп санайтын, тұрғындар атынан автономияға, бірлікке және бірегейлікке қол жеткізу және қолдау үшін қажетті идеологиялық қозғалыс» [3, 15 б.] деп анықтайды.

Британдық саясаттанушы және әлеуметтанушы Б. Андерсон ұлттың келесі анықтамасын ұсынады: «бұл ойдан шығарылған саяси қауымдастық және ол сөзсіз шектелген, сонымен бірге егеменді ретінде елестетіледі» [4, 47 б.]. Ұлтты ойдан шығарылған қауымдастық деп анықтай отырып, ол ұлт мүшелерінің тұтастық бейнесі олардың санасында өмір сүретінін анықтайды. Ұлттың шектелуі кез келген халықтың өз шекарасының болуымен және өзін бүкіл адамзатқа сай елестетуімен айқындалады. Елдің егемендігі бостандыққа деген табиғи құштарлықпен айқындалып, азаттықтың кепілі мен нышаны ретінде егеменді мемлекет белгіленеді. Ұлттың қауымдастық ретіндегі анықтамасы ұлт «әрқашан терең, көлденең серіктестік ретінде түсініледі» [4, 49 б.]. Ю.И. Семенов ұлттың ойдан шығарылған идеясын қолдай келе, тек зерттеушілердің санасында болатын ұлт пен этностың субъективті сипатын атап өтеді және «тек олардың ойлау үйлесімділігін» [5, 73 б.] білдіреді деп санайды.

Америкалық әлеуметтанушы және саясаттанушы И. Валлерстайн бірлескен авторлықтағы еңбектің «Халық құрылысы: нәсіл, ұлт, этностық топ» бөлімінде «кең тараған мифке қарамастан, барлық жағдайда дерлік ұлттың пайда болуынан бұрын мемлекеттің пайда болуы жүрді» [6, 96 б.] деп қадап айтады. Ол мемлекетаралық жүйе шеңберінде кез келген егемен мемлекеттің құрылуы неліктен тиісті «ұлтты», «халықты» тудырады деген сұрақ қояды. Оның пікірінше, мемлекеттердің алдында сыртқы және ішкі қауіп-қатерлерге ұшыраған егемендігін сақтау проблемалары тұр, олардың қарама-қайшылығы «ұлттық сезімнің» дамуымен байланысты. Сондықтан мемлекетке өзінің саяси жобаларын жүзеге асыру үшін қажетті бірыңғай әкімшілік кеңістік құру қажеттілігі туындады. Осылайша, ұлтшылдық осы іспеттес мемлекеттік саясатты жүзеге асырудың көрінісі, тәсілі және салдары болып

табылады. Мемлекеттің ұлттық болмауы ойыннан тыс болу дегенді білдіріп, оның мемлекетаралық иерархиядағы дәрежесін өзгертеді.

Австриялық публицист О. Бауэрдің пайымдауынша, «Ұлттың мәні ұлттық сипат ұғымымен тығыз байланысты, ал ұлт өзгермелілігімен сипатталады, ал ұлттық сипат бір ұлт мүшелерін белгілі бір кезең ішінде ғана байланыстырады» [2, 52-53 бб.]. Осылайша, ұлт «мінездің салыстырмалы қауымдастығы» болып табылады. Әрбір ұлт үшін белгілі бір уақыт кезеңінде өзіне ғана тән ұлттық сипаттағы ерекше белгілері болады. Сонымен бірге, барлық ұлт өкілдеріне тән белгілі бір ортақ белгілердің бар екенін жоққа шығаруға болмайды. Ұлттың салыстырмалы сипаттағы қауымдастық ретінде айқындалуы ұлт мүшелерінің бір-бірінен ерекшеленетін жеке белгілерінің болуымен түсіндіріледі.

Академик В.А. Тишков [7, 58-67 бб.] ұлтты егемен мемлекет шеңберінде біріккен адамдар қауымдастығы деп анықтай келе, ұлт белгілі бір дәрежеде азаматтық ынтымақтастығымен сипатталады және мемлекетке және оның легитимді билігіне лоялдығымен ерекшеленеді. Мемлекет егемен аумақтық қауымдастық билігін табыстайтын ұлт құрған институттар жүйесі болып табылады. Осылайша, мемлекет басқару, ұйымдастыру және қорғау қызметтерінен басқа мәжбүрлеу құқығын және этномәдени алуандылықты сақтау және қолдау міндетін алады. Ю.И. Семеновтің мәселе бойынша көзқарасы басқаша, оның пайымдауынша, «ұлт дегеніміз – этникалық тиістілігіне қарамастан мемлекеттің барлық азаматтарының жиынтығы» [5, 72 б.].

Ресейлік публицист С.Г. Кара-Мурза атап өткендей, ұлттың екі негізгі, қағидатты мәні бар: «ортақ саяси қатысуға негізделген ұлт азаматтық пен ұжымдық егемендік ретінде» және «ортақ тіл, тарих немесе мәдени бірегейлікпен байланысты адамдар қауымдастығын құрайтын ұлт» [1, 300 б.]. Демек, осы халықты құрайтын түрлі топтар арасындағы айырмашылықтар әлсірегенде ғана азаматтық ұлт құрылады.

Ағылшын тарихшысы және саясаткер Дж. Дальберг-Актон [2, 26-51 бб.] мемлекет уақыт өте келе ұлт құра алады деген пікірде болды. Оның пікірінінше, түрлі ұлттардың бір мемлекетте бірігуі мемлекеттің табысты өмір сүруінің қажетті шарты болып табылады. Бір

мемлекетке біріккен ұлттар «мемлекеттің балқыған қазанында» тұрақты өзара әрекеттесу процесінде жүреді. Керісінше, саяси және этностық шекаралар сәйкес келген жағдайда қоғам дамуын тоқтатады.

Жоғарыдағы тұжырымдарға сәйкес ұлт туралы көптеген көзқарастардың бар екенін байқауымызға болады. Осы тұста ұлттық құрылыс түсінігін анықтаған маңызды деп ойлаймыз. Еліміздегі ұлттық құрылыс мәселелері мен қоғамның бірігуін нығайту үшін осы зерттеудің маңыздылығы жоғары. Сондықтан ұлттық құрылыс процестері шеңберінде жүргізілген зерттеулерді жүйелеу және теориялық тұжырымдарды дәйектеу қажет.

Мәселенің тұжырымы

Ұлттық құрылыс процесі көп қырлы, оны зерттеу пәнаралық көзқарасты қажет етеді. Ұлттық құрылысты ғалымдар көптеген қосымша ұғымдармен түсіндіруге тырысады. Сондықтан әлеуметтік ғылымдарда интерпретацияланатын көптеген негізгі терминдер әлеуметтік және саяси практика категориялары болғанымен, әлеуметтік және саяси талдау категориялары да болып табылатындығын ұмытпаған жөн. Ұлттық құрылыс саяси құбылыс және идеологияның бір түрі ретінде қоғамдық бірліктің ең жоғарғы нысаны болып табылатын негізгі қағиданы қамтиды. Бұл ұлттық құрылыстың ұлт пен мемлекетті мәдени және саяси екі қауымдастық ретінде байланыстыруға ұмтылуынан туындады. Өзінің тарихи дамуындағы ұлттық құрылыс идеялары өзін-өзі анықтау және демократия идеяларымен, ұлттың «азаматтар қауымдастығы» ретіндегі идеясымен байланысты болды.

Зерттеудің мақсаты

Ұлттық құрылыс процесін зерттеу барысында «этнос», «ұлт», «халық» және «мемлекет» негізгі ұғымдар ретінде қолданылады. Бұл ұғымдар өзара бір-бірімен тығыз байланысты. Ұғымдардың әрқайсысын анықтайтын түрлі тәсілдер ұлттық және мемлекеттік құрылыс процестерінің нақты түсіндірмелерін қалыптастырады. Зерттеу жұмысы барысында жоғарыда аталған негізгі ұғымдарға көп мән бермейміз. Біздің мақсат – ұлттық құрылыс ұғымына қатысты тұжырымдарды жүйелеу саналады.

Зерттеудің тарихы

1920 жылы Гарвард университетінің ғалымы Т.Н. Сагвердің [8] ұқыптылықтың ұлттық құрылысқа қатынасын талдаған зерттеуі жарияланды. Мәселені дәйектеу барысында автор өндірістік қуаттың бағыты, өндіріс және сұраныс, ұқыптылық табиғатына ерекше мән береді. Ұлттық құрылысты іргелі талдаған алғашқы еңбек ретінде Р.А. Woodстің [9] мәселе бойынша көршілестіктің маңыздылығын айқындағаннан көруге болады. Автор ұлттық құрылыстың әлеуметтік мәселелерін түсініп, әлеуметтік қажеттілік, әсіресе, қоғамның түрлі таптары арасындағы өзара түсіністік қажеттілігін дәйектейді. Соңғы жылдары жарияланған еңбектер арасында отаршылдықтан тыс үнді антропологиясындағы ұлттық құрылыс [10], нәсіл мен бірегейлік шеңберіндегі Латын Америкасындағы тәуелсіздік пен ұлттық құрылыс [11], байырғы спорт түрлерінің ұлттық құрылысқа ықпалы [12] және жады мен ұлттық құрылыстың өзара байланысын [13] зерттеген еңбектер бар.

Ресейлік авторлар арасында ұлттық құрылысты терең зерттеген ғалымдар арасында С.Г. Кара-Мурза, О.В. Куропаткина [14], В. Шнайдер [15] және В.В. Цибенко, С.Н. Цибенко [16] жарыққа шығарған монографияларды атауымызға болады. Ресейде соңғы қорғалған докторлық диссертациялар арасында В.В. Цибенконың [17] XIX-XXI ғасырлардағы Түркиядағы черкес ұйымдарының қызметі мысалындағы халықаралық қатынастар жүйесінде ұлттық құрылыс факторын зерттеген еңбегін ерекше айтуымызға болады. А.Г. Сулейманян [18] өз зерттеуінде заманауи Ресейлік ұлттық құрылыстың психологиялық құралдарын сипаттайды. Ал Б.В. Аксиумов және В.А. Авксентьев [19] заманауи Ресейдегі ұлттық құрылысты зерттеу барысында ұлтшылдықтың азаматтық, полимәдениеттік, империялық және өркениеттік түрлері арасындағы әрекеттестікті анықтаған.

Отандық саяси ғылымдарда ұлттық құрылысты толық зерттеген ғылыми еңбектер бар деп айта алмаймыз. Дегенмен, мәселені ғылыми мақалалар ретінде және ұлттық құрылыстың өзге элементтері аясында қарастырылған жұмыстар кездеседі. Мәселен, Д.А. Аманжолова [20, 12-17 бб.] зерттеуінде Кеңестік ұлттық құрылыс өткен ғасырдың 20 жылдарындағы қазақ

элитасымен байланыстырылады. 2020 жылы «Wiley-Blackwell» баспасы шығаратын «Muslim World» журналында Қазақстандағы ұлттық құрылыс мәселелеріне байланысты 2 мақала жарияланды. А.К. Бұрханов [21] Қазақстандағы мультикультурализм және ұлттық құрылысты медиадискурстағы үрдістер, мемлекеттік саясат пен бұқаралық қабылдау тұрғысында талдаса, Л.Г. Ерекешова [22] Қазақстан мен Өзбекстандағы діннің қызметтері мен ұлттық құрылысының динамикасын салыстырады.

Отандық ғалымдар жүргізген ғылыми еңбектер арасында ұлттық құрылыс мәселелерін қазақ бірегейлігі [23] және Қазақстанның ұлттық бірегейлігі [24] арқылы зерттеген монографиялар бар. ҚР БҒМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институты ғалымдарының этностардың әлеуметтік өзара әрекеттестігі [25], Қазақстан Республикасы этностық және діни топтарының азаматтық қауымдастыққа топтасуының құндылықтық-мағыналық және рухани-адамгершілік негіздерін [26] қарастырған еңбектерге де мән беруіміз қажет. Сонымен қатар, жоғарыда аталған институт ұжымы 2020 жылы ұлттық құрылыс пен этносаясат [27] мәселелеріне арналған халықаралық ғылыми-практикалық конференция өткізді.

Зерттеу әдістері

Зерттеу тәсілі ретінде ұлттық құрылыстың мәні және негізгі түсініктері бойынша жарияланымдарды теориялық талдау алынды. Жарияланымдарды теориялық талдау зерттеп отырған мәселені дамыту үшін негіз болады. Зерттеу тақырыбының өзектілігі және зерттеу көлемі жарияланымдарды теориялық талдау арқылы белгіленді. Теориялық талдаудың бірнеше нұсқалары бар: зерттеудің қолданылуын бағалау, мәселені ғылыми зерттеу тереңдігі және оған арналған ғылыми жарияланымдар; алдыңғы зерттеулерді талдау және бағалау; мәселенің тұжырымдамалық негізін түсіндіру. Сонымен қатар, теориялық талдаудың мақсаты ғалымдар жинаған деректерді жүйелеу, қарастырылып отырған мәселелер арасында байланыс орнату және нәтижелерді қорытындылау болады.

Зерттеу тақырыбындағы ғылыми әдебиеттерді зерттеудің библиографиялық әдісі осы дереккөздерді зерттеуге және талдауға бағытталады. Негізінен «Nation-building

in Kazakhstan» кілт сөзін қолдана отырып, әдебиеттерге жүйелі шолу жасалды. Жүйелі шолу ұлттық құрылыстың мәні және негізгі түсініктерін анықтады. Ғылыми әдебиеттерді талдай отырып, автор зерттелетін мәселенің сипатына сәйкес келетін сипаттамалық тәсілді де пайдаланды. Сипаттамалық зерттеу әдісі жарияланымдарға әсер етпестен ғылыми әдебиеттерді тексеру және шолуды қамтиды. Бұл әдіс зерттеу тақырыбының кең бейнесін алу үшін қолданылды.

Сонымен қатар, зерттеуде жүйелік талдаудың тұжырымдамалары мен қағидалары көп көмек берді. Жүйелік талдау (1) қарастырылатын мәселенің заңдылықтары мен қағидаларын түсінуге және байланыстарын анықтауға көмектеседі; (2) ұлттық құрылыстың бүгінін, өткенін және болашағын білуге үлес қосады. Салыстыру және тұжырымдамалық талдау әдістеріне де маңызды рөл берілген.

Талқылау және нәтижелер

R. Isaacs және A. Polese [28] редакциясымен жарық көрген еңбекте посткеңестік кеңістіктегі ұлттық құрылыс пен бірегейлік салыстырмалы талданып, соңғы жиырма жыл ішінде мемлекетті құру құралдарының қалай пайда болғанын және дамығанын зерттейді. Авторлар посткеңестік елдерге арналған тақырыптық зерттеулерге сүйене отырып, ұлттық құрылыс пен бірегейлік жобаларының түрлі көріністерін салыстырады. Мәселелерді пәнаралық және географиялық тұрғыдан қарастыра келе, авторлар түрлі мемлекеттік және мемлекеттік емес субъектілердің ұлттық құрылыстың дәстүрлі құралдарын жаңа тәсілдермен қалай қолданып жатқанын тарауларда көрсетеді. Аталмыш монография 12 тараудан тұрады және оның 2 тарауы Қазақстан Республикасына арналған.

Y.-M. Davenel және E. Yim [28, 46-64 бб.] 2 тарауда Қазақстандағы азшылық ұлттардың ассимиляциясы мен ұлттық құрылыс мәселесіне мән береді. Бұл бөлімде азшылық ұлттар белсенділерінің мемлекет шектеген ұлттық құрылыс процестерінің құқықтық негіздерін қалай қабылдап және осы процестегі ұстанымдарын қалай басқаратынына ерекше назар аударады. Авторлар пікірлері азшылық ұлт өкілдері қолданатын көзқарастарды, ұстанымдарды және стратегияларды талдаудың этнографиялық тәсіліне негізделген. Заманауи Қазақстандағы

ұлттық құрылыс күрделі процесс ретінде сипатталады [28, 46-47 бб.]: 1) инклюзивті азаматтық мемлекетті ресми дискурстарда ілгерілету, барлық азаматтарға тең құқықтар беру, нақты демократиялық реформаларды экономикалық дамуға дейін кейінге қалдыру; 2) ұлттандыру саясатын ресми түрде қазақ тілін, мәдениетін және тарихнамасын танымал ету арқылы және бейресми түрде қазақ тілін меңгеру белгісі бойынша қазақ еместерді кемсіту арқылы жүргізу; 3) түрлі бір мезгілде әрекет ететін фракциялардан тұратын қазақ элитасының саяси өрісін монополияландыру және қазақ емес азшылықтарды, титулды ұлттың «қарапайым» өкілдерін саяси ортадан шеттету. Расында осы уақытқа дейін елімізде экономикаға ерекше мән беріліп, демократиялық процестердің дамуы тежелді. Дегенмен, еліміздің экономикасының дамығанын да көре алмай отырмыз. Сондықтан демократиялық реформалар мен экономиканы ілгерілету қатар жүргені дұрыс секілді. Азшылық ұлттарды елімізде кемсітуді байқап отырғанымыз жоқ. Мәселен, мемлекеттік ұлттық саясатты жүзеге асыруда орны бар Қазақстан халқы Ассамблеясы осы уақытқа дейін құрылмас еді. Үшінші мәселе бойынша елімізде проблема бар екендігі анық. Жаңа саяси реформаларда ел азаматтарының барлық саладағы теңдігі және әділеттіліктің орнауына әлі де ерекше мән берілуі тиіс.

R. Isaacs [28, 138-158 бб.] 7 тарауда кино және Қазақстандағы ұлттық құрылысты дәйектейді. Фильм бұрыннан түрлі мәдени және аймақтық жағдайларда ұлттық құрылыстың маңызды құралы ретінде қарастырылады. Осыдан 10 жыл бұрын кинематографияның ұлттық батырларды жасау және тұрақты мәдени мағыналарды қалыптастыру мақсатындағы ұжымдық жадыны, мифтер мен дәстүрлерді қайта қарастыру арқылы азаматтардың ортақ сезімін тәрбиелеуге ықпал ететіндігін жазған болатынбыз [29, 296-300 бб.]. Осылайша, кино мемлекеттік саясатты жүргізу барысында ұлттық сюжеттерді құруға ықпал ете алады. Фильмді қазіргі заман мен капитализм тудырған жаңа құбылыс деп айтуымызға болады. Сондықтан кино ұлттық құрылыс пен ұлттық өзін-өзі сәйкестендірудің дамып келе жатқан және жалғасып жатқан процестерінде маңызды рөл атқарады.

R. Isaacs [28, 138-139 бб.] анықтағандай: «... Қазақстандағы кино мен ұлттық құрылыс арасындағы байланыс кеңестік кезеңнен

бастау алған. Сталиннен кейінгі дәуірде кино мифтерді, фольклорды және тарихи кейіпкерлерді басқаша ойлау және визуалдау арқылы қазақ ұлттық бірегейлігінің тарихи-мәдени маркерлерін белгілеу құралы ретінде пайдаланылды. Кейінгі кеңестік кезеңде шығармашылық кино өндірісінің өрлеуі «қазақтың жаңа толқынын» тудырды. Қазақстандық жас режиссерлер кейінгі кеңестік және алғашқы посткеңестік қоғамның алауыздығы, вакуумы мен тұрақсыздығын бейнеледі. Бұл жұмыстар ескірген және шіріген кеңестік жүйеге қарсы пікір айтудың маңызды арнасы болды. Посткеңестік кезеңде саладағы алғашқы тыныштықтан кейін Қазақстан үкіметі 2005 жылы «Қазақфильм» мемлекеттік кинокомпаниясын акционерлік қоғамға айналдырды. Сол уақыттан бастап мемлекет компанияны Қазақстан тарихын қайта ойластыратын фильмдер түсірудің құралы ретінде пайдаланды. Үкіметтің мақсаты: киноны қазақ ұлтының «ресми» түсіндірме құралы ретінде пайдалану; Қазақстанның көшпелі және әскери өткеніне, оның мемлекеттілігінің көпұлтты азаматтық өлшеміне ерекше көңіл бөлу; 1930-40 жылдардағы түрлі ұлт өкілдерінің Қазақстан аумағына сталиндік күштеп жер аударылуының салдарын көрсету. Сонымен қатар қазіргі қазақ киносында қазақ мемлекеттілігінің, бірегейлігінің, ұлтының қалыптасуының баламалы тұжырымдамаларын ұсынатын басқа да үндер пайда болды. Олар негізінен қазақ мемлекеттілігін діни және әлеуметтік-экономикалық түсіндіруге негізделген». Бүгінгі таңда еліміздің киноиндустриясы қарқынды дамып жатыр деуімізге болады. Жеке телекомпаниялар кассалық алымдарды көбейту мақсатында жеңіл комедиялар көбірек түсіруі қынжылтады. Бұл халық сұранысы мен мәдениетіне байланысты болуы ықтимал. Ал «Qazaqstan» арнасында соңғы жылдары көрсетіліп жүрген тарихи-танымдық фильмдердің көбеюі ұлттық құрылысымызды нығайтатыны анық.

Кеңес Одағының ыдырауы ғалымдарға салыстырмалы түрде ұлттық құрылысты зерттеу үшін өте бай материал берді. 1960 жылдардағы Африкадағы отарсыздандырудан бері көптеген жаңа мемлекеттер бір аймақта бір сәтте құрылмаған еді. Кеңес Одағының құрамынан бөлініп, жаңадан тәуелсіздік алған мемлекеттердің алдында ұлттық құрылыс процесі күрделі міндеттердің

бірі болды. Әсіресе, әр мемлекетте халық арасындағы этникалық және мәдени белгілері бойынша бөлінген ортақ бірегейлікті қалыптастыру мәселесі тұрды. P. Kolstø, S. Nøvik [30] монографиясының басты назарында Латвия, Қазақстан, Молдова, Беларусь, Украина және Ресейдің ұлттық мемлекеттер құру жолындағы мұрагер мемлекет басшылары қабылдаған түрлі стратегиялары тұр. Негізінен посткеңестік мемлекеттерде салыстырмалы талдау үшін барлық қажетті бірқатар ұқсастықтармен қатар, түрлі өлшемдер, мәдениет және қазіргі заман тарихы тұрғысынан айтарлықтай айырмашылықтар бар. Ең алдымен ұзақ мерзімді саясат жүргізу үшін қазіргі заманғы мемлекеттерде әдетте бірлігі бар халқы болуы керек. Мемлекет азаматтары кейбір ортақ құндылықтар бойынша мемлекеттік институттар мен рәміздерге ортақ адалдықты ұстануы қажет. Бұл барлық тұрғындар міндетті түрде бірдей мәдени құндылықтарды ие болуы керек дегенді білдірмейді. Дегенмен халық өздерін бір ұлттың өкілі деп санауы тиіс. Сондықтан халық арасында ортақ мемлекеттілікті нығайтуға бағытталған стратегияларды ұлттық құрылыс деп атауымызға болады. Қазіргі таңдағы саяси ақиқат көрсетіп тұрғандай, бұрынғы Кеңес Одағы республикалары өздерінің ұлттық құрылысы үшін түрлі үлгілерді таңдады.

Оксфорд университетінің Әулие Антоний колледжінің түлегі P.C. Sanderдің [31] көрші Қырғыз елінің 1991-2012 жылдардағы ұлттық бірегейлік диалектикасы мен сыртқы саясатын «Аю» көлеңкесіндегі ұлттық құрылысқа теңеген еңбегі де назарымызды қажет етеді. 1991 жылдан бері Қырғызстанның саяси жетекшілері посткеңестік ұлттық бірегейлікті ұстанды. Автордың пайымдауынша олардың тұжырымдамалары елдің көпұлтты қоғамын біріктіре алмады және азаматтық құндылықтар мен этникалық мифтерге үнемі қарсы тұрды. Автор Қырғызстанның бірегейлік дағдарысын сипаттау үшін халықаралық қатынастар теориясын қолданады: билеуші элита қауіпсіздіктің негізгі доноры және қамтамасыз етушісі ретінде Ресейге үлкен тәуелділік пен ұлттық бірегейлікке ұмтылудағы ішкі мәселелер арасындағы шиеленісті жеңуі керек. Легитимді ұлттық бірегейлік елдің сыртқы саяси мүдделерін де, қырғыздар мен ұлттық азшылықтардың өкілдікке қойылатын талаптарын да білдіруі керек. Қырғызстан ахуалы Ресейдің жақын

шет елдеріндегі посткеңестік ұлттық құрылыс қалыптастырған ішкі қысымдар мен сыртқы мүдделердің күрделі диалектикасын көрсетеді.

A. Fauve [32] зерттеуінде Қазақстандағы ұлттық құрылыс семиологиялық және этнологиялық тұрғыдан екі сатыда талданады: ресми рәміздердің ретсіз жасалуы және оларды адамдардың иеленуінің әдеттегі векторлары. Зерттеушінің ойынша, жаңа елордамыз Астана тәуелсіздік пен оның салдарын түсіну үшін аралық призма ретінде қызмет етеді. Бірнеше тарихи немесе аумақтық рәміздерді қамтитын елдің қалалық орталығы бірте-бірте бірегейліктің негізгі тірек нүктесіне айналғанын айқындайды. Демек, бұл мәселе ұлттық бірегейліктің субъективті түрде жаңғыртылуына ықпал жасайды.

В.А. Тишковтың [7, 58-67 бб.] айтуы бойынша, «Ұлттық құрылыс» ұлттық бірегейлікті қалыптастыру процесі саналады және бұл процестің мәні өз мемлекетіне қатысты патриоттық және жалпы ынтымақтастық сезімін қалыптастыру болып табылады. Бұл процесс нысанына оның күзіретіне жататын адамдар қауымдастығы жатады. Негізгі мәселе ұлттық құрылыстың негізгі тұжырымдамалық түсінігінің мазмұнында деп ойлаймыз. Сондай-ақ, азаматтық-саяси бірегейлікті қандай құрамдас бөліктер құрауы керек және бұл бірегейлікті қалыптастыру үшін қандай тетіктер мен құралдарды пайдалану керек деген сауалдар туындауы мүмкін. Сондықтан ұлттық құрылысты әр елдердің түрлі тарихи дәуірлері мысалында қарастырылған зерттеулерге мән берген жөн.

В.Э. Багдасарянның [33, 47 б.] пікірінше: «Ұлттық құрылыс» ұғымы ұлттың құрылып жатқанын меңзейді. Құрылыс үшін сызба, бірлесіп жұмыс істеу, жоба қажет. Демек, құрылыс субъектісі бар. Құрылыс субъектісі ретінде кім әрекет ете алады? Бір қарағанда, субъект белгілі сияқты – ол мемлекет. Демек, ұлттық мемлекетті ұлт емес, мемлекет ұлтты қалыптастырады. Мемлекет өмірі ұлттың өмір сүруінен бұрын пайда болды. Бірақ келесі сұрақ туындайды: ұлтты қандай мемлекет құрады? Мемлекет-ұлттар тарихи түрде империялық мемлекеттерден бұрын пайда болған. Империялық мемлекеттер ұлттық емес, өркениетті мемлекеттер. Өркениеттің іргетасынан ұлттың іргетасына ауыса отырып, мемлекет өзін-өзі төмендетеді». Дегенмен, ұлттық мемлекетте

империялық мемлекет секілді өркениет жоқ деген пікір талас тудыратындығы анық. Бұл «ұлт-мемлекет» және «империя» ұғымдарына нақты анықтамалар берудің күрделілігімен байланысты. Өйткені түрлі дереккөздер өздерінің түсіндірмелерін ұсынады. Сонымен қатар, империялық мемлекеттердің де өзіне тән кемшіліктері бар: (1) империя колонияларының дамуына байланысты мемлекеттік аппарат тиімділігінің төмендеу ықтималдылығы; (2) колониялар мен орталық арасындағы әлеуметтік, құқықтық және материалдық теңсіздіктердің болуы наразылықтарға әкелуі мүмкін; (3) империяның тек қана көшбасшыға тәуелділігі. Сондықтан ұлттық идеологияның негізгі мазмұны ұлттық мемлекетті құру немесе сақтау қажеттілігін теориялық тұрғыдан негізделуі қажет. Өз кезегінде ұлттық саясаттың негізгі мазмұны ұлттық мемлекет құру немесе сақтау жолындағы құреспен тікелей байланысты.

А. Ливеннің [34, 26 б.] пайымдауынша, «Қысқа революциялық кезеңдегі коммунизмді қоспағанда, қазіргі тарихта ұжымдық іс-әрекеттің, ерікті құрбандықтың және мемлекеттік құрылыстың қайнар көзі ретіндегі ұлтшылдықпен салыстырылатын ештеңе жоқ. Жеке бірегейлік элементтері әрбір жеке азамат үшін маңызды болуы мүмкін, бірақ олар ірі және ұзақ мерзімді институттарды құра алмайды (дін күшті позициясын сақтап отырған мұсылман әлемін қоспағанда)». Сондықтан ұлттық құрылыс аясындағы үдерістерде жеке бірегейлікке қарағанда, ұжымдық бірегейліктің ықпалы зор деуімізге негіз бар. Ұжымдық бірегейлік әлеуметтік топтың ортақ сезімін тудыратындықтан, ел азаматтарының әрекеттері де осы құбылысқа тәуелді деп ойлаймыз.

Отандық ғалымдар Н.Б. Айтымбетов, Е.Б. Тоқтаров және Е.Н. Ормаханова [35] зерттеуінде Қазақстандағы ұлттық құрылыс процесіне әсер ететін факторлар талқыланады. Авторлар пікірінше, ұлттық бірегейлік мәселесі посткеңестік елдерде ұлттық идеологияға, тарихқа, тілге тікелей қатысты болғандықтан кеңінен талқыланады. Авторлар қазіргі Қазақстандағы ұлттық бірегейлікті қалыптастырудың өзекті мәселелері ретінде титулдық ұлттың жаңаруы, мемлекеттік құрылыстағы азаматтық және этникалық көзқарастардың бәсекелестігі, қазақ және орыс тілдерінің қайшылықтары деп санайды. Ғалымдар

қазақтандыру саясатының ерекшеліктерін қарастырып, Қазақстандағы ұлттық және ұлтаралық қатынастар мәселелерін шешудің тиімді жолы деген қорытындыға келеді.

Қорытынды

Өткен ғасырдың екінші жартысындағы отаршылдық жүйенің күйреуі, 90-жылдардың басындағы КСРО-ның құлауына байланысты көптеген тәуелсіз мемлекеттер қалыптасты. Бұл өз кезегінде ұлттық құрылыс, азаматтық, жеке және ұжымдық құқықтар туралы жаңа тұжырымдардың пайда болуына әкелді. Ғылым мен саяси тәжірибеде әртүрлілік барысындағы бірлік, көпмәдениеттілік, айырмашылықтар мен бірегейлік құқығы жөніндегі доктриналар дүниеге келді. Жаңа тәуелсіз Қазақстандағы ұлттық құрылыс конституцияда жазылғандай, ұлтына, әлеуметтік жағдайына және дініне қарамастан азаматтардың теңдігі қағидасына негізделді.

Зерттеу нәтижелері көрсетіп отырғандай, ұлттық құрылыс процесс ретінде ешқашан аяқталмайды және кез келген мемлекетте бірегейлікке, ұлтқа, мемлекетке және режимге қатысты мәселелер үнемі туындайды. Табысты ұлттық құрылысқа апаратын жол ұзақ, күрделі және осы процестің негізгі қатысушылары ретінде кімді көреміз және олар қандай құралдарды, тәсілдер мен стратегияларды қолданғанын білгеніміз жөн. Зерттеуде талданып отырған тұжырымдардың әрқайсысы түрлі пәнаралық, теориялық және әдіснамалық тәсілдерді қолданғанына қарамастан, олардың арасында көптеген ұқсастықтар бар деп ойлаймыз. Барлық талданған материалдар көрсеткендей, посткеңестік кеңістіктегі ұлттық құрылыс динамикасының жалғасып жатқанын байқаймыз.

Ұлттық құрылыстың мәні және негізгі түсініктерін зерттеуге бағытталған бұл жұмыс мәселені түрлі қырынан қарауға септігін тигізді. Біздің мақсатымыз ұлттық құрылыс процесінің түрлі кезеңдерін білу арқылы көптеген жетістіктерге жетуге болатынын көрсету, оның ұзақ және күрделі процесс екендігін дәйектеу. Зерттеу жұмысында мақсатымызға ішінара жете алдық деп үміттенеміз және ұлттық құрылыс туралы тұжырымдарды байытады және жандандырады деп ойлаймыз. Сондай-ақ, бұл мақала ұлттық құрылысты зерттеуге бағытталған жұмыстар ауқымын кеңейтеді деп үміттенеміз.

Қаржыландыру

Берілген мақала «Қазақстандағы ұлттық құрылыс аясындағы исламизация үдерісі: интеграциялық және дезинтеграциялық әлеуеті» ғылыми жобасы аясында дайындалып, Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің Ғылым комитеті қаржыландырды. Грант АР14871508.

Әдебиеттер тізімі

1. Кара-Мурза С.Г. Демонтаж народа. – Москва: Алгоритм, 2007. – 704 с.
2. Смит Э.Д. Нации и национализм. – Москва: Праксис, 2002. – 411 с.
3. Leerssen J. National thought in Europe: A cultural history / J. Leerssen. – Amsterdam University Press, 2006. – 312 p.
4. Андерсон Б. Воображаемые сообщества. Размышления об истоках и распространении национализма. – Москва: Кучково поле, 2016. – 416 с.
5. Семенов Ю.И. Философия истории. – Москва: Современные тетради, 2003. – 776 с.
6. Балибар Э., Валлерстайн И. Раса, нация, класс. Двусмысленные идентичности. – Москва: Логос, 2004. – 288 с.
7. Тишков В.А. Понимание нацистроительства в России в мировом контексте // От Древней Руси к Российской Федерации: история российской государственности: материалы международной научной конференции. – Санкт-Петербург: Алетейя, 2013. – 768 с.
8. Carver T.N. The relation of thrift to nation building // The Annals of the American Academy of Political and Social Science. – 1920. – Vol. 87. – No. 1. – P. 4-8.
9. Woods R.A. The neighborhood in nation building: The running comment of thirty years at south end house / R.A. Woods. – Boston: Houghton Mifflin Company, 1923. – 348 p.
10. Guha A. Nation-Building in Indian anthropology: Beyond the colonial encounter / A. Guha. – Taylor and Francis, 2022. – 154 p.
11. Eastman S., Perea N.S. Independence and nation-building in Latin America: Race and identity in the crucible of war / S. Eastman, N.S. Perea. – Taylor and Francis, 2022. – 158 p.
12. Skille E.Å. Indigenous sport and nation-building: Interrogating Sámi sport and beyond / E.Å. Skille. – Taylor and Francis, 2022. – 170 p.
13. Saxena, V. Memory and nation-building: World War II in Malaysian literature / V. Saxena. – Taylor and Francis, 2022. – 189 p.
14. Кара-Мурза С.Г., Куропаткина О.В. Нацистроительство в современной России. – Москва: Алгоритм, 2014. – 408 с.
15. Шнайдер В. Советское нацистроительство на Северном Кавказе (1917 – конец 1950-х гг.): закономерности и противоречия. – Москва, Берлин: Директ-Медиа, 2015. – 420 с.
16. Цибенко В.В., Цибенко С.Н. Технологии этнонациональной мобилизации в многосоставных обществах (на примере черкесов России и Турции). – Москва: Весь Мир, 2021. – 208 с.
17. Цибенко В.В. Фактор нацистроительства в системе международных отношений на примере деятельности черкесских организаций в Турции (XIX-XXI вв.): диссертация доктора исторических наук: 5.6.7 / Дипломатическая академия Министерства иностранных дел Российской Федерации. – Москва, 2022. – 565 с.
18. Сулейманян А.Г. О стратегии национального строительства в России: теория и практика // Вопросы философии. – 2016. – №1. – С. 168-179.
19. Aksiumov B., Avksentev V. Nation-building in contemporary Russia: Four vectors of political discourse // Nationalism and Ethnic Politics. – 2022. - Vol. 28. – No. 2. – P. 186-205.
20. Аманжолова Д.А. Советское нацистроительство и казахская элита 1920-е гг. // Становление гражданского общества и правового государства за годы независимости Республики Казахстан: материалы международной научно-практической конференции, посвященной 20-летию Независимости Республики Казахстан. – Тараз, 2011. – Т. 1. – 383 с.
21. Burkhanov A. Multiculturalism and nation-building in Kazakhstan: Trends in media discourse, state policy, and popular perceptions // Muslim World. – 2020. – Vol. 110. – No. 1. – P. 24-39.

22. Yerekesheva L.G. Functions of religion and dynamics of nation-building in Kazakhstan and Uzbekistan // *Muslim World*. – 2020. – Vol. 110. – No. 1. – P. 64-88.
23. Шайкемелев М.С. Казахская идентичность. – Алматы: Институт философии, политологии и религиоведения КН МОН РК, 2013. – 272 с.
24. Кадыржанов Р.К. Этнокультурный символизм и национальная идентичность Казахстана. – Алматы: Институт философии, политологии и религиоведения КН МОН РК, 2014. – 168 с.
25. Шаукунова З.К. Социальное взаимодействие этносов: мониторинг межэтнических отношений в Республике Казахстан. – Алматы: Институт философии, политологии и религиоведения КН МОН РК, 2013. – 200 с.
26. Шаукунова З.К., Бурова Е.Е., Назарбетова А.К. Ценностно-смысловые и духовно-нравственные основания консолидации этнических и религиозных групп Республики Казахстан в гражданскую общность. – Алматы: Институт философии, политологии и религиоведения КН МОН РК, 2014. – 266 с.
27. Қазіргі Қазақстандағы ұлттық құрылыс және этносаясат: халықаралық ғылыми-практикалық конференцияның материалдар жинағы. – Алматы, ҚР БҒМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институты, 2020. – 282 б.
28. Isaacs R., Polese A. Nation-building and identity in the Post-Soviet space: New tools and approaches / R. Isaacs, A. Polese. – London: Routledge, 2016. – 272 p.
29. Насимов М.Ө. Кинематография арқылы саяси кеңес берудің жолдары // Қазіргі заманғы Қазақстанның инновациялық дамуы және ғылымға деген сұранысы: жас ғалымдардың VI халықаралық конференциясы материалдары. – Алматы: Қазақстан Республикасы Тұңғыш Президенті – Елбасының қоры, 2012. – 4 бөлім: қоғамдық-гуманитарлық ғылымдар. – 343 б.
30. Kolstø P., Høivik S. Political construction sites: Nation-building in Russia and the Post-Soviet states / P. Kolstø, S. Høivik. – New York: Routledge, 2018. – 308 p.
31. Sander P.C. Nation-building in the shadow of the bear: The dialectics of national identity and foreign policy in the Kyrgyz Republic 1991-2012 / P.C. Sander. – Peter Lang AG, 2017. – 129 p.
32. Fauve A. La fabrique de la nation Production des symboles et pratiques quotidiennes au Kazakhstan // *Revue d'Etudes Comparatives Est-Ouest*. – 2015. - Vol. 46. – No. 3. – P. 121-159.
33. Багдасарян В.Э. Нациестроительство или империестроительство: развилка подходов // Проблемный анализ и государственно-управленческое проектирование. – 2014. – №1(33). – С. 47-50.
34. Ливен А. Прогрессивный национализм. Почему национальная мотивация нужна для развития реформ // *Россия в глобальной политике*. – 2020. – № 5(105). – С. 25-42.
35. Aitymbetov N., Toktarov E., Ormakhanova Y. Nation-building in Kazakhstan: Kazakh and Kazakhstani identities controversy // *Bilig*. – 2015. – No. 74. – P. 1-20.

M.O. Nassimov

Kyzylorda Bolashak University, Kyzylorda, Kazakhstan; Institute of Philosophy, Political Science and Religious Studies of the CS MSHE RK, Almaty, Kazakhstan

Essence and basic concepts of nation-building

Abstract. Nation-building is closely connected with the development of state-building. The protection of important dimensions of nation-building is not only the responsibility of the state but also the civic duty and responsibility of all members of society. Nation-building is one of the most pressing issues in the context of globalization. Therefore, the problem of nation-building and identity preservation is very relevant in the context of globalization. The article analyzes the essence and basic concepts of nation-building. The purpose of the article is to systematize the conclusions related to the concept of nation-building. In the work, in which the theoretical analysis of the problem was carried out, the methods of bibliographic, descriptive, systemic, comparative, and conceptual analysis were used. Particular attention was paid to the keyword «Nation-building in Kazakhstan». The article reveals the connection of nation-building with other concepts, such as nationality, identity, and film production. Thanks to the lessons given by history and ideology, the importance of developing nation-building has been proven by the author.

Keywords: nation-building, state policy, people, nationalism, national identity, ideology, post-Soviet space.

М.О. Насимов

Кызылординский университет «Болашак», Кызылорда, Казахстан; Институт философии, политологии и религиоведения КН МНВО РК, Алматы, Казахстан

Сущность и основные понятия нациестроительства

Аннотация. Нациестроительство тесно связано с развитием государственного строительства. Охрана важных измерений нациестроительства является не только обязанностью государства, но и гражданским долгом и ответственностью всех членов общества. Нациестроительство является одним из наиболее актуальных вопросов в условиях глобализации. Поэтому проблема нациестроительства и сохранения идентичности очень актуальна в условиях глобализации. В данной статье анализируются сущность и основные понятия нациестроительства. Цель статьи – систематизировать выводы, связанные с понятием национального строительства. В работе, в которой проводился теоретический анализ проблемы, использовались методы библиографического, описательного, системного, сравнительного и концептуального анализа. Особое внимание было уделено ключевому слову «Nation-building in Kazakhstan». Выявлена связь национального строительства с другими понятиями, такими, как национальность, идентичность и кинопроизводство. Благодаря урокам, данным историей, и идеологии доказана важность развития нациестроительства.

Ключевые слова: нациестроительство, государственная политика, народ, национализм, национальная идентичность, идеология, постсоветское пространство.

References

1. Kara-Murza S.G. Demontazh naroda [Demolition of the people], (Algorithm, Moscow, 2007, 704 p.), [in Russian].
2. Smith A.D. Nacii i nacionalizm [Nations and nationalism], (Praxis, Moscow, 2002, 411 p.), [in Russian].
3. Leerssen J. National thought in Europe: A cultural history, (Amsterdam University Press, 2006, 312 p.).
4. Anderson B. Vobrazhaemye soobshhestva. Razmyshlenija ob istokah i rasprostranenii nacionalizma [Imagined communities: reflections on the origin and spread of nationalism], (Kuchkovo Field, Moscow, 2016, 416 p.), [in Russian].
5. Semenov Yu.I. Filosofija istorii [Philosophy of history], (Sovremennye tetradi, Moscow, 2003, 776 p.), [in Russian].
6. Balibar E., Wallerstein I. Rasa, nacija, klass. Dvusmyslennnye identichnosti [Race, nation, class: Ambiguous identities], (Logos, Moscow, 2004, 288 p.), [in Russian].
7. Tishkov V.A. Ponimanie naciestroitel'stva v Rossii v mirovom kontekste [Understanding nation-building in Russia in a global context], Ot Drevnej Rusi k Rossijskoj Federacii: istorija rossijskoj gosudarstvennosti: materialy mezhdunarodnoj nauchnoj konferencii [From Ancient Rus' to the Russian Federation: the history of Russian statehood: materials of the international scientific conference], (Alateya, St. Petersburg, 2013, 768 p.), [in Russian].
8. Carver T.N. The relation of thrift to nation building, *The Annals of the American Academy of Political and Social Science*. 1920. Vol. 87. No. 1. P. 4-8.
9. Woods R.A. The neighborhood in nation building: The running comment of thirty years at south end house, (Houghton Mifflin Company, Boston, 1923, 348 p.).
10. Guha A. Nation-Building in Indian anthropology: Beyond the colonial encounter, (Taylor and Francis, 2022, 154 p.).
11. Eastman S., Perea N.S. Independence and nation-building in Latin America: Race and identity in the crucible of war, (Taylor and Francis, 2022, 158 p.).
12. Skille E.Å. Indigenous sport and nation-building: Interrogating Sámi sport and beyond, (Taylor and Francis, 2022, 170 p.).
13. Saxena, V. Memory and nation-building: World War II in Malaysian literature, (Taylor and Francis, 2022, 189 p.).
14. Kara-Murza S.G., Kuropatkina O.V. Naciestroitel'stvo v sovremennoj Rossii [Nation-building in modern Russia], (Algorithm, Moscow, 2014, 408 p.), [in Russian].

15. Schneider V. Sovetskoe naciestroitel'stvo na Severnom Kavkaze (1917 – konec 1950-h gg.): zakonmernosti i protivorechija [Soviet nation-building in the North Caucasus (1917 - late 1950s): patterns and contradictions], (Direct Media, Moscow, Berlin, 2015, 420 p.), [in Russian].
16. Tsibenko V.V., Tsibenko S.N. Tehnologii jetnonacional'noj mobilizacii v mnogosostavnyh obshhestvah (na primere cherkessov Rossii i Turcii) [Technologies of ethno-national mobilization in multicomponent societies (on the example of the Circassians of Russia and Turkey)], (Ves Mir, Moscow, 2021, 208 p.), [in Russian].
17. Tsibenko V.V. Faktor naciestroitel'stva v sisteme mezhdunarodnyh otnoshenij na primere dejatel'nosti cherkesskih organizacij v Turcii (XIX-XXI vv.): dissertacija doktora istoricheskikh nauk [Nation-building factor in the system of international relations on the example of the activities of Circassian organizations in Turkey (XIX-XXI centuries): doctoral dissertation of Historical Sciences]. 5.6.7. Diplomatic Academy of the Ministry of Foreign Affairs of the Russian Federation. Moscow, 2022. 565 p., [in Russian].
18. Suleimanian A.G. O strategii nacional'nogo stroitel'stva v Rossii: teorija i praktika [Strategy of nation-building in Russia: Theory and practice], Voprosy Filosofii [Voprosy Filosofii], 2016. No. 1. P. 169-179, [in Russian].
19. Aksiumov B., Avksentev V. Nation-building in contemporary Russia: Four vectors of political discourse, Nationalism and Ethnic Politics. 2022. Vol. 28. No. 2. P. 186-205.
20. Amanzholova D.A. Sovetskoe naciestroitel'stvo i kazahskaja jelita 1920-e gg. [Soviet nation-building and the Kazakh elite in the 1920s], Stanovlenie grazhdanskogo obshhestva i pravovogo gosudarstva za gody nezavisimosti Respubliki Kazahstan: materialy Mezhdunarodnoj nauchno-prakticheskoy konferencii, posvjashhennoj 20-letiju Nezavisimosti Respubliki Kazahstan [The formation of civil society and the rule of law during the years of independence of the Republic of Kazakhstan: materials of the International scientific and practical conference dedicated to the 20th anniversary of the Independence of the Republic of Kazakhstan], (Taraz, 2011, T. 1, 383 p.), [in Russian].
21. Burkhanov A. Multiculturalism and nation-building in Kazakhstan: Trends in media discourse, state policy, and popular perceptions, Muslim World. 2020. Vol. 110. No. 1. P. 24-39.
22. Yerekesheva L.G. Functions of religion and dynamics of nation-building in Kazakhstan and Uzbekistan, Muslim World. 2020. Vol. 110. No. 1. P. 64-88.
23. Shaikemelev M.S. Kazahskaja identichnost' [Kazakh identity], (Institute of Philosophy, Political Science and Religious Studies of the KN MES RK, Almaty, 2013, 272 p.), [in Russian].
24. Kadyrzhanov R.K. Jetnokul'turnyj simbolizm i nacional'naja identichnost' Kazahstana [Ethnocultural symbolism and national identity of Kazakhstan], (Institute of Philosophy, Political Science and Religious Studies of the KN MES RK, Almaty, 2013, 168 p.), [in Russian].
25. Shaukenova Z.K. Social'noe vzaimodejstvie jetnosov: monitoring mezhjetnicheskikh otnoshenij v Respublike Kazahstan [Social interaction of ethnic groups: monitoring of interethnic relations in the Republic of Kazakhstan], (Institute of Philosophy, Political Science and Religious Studies of the KN MES RK, Almaty, 2013, 200 p.), [in Russian].
26. Shaukenova Z.K., Burova E.E., Nazarbetova A.K. [Value-semantic and spiritual and moral foundations for the consolidation of ethnic and religious groups of the Republic of Kazakhstan into a civil community], (Institute of Philosophy, Political Science and Religious Studies of the KN MES RK, Almaty, 2014, 266 p.), [in Russian].
27. Qazirgi Qazaqstandagy ulttyq qurylys zhane jetnosajasad: halyqaralyq gylymi-praktikalyq konferencijanyń materialdar zhinagy [Nation-building and ethnopoltics in modern Kazakhstan: collection of materials of the international scientific and practical conference], (Institute of Philosophy, Political Science and Religious Studies of the KN MES RK, Almaty, 2020, 282 p.), [in Kazakh, English, Russian].
28. Isaacs R., Polese A. Nation-building and identity in the Post-Soviet space: New tools and approaches, (Routledge, London, 2016, 272 p.).
29. Nassimov M.O. Kinematografija arqyly sajasi kenes berudin zholdary [Ways of giving political advice through cinematography], Qazirgi zamangy Qazaqstannyn innovacijalyq damuy zhane gylimga degen suranysy: zhas galymdardyn VI halyqaralyq konferencijasy materialdary [Innovative development and demand for science in modern Kazakhstan: proceedings of VI international conference of young scientists], (Foundation of the First President of the Republic of Kazakhstan, Almaty, 2012, part 4: social and humanitarian sciences, 343 p.), [in Kazakh].
30. Kolstø P., Høivik S. Political construction sites: Nation-building in Russia and the Post-Soviet states, (Routledge, New York, 2018, 308 p.).
31. Sander P.C. Nation-building in the shadow of the bear: The dialectics of national identity and foreign policy in the Kyrgyz Republic 1991-2012, (Peter Lang AG, 2017, 129 p.).

32. Fauve A. La fabrique de la nation Production des symboles et pratiques quotidiennes au Kazakhstan [Nation-building: The production of everyday symbols and practices in Kazakhstan], *Revue d'Etudes Comparatives Est-Ouest*. 2015. Vol. 46. No. 3. P. 121-159, [In French].

33. Bagdasarjan V. Je. Naciestroitel'stvo ili imperiestroitel'stvo: razvilka podhodov [Nation-building or empire-building: a fork in the approaches], *Problemnij Problemnyj analiz i gosudarstvenno-upravlencheskoe proektirovanie* [Problem Analysis and Public Administration Projection]. 2014. Vol. 1. No. 33. P. 47-50, [in Russian].

34. Lieven A. Progressivnyj nacionalizm. Pochemu nacional'naja motivacija nuzhna dlja razvitija reform [Progressive nationalism. Why national motivation is needed for the development of reforms], *Rossija v global'noj politike* [Russia in Global Affairs]. 2020. Vol. 5. No. 105. P. 25-42, [in Russian].

35. Aitymbetov N., Toktarov E., Ormakhanova Y. Nation-building in Kazakhstan: Kazakh and Kazakhstani identities controversy. *Bilig*, 2015, No. 74, P. 1-20.

Автор туралы мәлімет:

Насимов Мұрат Өрленбайұлы – саяси ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, «Болашақ» Ғылыми-зерттеу институтының директоры, құқықтану және қоғамдық пәндер кафедрасының профессоры, Қызылорда «Болашақ» университеті, Қызылорда, Қазақстан; ҚР ҒЖБМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институтының аға ғылыми қызметкері, Алматы, Қазақстан.

Nassimov Murat Orlenbayevich – Candidate of Political Science, Associate Professor, Director of Bolashak Research Institute, Professor of Department Jurisprudence and Social Studies, Kyzylorda Bolashak University, Kyzylorda, Kazakhstan; Senior Researcher of the Institute of Philosophy, Political Science and Religious Studies of the CS MSHE RK, Almaty, Kazakhstan.

Насимов Мурад Орленбаевич – кандидат политических наук, доцент, директор Научно-исследовательского института «Болашақ», профессор кафедры юриспруденции и социальных исследований, Кызылординский университет «Болашақ», Кызылорда, Казахстан; старший научный сотрудник Института философии, политологии и религиоведения КС МШЭ РК, Алматы, Казахстан.

Е.Л. Нечаева¹,
Р.Т. Байгондин²,
К.М. Батырбаев¹

¹Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева,
Астана, Казахстан

²Университет Алихана Бокейхана, Семей, Казахстан
(E-mail: eami.kairat@gmail.com)

Проблемы и перспективы торгово-экономического сотрудничества между Казахстаном и Китаем

Аннотация. В статье рассмотрены текущие проблемы и перспективы торгово-экономического сотрудничества между Казахстаном и Китаем. Важную роль в поступательном развитии всего комплекса отношений между странами занимают торгово-экономические отношения, которые в последние годы демонстрируют значительный прогресс в связи со взаимодополняющим динамичным развитием экономик, географической близостью и реализацией масштабных реформ обеих стран в ответ на происходящие в мире политические и экономические проблемы. В этой связи проведена исследовательская работа по тематике торгово-экономического сотрудничества между Казахстаном и Китаем. В ходе исследования выявлены ключевые проблемы двустороннего взаимодействия, определены пути развития контактов между двумя странами в сфере торговли, промышленности, инфраструктуры, расширения рынков и регионального сотрудничества. Проведенный анализ показывает, что сложившаяся динамика развития торгово-экономической, инвестиционной, энергетической, транспортной и других сфер позволяет с оптимизмом строить дальнейшее сотрудничество между странами. Поэтому решение проблемных вопросов позволит выстроить планы развития взаимовыгодного сотрудничества по таким перспективным направлениям, как водородная энергетика, приграничная торговля, электронная коммерция, туризм, научно-техническая сфера и другим, отвечающим требованиям национальных интересов двух соседних и дружественных стран.

Ключевые слова. Центральная Азия, Казахстан, Китай, геополитика, торговля, экономика, двустороннее сотрудничество.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-6887/2023-143-2-82-93>

Поступила: 01.04. 2023 / Одобрена к опубликованию: 10.05.2023

Введение

Проблемы и перспективы развития торгово-экономических отношений Казахстана с Китаем становятся актуальными в условиях реформирования казахстанской экономики и глобализации мировой экономики, что требует повышения взаимозависимости и взаимодействия национальных экономик. Анализ современного состояния внешнеэкономических свя-

зей Казахстана с основными торгово-экономическими партнерами является одной из фундаментальных основ формирования Концепции внешней политики страны. Характер формирующейся сегодня новой системы глобального и регионального миростроительства особенно ярко проявляется в каспийско-центральноазиатском регионе, который в последнее время стал важным и динамичным

с геополитической и экономической точек зрения. Геополитическая ситуация вокруг этого региона, к которому относятся Казахстан, Россия и Китай, характеризуется сочетанием и столкновением национальных интересов основных центров мировой экономики и политики, в частности США, Евросоюза, Японии, России и Китая. На протяжении последних двух десятилетий Азиатско-Тихоокеанский регион (АТР) привлекает к себе большое внимание как регион динамичного экономического роста. Это связано с тем, что прогресс других государств по темпам роста вместе с быстрым ростом международной конкурентоспособности группы развивающихся стран дает основание говорить о приближении Тихоокеанской эпохи или периода, когда регион станет одним из центров мирового экономического развития [1].

Торгово-экономическое сотрудничество между Казахстаном и Китаем является важным направлением развития взаимоотношений двух стран в силу ряда факторов:

Во-первых, это географическое положение: Казахстан расположен на перекрестке многих транспортных маршрутов между Китаем и странами Европы и Средней Азии. Кроме того, Китай является крупным потребителем энергоресурсов, в том числе нефти и газа, которые Казахстан может предложить.

Во-вторых, ресурсы: Казахстан обладает богатыми природными ресурсами, в том числе углем, нефтью, газом, металлами и зерном, которые могут быть интересны для Китая.

В-третьих, Китай является крупнейшим иностранным инвестором в Казахстане. За последние несколько лет китайские компании инвестировали в различные отрасли экономики Казахстана, включая нефтегазовую, энергетическую, транспортную и сельскохозяйственную отрасли, торговый оборот между Казахстаном и Китаем в 2020 году составил 24,5 миллиарда долларов США, что на 12,4% больше, чем в предыдущем году.

Также важнейшим фактором двусторонних связей является сотрудничество в рамках инициативы «Пояс и путь». Казахстан активно участвует в реализации этой инициативы, которая направлена на укрепление торгово-экономических связей между Китаем и странами Евразии. В рамках инициативы реализуются проекты в области

инфраструктуры, транспорта, торговли и инвестиций.

Постановка проблемы

Статья посвящена изучению роли Республики Казахстан в развитии торгово-экономического сотрудничества стран Азиатско-Тихоокеанского региона, в том числе Китая. В работе анализируются проблемы и перспективы торгово-экономического сотрудничества в региональных процессах, а также рассматриваются его возможности.

Цели исследования

Основная цель исследования заключается в анализе деятельности Казахстана на международной арене в свете новых мировых тенденций и изучении проблем сотрудничества с Китаем, особенно в контексте стабильного экономического роста Казахстана. Выбранная тема относится к одному из наиболее важных направлений в политической науке, поскольку внешнеполитическая деятельность и международные отношения становятся ключевыми факторами обеспечения безопасности и политической стабильности каждого государства в эпоху глобализации.

История

Внешняя политика Китайской Народной Республики стала важным инструментом обеспечения национальной стратегии развития, которую часто считают консервативной. Действительно, многие фундаментальные принципы внешней политики остаются неизменными на протяжении 50 лет. Они касаются, прежде всего, понимания суверенитета страны и основ взаимодействия между государствами, но в то же время необходимо видеть существенные изменения, четко отличающие международный курс Китая после начала реформ в конце 1970-х и начале 80-х гг. От направления, преследовавшегося в период «культурной революции» (1966-1975 гг.), современная внешняя политика КНР продолжает обновляться, несмотря на то, что она базируется в основном на развитии концептуальных подходов в 1980-х гг. Примечательно, что еще до распада СССР китайское руководство выработало достаточно продуктивную парадигму отношений Китая с внешним миром, которая

полностью оправдала себя в драматических условиях начала 1990-х гг. [2]. Процесс модернизации внешней политики Китая был постепенным, что также характерно для китайских реформ. В большинстве случаев его ходом было завершение сооружения, состоящего из элементов и конструкций, выдержавших испытание временем. Важной особенностью внешней политики Китая является постоянный поиск решений, не исключающих жесткости, не принуждения, достаточно экономичных и в то же время эффективных. В соответствии с этим значительная часть аналитической работы по подготовке тех или иных решений посвящена рассмотрению существующих в мире противоречий, возможностей их использования в интересах страны. Традиционно эта страна не спешит давать оценки мировым событиям, зачастую занимая нейтральную позицию. Эволюцию внешней политики Китая за последние два десятилетия можно выразить в виде нескольких непрерывных трансформаций, переменных соотношений с известной долей схематизма, памятуя о существенном различии внешнеполитической «статики», обеспечивающей национальную независимость. Кроме того, «динамика» политики страны Китая направлена на поддержание процесса социально-экономического развития [3].

Долгое время Азиатско-Тихоокеанский регион считался периферией мировой политики и экономики, а расположенные на нем страны являлись объектом колониальной экспансии. Только в конце 20 века произошел бурный рост отдельных национальных экономик стран региона. Последнее десятилетие прошлого века характеризуется резким ускорением социально-экономического развития стран региона, таких, как Китай, Южная Корея, Малайзия, Тайланд, Сингапур, Индонезия и др. Также активизировались интеграционные процессы в регионе [4]. Экономическая интеграция в Азиатско-Тихоокеанском регионе рассматривается как эффективный инструмент ускорения социально-экономического прогресса стран региона. Экономическое усиление стран АТР привело к увеличению их влияния на мировую экономику и политику [5].

Казахстан, являясь ключевым звеном Экономического пояса Шелкового

пути, усиливает работу по обеспечению бесперебойного международного транзитного сообщения. В связи с этим государство предлагает иностранным партнерам активно подключаться к эксплуатации Транскаспийского международного транспортного маршрута, отвечающего высоким требованиям безопасности поставок и способного полностью обеспечить потребность в доставке трансконтинентальных грузов [6].

Торгово-экономическая сфера сотрудничества занимает важнейшее место в поступательном развитии всего комплекса отношений между Казахстаном и Китаем. Значительный прогресс последних лет связан с такими факторами, как взаимодополняемость экономик, географическая близость, динамичность экономики, разработка и продвижение масштабных реформ в обеих странах. Казахстанско-китайские торгово-экономические отношения развиваются на основе важных и многочисленных межгосударственных и межправительственных договоров и соглашений, определяющих основные принципы и направления взаимовыгодного сотрудничества между Республикой Казахстан и Китайской Народной Республикой. Казахстан является самым важным и крупнейшим рынком для Китая в СНГ после России [7].

Методология исследования

В качестве основного теоретического подхода в статье использованы концептуальные положения «нового регионализма». Согласно ему, интеграционные процессы в современном мире имеют не только экономическое, но и политическое измерение. В то же время в условиях многополярности мира регионализм характеризуется открытостью, формированием «снизу», участием негосударственных и субнациональных факторов.

Статья выполнена на основе синтеза теоретических и эмпирических методов, включающих исторический, сравнительный, структурно-функциональный подходы, а также анализ статистических данных и количественный и качественный анализ документов - официальных выступлений в ходе двусторонних и многосторонних саммитов на высшем уровне, соглашений и

договоренностей, касающихся сотрудничества в политической, торгово-экономической, инвестиционной, транспортно-транзитной, энергетической, экологической и гуманитарной сферах.

Результаты

Согласно Концепции внешней политики РК на 2020-2030 годы, одним из ключевых приоритетов в области региональной и многосторонней дипломатии определено дальнейшее развитие всестороннего стратегического партнерства с Китайской Народной Республикой. Китай является одной из ведущих мировых держав, стратегическим партнером Казахстана и одной из немногих стран мира, могущих оказать посильную

финансовую помощь нашей стране для восстановления экономики, столкнувшейся с последствиями пандемии Covid-19.

Анализ уровня развития торгово-экономических отношений между Казахстаном и Китаем показывает позитивную динамику. В последние годы структура товарооборота между двумя странами расширилась. По итогам 2022 года товарооборот между странами составил 24,1 млрд долларов, что на 34,1% больше, чем годом ранее. Годовой экспорт в Китай увеличился на 34,7% и достиг \$13,1 млрд, а импорт превысил \$11 млрд (+33,5% в год) [8].

Текущий товарооборот находится на самом высоком уровне за последние 10 лет (таблица 1).

Таблица 1. Товарооборот между Китаем и Казахстаном
(в миллиардах долларов США)

	2022	2021	Темпы роста	Доля в общей структуре товарооборота
Товарооборот	24,1	18,0	34,1%	18,0%
Экспорт	13,1	9,8	34,7%	15,6%
Импорт	11	8,2	33,5%	21,9%

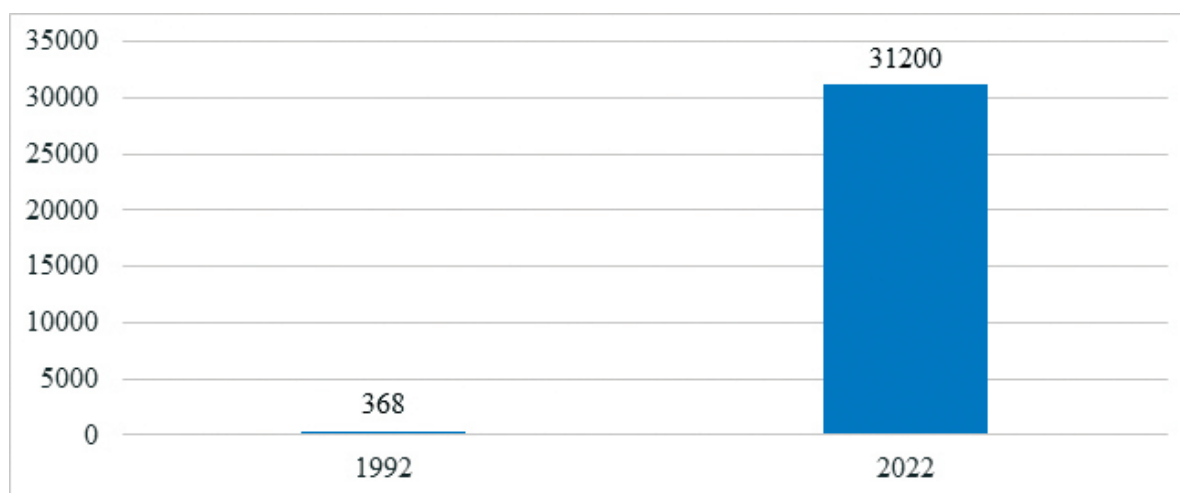
Источник: Бюро национальной статистики Агентства по стратегическому планированию и реформам Республики Казахстан (stat.gov.kz)

Благодаря совместным усилиям правительств и предприятий двух стран состояние торгово-экономических отношений является вполне удовлетворительным. Важным фактором активизации двусторонних экономических отношений является улучшение общеэкономической ситуации в Казахстане, особенно в финансовой сфере, в

ряде отраслей промышленности, в частности, в нефтегазовой.

В 1992 году объем казахстанско-китайской торговли составлял всего 368 миллионов долларов. А по данным Главного таможенного управления КНР за 2022 году этот показатель достиг \$31,2 млрд, т.е. отмечается почти 10-кратный рост [9] (диаграмма 1).

Диаграмма 1. Динамика изменения объёмов торговли между РК и КНР
(в млн долларов США)

Источник: Главное таможенное управление КНР (customs.gov.cn)

По состоянию на конец 2022 года инвестиции Китая в Казахстан достигли 23 миллиардов долларов США, включая множество проектов в промышленности, сельском хозяйстве, энергетике, транспорте, зеленой экономике и т. д. [10]. Это вносит важный вклад в экономический рост Казахстана, модернизацию промышленности, повышение уровня жизни людей и защиту окружающей среды.

Имеется 5 постоянных пограничных пунктов, 5 трансграничных нефте- и газопроводов, 2 трансграничные железнодорожные линии и Международный центр приграничного сотрудничества между двумя странами. Развитие казахстанско-китайского логистического сотрудничества в Ляньбюньгане открыло Казахстану прямой выход к Тихому океану. Железнодорожный экспресс «Китай-Европа», проходящий по территории Казахстана, стал «золотым мостом», который сильно стимулирует торговлю между Востоком и Западом [11].

Сегодня Китай является одним из крупнейших торговых и стратегических партнеров Казахстана. Поэтому углубление сотрудничества с Китаем является важнейшим направлением. Одной из приоритетных задач является активизация торговых отношений и увеличение объемов экспорта казахстанских товаров в Китай. Казахские товары в настоящее время составляют менее 0,5% от

общего объема импорта Китая (13,2 млрд долларов из 2,7 трлн долларов).

В прошлом году экспорт Казахстана в Китай составил 13,2 миллиарда долларов. В то же время два государства отмечают значительный неиспользованный потенциал во взаимной торговле. Потенциал увеличения казахстанского экспорта в Китай по 60 основным товарным позициям составил более 800 млн долларов [12].

Среди ключевых категорий экспорта из Казахстана в Китай первое место занимают сырая нефть и нефтепродукты: \$4,1 млрд — в 2,2 раза больше, чем годом ранее. Далее следуют рафинированная медь и медные сплавы (2,3 млрд долларов, рост на 15,2% в год) и природный газ (1,2 млрд долларов, рост на 13,6%). В первую пятерку экспортных товарных групп также вошли неорганические химические вещества и ферросплавы.

Основными статьями импорта в страну являются телефоны и смартфоны: \$910,7 млн, что на 29,6% больше, чем годом ранее. К основным группам импортируемых товаров также относятся компьютеры, одежда, шины и автозапчасти.

Кроме того, по сравнению с 2022 годом наблюдается увеличение экспорта нефти (+\$2,2 млрд), медных руд (+\$308,6 млн), природного газа (+\$144,7 млн), руд и цинковых концентратов (+493,9%), жиров и их побочных продуктов (+302,5%), ячменя

(+187,9%), проката черных металлов (+128%).

Также в части импорта увеличились закупки средств связи, в том числе телефонов (+\$208 млн), текстильной продукции (+\$459,5 млн), шин (+\$103,9 млн), автозапчастей (+\$100,3 млн). При этом лидирующая в предыдущие годы категория (компьютерная

техника) показала существенное снижение (-41,7%), а покупки транспортных средств продемонстрировали заметный рост (+4147,9% с 4,3 млн долларов до 183,9 млн долларов). Основные группы товаров экспорта и импорта между РК и КНР представлены в таблице 2.

Таблица 2. Динамика товарооборота между РК-КНР по категориям
(в млн долларов США)

Наименование	2021	2022	Темпы роста (%)
Экспорт			
Нефть и нефтепродукты	1859,6	4099,7	120,4
Медь и медные сплавы	2025,4	2334	15,2
Природный газ	1065,8	1210,5	13,
Руды и концентраты цинковые	31,4	186,4	493,6
Жиры, масла и продукты их расщепления	41,2	165,7	302,2
Ячмень	19,8	57	187,9
Прокат железа и стали	26,9	61,3	127,9
Импорт			
Коммуникационное оборудование	702,7	910,7	29,6
Одежда и текстильные изделия	373,9	833,4	122,9
Шины и покрышки резиновые	93,3	197,2	111,4
Автозапчасти	89,1	189,4	112,6
Компьютерное оборудование	1531,2	892,3	-41,7
Легковые автомобили и другой транспорт	4,3	183,9	4176,7

Источник: Бюро национальной статистики Агентства по стратегическому планированию и реформам Республики Казахстан (stat.gov.kz)

Президент Казахстана обозначил увеличение экспорта обработанных товаров в качестве одной из основных целей правительства, включая более агрессивную торговую политику в отношении Китая. Уже третий год подряд Министерство торговли и интеграции Республики Казахстан совместно с QazTrade выбирает Китай в качестве одного из целевых рынков в рамках своей программы продвижения экспорта для выполнения ряда задач. К участию в проекте приглашаются казахстанские производители несырьевых товаров и услуг, которым оказывается помощь в поиске надежных торговых партнеров и организации с ними деловых встреч для выхода на зарубежные рынки.

Сегодня доля Казахстана в евразийском маршруте «Китай – Европа – Китай» значительно превышает долю

других маршрутов, проходящих через Транссибирскую магистраль или Дальний Восток. В целом наблюдается тенденция роста грузоперевозок между Китаем и Казахстаном, объем которых в 2022 году достиг рекордных 23 млн тонн, что на 15% больше, чем годом ранее. При этом экспорт нефтепродуктов в таре увеличился в 14,4 раза и продуктов переработки (комбикорма, мука пшеничная) в 6,3 раза. За последние двенадцать лет из Китая в Европу и обратно улетело более 35 тысяч контейнерных поездов, из которых более половины прошли через погранпереходы Достык-Алашанькоу и Алтынколь-Хоргос. Всего через территорию Казахстана проходит 11 международных транспортных маршрутов (пять железнодорожных и шесть автомобильных), они образуют важнейшие Трансевразийские

торговые коридоры. В настоящее время ведутся переговоры о строительстве третьего железнодорожного погранперехода Бахты-Тачен и модернизации участка Достык-Мойынты. Эти коридоры связывают основные экономические центры (АТР, Китай, Евросоюз, ЮАР) и связывают Центральную Азию с мировыми рынками.

В настоящее время создается сеть приграничных торгово-экономических хабов, которые станут опорной точкой Евразийского экономического союза и Единой товаропроводящей системы стран Центральной Азии с перспективой дальнейшего расширения. Центр обслуживания населения Центральной Азии, сухой порт Хоргос и порт Курык являются контррегуляторами сухопутных грузоперевозок в рамках международных коридоров Север-Юг и Восток-Запад.

Ощутимый импульс двусторонним отношениям придал государственный визит Председателя КНР Си Цзиньпина в Казахстан в сентябре 2022 года. Эта встреча определила приоритетные направления сотрудничества для китайской стороны на современном этапе. Так, достигнута договоренность о поставке оборудования для санитарного контроля пищевых продуктов из Китая в Казахстан на сумму 11,15 млн юаней для лабораторий приграничной с Китаем Восточно-Казахстанской области. Это должно способствовать увеличению экспорта казахстанской сельскохозяйственной продукции (мясомолочной продукции, продуктов глубокой переработки и кормовых добавок) [13].

После этого визита на встрече в октябре 2022 года с НК «Kazakh Invest» представители Международного порта Циндао предложили возможность инвестиционного сотрудничества и реализации совместных проектов в области сельского хозяйства, машиностроения, транспорта, логистики, возобновляемой энергетики и строительство объектов инфраструктуры. В качестве новых направлений сотрудничества также предложен проект по производству кабельной продукции в Казахстане. Китайской стороне также предлагается использовать возможности мультимодального международного порта, занимающего 4-е место в мире по грузоперевозкам, для экспорта казахстанских товаров на крупнейшие рынки мира. Более того, в целях активизации

сотрудничества за счет увеличения объема взаимных грузоперевозок проявлен интерес к строительству дополнительного транспортно-логистического центра на казахстанско-китайской границе [14].

Следует подчеркнуть, что большие объемы грузов перевозятся автомобильным и железнодорожным транспортом. Большинство из них проходят через территорию Казахстана по логистическим маршрутам в рамках инициативы «Пояс и путь», представляющей интерес для Китая в глобальном масштабе. Это связано с тем, что, во-первых, дорога через Казахстан в среднем на три-четыре дня быстрее аналогичных вариантов перевозки грузов, чем через Монголию и Россию, а во-вторых, со стабильной общественно-политической обстановкой, открытым правительством и дружелюбным характером отношений казахстанских властей, что в нынешних реалиях представляется наиболее предпочтительным для Китая.

Также важно отметить, что долгое время фактором, замедляющим торговые отношения между Казахстаном и Китаем, было скопление грузового транспорта на государственной границе. Это было связано с политикой абсолютной нетерпимости Китая к Covid-19 и связанными с ней санитарно-эпидемиологическими ограничениями. Все виды товаров, в том числе зерно и другие виды продовольственных товаров, подвергались тщательной проверке. Образцы из каждого грузовика и контейнера были отправлены в лаборатории в Урумчи для соответствующего анализа. При этом срок проверки составлял от 7 до 10 дней, что также сказывалось на простое товаров на границе. Эта проблема неоднократно обсуждалась Президентом Казахстана, в правительствах двух стран и на дипломатическом уровне. В итоге после снятия ковидных ограничений и частичной нормализации процедур контроля товаров ситуация стабилизировалась.

Казахстан и Китай выразили заинтересованность в создании благоприятных условий для увеличения объемов двусторонней торговли и договорились о необходимости полного возобновления деятельности Международного центра приграничного сотрудничества «Хоргос», строительства третьего железнодорожного перехода в пункте пропуска Бахты-Покиту, а также открытию «зеленых коридоров»

для ускоренного прохождения продуктов питания на территорию двух стран [15].

Нынешняя относительно небольшая загруженность трафика в направлении Китая в основном связана с визовыми проблемами. При этом наблюдается значительный рост скопления автомобилей с китайской стороны, связанный с тем, что казахстанские пункты пропуска еще не наладили полноценную работу и из ежедневной потребности в пропуске 1000 автомобилей способны обслуживать до 100 автомобилей. Следует отметить, что в очереди в направлении Казахстана в основном стоят большегрузные автомобили с оборудованием, которое ждут инвесторы для реализации своих проектов, и простой негативно сказывается на них [16].

Несмотря на подобного рода проблемы, в целом, уровень торгово-экономических отношений между Казахстаном и Китаем динамично развивается. Благодаря совместным усилиям правительств и предприятий двух стран улучшилось состояние торгово-экономических отношений, расширилась структура товарооборота между двумя странами. Важным фактором при этом стало улучшение общей экономической ситуации в Казахстане, особенно в финансовом и промышленном секторах, а также в нефтегазовой отрасли [17]. А с китайской стороны это связано с бурным экономическим развитием Китая, связанным с искоренением бедности и, соответственно, снижением безработицы, увеличением энергопотребления и производства высокотехнологичных товаров.

Заключение

Анализ текущего состояния торгово-экономического сотрудничества Казахстана и Китая показывает, что несмотря на положительную динамику, потенциал двусторонних отношений используется пока еще не в полной мере. Например, в инвестиционной деятельности объем прямых инвестиций из Китая в Казахстан и из Казахстана в Китай ниже, чем в сравнении с другими странами.

Казахстане ежегодно привлекается около \$24-25 млрд прямых иностранных инвестиций, из которых ЕС и США составляют подавляющее большинство, в то время как Китай только начал активно инвестировать в Казахстан за последние 10 лет и сейчас входит в топ-5 стран-инвесторов. В 2019 году подписано

соглашение о строительстве 55 китайских инвестиционных проектов в Казахстане на сумму 27,6 млрд долларов США. Прямые китайские инвестиции в нефтегазовый сектор наблюдались, однако в Казахстане имелся значительный потенциал сотрудничества, особенно в текущих геополитических условиях в сфере энергоресурсов, сельскохозяйственной продукции и других объектов [18]. С другой стороны, общий объем иностранных инвестиций в Китай в 2022 году составил около 190 млрд долларов, где доля Казахстана незначительна.

Для Китая Казахстан является важным логистическим центром, через который проходят многие транспортные коридоры в Европу и Ближний Восток, в т.ч. в рамках инициативы «Один пояс, один путь». Казахстан также играет важную роль в регулировании энергетической и продовольственной безопасности Китая за счет поставок нефти, урана, цветных и черных металлов, фруктовых продуктов. В процессе разработки и использования китайских проектов в Казахстане наблюдается высокий расход рабочей силы, что частично решает вопрос трудоустройства граждан КНР и повышает уровень социальной чувствительности в Китае.

С другой стороны, Казахстан потребляет электронное оборудование, транспортные средства, текстиль и другие виды товаров из Китая. Доступ к китайским портам на Тихом океане открывает широкие возможности для экспорта казахстанских товаров в страны АТР.

Для повышения эффективности казахстанско-китайских торговых отношений целесообразно создание устойчивых цепочек поставок, снижение логистических издержек, модернизация пограничной и таможенной инфраструктуры, а также минимизация коррупционных рисков по различным направлениям. Совместные инвестиции в развитие транспортной инфраструктуры могут существенно улучшить торговлю между Казахстаном и Китаем, что, в свою очередь, приведет к увеличению объемов торговли: Казахстан сможет расширять ассортимент экспортируемых товаров, а Китай – увеличивать импорт товаров из Казахстана.

Приоритетными направлениями сотрудничества могут стать сотрудничество в области науки и технологий, которое в

перспективе может привести к развитию новых отраслей экономики и усилению конкурентоспособности обеих стран, развитие туризма, реализация совместных проектов в сфере использования возобновляемых источников энергии и экологической безопасности, сотрудничество в области финансов и инвестиций, создающее благоприятные условия для взаимных инвестиций, развития банковских услуг и страхования.

Таким образом, анализ торгово-экономического сотрудничества между Казахстаном и Китаем позволяет выстроить системную оценку текущего состояния и перспектив развития геоэкономических интересов Казахстана. Экономический кризис, спровоцированный пандемией, и

беспрецедентная эскалация международной напряженности до предела обострили важность понимания эффективности механизмов, способных позитивно влиять на социально-экономическое развитие. В этом контексте экономическое взаимодействие Казахстана и Китая на основе сбалансированного подхода является важным фактором для развития казахстанской экономики и сотрудничества между двумя странами, а все возникающие проблемы могут быть решены через сотрудничество и взаимную поддержку.

Данное исследование финансируется КН МНВО (грант № AP14870832 «Китайская инициатива «Пояс и Путь» и геоэкономические интересы Казахстана»).

Список литературы

1. Дипломатия К.К. Токаева: азиатский вектор внешней политики Казахстана. [Электрон. ресурс] -2020. -URL: <https://strategy2050.kz/ru/news/diplomatiya-k-k-tokaeva-aziatskiy-vektor-vneshney-politiki-kazakhstan/> (дата обращения 20.03.2023).
2. Ма И. Социально-экономические отношения между Казахстаном и Китаем после распада СССР // Genesis: исторические исследования. – 2020. – № 10. – С. 105 - 112.
3. Эксперт рассказал о развитии отношений между Казахстаном и Китаем [Электрон. ресурс] -2022. -URL: <https://www.zakon.kz/6023183-razvitie-otnoshenii-kazakhstan-i-kitaia.html> (дата обращения 20.03.2023).
4. Blank S. China, Kazakh Energy and Russia: An Unlikely Threesome // The China and Eurasian Forum Quarterly. - 2005. - Vol 3. - P. 99-109.
5. Болаткызы Н. Казахстанско-китайское сотрудничество в XXI веке: новые возможности и перспективы [Электрон. ресурс] -2022. -URL: <http://isca.kz/ru/analytics-ru/2076> (дата обращения 20.03.2023).
6. Медуханова Л.А., Сериева Ж.А. Влияние Китая на экономическое сотрудничество Казахстана со странами Центральной Азии // Economics: the strategy and practice. - 2020. - №15(4). - С. 101-110.
7. Для Казахстана и Китая выявление новых векторов взаимодействия является актуальным - Зарема Шаукунова [Электрон. ресурс] -2022. -URL: https://www.inform.kz/ru/dlya-kazakhstan-i-kitaya-vyavlenie-novyh-vektorov-vzaimodeystviya-yavlyaetsya-aktual-nym-zarema-shaukenova_a3890702 (дата обращения 20.03.2023).
8. Тесное сотрудничество и развитие партнёрства: как складываются отношения Казахстана с Поднебесной? [Электрон. ресурс] -2023. -URL: <https://www.energyprom.kz/ru/a/monitoring/tesnoe-sotrudnichestvo-i-razvitie-partnyorstva-kak-skladyvayutsya-otnosheniya-kazakhstan-s-podnebesnoj> (дата обращения 20.03.2023).
9. Объем взаимной торговли между Казахстаном и Китаем бьет исторические рекорды [Электрон. ресурс] -2023. -URL: https://www.inform.kz/ru/ob-em-vzaimnoy-torgovli-mezhdu-kazakhstanom-i-kitaem-b-et-istoricheskie-rekordy_a4025927 (дата обращения 20.03.2023).
10. Экономическое развитие Китая открывает возможности для всего мира – посол Казахстана в Китае [Электрон. ресурс] -2023. -URL: <http://russian.people.com.cn/n3/2023/0313/c31521-10221688.html> (дата обращения 20.03.2023).
11. Казахстан – Китай: дружба – бесценное богатство двух народов [Электрон. ресурс] -2022. -URL: <https://dknews.kz/ru/shelkovyy-put/256865-kazakhstan-kitay-druzhba-bescennoe-bogatstvo-dvuh> (дата обращения 20.03.2023).

12. Как развиваются торговые отношения Казахстана и Китая [Электрон. ресурс] -2022. -URL: <https://kapital.kz/economic/104880/kak-razvivayut-sya-torgovyye-otnosheniya-kazakhstan-i-kitaya.html> (дата обращения 20.03.2023).

13. Товарооборот Казахстана и Китая в сфере АПК вырос на 46,7% [Электрон. ресурс] -2022. -URL: <https://kz.kursiv.media/2022-09-15/tovarooborot-kazakhstan-i-kitaya-v-sfere-apk-vyros-na-46-7/> (дата обращения 20.03.2023).

14. Китайский порт Циндао готов связать Казахстан со странами Азиатско-Тихоокеанского региона [Электрон. ресурс] -2022. -URL: https://www.kt.kz/rus/economy/kitayskiy_port_tsindao_gotov_svyazat_kazahstan_so_stranami_1377942359.html (дата обращения 20.03.2023).

15. СУАР готов к увеличению пропускной способности на казахстанско-китайской границе [Электрон. ресурс] -2023. -URL: https://www.inform.kz/ru/suar-gotov-k-uvlicheniyu-propusknoy-sposobnosti-na-kazahstansko-kitayskoj-granice_a4047285 (дата обращения 20.03.2023).

16. Смаилов поручил устранить проблемы на границе с Китаем [Электрон. ресурс] -2023. -URL: <https://globalkz.biz/news/id/12045> (дата обращения 20.03.2023).

17. Китай-Центральная Азия: открытие новых маршрутов и стремление к новым связям [Электрон. ресурс] -2022. -URL: <https://russian.eurasianet.org/kitai-central'naya-aziya-otkrytie-novyh-marshrutov-i-stramlenie-k-novym-svyazuam> (дата обращения 20.03.2023).

18. Ключевые вопросы сотрудничества между Казахстаном и Китаем обсудили Алихан Смаилов и Чжан Сяо [Электрон. ресурс] -2023. -URL: <https://invest.gov.kz/ru/media-center/press-releases/klyuchevye-voprosy-sotrudnichestva-mezhdu-kazahstanom-i-kitaem-obsudili-alikhan-smailov-i-chzhan-sya/> (дата обращения 20.03.2023).

Е.Л. Нечаева¹, Р.Т. Байгондин², Қ.М. Батырбаев¹

¹*Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті
Астана, Қазақстан*

²*Әлихан Бөкейхан университеті, Семей, Қазақстан*

Қазақстан мен Қытай арасындағы сауда-экономикалық ынтымақтастықтың мәселелері мен болашағы

Аңдатпа. Мақалада Қазақстан мен Қытай арасындағы сауда-экономикалық ынтымақтастықтың өзекті мәселелері мен перспективасы қарастырылған. Елдер арасындағы қатынастардың барлық кешенінің үдемелі дамуында сауда-экономикалық қатынастар маңызды рөл атқарады, олар соңғы жылдары экономикалардың бірін-бірі толықтыратын серпінді дамуына, географиялық жақындыққа және әлемде болып жатқан саяси және экономикалық проблемаларға жауап ретінде екі елдің ауқымды реформаларын іске асыруға байланысты айтарлықтай прогрес көрсетуде. Осыған байланысты Қазақстан мен Қытай арасындағы сауда-экономикалық ынтымақтастық тақырыбы бойынша ғылыми-зерттеу жұмыстары жүргізілді. Зерттеу барысында екіжақты ынтымақтастықтың негізгі проблемалары анықталды, екі ел арасындағы сауда, өнеркәсіп, инфрақұрылым, нарықты кеңейту және аймақтық ынтымақтастық салаларындағы байланыстарды дамыту жолдары анықталды. Жүргізілген талдау сауда-экономикалық, инвестициялық, энергетикалық, көліктік және басқа да салалардағы қазіргі даму серпіні елдер арасындағы ынтымақтастықты одан әрі оптимизммен құруға мүмкіндік беретінін көрсетеді. Сондықтан сутегі энергетикасы, шекаралық сауда, электронды коммерция, туризм, ғылым мен технология сияқты перспективалық салалардағы проблемалық мәселелерді шешу, өзара тиімді көршілес және достас екі елдің ұлттық мүдделері мен ынтымақтастықты дамыту жоспарларын құруға мүмкіндік береді.

Түйін сөздер: Орталық Азия, Қазақстан, Қытай, геосаясат, сауда, экономика, екіжақты ынтымақтастық.

Ye.L. Nechayeva¹, R.T. Baigondin², K.M. Batyrbayev¹

¹L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

²Alikhan Bokeikhan University, Semey, Kazakhstan

Problems and prospects of trade and economic cooperation between Kazakhstan and China

Abstract. The article considers current problems and prospects of trade and economic cooperation between Kazakhstan and China. An important role in the progressive development of the whole complex of relations between the countries is played by trade and economic relations, which in recent years have shown significant progress due to the complementary dynamic development of the economies, geographical proximity, and the implementation of large-scale reforms of both countries in response to the political and economic problems occurring in the world. In this regard, the authors carried out research work on the topic of trade and economic cooperation between Kazakhstan and China. In the course of the study, there were identified key problems of bilateral interaction, and ways of developing contacts between the two countries in the areas of trade, industry, infrastructure, market expansion, and regional cooperation. The analysis shows that the current dynamics of development of trade and economics, investment, energy, transport, and other spheres make it possible to optimistically build further cooperation between the countries. That is why the solution to the problematic issues will make it possible to plan the development of mutually beneficial cooperation in such perspective directions as hydrogen energy, cross-border trade, electronic commerce, tourism, science and technology sphere, and others meeting the requirements of national interests of the two neighboring and friendly states.

Keywords. Central Asia, Kazakhstan, China, geopolitics, trade, economy, bilateral cooperation.

References

1. Diplomatiya K.K. Tokaeva: aziatskiy vektor vneshney politiki Kazahstana [Diplomacy K.K. Tokayev: the Asian vector of Kazakhstan's foreign policy] 2020. Available at: <https://strategy2050.kz/ru/news/diplomatiya-k-k-tokaeva-aziatskiy-vektor-vneshney-politiki-kazahstana/> [in Russian] (accessed 03.20.2023).
2. Ma I. Social'no-ekonomicheskie otnosheniya mezhdru Kazahstanom i Kitaem posle raspada SSSR [Socio-economic relations between Kazakhstan and China after the collapse of the USSR], Genesis: istoricheskie issledovaniya [Genesis: historical research], 2020, No. 10, P. 105 - 112 [in Russian].
3. Ekspert rasskazal o razvitiy otnoshenij mezhdru Kazahstanom i Kitaem [The expert spoke about the development of relations between Kazakhstan and China] 2022. Available at: <https://www.zakon.kz/6023183-razvitie-otnoshenij-kazahstana-i-kitaia.html> [in Russian] (accessed 03.20.2023).
4. Blank S. China, Kazakh Energy and Russia: An Unlikely Threesome, The China and Eurasian Forum Quarterly. 2005. Vol. 3. P. 99-109.
5. Bolatkyzy N. Kazahstansko-kitajskoe sotrudnichestvo v XXI veke: novye vozmozhnosti i perspektivy [Bolatkyzy N. Kazakh-Chinese cooperation in the XXI century: new opportunities and prospects] 2022. Available at: <http://isca.kz/ru/analytics-ru/2076> [in Russian] (accessed 03.20.2023).
6. Meduhanova L.A., Serieva Zh.A. Vliyaniye Kitaya na ekonomicheskoe sotrudnichestvo Kazahstana so stranami Central'noj Azii [Medukhanova L.A., Serieva Zh.A. Influence of China on the economic cooperation of Kazakhstan with the countries of Central Asia], Economics: the strategy and practice, 2020, No. 15(4), P. 101-110 [in Russian].
7. Dlya Kazahstana i Kitaya vyyavlenie novyh vektorov vzaimodeystviya yavlyaetsya aktual'nym - Zarema SHaukenova [For Kazakhstan and China, the identification of new vectors of interaction is relevant - Zarema Shaukenova] 2022. Available at: https://www.inform.kz/ru/dlya-kazahstana-i-kitaya-vyyavlenie-novyh-vektorov-vzaimodeystviya-yavlyaetsya-aktual-nym-zarema-shaukenova_a3890702 [in Russian] (accessed 03.20.2023).
8. Tesnoe sotrudnichestvo i razvitie partnyorstva: kak skladyvayutsya otnosheniya Kazahstana s Podnebesnoj? [Close cooperation and partnership development: what the relations between Kazakhstan and the Celestial Empire are?] 2023. Available at: <https://www.energyprom.kz/ru/a/monitoring/tesnoe-sotrudnichestvo-i-razvitie-partnyorstva-kak-skladyvayutsya-otnosheniya-kazahstana-s-podnebesnoj> [in Russian] (accessed 03.20.2023).
9. Ob'em vzaimnoj torgovli mezhdru Kazahstanom i Kitaem b'et istoricheskie rekordy [The volume of mutual trade between Kazakhstan and China beats historical records] 2023. Available at: <https://www.>

inform.kz/ru/ob-em-vzaimnoy-torgovli-mezhdu-kazahstanom-i-kitaem-b-et-istorcheskie-rekordy_a4025927 [in Russian] (accessed 03.20.2023).

10. Ekonomicheskoe razvitiye Kitaya otkryvaet vozmozhnosti dlya vsego mira – posol Kazahstana v Kitae [China's economic development opens up opportunities for the whole world - Ambassador of Kazakhstan to China] 2023. Available at: <http://russian.people.com.cn/n3/2023/0313/c31521-10221688.html> [in Russian] (accessed 03.20.2023).

11. Kazahstan – Kitaj: druzhba – besценное bogatstvo dvuh narodov [Kazakhstan - China: friendship is the priceless wealth of the two peoples] 2022. Available at: <https://dknews.kz/ru/shelkovyy-put/256865-kazahstan-kitaj-druzhba-bescennoe-bogatstvo-dvuh> [in Russian] (accessed 03.20.2023).

12. Kazahstan – Kitaj: druzhba – besценное bogatstvo dvuh narodov [How trade relations between Kazakhstan and China are developing] 2022. Available at: <https://kapital.kz/economic/104880/kak-razvivayut-sya-torgovyye-otnosheniya-kazahstana-i-kitaya.html> [in Russian] (accessed 03.20.2023).

13. Tovaroorobot Kazahstana i Kitaya v sfere APK vyros na 46,7% [Trade turnover between Kazakhstan and China in the field of agriculture increased by 46.7%] 2022. Available at: <https://kz.kursiv.media/2022-09-15/tovaroorobot-kazahstana-i-kitaya-v-sfere-apk-vyros-na-46-7/> [in Russian] (accessed 03.20.2023).

14. Kitajskiy port Cindao gotov svyazat' Kazahstan so stranami Aziatsko-Tihookeanskogo regiona [The Chinese port of Qingdao is ready to connect Kazakhstan with the countries of the Asia-Pacific region] 2022. Available at: https://www.kt.kz/rus/economy/kitajskiy_port_tsindao_gotov_svyazat_kazahstan_so_stranami_1377942359.html [in Russian] (accessed 03.20.2023).

15. SUAR gotov k uvelicheniyu propusknoy sposobnosti na kazahstansko-kitajskoj granice [XUAR is ready to increase the capacity on the Kazakh-Chinese border] 2023. Available at: https://www.inform.kz/ru/suar-gotov-k-uvelicheniyu-propusknoy-sposobnosti-na-kazahstansko-kitajskoj-granice_a4047285 [in Russian] (accessed 03.20.2023).

16. Smailov poruchil ustranit' problemy na granice s Kitaem [Smailov instructed to eliminate problems on the border with China] 2023. Available at: <https://globalkz.biz/news/id/12045> [in Russian] (accessed 03.20.2023).

17. Kitaj-Central'naya Aziya: otkrytie novykh marshrutov i stremlenie k novym svyaziyam [China-Central Asia: opening up new routes and striving for new connections] 2022. Available at: <https://russian.eurasianet.org/kitai-central'naya-aziya-otkrytie-novykh-marshrutov-i-stramlenie-k-novym-svyaziyam> [in Russian] (accessed 03.20.2023).

18. Klyuchevye voprosy sotrudnichestva mezhdu Kazahstanom i Kitaem obsudili Alihan Smailov i Chzhan Syao [Key issues of cooperation between Kazakhstan and China were discussed by Alikhan Smailov and Zhang Xiao] 2023. Available at: <https://invest.gov.kz/ru/media-center/press-releases/klyuchevye-voprosy-sotrudnichestva-mezhdu-kazahstanom-i-kitaem-obsudili-alikhan-smailov-i-chzhan-syao/> [in Russian] (accessed 03.20.2023).

Сведения об авторах:

Нечаева Елена Леонидовна – кандидат политических наук, профессор кафедры политологии, Евразийский национальный университет имени Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан.

Байгондин Ринат Талгатұлы – Ph.D., старший преподаватель кафедры социально-гуманитарных наук, Университет Алихана Бокейхана, Семей, Казахстан.

Батырбаев Қайрат Маратович – докторант кафедры политологии, Евразийский национальный университет имени Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан.

Нечаева Елена Леонидовна – саяси ғылымдарының кандидаты, саясаттану кафедрасының профессоры, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Байгондин Ринат Талгатұлы – Ph.D., Әлеуметтік гуманитарлық ғылымдар кафедрасының аға оқытушысы, Әлихан Бокейхан университеті, Семей, Қазақстан.

Батырбаев Қайрат Маратұлы – саясаттану мамандығының докторанты, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Nechayeva Yelena Leonidovna – Candidate of Political Sciences, professor of the Department of Political Sciences, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Baigondin Rinat Talgatuly – Ph.D., senior lecturer of the Department of Social Humanities, Alikhan Bokeikhan University, Semey, Kazakhstan.

Batyrbayev Kairat Maratovich – Ph.D. student in Political Science, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

S.S. Nukezhanova¹,
M.K. Dyusembekova²,
B.M. Mayorova³

^{1,2}L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan
³Washington University in St. Louis School of Law, Washington, USA
(E-mail:samal.samatovna@gmail.com, bibigul.maierova@gmail.com)

Political myth design as a technology for mass consciousness manipulation

Abstract. *In this article, the authors consider political myth design as a political technology to manipulate and control mass consciousness and unconsciousness with the mass media. The reasons to use the myth design in politics are systematized and the principles under which the political myth design result is formed are emphasized. The features and reasons to use this technology in politics are highlighted, and a number of principles are given, according to which a political myth design constructs the necessary information and ideological result. Theoretical provisions are analyzed and systematized and the practical methods of myth design in politics are described in the article. The main ways to use myths in politics are structured. The paper focuses on the mythological techniques actively used in political myth designing, and on the three main practical tasks of political myth design. The research conducted makes it possible to define a political myth as a result of political myth design, which can be described as a socio-cultural technology for the development of modern myths perceived by the «political result» consumers as the reality of their worldview. This technology uses archetypes, storylines, heroes, and other elements of traditional mythology when creating, disseminating, and transmitting various mass messages, including political communication in the media reality.*

Keywords: *political myth; political myth design; political technologies; mass consciousness; mass media, political manipulation, principles of political myth designing.*

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-6887/2023-143-2-94-100>

Received: 28.01.2023 / Accepted: 04.04. 2023

Introduction. In the age of mediocracy, when authorities are strengthened and supported by the mass media, which main task is to introduce the necessary images of power in the human mind, a better understanding of the laws of influence on the political consciousness and the mass unconsciousness with the myths has a special place in the political activities. Therefore, more attention is paid to the ways of its influence on achieving a particular goal of the political elite or the state as a whole, and ways to improve influence. Thus, methods, channels and technologies to manipulate the mass consciousness are constantly improved.

Nowadays, the words «myth» and «mythology» are very frequent in ideological statements. It seems that the level of social life «mythological» in our country has enormously increased recently, and we have stepped out of the realm of science and rationalism into a kind of «mythological» age.

Currently, myths aimed at obtaining, retaining, and legitimizing power are created and disseminated by political parties and associations, teams of political technologists, and individual political leaders. These myths are constantly disseminated through various mass media, which makes it possible to introduce

mythical political forms quickly and effectively into the mass consciousness.

Purpose: studying political myth designing can help in understanding the features of the development of mass consciousness and determining the principles that guide mythmakers.

Tasks: studying the history, revealing the essence and features of the political myth designing as a technology to manipulate mass consciousness.

History. Throughout the historical development, the myth is based both on a fantastic and an often intentionally distorted reflection of reality. Since ancient times, gods, heroes, and demons have been created in the minds of people. But at each historically determined stage of the development of public consciousness, myths about them are developed in accordance with the peculiarities of thinking of people of a certain epoch. If at the early stages of social development, social myth-making is focused on developing the surrounding reality and preserving the integrity of consciousness of the people, today, myth becomes more and more a tool to manipulate for making influence.

It is this fact that explains the increased interest of experts in the phenomenon of myth in modern society among the knowledge of social philosophy, psychology, and sociology. In this regard, they note that «the opportunities for making and disseminating a mass social myth, as well as for abusing it through the mass communication media in modern society have not decreased, but in many ways have even increased» [1, p.80-88].

When a message is called a myth in everyday speech, it means that it is not recognized as consistent with reality; a phantom (fake) is seen in the myth, born of the naivety of a mass person or the conscious intent of political actors (leaders, parties, associations) and teams of political technologists who legitimize their stay in power by mass media.

Indeed, changes due to the information revolution have made it easy to manipulate mass consciousness by certain people (ideologists) and paradoxically have extremely impoverished the symbolic composition of mythological ideas.

The «social mythology» problem occurred in the twentieth century, when «the myth was significantly changed, and it began to be used as a designation for various kinds of illusory ideas deliberately used by the forces prevailing in society to influence the masses» [2, p. 14-62].

G. Sorel notes the high influence of the myth due to its properties and features and shows how ideology based on folk mythology is effective, but at the same time, the introduction a social myth is significantly simplified. Considering the social myth as a «means» to achieve the goal, the author loses sight of the fact that either the simultaneous use of the myth will not cause the expected reaction at all, or the ideologically transformed myth perceived by the public consciousness will take root in it so much that, planned as a means, it can significantly affect the final result [3, p. 43-53].

E. Cassirer, considering the essence and mechanisms of action of social mythology, notes that modern culture does not destroy the elements of myth radically, but puts them under its control: «Previously, myths have always been described as the result of unconscious social activity. But now myths are made up by people acting in an unflinching consciousness and according to plans. They are well aware of what they need and think over their every step. With these people, myth does not seem to develop itself freely and spontaneously. The new political myths do not grow up freely; they are not wild fruits of an exuberant imagination. They are artificial things fabricated by very skillful and cunning artisans» [4, p. 113-118].

Recognizing the ideological tendency of modern myths, the researcher describes them as follows: «We have a new type of myth – a completely rationalized myth. It has been reserved for the twentieth century, our own great technical age, to develop a new technique of myth. Henceforth myths can be manufactured in the same sense and according to the same methods as any other modern weapon – such as machine guns or airplanes. That is a new thing – and a thing of crucial importance. It has changed the whole form of our social life» [5, p.61].

Research methods: When writing the article, the theoretical research was conducted based on the integrated use of synthesis, analysis, deduction, comparative and analytical methods.

Results and discussion. It is possible to consider the «myth» from different sides and interpret them. However, all researchers agree that modern mythology is deliberately created since this is aimed at achieving goals. A number of specific methods have already been developed for them. Modern political mythology is made so as to help the masses to find themselves in a certain mythological reality.

It should fill the space in people's minds, associated with certain areas of objective realities that exist outside of a person. Also, a myth can control social reality, and change it as desired.

With the myth, politics enters the social reality of the masses. Political mythology is a mental form of political activity, including stereotyping of political phenomena in the past, present, and future.

Accordingly, the myths in politics make it possible to achieve the goals of the elite in power – to control the people's consciousness. Political myth design can be used with various means of political propaganda, social engineering, promotion, information management, astroturfing, nudge, mass suggestion, user-generated content, and other forms of manipulation of public consciousness [6, pp.77-85].

At the same time, political mythology can tell about real events that are taking place and never happened. They are the result of political mythology, which is a technology for designing and transmitting myths, perceived by citizens as an objective reality. Thus, mythology is focused on mass consciousness, and its target is society, the environment where it functions, and the society where it works. In this case, mythology refers to such psyche phenomena as irrationalism and inductance.

In modern political practice, many psychological techniques and technical innovations are used in making and transmitting myths. The political myths in the twenty-first century are disseminated by traditional (press, radio, television) and modern (Internet, social networks, messengers) mass media. It is the media today that largely contributes to the rapid mythologizing of the people's consciousness in politics. They helped to transfer the politics to TV screens, computer monitors, and other devices – to make it accessible and understandable to all users.

This made it possible for political myth design, in turn, to transfer the main marketing strategies previously aimed at promoting goods and services, to transmit and introduce certain ideological mythologies into people's minds. Myth design began to satisfy the needs of people, even those that they do not yet realize. We can say that political myth design updates the formed and unformed needs of the masses, turning them into motives, attitudes, values, and eventually into mental and behavioral reactions predictable and consistent with political goals.

Using technologies, which include political myth design, in politics should be associated with such reasons as:

- the desire to simplify and schematize (algorithmize) the political process, which is caused by the complicated interaction of political actors;
- the use of mainly social technologies to solve tactical tasks due to the lack of state ideology and disagreement of the main political actors about the fundamental social issues and problems;

• transition to postmodernism in culture. This reason can be featured by a focus on the subconscious mind, the multiple opinions and worldviews, and the blurring of a boundary between virtual and objective reality [7, p. 39-116].

Proceeding from this, it is possible to distinguish the principles according to which the result of political myth design is developed:

1. Principle of systematic, but impulsive-emotional impact. Following this point, it is necessary to give meaning to the myth and ensure that it is believed on an irrational-axiomatic level. To do this, it is necessary to exert constant influences to maintain it (reflexive control of the unconscious reactions of the masses).

2. Principle of sensitivity to social cost and consequences. A myth should be evidence-based, authentic, highly artistic, and plausible. It should not contradict the original ideas and greatly change the prevailing pictures in the minds of the masses, otherwise, it may lead to social upheavals and will not have the desired effect.

3. Principle of modeling. There is no point in making a complete model of a political myth. Its individual facets are effective only. Consequently, those facets that will serve to achieve the goal will be directly designed, i.e. they will be able to influence the emotional component of human consciousness.

4. Principle of refusing to focus on the continuous happiness of those living in the myth. According to this principle, the myth does not have to be entirely devoted to happiness and success; there must be a certain proportion of suffering (this distinguishes the myth from utopia and makes it look like the truth). This will allow the emotionally coloring of the political myth, creating drama and showing differences and relationships more deeply, resulting in the greatest response in the consciousness and unconsciousness of an individual.

5. Principle of rhetoric. It is necessary to use logical and psychological techniques that will help spread awareness. Also, when screening a political myth, it should be taken into account that psychosemantic and paralinguistic (non-verbal) methods of influence prevail over linguistic (verbal) ones.

6. Principle of emotionally and sensually saturated areas. It can be said that this principle includes all the above-mentioned points and is fundamental, since in order for a socio-political myth to become more effective, the entire palette of emotions of its consumer should be affected [8,7-17].

Political myth design can be seen from different angles:

- as a technology of mythological techniques, archetypal images, and artistic means;
- as a design activity to make and disseminate myths;
- as a means for storing and translating universal meanings, ideas, and stereotypes.

Mythologemes and components of myth, which are used in politics, make it possible to increase the effectiveness of information and ideological results created, in particular, a process of perception of information and its assimilation by the masses becomes much easier.

The following basic mythological techniques are most actively used in myth design:

- archetypes and mythological images. Archetypes are understood as universal images common to all people, which are reflected in the perception of the world, and pertain to the collective unconscious (Z. Freud, K.-G. Jung);
- opposition within the storylines that ensures the duality of phenomena, which is peculiar to mythological consciousness. Here such constructions as «before–after», «negative–positive», «now – before», etc. are used. This allows opposite things to exist in the myth, linking them at the same time into a single space;
- the use of mythologemes based on the need-based schemes of the human psyche, i.e. a formation of people's needs, by activating collective needs through a chain of individual needs [9, pp.6-8].

In conclusion, it should be noted that in politics, myth design performs three main practical tasks:

1. Updates and modernizes the past represented in the historical memory of the masses by creating unconscious associations of vicissitudes of the traditional myth heroes with political processes in which the audience

representatives participate. The characters of mythical narratives should be perceived by their masses as contemporaries who went through similar historical events.

2. It sacralizes, synergizes, and ritualizes real political events in the minds of the masses. People should perceive themselves not as hostages of the momentary political conjuncture, mercantile interests of elites, and profane everyday life, but as participative co-creators of the political history of their country, nation, and state. This role should be played by mythologized involvement in political actions – mass rituals that produce an irrational connection with the deep expediency, non-futility of existence, and peculiarity of the current political moment – the sacral belonging of political life. Creates a feeling of being [10, pp.138-139]

3. Symbolization and mythologization of the future is a making of a complex irrationally attractive myth about the collective future (what will happen after a political victory). Vividly and intelligibly presented an image of society that will be embodied in the case of support for this political entity or course.

Conclusion. The modern world emphasizes the need for new research on political processes associated with the secularization and massification of social manifestations and effects on the mass media consciousness. In turn, political myths result in political mythology, which can be called a socio-cultural technology for the development of modern myths perceived by the «political result» consumers as the reality of their worldview. This technology, called myth designing, uses archetypes, storylines, heroes, and other elements of traditional mythology when creating, disseminating, and transmitting various mass messages, including political communication in the media reality [11, p.45-109].

When studying political mythology, modern authors emphasize a trend that lies in the fact that is myth a phenomenon, and myth design as an approach are tools to manipulate political mass consciousness. They focus on the prospects of ideological manipulation through myth making to implicitly influence the worldview, mentality, thinking, emotions, and the choice of the electorate.

Thus, the myth turns into the unconscious consciousness of the political reality of a person. This makes it possible to perceive it as an integral part of any political process and makes it an important indicator of the political culture of a person and society as a whole.

References

1. Иванов А.Г. Мифологема героя в структуре социального мифа // Вестник Том. гос. ун-та. 2019. № 441. С.80-88. [Электрон. ресурс] – 2022. – URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/mifologema-geroia-v-strukture-sotsialnogo-mifa> (дата обращения: 20.10.2022).
2. Шестов Н.И. Политический миф теперь и прежде:– Москва: ОЛМА-ПРЕСС, 2018. – 414 с.
3. Сорель Ж. Размышления о насилии /Перевод. Б. Скуратов, В. М. Фриче. – Москва: Фаланстер, 2013. – С.43-53.
4. Кассирер Э. «Мифы и призраки» политической философии. С. 113-118. [Электрон. ресурс] – 2022. – URL: <https://kilinson.com/> (дата обращения: 20.10.2022).
5. Кассирер Э. Техника современных политических мифов // Вестник МГУ. Сер. 7. Философия. – 1990. – № 2. – С. 61.
6. Хабаров А. А.-Этнокогнитивные основы информационно-психологического воздействия в коммуникативной динамике дискурса. Военный унив. им. князя А.Невского Минист.обороны РФ. М., 2022. С.77-85. [Электрон. ресурс] – 2022. – URL: <https://vumo.mil.ru> (дата обращения: 20.10.2022).
7. Иванов А.Г. Мифы о прошлом в современной медиасреде: практики конструирования, механизмы воздействия, перспективы использования. – СПб.: Алетейя, 2020. – 330 с.
8. Ульяновский, А.В. Мифодизайн в рекламе: учеб. пособие.– СПб.: Филологический факультет СПбГУ, 2011. – С.7-17.
9. Васильева Т.А., Цой В.Г. Политический мифодизайн как технология манипуляции массовым сознанием: теоретический аспект // Международный научно-исследовательский журнал. – 2021. – №12 (114). – С.6-8.
10. 10.Tudor Н. Political myth / Н. Tudor. - New York; London: Praeger Publishers, Inc., 2018. - P. 138-139.
11. Зеленін В.В. Основи мифодизайну : Психотехнології керування медіареальністю. Навчально-методичний посібник. – К.: Вид-во «Гнозис», 2017. – 168 с.

С.С. Нукежанова¹, М.К. Дюсембекова², Б.М. Майорова³

^{1,2} Д. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

³ Сент-Луистегі Вашингтон университетінің Заң мектебі, Вашингтон, АҚШ

Саяси мифодизайн бұқаралық сананы манипуляциялау технологиясы ретінде

Аңдатпа. Бұл мақалада авторлар саяси мифтік дизайнды бұқаралық ақпарат құралдарының (БАҚ) көмегімен бұқаралық сана мен бейсаналықты манипуляциялауға және басқаруға бағытталған саяси технология ретінде қарастырады. Саясаттағы мифодизайн технологияларын қолданудың себептері жүйеленіп, саяси мифодизайн өнімі қалыптасатын принциптерге тоқталды. Бұл технологияны саяси салада қолданудың ерекшеліктері мен себептері, сондай-ақ саяси мифодизайн қажетті ақпараттық және идеологиялық өнімді құрастыратын бірқатар қағидаттарға тоқталды. Мақалада теориялық ережелер талданып, жүйеленіп, саясатта мифодизайнды қолданудың практикалық әдістері сипатталған. Мифтерді саясатта қолданудың негізгі жолдары құрылымдалған. Жұмыста саяси мифті жобалау процесінде белсенді қолданылатын мифологиялық әдістерге, сондай-ақ саяси мифтік дизайнның үш негізгі практикалық міндетіне баса назар аударылады. Жүргізілген зерттеулер саяси мифті саяси мифтік дизайнның өнімі ретінде анықтауға мүмкіндік береді, оны «саясат өнімдерін» тұтынушылар өздерінің дүниетанымының шындығы ретінде қабылдайтын заманауи мифтерді қалыптастырудың әлеуметтік-мәдени технологиясы ретінде анықтауға болады. Бұл технология архетиптерді, сюжетті, қаһармандарды және дәстүрлі мифологияның басқа элементтерін әртүрлі бұқаралық хабарларды, соның ішінде медиа шындықтағы саяси коммуникацияларды жасау, тарату және таратуда пайдаланады.

Түйін сөздер: саяси миф; саяси мифодизайн; саяси технологиялар; бұқаралық сана; БАҚ, саяси манипуляция, саяси мифодизайн принциптері.

С.С. Нукежанова¹, М.К. Дюсембекова², Б.М. Майорова³

^{1,2}Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

³Юридический факультет Вашингтонского университета в Сент-Луисе, Вашингтон, США

Политический мифодизайн как технология манипуляции массовым сознанием

Аннотация. В данной статье авторами рассматривается политический мифодизайн как политическая технология, направленная на манипулирование и управление массовым сознанием и бессознательным с помощью средств массовой информации (СМИ). Систематизированы причины применения технологий мифодизайна в политике и выделены принципы, согласно которым формируется продукт политического мифодизайна. Выделены особенности и причины применения данной технологии в политической сфере, а также приведен ряд принципов, в соответствии с которыми политический мифодизайн конструирует необходимый информационно-идеологический продукт. В статье проанализированы и систематизированы теоретические положения и описаны практические приемы применения мифодизайна в политике. Структурированы основные способы использования мифов в политике. В работе делается акцент на мифологических приемах, которые активно используются в процессе политического мифодизайна, а также трех основных практических заданиях политического мифодизайна. Проведенное исследование дает возможность определить политический миф как продукт политического мифодизайна, который можно определить как социокультурную технологию формирования современных мифов, воспринимаемых потребителями «продуктов политики» как реальность их картины мира. Данная технология использует архетипы, сюжеты, героев и другие элементы традиционной мифологии при создании, распространении и передаче различных массовых сообщений, включая политическую коммуникацию в медиареальности.

Ключевые слова: политический миф; политический мифодизайн; политические технологии; массовое сознание; СМИ, политическое манипулирование, принципы политического мифодизайна.

References

1. Ivanov G. Mifologema geroya v strukture social'nogo mifa. Vestn. Tom. gos. un-ta [Mythologeme of the hero in the structure of the social myth. Westn. Tom. Gos. UN-Ta]. 2019. No. 441. P. 80-88. Available at: <https://cyberleninka.ru/article/n/mifologema-geroya-v-strukture-sotsialnogo-mifa> [in Russian]. (accessed 20.10.2022).
2. Shestov N. I. political myth now and before [Politicheskij mif teper' i prezhde]. (Moscow, Olma-press publ., 2018, 414 p.), [in Russian].
3. J. Sorel. Razmyshlenija o nasilii [Reflections on violence]. Moscow, Falanster publ., 2013. P. 43-53. Available at: <https://www.klex.ru/oxo> (accessed 20.10.2022).
4. Cassirer E. «Mify i prizraki» politicheskoy filosofii [«Myths and ghosts» of political philosophy]. P. 113-118. Available at: <https://kilinson.com/> (accessed 20.10.2022).
5. E. Cassirer. Tehnika sovremennyh politicheskikh mifov [Technique of modern political myths] Vestnik MSU. Ser. 7. Philosophy. 1990. No. 2. P.61, [in Russian].
6. Khabarov A.A. Disser. Jetnokognitivnye osnovy informacionno psihologicheskogo vozdejstviya v kommunikativnoj dinamike diskursa. Voennyj univ. im.knjazja A.Nevskogo» Minist.oborony RF [Disser. Ethnocognitive bases of information and psychological influence in the communicative dynamics of discourse military Univ. them.Prince A. Nevsky «Minist.oborony RF] Moscow, 2022. P. 77-85. Available at: <https://vumo.mil.ru>(accessed 20.10.2022).
7. Ivanov A. G., Tikhonova S. V., Linchenko A.A. Mify o proshlom v sovremennoj mediasrede: praktiki konstruirovaniya, mehanizmy vozdejstviya, perspektivy ispol'zovaniya [myths about the past in modern media: design practices, impact mechanisms, use prospects]. (St. Petersburg. Aleteya publ., 2020, 330 p.), [in Russian].
8. Ulyanovsky A.V. Mifodizajn v reklame : ucheb. posobie [Mifodesign in advertising: textbook. Manual] St. Petersburg. Faculty of Philology of St. Petersburg State University, 2011. P.7-17, [in Russian].
9. Vasilyeva T. A., Tsoi V. G. Politicheskij mifodesign Kak tekhnologiya manipulatsii mass consciousness: teoreticheskij aspekt [political mythodesign as a technology for manipulating mass

consciousness: a theoretical aspect]. *Mezhdunarodny nauchno-issledovatel'skiy zhurnal*. 2021. No.12 (114).P. 6-8, [in Russian].

10. Tudor H. *Political myth*. New York, London, Praeger Publishers, Inc., 2018. P.138-139.

11. Zelenin V. V. *Osnovi mifodizajnu : Psihotehnologii keruvannja mediareal'nistju*. Navchal'no-metodichnij posibnik [Osnovy mifodesignu : Psychotechnologies of media reality management. Educational and methodical manual]. (Moscow, Gnosis Publishing House, 2017, 168 p.), [in Russian].

Information about the authors:

Nukezhanova Samal Samatovna – The 3rd year Ph.D. student in Political Sciences, Faculty of Journalism and Political Science, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Dyusembekova Maira Kusainovna – Candidate of Political Sciences, acting Professor, Department of Political Science, Faculty of Journalism and Political Science, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Mayorova Bibigul Muratovna – Washington University in St. Louis School of Law, Washington, USA.

Нүкежанова Самал Саматовна – Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің журналистика және саясаттану факультетінің 3 курс докторанты, Астана, Қазақстан.

Дүйсембекова Майра Қусаиновна – саясаттану ғылымдарының кандидаты, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің журналистика және саясаттану факультеті саясаттану кафедрасының профессорының м.а., Л. Н. Гумилева, Астана, Қазақстан.

Майорова Бибигүл Мұратқызы – Вашингтон университетінің Заң факультеті, Сент-Луис, Вашингтон, АҚШ.

Нүкежанова Самал Саматовна – докторант, факультет журналистики и политологии, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

Дюсембекова Майра Кусаиновна – кандидат политических наук, и.о. профессора, кафедра политологии, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

Майорова Бибигуль Муратовна – юридический факультет Вашингтонского университета в Сент-Луисе, Вашингтон, США.

**С.М. Туркеева,
А.К. Избаиров**

*Абай атындағы Ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан
(E-mail: saule-83@mail.ru, assylbek76@mail.ru)*

Америка және Қытайдың Орталық Азиядағы көлік дәліздері үшін геосаяси бәсекелестігі және аймақтық қауіпсіздік мәселелері

Аңдатпа. Халықаралық көлік дәліздерін дамыту мәселесі қазіргі кезеңдегі барлық елдердің саяси, экономикалық, интеграциялық, модернизациялық, рухани-мәдени дамуының өзегін құрайды. Тауарларды тасымалдаудың тиімді құралы болып табылатын көлік саласы әлемдік экономикадағы маңызды буынға және жаһандану үдерісінің негізгі құралына айналып отыр. Осы орайда, халықаралық көлік дәліздерінің даму аспектілерін қарастыру өзінің өміршеңдігін, өзектілігін жоғалтпаған, маңызды зерттеу салалары болып табылады. Аймақтық, ұлттық қауіпсіздікке ықпал етуші факторлардың қатарына геосаяси бәсекелестіктің жалғасын тауып отыруы және қатысушы ірі күш орталықтарының санының артуы кіреді. Мұндағы басты мәселе – аймақтағы мұнай-газ, уран көздерімен қатар, Еуропа мен Азияның нарықтарын жалғастыратын стратегиялық орналасу жағдайымен ұштасады. Орталық Азия аймағы әлемнің геосаяси маңызды буыны ролінатқаруымен қатар, халықаралық көлік дәліздерін жалғастыратын орталыққа айналып келеді. Әлемдік саясаттың ірі акторларының халықаралық көлік дәліздеріне бақылау орнатуға деген ұмтылысынан туындайтын қайшылықтар халықаралық көлік дәліздері өтетін аймақтың қауіпсіздігін басты мәселе ретінде айқындап отыр. «Ұлы Жібек жолының» бойында орналасқан Орталық Азия мемлекеттері үшін жаһандану дәуіріндегі негізгі міндет – бұл аймақтық қауіпсіздікті сақтау және оның ішінде ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету болып табылады. Ұсынылып отырған мақалада, халықаралық көлік дәліздерінің Орталық Азияның аймақтық қауіпсіздігіне ықпалы қарастырылады және Ұлы Жібек жолын жаңғырту бойынша Америка Құрама Штаттары мен Қытай Халық Республикасы ұсынып отырған геосаяси жобалардың маңызы, екі ел арасындағы қайшылықтан туындайтын көлік дәліздерінің геосаяси астарының аймақтың саяси қауіпсіздігіне, экономикалық қауіпсіздігіне ықпалына талдау жасалынады.

Түйін сөздер: Халықаралық көлік дәліздері, геосаясат, Орталық Азия, аймақтық қауіпсіздік, ұлттық қауіпсіздік, саяси – экономикалық даму, қауіп-қатерлер.

**DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-6887/2023-143-2-101-113>
Түсті: 22.01.2023 / Жариялауға қабылданды: 19.04.2023**

Кіріспе

Халықаралық көлік дәліздерінің дамуының ұлттық қауіпсіздікке ықпалы мәселесінің ішінен ең маңызды үрдіс –

Орталық Азиядағы көлік тораптары үшін күресті және «Әлемдік тәртіптің дағдарысы» жағдайындағы көлік дәліздерінің даму мәселесін қарастырамыз. Геосаяси қайшылықтар Орталық Азия елдеріне және

аймақ арқылы өтетін халықаралық көлік дәліздерінің геосаяси жағдайына тікелей ықпалы бар мәселе. Орталық Азияның геосаяси жағдайы – аймақтың ірі геосаяси акторлар Ресей, Қытай, Иран мемлекеттеріне географиялық жақын орналасуымен, XX-XXI ғасырлардағы қақтығыс ошағының біріне айналған Ауғанстанға аумақтық жақындығымен, маңызды энергетикалық және табиғи ресурстық әлеуетімен айқындалады. Яғни, Орталық Азия және оның логистикалық әлеуетіндегі Ресей, АҚШ, Қытай, ЕО, Үндістан, Иран және Түркия арасындағы мүдделер тоғысы геосаяси шынайылыққа айналып отыр.

Дегенмен, Ресей Федерациясы мен Украина арасындағы қақтығыстар, Орталық Азиядағы басты геосаяси акторлардың қатарына Америка Құрама Штаттары мен Қытай Халық Республикасын шығарып отыр. Себебі, соңғы жылдары жарық көрген зерттеулерде және аналитикалық есептерде халықаралық гегемондыққа тартыс Америка және Қытай арасында өрбиді деген болжамдар жиі жасалынууда. Ресейге қатысты қолданылып отырған экономикалық санкциялар, Украинадағы әскери операциялары қазіргі таңда Ресейді айналып өтетін көлік жолдарын іздестірудің маңызын арттырып отыр. Қазіргі қалыптасқан халықаралық жағдайдың ерекшелігіне байланысты, Орталық Азиядағы Ресей саясаты да өзгеріске ұшырап отыр.

Мәселенің тұжырымы

Халықаралық көлік дәліздерінің дамуы бойынша мәселенің түрлі астарларын зерттеуге бағытталған ғылыми еңбектердің ауқымы да өте кең. Олардың ішінде халықаралық көлік дәліздерінің саяси және экономикалық проблемаларына арналған зерттеулерді, Орталық Азияның көлік инфрақұрылымдарының даму проблемалары мен перспективаларын, қарастыратын еңбектерді ерекшелеуге болады. Жалпы, геосаяси қайшылықтар, геосаяси факторлар, геосаяси бәсекелес мәселесі бойынша Батыс, Ресей және отандық зерттеушілердің еңбектері де жеткілікті. Дегенмен, ғылыми әдебиеттерге, аналитикалық мақалаларға шолу жасау арқылы, Орталық Азиядағы көлік дәліздерінің аймақтық және ұлттық қауіпсіздікке ықпалы туралы және аймақтың транзиттік әлеуетіне қатысты геосаяси қайшылықтарға арналған еңбектердің сиректігін ерекшелеуге болады.

Біздің тақырыбымызға қатысты соңғы жылдары жарық көрген зерттеулердің ішінен: Экономикалық ынтымақтастық және даму ұйымының үкіметаралық органы Халықаралық көлік форумының тарапынан жарық көрген «Тероризм және халықаралық көлік: Қауіпсіздік саясаты» атты баяндамасында Құрлық, әуе, теңіз тасымал жолдарындағы террористік қауіп-қатерлердің алдын алу мәселелері айқындалады [1].

Халықаралық көлік қауіпсіздігінің геосаяси аспектілеріне арналған еңбектердің ішінен «Халықаралық істер және қауіпсіздік мәселелері бойынша Неміс институтының» аға ғылыми қызметкері Феликс Хайдуктың 2022 жылы жарық көрген «Азиялық геосаясат және АҚШ және Қытайдың бәсекелестігі» [2] атты еңбегінде, Үнді-Тынық мұхит аймағындағы ҚХР және АҚШ арасындағы геосаяси қайшылықтар және болашақ қақтығыстардың әлеуеті қарастырылады. Еңбекте ғалым, Қытайдың «Бір белдеу бір жол» және «Теңіз Жібек жолы» бастамаларын, Орталық Азия, Шығыс Азия елдерін және жаһандық саясат пен әлемдік тәртіпті өзгеріске ұшырататын қауіпті жоба ретінде қарастырады. Автор пікірінше, аталмыш жобалардың аясында Қытай әлемдік экономикада үстемдікке ие болады, бұл жердегі ең маңыздысы Қытайдың социалистік даму жолы Батыстық либералистік тәртіпке қауіп төндіреді деген тұжырымдар жасайды.

Француз зерттеушілері М. Ларюэль және С. Пейруздың 2012 жылы «Орталық Азиядағы Қытай мәселесі: ішкі тәртіп, әлеуметтік өзгерістер және қытай факторы» [3] атты еңбегі жарық көрген. Авторлар, аталмыш проблеманы екі бөлікке бөліп қарастырады: біріншісінде олар Қытайдың Орталық Азиядағы саясатын әлемдік актор ретінде қарастырады; екіншісінде, аймақтағы жекелеген мемлекеттердің Қытай экспансиясына байланысты көзқарастары сипатталады. Ғылыми еңбектің мазмұнына, шекара және диаспоралар проблемасы, ШЫҰ аясындағы өзара іс-қимыл, Қытайдың аймақтағы экономикалық экспансиясы, қытай энергетикалық дипломатиясы және Қытайлық - инфрақұрылымдық жобаларды жүзеге асыру түріндегі аймақ елдері мен Қытай арасындағы қатынастардың іргелі негіздеріне әсер ететін мәселелердің кең ауқымы кіреді.

Америка Құрама Штаттарының Орталық Азиядағы геостратегиясы И. Левиннің

«Орталық Азиядағы Америка Құрама Штаттарының саясаты» еңбегінде талданады [4]. Автор АҚШ-ның аймақтағы саясатында демократияны орнату, қауіпсіздік және энергетика түріндегі үш негізгі императивті бөліп көрсетеді.

Ресейлік ғалымдар А.Н. Скалепов және Н.В. Лагуткиндердің «Орталықазиялық аймақ геосаяси стратегиялардың тоғысында» атты 2022 жылы жарияланған мақаласында [5], аймақтағы Ресей, АҚШ, Қытай, Түркия және ЕО геосаяси мүдделері үшін маңызды мәселе – стратегиялық шикізаттың жаһандық транзитін қамтамасыз ету үшін, аймақ арқылы өтетін жолдарға бақылау орнату болып табылады, деп жазады. Л.Б. Аристова, Н.К. Семеновалардың монографиялық зерттеулерінде [6], Ұлы Жібек жолының экономикалық белдеуі және Еуразиялық экономикалық Одақтың аясындағы көліктік жобалардың жүзеге асырылу барысындағы РФ ұлттық қауіпсіздігіне төнетін қатерлерге талдау жасалынады.

Зерттеудің мақсаты

Авторлар ұсынылып отырған ғылыми мақалада Орталық Азияның аймақтық қауіпсіздігіндегі, оның ішінде Жібек жолы бойындағы көлік дәліздерін дамыту бойынша Америка мен Қытай елдері арасындағы бәсекелестік және одан туындайтын геосаяси қайшылықтарды қарастыру мақсатын қойып отыр.

Зерттеу әдістері

Ұсынылып отырған мақалада, ресми құжаттарды талдау (зерттелетін халықаралық субъектілердің стратегиялық құжаттарын талдау); салыстырмалы әдіс (әлемнің көшбасшы елдерінің стратегияларына салыстырмалы талдау жасау) қолданылды. Аталған тәсілдер, географиялық-тарихи және әлеуметтік-саяси факторлардың ықпалын объективті бағалауға мүмкіндік берумен қатар, өткен шақ, қазіргі уақыт және болашақтың даму қарқыны аясында түрлі көзқарастар тұрғысынан қарастыруға мүмкіндік береді. Сонымен қатар, ғылыми мақалада, халықаралық саясатты зерттеудің негізгі әдістері: тарихи салыстырмалы талдау, институционалды, әлемдік саясаттағы жетекші акторлардың рөлін және ықпалына талдау жасау кіреді.

Зерттеу нәтижелері мен талқылау

Дүниежүзілік экономикалық форум ұсынған 2022 жылға Жаһандық тәуекел туралы есепте, геосаяси қайшылықтардың артуы жаһандық қақтығыстардың негізгі себебі ретінде көрсетілген. Сонымен қатар, АҚШ және ҚХР арасындағы бәсекелестіктің артуы Тынық мұхиттағы күш тепе-теңдігін өзгертіп, АҚШ, Австралия, Ұлыбритания» арасындағы қауіпсіздік пакті (AUKUS) түріндегі альянстың күшеюін тудырады. Қақтығыс алаңдары Украина және Тайвань географиялық кеңістігіне ауысады [7]. деген тұжырымын ұсынған. Соңғы кездегі әлемдік жаңалықтардан бұл тәуекелдердің шынайы көрінісі айқындалып отыр

2020 жылы RAND стратегиялық зерттеу орталығы ұсынылған «Геосаяси үрдістер және болашақ соғыстар» атты ғылыми-зерттеу жұмысында [8] басқа да іргелі мәселелермен қатар, болашақ қақтығыстардың төмендегідей негізгі геосаяси факторлары айқындалады;

- Америка Құрама Штаттарының жаһандық ірі держава ретінде іс-әрекет жасауына кедергі болатын жағдай барысында, пайда болған билік вакуумының орнын Қытай және Ресей сияқты державалар басып алуға ұмтылады;

- бірнеше азиялық елдер Қытаймен қақтығысқа түсуі мүмкін, бұл қақтығыстарға Америка Құрама Штаттарының араласуына тура келеді;

- Ресей өзіне таяу жатқан мемлекеттерге соғыс ашуы мүмкін;

- радикалды ислам терроризмінің қайтадан өріс алуы және Ислам әлеміндегі мемлекеттердің әлсіздігі аймақтық қақтығыстарды тудырады, ал бұл өз кезегінде АҚШ әскери қатысуына талап етеді;

- Сауд Арабия және Иран, Сауд-Арабия және Израиль, Ресей-Америка қайшылықтарынан туындаған ірі аймақтық қақтығыс туындауы мүмкін.

Әлемдік саясаттың субъектілері ретіндегі Орталық Азияның аймақтық қауіпсіздігіне тікелей ықпал ететін басты мәселе – бұл Америка Құрама Штаттары, Қытай Халық Республикасы және Ресей Федерациясы арасындағы геосаяси бәсекелестіктен туындайтын қауіп-қатерлер. Негізгі акторлардың геосаяси мүдделері мен Орталық Азияға ықпалы келесі 1 кестеде берілген.

Кесте 1. АҚШ, ҚХР, РФ арасындағы Орталық Азиядағы геосаяси бәсекелестік

Халықаралық ірі акторлар	Халықаралық көлік дәліздерін дамыту бойынша негізгі геосаяси Жобалары	ОА аймағындағы негізгі мүдделері
Америка Құрама Штаттары	Жаңа Жібек жолы	1. Балтық теңізі-Қара теңіз-Каспий теңізі демократиялық одағы; Үлкен Таяу Шығыс, Үлкен Орталық Азия түріндегі геосаяси стратегияларды жүзеге асыру 2. Қытай мен Ресейдің Орталық Азиядағы ықпалына тежеу қою. 3. Демократияға, сөз бостандығына қолдау көрсету. 4. Неолибералистік тұжырымдаманы жүзеге асыру.
Қытай Халық Республикасы	Бір белдеу бір жол	1. ОА шикізат көздеріне қол жетімділік. 2. ШЫҰ шеңберінде қауіпсіздік форматына белсене қатысу 3. Экономикалық-қаржы мүдделері
Ресей Федерациясы	Еуразиялық экономикалық Одақ	1. ОА елдерінің үкіметаралық саяси және экономикалық қатынастарында Ресей рөлін арттыру. 2. Аймақтағы Ресейдің экономикалық мүдделерін қамтамасыз ету. 3. Ресейден тыс көлік жолдарына жол бермеу. 4. ҰҚШҰ шеңберінде әскери-саяси мүдделерін қамтамасыз ету.

Сонымен қатар, төмендегі 2 кестеде Орталық азия аймағындағы қолданыстағы және жоспардағы көлік дәліздері туралы мәліметтер келтірілген.

Кесте 2. ОА қолданыстағы және жоспарланған көлік дәліздері

№	Көлік дәліздері жобалары	Дәліз өтетін мемлекеттер
1	Бір белдеу бір жол жобасы	Еуропа, Азия, Африка
2	Орталықазиялық аймақтық экономикалық ынтымақтастық бағдарламасының жобалары	Ауғанстан, Әзірбайжан, Қытай, Грузия, Қазақстан, Қырғызстан, Монғолия, Пәкістан, Тәжікстан, Түркменстан, Өзбекстан
3	Еуропа-Кавказ-Азия көлік дәлізі TRASECA	Армения, Әзірбайжан, Болгария, Грузия, Қазақстан, Қырғызстан, Иран, Молдова, Румыния, Түркия, Украина, Өзбекстан, Тәжікстан, Түркменстан, ЕО
4	Трансазиялық теміржол магистралі	Ауғанстан, Армения, Әзірбайжан, Бангладеш, Беларус, Бутан, Бруней, Камбоджа, Қытай, Үндістан, Индонезия, Иран, Қазақстан, Лаос, Монғолия, Непал, Пәкістан, Оңтүстік Корея, Ресей, Шри-Ланка, Тәжікстан, Таиланд, Түркия, Түркменстан, Өзбекстан, Вьетнам

Америка Құрама Штаттарының «Жаңа Жібек жолы» жобасын 2005 жылы Джон Хопкинс университетінің профессоры Стивен Фредерик Старр ұсынып, 2011 жылы Х. Клинтон АҚШ-Үндістан екінші Стратегиялық диалогында ресми түрде жариялады. Орталық Азия мен Оңтүстік Азияны саясат, қауіпсіздік, энергетика, көлік саласы бойынша біріктіруге бағытталған «Жаңа Жібек жолы» Жобасы американдық саясатты ұстанатын, нарықтық экономикаға бағытталған, демократиялық саяси режимдегі елдердің жаңа геосаяси бірлестігіне айналуы тиіс еді. Дегенмен, аталған Жобаның толыққанды, нақты түрде жүзеге асырылмай отырғандығы төмендегідей факторлармен байланысты:

- біріншіден, қақтығыс ошағына айналып, тұрақсыздық орнаған Ауғанстан елі арқылы сауда жолдарын өткізуге Орталық Азия елдерінің мүдделі еместігінен;

- екіншіден, 2011 жылдан бастау алған «Араб көктемі» түріндегі «түрлі түсті революциялардың» Орталық Азияда жалғасын табу қауіпінен;

- үшіншіден, Орталық Азиядағы Ресей және Қытай саясатының астарынан;

- төртіншіден, тарихи түрде Ауғанстан «Ұлы Жібек жолының» өзегі болған емес, Ауғанстан елі транзиттік аймақ болып табылады.

Француздық тарихшы, саясаттанушы Марлен Ларуэль өзінің «Американдық Жібек жолы: геосаяси қиял ма, әлде стратегиялық мүдделерді қайта қарастыру ма?» атты мақаласында, Американдық «Жаңа Жібек жолы» жобасын жүзеге асыру үшін нақты қадамдар жасалынбауы, шынайы мүдделіліктің болмауы себебінен, бұл жоба геосаяси қиял ғана болып қалады. Ал, Ресей тарапынан Еуразиялық экономикалық Одақты құруға нақты қадамдар жасалынуда, Қытай аймаққа ауқымды инвестициялар салуда, ресейлік еуразиялық жоба және қытайлық Жібек жолы Жобасы аймақ елдерімен тарихи тұрғыдағы өзара ықпалдастыққа негізделген және Орталық Азия Ресей мен Қытайдың геосаясатының бөлігі болып табылады, ал бұл мәселе өз кезегінде американдық жобаның жүзеге асырылуына кедергі [9;363б.], деп жазады.

АҚШ тарапынан ұсынылған, Орталық Азия (Қырғызстан, Тәжікстан) – Ауғанстан – Пәкістан газ және электроэнергия көздерін тасымалдаумен байланысты жоба CASA-

1000 және Түркменстан-Ауғанстан-Пәкістан-Үндістанды қамтитын ТАПИ жобасы. Отандық зерттеуші М. Т. Лаумулин пікірінше, ТАПИ жобасы бастапқыда геосаяси қайшылықтарға толы бағыт болды. АҚШ тарапынан қолдау танытылып отырған бұл жобаның басты мақсаты – ОА елдерінен бастау алатын көлік ағымын ресейлік жобаларға балама түрінде ұсынуы және Ресей Федерациясының Орталық Азиядағы ықпалын тежеу [10]. Әрине, осы мақсаттағы жобаның іске асырылуына Ресей тарапынан геосаяси қарсылықтар жасалынуы заңды мәселе.

Сонымен қатар, Америка Құрама Штаттарының Орталық Азиядағы басты мақсаты Каспий мұнайына бақылау орнату. Дегенмен, бұл фактор да біршама қайшылықтарға толы бағыт. Біріншіден, Американың мұндай геосаяси мүддесі Қытай, Иран, Ресей тарапынан қарсылық тудыратын дүние. 2018 жылы Каспий теңізі порттарын Қазақстан арқылы Ауғанстанға американдық транзитті пайдалану мәселесі көтерілген. Осыған жауап ретінде, РФ Сыртқы істер министрі С. Лавров, Каспий порттарын пайдаланудың экономикалық және логистикалық мақсаты жоқ. Американдықтардың мақсаты Каспийде инфрақұрылымындарын дамыту, деп Ресейдің ұстанымын мәлімдеген [11]. Екіншіден, Қырғызстандағы АҚШ әскери базаларының елден кетуі және Орталық Азияның басқа да елдерінде әскери базаларының болмауы есебінен Каспий мұнайына бақылау орнату үшін аймақтағы Американың әскери әлеуетінің төмен болуы. Керісінше, Орталық Азияда Ресейдің 201-әскери базасы Тәжікстанда, 999 авиабазасы Қырғызстанда орналасқан. 2002 жылдан бастап, Ресей инженерлік, навигациялық және материалдық-техникалық қамтамасыз ету жүйелері қамтылған Каспий әскери-теңізі құрылысын жүргізіп келеді. 2018 жылы 2 сәуір күні Ресей қорғаныс министрі С. Шойгу ресми түрде Каспий флотилиясы Астрахань қаласынан Дағыстанның Каспийск қаласына негізделетінін мәлімдеді.

2018 жылдан бастап Орталық Азиядағы «Жаңа Жібек жолы» жобасын бірнеше бағыттар бойынша жаңа форматтағы стратегиялармен жалғастыруға талпыныс жасады. Атап айтқанда, 2015 жылы бастама ретінде көтерілген С5+1 форматын, 2018 жылы Майк Помпеоның Қазақстан мен Өзбекстанға ресми сапарында қайта көтеруін, 2018

жылы АҚШ «2020-2025 жылдарға арналған Орталық Азиядағы АҚШ Стратегияларын» жариялауын осының дәлелі ретінде қарастырамыз.

Алайда, Орталық Азия және Кавказ Институтының төрағасы, американдық зерттеуші Фредерик Старр «CABAR.asia» платформасына берілген сұқбатында, Америка Құрама Штаттарының Орталық Азияға қатысты 2020-2025 жылдарға арналған стратегиясы, Ресей Федерациясы мен Украина арасындағы қақтығыстан кейін қазіргі жағдайға бара бар емес стратегия болып қалды, ендігі кезекте қайтадан қарастырып, заманауи шынайылықтарға сәйкес келетін жаңа стратегияны ойластыру қажет, деген тұжырымдар жасайды [12]. Яғни, Америка Құрама Штаттарының Орталық Азиядағы «Үлкен ойыннан» жақын болашақта бас тарта қоймайтындығын айқындап отыр.

Дегенмен, АҚШ ұсынған «Жаңа Жібек Жолының» басымдықтарынан гөрі, олқы тұстары көп болып отыр. Жете зерттелмей, асығыс ұсынылған жобаның болашақта жүзеге асу мүмкіндігі аса жоғары еместігін байқаймыз және Американдық бастаманың қытайлық мегажобаға бәсекелес бола алмасы анық болып отыр.

Қытай Халық Республикасы ұсынып отырған «Бір белдеу бір жол» бағдарламасы, Қытайды, Орталық Азияны, Ресей және Еуропаны, Парсы Шығанағын, Тынық мұхит, Үнді мұхиттарын жалғастыратын және сауда, инфрақұрылым, капитал, мәдени байланыстарды көздеген геосаяси жоба. Төмендегі 3 кестеде берілген алты экономикалық дәліздерді қамтитын «Бір белдеу бір жол» Жобасының географиялық, саяси, экономикалық, мәдени-рухани, модернизациялық маңызы жоғары.

Кесте 3. «Бір белдеу бір жол» жобасының құрлықтық экономикалық дәліздері

Қытай-Пәкістан экономикалық дәлізі	Бангладеш-Қытай-Үндістан-Мьянма экономикалық дәлізі	Қытай-Орталық Азия-Батыс Азия экономикалық дәлізі	Қытай-Үндіқытай экономикалық дәлізі	Қытай-Монғолия-Ресей экономикалық дәлізі	Жаңа Еуразиялық құрлықтық жол
Пәкістан	Бангладеш	Иран	Камбоджа	Монғолия	Беларус
	Үндістан	Қазақстан	Лаос	Ресей	Чехия Республикасы
	Мьянма	Қырғызстан	Малайзия		Қазақстан
		Тәжікстан	Мьянма		Польша
		Түркия	Тайланд		Ресей
		Түркменстан	Вьетнам		Германия
		Өзбекстан			

Жобаға мүше 139 елдерді және Еуразия, Таяу Шығыс, Африканың жүздеген елдерін, экономикалық-өнеркәсіптік және геосаяси ынтымақтастыққа шақыратын, автомобиль жолдары, телекоммуникация, энергетикалық құбырлар, темір жол желілерін құрайтын «Бір белдеу, бір жол» Жобасына құйылған инвестиция 1,3 триллион АҚШ долларын құрайды. Қазіргі таңда «Бір белдеу, бір жол» аясында жүздеген елдерді қамтитын 3,7 трлн АҚШ долларын құрайтын 2600 Жобасы іске асырылып отыр [13; 62 б.].

XXI ғасырдағы ірі инфрақұрылымдық жоба ретіндегі «Бір белдеу, бір жол» АҚШ үшін ірі геэкономикалық және геостратегиялық проблема болып

табылады. 2021 жылы Америка Сенатында «Стратегиялық бәсекелестік туралы Заң» Жобасында Қытай әлемдік тәртіпке төнген қауіп ретінде қарастырылып, АҚШ осы стратегиялық бәсекелестікке тікелей қатысуы тиіс. Сонымен қатар, Қытай басқа да елдерге өзінің социалистік даму жолына түсуге шақырып отыр, ал бұл өз кезегінде демократиялық даму жолына төнетін қауіп деп тұжырымдалады[14]. Сонымен қатар, Байден әкімшілігінің G7 шеңберінде «Бір белдеу бір жол» Жобасына бәсеке және балама ретінде «Build Back Better World (B3W)» ұсынуын да, АҚШ Қытай Жобасын тежеуге бағытталған геостратегиясының элементі ретінде қарастыруға болады.

Орталық Азия халықаралық көлік дәліздерінің дамуына кедергі болып табылатын, АҚШ басты геосаяси мақсаттарының аясына Иранға қатысты төмендегідей факторлар кіреді:

1. Иранға геосаяси тежеу қою.

2. Тегеранның жобасы «Иран-Пәкістан-Үндістан» Шығысқа бағытталған газ құбырына жол бермеу.

3. Иран экспортына тежеу қою.

Бұл жердегі басты мақсат – Иранның халықаралық оқшаулануынан шығуына жол бермеу және негізгі көлік дәліздерін Иранмен байланыстыруды тежеу. АҚШ алаңдаушылығын Қытайдың «Бір белдеу бір жол» жобасын дамыту аясында, Қытай-Ресей-Иран геосаяси альянсының туындап кету қаупі туғызады. Зб. Бжезинский пікірі бойынша, Америка үшін ең қауіпті жағдай Қытай, Ресей және Иранның қатысуымен коалицияның құрылуы, сондықтан Америка оның алдына үшін ол өзінің барлық геосаяси күштерін көрсетуі керек, деп санайды [15; 89 б.]. Қазіргі таңда, Қытай тарапынан ұсынылып отырған Жоба негізінде Қытай-Ресей-Иранның қатысуымен көлік дәліздерін дамыту мәселесі қарастырылып отыр. Осы бағыт бойынша, Қытай тарапынан Орталық Азиядағы жүргізіліп отырған геостратегиялық аймақтық саясаттың нәтижесі ретінде, 2021 жылы 16-17 қыркүйекте Душанбеде өткізілген ШЫҰ саммитінде ұйым мүшелері Иранның ШЫҰ мүшелікке өтуіне қолдау көрсетті. Яғни, ШЫҰ болашақта Таяу Шығыспен тығыз саяси-экономикалық ынтымақтастық орнатуға деген мүдделілігін білдіреді. Әрине бұл Американың қарсылығын тудыруы сөзсіз.

Қазіргі таңда Ресей-Украин қақтығысына Американың саяси қатысуына қарамастан, Қытайдың «Бір белдеу бір жол» бастамасы АҚШ назарынан шықпай отыр. Осы орайда, АҚШ Мемлекеттік хатшысы Энтони Блинкен, «Украинадағы соғыс Американың стратегиялық басымдықтарын өзгертпейді. Қазіргі таңдағы либералдық әлемдік тәртіптің басты қатері Ресей емес, Қытай болып табылады», деп мәлімдеуі аталмыш геосаяси қайшылықтарды тереңдете берері сөзсіз [16].

Қазіргі таңдағы Англосаксондық геосаясат үшін Ресей қысқа мерзімдегі геосаяси қауіптер қатарына кіргізілсе, Қытай болашақ жүзжылдықтағы геэкономикалық жүйелі бәсекелес ретінде қарастырылады. Зерттеушілердің пікірінше, Ресейдің Еуразиялық Одағы шектеулі экономикалық

ұйым болып табылса, Қытайдың «Бір белдеу бір жол» бастамасы жаһандық форматтағы, дүниежүзіне конфуциандық рухани құндылықтар мен қытайлық норма мен стандарттарды енгізетін Жоба [17].

Мақалада қарастырылып отырған Америка Құрама Штаттары мен Қытай Халық Республикасы арасындағы геосаяси қайшылықтар Орталық Азия елдері мемлекеттерінің ұлттық қауіпсіздігіне және саяси тұрақтылығына үлкен сынақ тудыруы ықтимал мәселе.

Біріншіден, Америка Құрама Штаттары тарапынан ұсынылып отырған Ауғанстан мен ОА елдерін интеграциялауға жетелейтін «Үлкен Орталық Азия» геосаяси жобасының қаупі жоғары. Егер «Үлкен Орталық Азия» геосаяси жобасы іске асқан жағдайда, тәжік-ауған шекарасы жойылып, сыртқы күштердің арандатушылық және сепаратистік саясаты арқылы Ауғанстан сияқты Орталық Азия елдері де этникалық белгілері бойынша ыдырап, бірнеше кішігірім мемлекеттерге айналуы мүмкін.

Орталық Азия аймағына АҚШ ұсынған жобаның қаупі ақпараттық қауіптерге де байланысты. Олардың ішінде төмендегі әдістерді айрықшалауға болады:

– адам құқығын сақтау және сөз бостандығын қамтамасыз етуді желеу етіп, АҚШ Орталық Азия мемлекеттерінің ішкі ісіне араласуы;

– түрлі түсті революцияларды ұйымдастыру технологиялары;

– ақпараттық кеңістікте кері ақпараттық кампанияларды ұйымдастыру;

– экономикалық санкцияларды қолдану;

– интернет желісі арқылы аймақ тұрғындарында синофобиялық көзқарастарды ояту;

– «Ұйғыр мәселесін» ушықтыру;

– Орталық Азия елдерінде қарсылық қозғалыстарын ұйымдастыру;

– Джозеф Най ұсынған «Жұмсақ күш» стратегиясын қолдану;

– Стивен Манн және Джин Шарп ұсынған «Басқарылатын хаос» стратегиясын қолдану түріндегі қауіптер.

Екіншіден, 2022 жылы 7 қаңтарда Мемлекет басшысы Қ. Тоқаевқа жолдауында Си Цзиньпин «Қытай, Қазақстанның тұрақтылығы мен қауіпсіздігіне қауіп төндіретін және түрлі түсті революцияларға итермелейтін барлық күштерге қарсы» [18], деп тұжырымдауынан, 2022 жылы қаңтар оқиғасын сыртқы күштердің

арнайы бағытталған халықаралық-саяси технологиялардың негізінде басқарылатын, күш қолданбау түрінде мемлекеттік төңкеріс жасап, саяси режимді ауыстыру тәсілі ретінде қарастырсақ, бұл мәселенің аясынан да Қытай-АҚШ-Ресей геосаяси мүдделерінің қақтығысын аңғаруға болады. Ең басты мәселе – мұндай қақтығыстар, шетел гуманитарлық интервенциясын тудыруы және осы арқылы мемлекеттердің ішкі саяси үдерістеріне мүдделі тараптардың белсенді араласуын тудыруымен ерекшеленеді. Сыртқы күштердің мүдделерін экономикалық пайда және табиғи қорларға бақылау жасауға деген ұмтылыс айқындайды. «Түрлі түсті» революциялар нәтижесінде, демократияны сырттан тану арқылы халықтың менталитетіне жат өзге құндылықтарды орнату көзделеді. Жекелеген мемлекеттердің әлеуметтік-экономикалық және саяси проблемаларын шешу атты желеумен, ұлттық режимдерді құлатып, елдің табиғи қорларына шексіз қол жеткізуге деген ұмтылыс, түрлі-түсті революциялардың негізгі бағыты.

Үшіншіден, Украинадағы қақтығыстарға байланысты Ресейге салынып отырған экономикалық-саяси санкциялардың салдары Орталық Азия елдері үшін күрделі проблемаларды туындап отыр. Валютаның құнсыздануы, жұмыссыздық, инфляция, Қазақстан тауарларының Ресей арқылы өтуі елдегі саяси-экономикалық проблемалардың алғышарты болып табылады. Украинадағы қайшылықтар Каспий құбыр консорциумының әлеуетін төмендетуі, Қазақстанның экономикалық қауіпсіздігінің негізгі қатері болып табылады. Мысалы, 2022

жылы наурыз айында Новороссийск маңында мұнайды КҚК арқылы жөнелту техникалық себептерге байланысты тоқтатылса, шілде айында Новороссийск сотының шешімімен мүлдем тоқтатылды. Соңдықтан, КҚК балама жол іздестіру уақыт талабынан туындаған мәселелер қатарына кіреді.

Төртіншіден, сыртқы және ішкі қатерлерге қарсы тұру үшін аймақтық интеграцияны дамыту маңызды мәселе. Себебі, АҚШ әскері Ауғанстаннан шығарылуына байланысты, Орталық Азия аумағына жақын жерде қаруланған, экономикалық дамуы төмен, саяси қайшылықтарға толы мемлекеттің жақын орналасуы, аймақ қауіпсіздігіне, халықаралық көлік дәліздеріне төнетін қатерлердің бастысы. Ауғанстанға байланысты әлі күнге дейін Орталық Азия елдерінің ұстанымы қалыптасқан жоқ. Негізгі аймақ қауіпсіздігінің басты кепілі Ресей Федерациясы болып келгенімен, Украинамен соғысты Ресейдің жағдайы қиындаса, аймақтың қауіпсіздігін қамтамасыз ету үлкен проблемаға айналары сөзсіз.

Бесіншіден, Вашингтондық «Center for Global Development» аналитикалық зерттеуінде «Бір белдеу бір жол» бастамасы аясында, Орталық Азия елдерінің Қытайға сыртқы қарыздарының өсуі де экономикалық тәуелділікті тудыратын қатер деп тұжырымдалады [19]. 2018 жылы АҚШ бұрынғы вице-президенті Майк Пенс Қытайды «қарыз қақпанының дипломатиясын» ұстанады деп айыптауын, АҚШ-Қытай геосаяси бәсекелестен туындаған фактор деп санаған күннің өзінде, Орталық Азия елдерінің Қытай алдындағы қарызы төмендегі 4 кестеде көрсетілген.

Кесте 4. Орталық Азия елдерінің Қытайға қарызы [20]

Мемлекет	Қазақстан	Өзбекстан	Қырғызстан	Тәжікстан
Қытайға қарызы	9,0 млрд долл	4,2 млрд долл.	1,77 млрд долл	1,1 млрд долл
Жалпы мем. қарызының ішіндегі Қытайдың үлесі	5,45%	16,7%	42,5%	35%

Кестедегі мәліметтер арқылы, Қазақстан Республикасының сыртқы қарызындағы Қытайға деген қарыз 5,45% ғана құрайтындығын аңғарамыз. Бұл жердегі қауіп Тәжікстан және Қырғызстан елдеріне қатысты туындайды. Яғни, Қытайдан қарыз

мәселесі Қазақстан үшін басты мәселе болып табылмайтындығын аңғарамыз. Дегенмен, Ұлттық суверенитетке, елдің аумақтық тұтастығына қатер төндіретін мәселенің бірі Қазақстанның сыртқы қарызына келетін болсақ Ұлттық банк мәліметтері бойынша

2021 жылдың 1 қаңтарында \$163,4 млрд, яғни ЖІӨ 96,2%, 2022 жылдың 1 шілдесінде \$164,2 млрд [21] құрайды.

Алтыншыдан, Энергоқорларды өндіру және тасымалдау бойынша Қазақстан Республикасының шетелдік компанияларына тәуелділігі қауіпсіздіктің басты қатері. Қазақстан мұнай өндіру және тасымалдауда

шетел компанияларының үлесі жоғары екендігі мәлім. Төмендегі кестеде, Тенгиз, Қарашығанақ, Қашаған мұнай кен орындарындағы Тенгиз Шевройл Оперейтинг (ТШО), Карачаганак Петролеум Оперейтинг (КПО) и Норт Каспиан Оперейтинг Компани Б.В. (НКОК), шетелдік компаниялардың үлесі көрсетілген.

Кесте 5. Қазақстандағы мұнай өндірісіндегі шетел компанияларының үлесі [22]

	Chevron (АҚШ)	Exxon Mobil (АҚШ)	ҚазМұнайГаз (ҚР)	ЛукАрко (РФ/АҚШ)	Eni (Италия)	Total (Франция)	CNPC (Қытай)	Shell (Англия)	Inpex (Жапония)
ТШО	50%	25%	20%	5%					
НКОК		16,8% ¹	16,88%		16,81%	16,81%	8,33%	16,81%	7,56%
КПО	18%		10%		29,25%			29,25%	

Кестеге талдау жасау негізінде, Қазақстандық мұнай кен орындары негізінен Батыс елдерінің компанияларына тиесілі екендігін аңғарамыз. Бұл, мақаламызда қарастырылып отырған мәселенің аясындағы болашақта Орталық Азия арқылы өтетін халықаралық көлік дәліздері үшін Қытай және Англосаксондық геосаясаттың тоғысуының қауіпін көрсетеді. отандық зерттеушілердің пікірінше, «Біздің еліміз үшін инфрақұрылымдық жоба мемлекеттік бағдарламаның бөлігі болып табылуы маңызды. Оны жекелеген корпорациялар және компаниялардың қарамағына өткізу аса қауіпті. Каспий жағалауындағы мемлекеттер тарапынан жобаның аймақ экономикасына тигізетін ықпалымен қатар, жаһандық экономикаға ықпалын да ескере отыра, барлық қауіп-қатерлер және тәуекелдерді талдаудан өткізіп, инвесторларды іздестіру және жобаны бастауға кірісуге болады» [23; 50 б.].

Қорытынды

Әлемдік дамудың қазіргі тенденциялары геэкономиканың геосаясаттан басым болуын көрсетеді, өйткені Халықаралық экономикалық кеңістікке интеграцияланудан

туындайтын ықтимал экономикалық пайдаға байланысты мемлекеттердің мүдделері барған сайын айқын көрініс беруде. Орталық Азия мемлекеттері үшін ең маңыздысы, халықаралық көлік дәліздеріне қатысты жобаларды жүзеге асыру үшін ірі шетелдік қарыз алу елдердің экономикалық тәуелсіздігін жоғалту ықтималдығымен шектесетін тәуекелдермен байланысты деп санаймыз. АҚШ, ҚХР бірлесіп жобаларды іске асыру ОА елдері үшін оң нәтижелермен қатар ұзақ мерзімді теріс қаржылық-экономикалық салдарға да ие. Олардың жиынтық теріс әсері терең қаржылық дағдарысқа ұшыратуы мүмкін.

Орталық Азия елдерінің, оның ішінде Қазақстан Республикасының көлік коммуникацияларын дамыту саласындағы саясатының стратегиялық мақсаты – халықаралық қауымдастық мүшелерімен көпжақты экономикалық ынтымақтастықты дамыту болып табылады. Дегенмен, заманауи геосаяси жағдайға сай көлік саясатын қалыптастыру барысында аймақ елдерінің ұлттық қауіпсіздігін, ұлттық саясатын барлық мәселелерден жоғары қою қажет. Сондықтан, геосаяси және геээкономикалық жағдайға қатысты бара бар саясат әзірленуі керек.

Әдебиеттер тізімі

1. Terrorism and International Transport: Towards Risk-based Security Policy. Roundtable Report. 2009. Available at: <http://www.itf-oecd.org/sites/default/files/docs/09rt144.pdf> (accessed 17.09.2022)
2. Felix Heiduk Asian Geopolitics and the US – China Rivalry / F. Heiduk. – London: Routledge, 2021. – 254 p.
3. Laruelle M., Peyrouse S. The Chinese Question in Central Asia. Domestic Order, Social Change and the Chinese Factor. – London: C. Hurst & Co., 2012. – 271 p.
4. Levine I. US Policies in Central Asia / I. Levine – New York, London: Taylor and Francis, 2016. – 256 p.
5. Скалепов А.Н., Лагуткин Н.В. Среднеазиатский регион на перекрестке геополитических стратегий. [Электронный ресурс] - 2022. – URL: <https://vm.ric.mil.ru/Stati/item/378922/> (дата обращения 25.10.2022).
6. Аристова Л.Б., Семенова Н.К. Россия и Китай в Евразии: транспортные измерения безопасности. – Москва: ИВ РАН, 2019. – 69 с.
7. The Global Risks Report 2022, 17th Edition, is published by the World Economic Forum. 2022. Available at: https://www3.weforum.org/docs/WEF_The_Global_Risks_Report_2022.pdf (accessed 10.11.2022).
8. Cohen, Raphael S., Eugeniu Han, and Ashley L. Rhoades, Geopolitical Trends and the Future of Warfare: The Changing Global Environment and Its Implications for the U.S. Air Force. 2020. Available at: https://www.rand.org/pubs/research_reports/RR2849z2.html. (accessed 12.11.2022).
9. Laruelle M The US Silk Road: geopolitical imaginary or the repackaging of strategic interests?// Eurasian Geography and Economics. – 2015. – Vol. 56. – Issue 4. – P. 360-375.
10. Лаумудин М.Т. Современный Туркменистан в поисках выхода из транспортно-коммуникационной ловушки. [Электрон. ресурс]. - 2018 – URL: <https://isca.kz/ru/analytics-ru/3218> (дата обращения 15.11.2022).
11. Россия против транзита американских грузов из Азербайджана в Казахстан [Электрон. ресурс]. – 2018. – URL: https://musavat.com/ru/news/rossiya-protiv-tranzita-amerikanskih-gruzov-iz-azerbajdzhana-v-kazahstan_533832.html (дата обращения 25.11.2022).
12. Какой должна быть стратегия США в Центральной Азии? Интервью с Фредериком Старром. – Central Asian Bureau for Analytical Reporting. [Электрон.ресурс]. – 2022. – URL: <https://cabar.asia/ru/kakoj-dolzha-byt-strategiya-ssha-v-tsentralnoj-azii-intervyu-s-frederikom-starrom> (дата обращения 15.11.2022).
13. Sarwar A. Kashmeri China's Grand Strategy: Weaving a New Silk Road to Global Primacy. – California: Praeger, 2019. – 171 p.
14. Strategic Competition Act 2021. Available at: <https://www.foreign.senate.gov/imo/media/doc/DAV21598%20-%20Strategic%20Competition%20Act%20of%202021.pdf> (accessed 27.10.2022).
15. Бжезинский З. Великая шахматная доска: [Господство Америки и его геостратегические императивы: Пер. с англ.]. – Москва: Международные отношения, 1998. – 254 с.
16. The Administration's Approach to the People's Republic of China Speech Antony J. Blinken, Secretary of State, may 26, 2022. Available at: <https://www.state.gov/the-administrations-approach-to-the-peoples-republic-of-china/> (accessed 27.10.2022)
17. Jacopo Maria Pepe Eurasia: Playing Field or Battle Field? German Council on Foreign Relations. 2019. Available at: https://dgap.org/sites/default/files/article_pdfs/dgap_analysis_nr2-nov2019_eurasia.pdf (accessed 28.10.2022).
18. Си Цзиньпин: Китай против внешних сил, подстрекающих к цветной революции в Казахстане. [Электрон. ресурс]. – 2022. – URL: <https://tass.ru/mezhdunarodnaya-panorama/13370261>.
19. John Hurley, Scott Morris, and Gailyn Portelance Examining the Debt Implications of the Belt and Road Initiative from a Policy Perspective //Center for Global Development. 2019. Available at: <https://www.cgdev.org/sites/default/files/examining-debt-implications-belt-and-road-initiative-policy-perspective.pdf> (accessed 17.11.2022).
20. Gretsky S China's Debt-Trap Diplomacy and Central Asia // Eurasia Daily Monitor. 2022. Available at: <https://jamestown.org/program/chinas-debt-trap-diplomacy-and-central-asia/> (accessed 20.11.2022).
21. Ұлттық банк мәліметтері «Сыртқы борыш». [Электрон. ресурс]. – 2022. – URL: <https://www.nationalbank.kz/ru/news/vneshniy-dolg> (қарастырылған күн 21.11.2022)
22. Жизнь в долг: на сколько страны Центральной Азии зависимы от кредитов? [Электрон. ресурс]. – 2022. – URL: <https://cronos.asia/news/zhizn-v-dolg-na-skolko-strany-centralnoj-azii-zavisimy-ot-kreditov> (дата обращения 21.11.2022).

23. Турекулова Ж., Есіркепова Г. Жаңа Суэц каналы құрылысының тарихи алғышарттары және саяси – экономикалық маңызы // Л.Гумилев атындағы ЕҰУ Хабаршысы. Саяси ғылымдар. Аймақтану. Шығыстану. Түркітану сериясы. – 2021. – №1 (134). – Б.43-53. doi:10.32523/2616-7255-2020-131-2-77-84.

С.М. Туркеева, А.К. Избаиров

Казахский национальный педагогический университет имени Абая, Алматы, Казахстан

Геополитическое соперничество Америки и Китая за транспортные коридоры в Центральной Азии и проблемы региональной безопасности

Аннотация. Поэтапное развитие международных транспортных коридоров является ядром политического, экономического, интеграционного, модернизационного, духовного и культурного развития всех стран современности. Транспортная отрасль, являющаяся эффективным средством перевозки грузов, становится важным звеном мировой экономики и главным инструментом процесса глобализации. В связи с этим рассмотрение аспектов развития международных транспортных коридоров является важной и актуальной проблемой для исследования. Помимо выполнения роли геополитически важного звена мира Центральноазиатский регион становится центром пересечения международных транспортных коридоров. Немаловажным фактором влияния на национальную и региональную безопасность является геополитическое соперничество основных акторов мировой политики в Центральной Азии. Данная тенденция связана с огромными запасами нефти и газа, урана, а также важного стратегического положения региона как связывающего моста рынков Европы и Азии. Конфликты, возникающие из-за стремления основных акторов мировой политики установить контроль над международными транспортными коридорами, выводят на повестку дня проблему безопасности региона, через который проходят международные транспортные коридоры. Главной задачей в эпоху глобализации для государств Центральной Азии, расположенных вдоль «Великого Шелкового пути», является обеспечение региональной безопасности, в том числе национальной безопасности. В данной научной статье рассматривается влияние международных транспортных коридоров на региональную безопасность Центральной Азии, анализируются геополитические проблемы транспортных коридоров, роль транспортных проектов по возрождению Шелкового пути, инициируемых Соединенными Штатами Америки и Китайской Народной Республикой и влияние геополитического соперничества двух стран на региональную безопасность Центральной Азии.

Ключевые слова: Международные транспортные коридоры, геополитика, Центральная Азия, региональная безопасность, национальная безопасность, политико-экономическое развитие, угрозы.

S.M. Turkeeva, A.K. Izbaïrov

Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan

Geopolitical rivalry between the USA and China for transport corridors in Central Asia and problems of regional security

Abstract. The gradual development of international transport corridors is the core of the political, economic, integration, modernization, spiritual, and cultural development of all countries of modernity. The transport industry, which is an effective means of transporting goods, is becoming an essential link in the world economy and the main instrument of the globalization process. In this regard, consideration of aspects of the development of international transport corridors is a vital and high-priority problem for research. In addition to playing the role of a geopolitically important link in the world, the Central Asian region is becoming the center of the intersection of international transport corridors. A crucial factor influencing national and regional security is the geopolitical rivalry of the key actors of world politics in Central Asia. This trend is associated with the huge reserves of oil and gas, uranium, as well as the significance of the strategic position of the region as a linkage between the markets of Europe and Asia. Conflicts arising from the desire of the leading actors of world politics to establish control over international transport corridors bring to the agenda the problem of the security of the region through which these corridors pass. The primary task in the era of globalization for the states of Central Asia located along the

“Great Silk Road” is to ensure regional security, including the national one. This scientific article considers the influence of the “international transport corridors” factor on the regional security of Central Asia, analyzes the geopolitical problems of transport corridors, the role of transport projects for the revival of the Silk Road initiated by the United States of America and the People’s Republic of China, and the impact of geopolitical rivalry between the two countries on the regional security of Central Asia.

Keywords: International transport corridors, geopolitics, Central Asia, regional security, national security, political and economic development, threats.

References

1. Terrorism and International Transport: Towards Risk-based Security Policy. Roundtable Report. 2009. Available at: <http://www.itf-oecd.org/sites/default/files/docs/09rt144.pdf> (accessed 17.09.2022)
2. Felix Heiduk Asian Geopolitics and the US – China Rivalry. (Routledge, London, 2021, 254 p.).
3. Laruelle M., Peyrouse S. The Chinese Question in Central Asia. Domestic Order, Social Change and the Chinese Factor. (C. Hurst & Co, London, 2012, 271 p.).
4. Levine I. US Policies in Central Asia. (Taylor and Francis, London, 2016, 256 p.).
5. Skalepov A.N., Lagutkin N.V. Sredneaziatskij region na perekrestke geopoliticheskikh strategij [Central Asian region at the crossroads of geopolitical strategies], Voennaya mysl' [military thought], 2022. Available at: <https://vm.ric.mil.ru/Stati/item/378922/> [in Russian] (accessed 25.10.2022)
6. Aristova L.B., Semenova N.K. Rossiya i Kitaj v Evrazii: transportnye izmereniya bezopasnosti [Russia and China in Eurasia: transport dimensions of security] (Institute of Oriental Studies, Moscow, 2019, 69 p.) [in Russian].
7. The Global Risks Report 2022, 17th Edition, is published by the World Economic Forum. 2022 Available at: https://www3.weforum.org/docs/WEF_The_Global_Risks_Report_2022.pdf (accessed 10.11.2022).
8. Cohen, Raphael S., Eugeniu Han, and Ashley L. Rhoades, Geopolitical Trends and the Future of Warfare: The Changing Global Environment and Its Implications for the U.S. Air Force. 2020. Available at: https://www.rand.org/pubs/research_reports/RR2849z2.html. (accessed 12.11.2022).
9. Laruelle M. The US Silk Road: geopolitical imaginary or the repackaging of strategic interests? Eurasian Geography and Economics, 56 (4), 360-375, (2015).
10. Laumulin M.T. Sovremennyy Turkmenistan v poiskah vyhoda iz transportno-kommunikacionnoj lovushki. [Modern Turkmenistan in search of a way out of the transport and communication trap] 2018. Available at: <https://isca.kz/ru/analytics-ru/3218> [in Russian] (accessed 15.11.2022).
11. Rossiya protiv tranzita amerikanskikh gruzov iz Azerbajdzhana v Kazahstan. [Russia is against the transit of American cargo from Azerbaijan to Kazakhstan]. 2018. Available at: https://musavat.com/ru/news/rossiya-protiv-tranzita-amerikanskikh-gruzov-iz-azerbajdzhana-v-kazahstan_533832.html [in Russian] (accessed 25.11.2022).
12. Kakoj dolzhna byt' strategiya SSHA v Central'noj Azii? Interv'y u s Frederikom Starrom. [What Should be the Next U.S. Strategy for Central Asia? An Interview with Frederick Starr]. 2022. Available at: <https://cabar.asia/ru/kakoj-dolzhna-byt-strategiya-ssha-v-tsentralnoj-azii-intervyu-s-frederikom-starr> [in Russian] (accessed 15.11.2022).
13. Sarwar A. Kashmeri China's Grand Strategy: Weaving a New Silk Road to Global Primacy. (California, Praeger, 2019, 171 p.).
14. Strategic Competition Act 2021. Available at: <https://www.foreign.senate.gov/imo/media/doc/DAV21598%20-%20Strategic%20Competition%20Act%20of%202021.pdf> (accessed 27.10.2022).
15. Bzhezinskij Z. Velikaya shahmatnaya doska [The Grand Chessboard] (International Relations, Moscow, 1998) [in Russian].
16. The Administration's Approach to the People's Republic of China Speech Antony J. Blinken, Secretary of State, may 26, 2022. Available at: <https://www.state.gov/the-administrations-approach-to-the-peoples-republic-of-china/> (accessed 27.10.2022).
17. Jacopo Maria Pepe Eurasia: Playing Field or Battle Field? German Council on Foreign Relations. 2019. Available at: https://dgap.org/sites/default/files/article_pdfs/dgap_analysis_nr2-nov2019_eurasia.pdf (accessed 28.10.2022).
18. Si Czin'pin: Kitaj protiv vneshnih sil, podstrekayushchih k cvetnoj revolyucii v Kazahstane [China opposes outside forces fanning 'colour revolution' in Kazakhstan]. 2022. Available at: <https://tass.ru/mezhdunarodnaya-panorama/13370261> [in Russian] (accessed 28.10.2022).

19. John Hurley, Scott Morris, and Gailyn Portelance Examining the Debt Implications of the Belt and Road Initiative from a Policy Perspective // Center for Global Development. 2019. <https://www.cgdev.org/sites/default/files/examining-debt-implications-belt-and-road-initiative-policy-perspective.pdf> (accessed 17.11.2022).

20. Gretskey S China's Debt-Trap Diplomacy and Central Asia // Eurasia Daily Monitor. 2022. Available at: <https://jamestown.org/program/chinas-debt-trap-diplomacy-and-central-asia/> (accessed 20.11.2022).

21. Ultyk bank malimetteri «Syrtky borysh». [National Bank of Kazakhstan. External Debt] 2022. Available at: <https://www.nationalbank.kz/ru/news/vneshniy-dolg> [in Kazakh] (accessed 21.11.2022).

22. Zhizn' v dolg: na skol'ko strany Central'noj Azii zavisimy ot kreditov? [Living in debt: how dependent are the countries of Central Asia on loans?]. 2022. Available at: <https://cronos.asia/news/zhizn-v-dolg-na-skolko-strany-centralnoj-azii-zavisimy-ot-kreditov> [in Russian] (accessed 21.11.2022).

23. Turekulova ZH., Esirkepova G. Zhana Suec kanaly kurylysynyn tarihi algyshtararty zhane sayasi – ekonomikalyk manyzy [Historical preconditions for the construction of the new Suez Canal and its political and economic significance] L.Gumilev atyndagy EUU Habarshysy [Bulletin of L.N. Gumilyov Eurasian National University]. 1 (134), 43-53 (2021). [in Kazakh].

Авторлар туралы мәлімет:

Туркеева Сауле Мырзахановна – Саясаттану білім беру бағдарламасының докторанты Абай атындағы Қазақ Ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан.

Избаиров Асылбек Каримович – тарих ғылымдарының докторы, саясаттану және әлеуметтік-философиялық пәндер кафедрасының профессоры, Абай атындағы Қазақ Ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан.

Туркеева Сауле Мырзахановна – докторант образовательной программы «Политология», Казахский национальный педагогический университет им. Абая, Алматы, Казахстан.

Избаиров Асылбек Каримович – доктор исторических наук, профессор кафедры политологии и социально-политических дисциплин, Казахский национальный педагогический университет им. Абая, Алматы, Казахстан.

Turkeeva Saule – Ph.D. student in Political Sciences, Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan.

Izbairov Asylbek – Ph.D. of Historical Sciences, Professor of Department of Political Science and Social and Philosophical Disciplines, Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan.

Д.М. Салимов

Северный (Арктический) федеральный университет имени М.В. Ломоносова,
Архангельск, Россия
(E-mail: dilov.salim@mail.ru)

СМИ в поддержании мира как легитимного порядка в Таджикистане

Аннотация. В статье рассматривается значимость СМИ в контексте реализации политики поддержания мира как легитимного порядка в современном Таджикистане. Выявляются коммуникационные факторы устойчивости политики поддержания мира как легитимного порядка, выступающего одновременно основой стабильности действующего политического режима в условиях политико-идеологического противостояния до и после гражданской войны. Описывается плюрализм интерпретации мира как легитимного порядка. Этот аспект рассматривается в сравнительном ключе в контексте анализа трудов таджикских и западных исследователей. Автор приходит к выводу о том, что в постконфликтном Таджикистане важным фактором становится обоснованность политики режима, чья устойчивость предлагает наличие механизмов информационного воздействия власти на общество и модели политического позиционирования СМИ. Одним из вероятных результатов этой модели считалось сужение пространства для публичного оспаривания, что, в свою очередь, значительно осложняло задачу механизмов обеспечения обоснованности политики режима. Наличие подобной медийной стратегии в стране привело, с одной стороны, к изменению политического позиционирования СМИ, с другой, – к применению властью всех благоприятных возможностей решения существующих проблем, примером которых является формирование политики поддержания мира как легитимного порядка в постконфликтный период.

Ключевые слова: легитимный порядок, мир как легитимный порядок, СМИ, власть, Таджикистан, политическое оспаривание, политический дискурс, мир, миротворчество.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-6887/2023-143-2-114-128>

Поступила: 17.02. 2023 / Одобрена к опубликованию: 04.04.2023

Введение

Вектор развития среднеазиатских стран демонстрирует, что стабильность политических режимов во многом определяется установленным легитимным порядком. Примеры развития политической ситуации в Афганистане демонстрируют стремление поддержания общественного и легитимного порядка при отсутствии

разработанного и отлаженного механизма управления социумом, что зачастую приводит к негативным результатам и смене власти. Аналогичная ситуация произошла в постсоветском Таджикистане, когда отсутствие общественного легитимного порядка на фоне развития антиправительственных движений привело не только к смене власти, но и к вооруженным действиям.

Нестабильность и внутренние политические разногласия привели к кровопролитной гражданской войне (1992–1997 гг.), которая стала самой продолжительной на постсоветском пространстве. Претендующие на власть религиозные и оппозиционные группы оказались той силой, степень отношений с которой определяла стабильность общества в целом. Для стабилизации ситуации удалось применить новую стратегию взаимоотношений и взаимопонимания между противоборствующими силами. Она выразилась в механизме поэтапного взаимодействия, завершившегося подписанием мирного соглашения, которое положило конец войне между представителями двух идеологий: светской и религиозной. Политика переговоров привела к тому, что достигнутый мир приобрел характер общественного легитимного порядка в стране для всех политических сил.

Мирное соглашение положило конец вооруженному противостоянию, однако борьба за власть и завоевание доверия общества в контексте легитимации действий продолжалась и в постконфликтный период. На этом фоне увеличилась и значимость СМИ как важного инструмента перестройки общества. Каждая из сторон – и власть, и оппозиция – стремилась использовать СМИ в своих интересах. Эффекты этого политико-идеологического противостояния ярко отразились в политической плюрализации СМИ и их стремлении к формированию такого виртуального коммуникационного пространства, которое соответствовало бы идеологиям различных политических сил. В этом противостоянии доминирующее место заняла власть.

В рамках данной статьи предлагается раскрыть содержание понятия политики поддержания мира как легитимного порядка, определить коммуникационные факторы устойчивости этого порядка, проанализировать участие СМИ в поддержании этой политики и, таким образом, выявить противоположные интерпретации понятия мира в медийном пространстве Таджикистана.

Отправным концептуальным основанием данного исследования является научное представление о том, что динамика Таджикского государства на данном этапе своего развития во многом определяется

организацией массовых медиапотоков, обеспечивающих как легитимацию публичной политики, так и обоснованность политики действующего режима. В условиях обоснованности политики режима не остается пространства для плюрализма СМИ или публичного дискурса требований и власти, и общества в целом. Отсутствие пространства для публичного оспаривания усложняет задачу механизмов обеспечения обоснованности политики режима. Это приводит к изменению механизмов контроля над медийным пространством и применению всех благоприятных возможностей решения существующих проблем, примером которых в Таджикистане является формирование политики поддержания мира как легитимного порядка в постконфликтный период.

Методы исследования

Поставленные в рамках данной статьи цель и задачи определили выбор методов, использованных в ходе анализа исследуемого явления. Так, теория институционализма позволила определить векторы развития политических институтов в контексте их взаимоотношений и взаимодействий с обществом на основе анализа действующих законодательных актов и норм, создающих формат поведения субъектов политики как в публичном, так и в медийном пространстве. С помощью теории трансформации политической системы были изучены политические и коммуникационные факторы трансформации политической системы в целом. Основное внимание при этом было направлено на исследование функционирования СМИ в условиях трансформирующейся таджикской политической системы под влиянием как внешних, так и внутренних факторов. С помощью метода контент-анализа был выработан количественный и качественный анализ содержания сетевых и традиционных СМИ с целью выявления и измерения исследуемого явления.

Результаты и обсуждение

Мир как легитимный порядок: механизмы и институты реализации

Легитимный порядок – это совокупность правил и норм, обеспечивающих стабильность общества и выступающих одновременно механизмом регулирования

поведения субъектов политики. Устойчивость данного порядка является гарантией стабильности общества и долговечности власти [40]. Это вполне отражает позицию Д. Истона о том, что проблема построения легитимного порядка должна отвечать на вопрос о том, каким образом политическим системам выживать как в стабильном, так и меняющемся мире [5, с.95].

Легитимный порядок основан на нерациональных и рациональных мотивах, которые формируются в политологии по вопросам обоснования власти. В результате мы имеем представление о том, каким образом и какими способами правящая элита формирует эталон поведения в определенных условиях и с помощью каких рычагов воздействует на социум. Принципы легитимного порядка формируются согласно «нормативным соглашениям», обязывающим власть и общество установить отношения в соответствии с установленными общепринятыми нормами. Стабильность власти, по его мнению, зависит от того, насколько она эффективно формирует у общества убеждение, что именно данный легитимный порядок является лучшим среди всех возможных [24, с.410].

Стабильность современного общества определяется в том числе и наличием легитимного порядка. Отсюда и интерпретация легитимного порядка как порядка, базирующегося на принципах взаимоотношения и взаимопонимания двух властей: власть правящей элиты и власть общества. В таком обществе, пишет Ш. Гринфилд, граждане действуют исключительно на основе своих собственных полномочий, а на первое место выходит существующее оптимальное примирение между властью государства и властью людей [34, с.50].

Можно констатировать, что легитимный порядок представляет собой специфический механизм формирования поведения людей в обществе. Легитимный порядок представляет собой совокупность правил и норм, которые обеспечивают не только стабильность данного общества, но и выступают механизмом, регулирующим поведение социальных акторов с учетом принятых нормативных ценностей. Следует также учитывать и то, что если общественный порядок представляет собой совокупность некоторых форм, правил, принципов, на

основе которого взаимодействуют люди, то легитимный порядок – это придание этому порядку качеств, признанных со стороны участников данного порядка. Как указывает исследователь Ф. Вейганд, легитимный порядок является той специфической сферой власти, которая обеспечивает стабильность общества и власти в целом [40].

Западный и таджикский подход к интерпретации мира как легитимного порядка

Научное представление как в отечественной, так и в зарубежной литературе относительно политики поддержания мира как легитимного порядка в Таджикистане не является единообразным. В научной сфере страны мир как общественный легитимный порядок интерпретируется как достижение нынешнего режима, указывая на то, что подписание соглашения о мире стало возможным благодаря стремлению руководства страны убедить оппозицию в перспективе образования нового светского и правового государства. Можно выделить три подхода к определению мира как легитимного порядка в научной сфере современного Таджикистана.

1. *Мир как «достижение руководства страны»* [19, 25, 27, 28,]. Данная позиция проистекает из идеологии самой власти и является важной в контексте поддержания политики мира как легитимного порядка, в том числе с учетом включения в этот процесс медийных ресурсов. Отмечается, что с момента подписания мирного соглашения формально закончилось вооруженное противостояние в стране и в этом заслуга руководства страны. Мир также воспринимается как важный фактор при достижении национального единства, а это именно то, что указывает в том числе и на заслугу самого таджикского общества. Часто упоминается, что «... достижение мира на Таджикской земле стало возможным благодаря стремлению к миру нашего миролюбивого народа» [29].

2. *Мир как «результат совместной деятельности власти и оппозиции»* [20]. Отмечается, что «мирное согласие достигнуто благодаря разработанной формуле мира и плана президента Э. Рахмона и поддержке этого плана руководством оппозиции» [4]. При этом главный акцент делается на заслугах таких стран, как Россия, Иран и Афганистан, оказавших существенное

влияние на объединение руководства власти и таджикской оппозиции. Влияние стран – гарантов мира оценивается положительно [13, 16].

3. *Мир в контексте «тенчи»* (благополучие, миролюбие) [8, с.13]. Мир в таком контексте ярко отражается и в научной сфере, и в медийном пространстве. Интерпретация мира в таком значении воспринимается той частью общества / аудитории, которая является непосредственным свидетелем кровопролитной войны в стране. Особенность этой идеологии заключается в том, что она требует от общества / аудитории бдительности и сохранения мира как легитимного порядка, что взято за основу концепции мира и национального единства, хотя некоторые исследователи отмечают, что подобное позиционирование делает таджикское общество слишком осторожным в контексте его отношения к политике нынешнего режима. Что касается постконфликтного поколения, то оно воспринимает мир в таком контексте, в котором он рассматривается в учебных программах.

Противоположное позиционирование относительно понятия мира как легитимного порядка в стране можно наблюдать в зарубежной литературе. Отмечается, что по мере усиления политико-идеологического противостояния власть стремилась достичь своей цели путем манипулирования миром как легитимным порядком, что, в свою очередь, способствовало в том числе многовекторной позиции СМИ относительно мира как легитимного порядка. В анализируемой литературе можно наблюдать следующие интерпретации мира как легитимного порядка в Таджикистане:

1. *Мир как «политическая сделка между кланами»* [32, 37]. Мир в контексте подобной интерпретации приобретает неустойчивый характер, поскольку является скорее фактором обеспечения легитимации власти, чем легитимный порядок. Особенность неустойчивого мира заключается в том, что его наличие требует формирования персоналистского авторитарного режима. Это положение дает повод выдвигать гипотезу о том, что таджикское общество все еще не переходило от мира к стабильному существованию, а находится все время в состоянии заключенного мира. Мир как «политическая сделка между кланами» также воспринимается как яркий пример

компромисса в целях формирования «нестабильного гегемонистского политического режима» [41].

2. *Мир как «комплексная легитимность»* [35]. Мир как легитимный порядок в рамках данной концепции приобретает «амбивалентный характер» [33]. С одной стороны, в отличие от Афганистана, где мирные соглашения между противоборствующими сторонами не привели к стабильности страны, мир в Таджикистане оказался важным фактором легитимации власти как в обществе, так и на международной арене. Но в то же время мир оказался причиной новой политико-идеологической войны в постконфликтный период.

3. *Мир как результат давления со стороны геополитических игроков* [30, 39]. Согласно данному рассуждению, соглашение о мире между оппозицией и властью было подписано под давлением внешних сил. Сторонники данной концепции утверждают, что наличие мира не стало гарантией полноценной стабильности, а закулисная борьба с учетом консолидации недовольных или сомнительных в устойчивости мира политических сил продолжалась и в постконфликтный период. Ситуация обостряется влиянием внешних сил и представляет Таджикистан как зону столкновения геополитических игроков. В этом значении устойчивость мира как легитимного порядка зависит от влияния внешних сил, придерживающихся различных позиций по отношению к построению государства в стране.

Таким образом, мир как легитимный порядок в рамках вышеуказанных концепций приобретает двойственный характер. С одной стороны, достигнутый мир воспринимается как фактор устойчивости персоналистского авторитарного режима на фоне усиления оппозиции, агрессивных действий со стороны оставшихся недовольных политических сил и формирования соответствующих им СМИ в постконфликтный период. С другой стороны, мир как историческое достижение таджикского народа получает высокую положительную оценку прежде всего в связи с тем, что в условиях гражданской войны только мир оказался гарантией общественного легитимного порядка. В этом контексте Д. Линч пишет, что в постконфликтном Таджикистане мир оказался не только

залогом легитимации власти, но и фактором, обеспечивающим общественный порядок в стране [38].

Несмотря на многообразие концепций и идей относительно интерпретации мира в Таджикистане, неизменным остается тот факт, что достигнутый мир в стране оказался важным фактором легитимного порядка, и в этой сложной борьбе большая заслуга принадлежит СМИ. Задача таджикских СМИ в рамках этой концепции заключается не только в поддержании мира как легитимного порядка, но и в легитимации публичной политики и персонификации действующей власти в условиях политико-идеологического противостояния между сторонами, подписавшими мирный договор.

Интерпретаций мира в таджикских СМИ

Современная медийная среда Таджикистана весьма разнообразна. С одной стороны, она представлена СМИ, поддерживающими идеологию и политику существующего главы государства, с другой, – оппозиционные СМИ, представляющие интересы различных внутренних группировок и зарубежных формирований. Это, по мнению современных исследователей, естественный результат политико-идеологической борьбы за власть с учетом включения в этот процесс СМИ в контексте их применения с целью укрепления своего статуса в обществе. Как указывает профессор И.К. Усмонов, «правительство должно было дать оппозиции 30% власти в обмен на полное разоружение оппозиции. Однако как власть, так и оппозиция не были полностью готовы к такому обмену. Недовольные политические силы в правительстве были уверены, что вторжение оппозиции во власть приведет к ее ослаблению и тем самым осложнит процесс президентских и парламентских выборов. В то же время руководство ОТО хоть частично было согласно на такую сделку, но не было готово к полному разоружению всех входящих в ее состав вооруженных сил, поскольку наличие оружия считали способом достижения своих целей» [22, с.547]. Сомнение сохранилось и после подписания мирного соглашения и ярко отражалось в СМИ с обеих сторон. Разнообразные интерпретации мира в современных таджикских СМИ объясняются наличием политико-идеологического противостояния

между сторонами, подписавшими мирный договор, и функционированием в стране СМИ, соответствующих их идеологии.

Анализ материалов позволяет предположить, что в условиях сложного политико-идеологического противостояния мир как легитимный порядок интерпретируется современными таджикскими СМИ чаще всего в двух контекстах: 1) мир как окончание войны и 2) мир как перемирие.

1. *Интерпретация мира в контексте «окончание войны»* свойственна проправительственным СМИ. Мир в таком контексте также воспринимается как достижение и победа власти над врагами народа – оппозицией (исламистов). На начальном этапе постконфликтного периода мир часто представлялся СМИ как «достижение таджикского общества». Руководство страны неоднократно заявляло, что достижения мира стало возможным благодаря поддержке самого таджикского общества. Так, в 1998 году, накануне годовщины мирного соглашения президент Э. Рахмон заявил: «...достижение согласия и взаимопонимания является прежде всего проявлением мудрости самого народа Таджикистана и плодом упорных, неустанных усилий преданных сынов нации» [14]. В 2018 году А. Достиев, бывший руководитель правительственной делегации на межтаджикских переговорах, также подтвердил, что «мир в Таджикистане – это достижение не какой-то группы, а результат труда всех таджикстанцев» [14].

Согласно этой концепции, власть и оппозиция – два разных направления в политической системе страны. Однако, как показывает анализ, в постконфликтный период доминирующее место в обществе занимала светская идеология. Это объясняется наличием в их стратегии принципов демократического и правового государства, в то время как стратегия исламистов предполагала радикальный подход к решению существующих проблем. Отмечается, что подобное позиционирование таджикского общества вызвало агрессивные действия со стороны исламистов, оставшихся недовольными, что воспринималось как нарушение мирного соглашения. На фоне призывов исламистов власть стала гарантией мира, единства и стабильности общества. Закрытие ПИВТ (запрещенная партия на

территории России и Таджикистана) на фоне роста исламского радикализма в регионе, обострение ситуации на Ближнем Востоке в определенной степени укрепили мнение таджикского общества в том, что наличие оппозиции может стать причиной новой войны по афганскому образцу. Сохранению этой идеологии в обществе способствовали в том числе и СМИ. Они интерпретировали утвердившийся мир как «окончание войны» и провозглашали «победу власти над оппозицией», главным миротворцем было представлено руководство страны.

Проправительственные СМИ начали активно пропагандировать политику власти. Публикационную активность стали развивать электронные СМИ (ТВ «Тоҷикистон», «ТВ Сафина», ТВ «Ҷаҳоннамо»), где особое внимание уделялось документальным материалам: документальным фильмам о гражданской войне, выступлениям президента страны накануне праздника – Дня национального единства, посвященного подписанию мирного соглашения. Как правило, подобные программы освещают события, происходящие в стране, в сравнении с жизнью и военными событиями, происходящими в странах с неустойчивой мирной и социальной политикой как результат антиправительственных движений, политического и религиозного характера.

Традиционный способ представления политической идеологии осуществляется через печатные периодические издания («Республика», «Трибуна народа»), принадлежащих власти. В них, как правило, публикуются интервью, заметки, статьи популярных журналистов и чиновников, интеллигенции и религиозных лидеров времен гражданской войны, оказавшихся после закрытия ПИВТ (запрещенная партия на территории России и Таджикистана) на стороне власти. Данная форма представления идеологии в защиту существующего режима была обозначена еще в разгар гражданской войны, когда известные поэты, духовные лидеры, популярные личности, активно выступая на митингах, занимали почетное место на страницах СМИ. Однако ее особенность в постконфликтный период заключается в том, что она ни с кем и ни с чем не конкурирует и ориентирована на поддержку определенной идеологии.

Интерпретация мира как заслуга руководства страны в контексте окончания

войны в проправительственных СМИ обоснована следующими аргументами.

Во-первых, распространено представление мира в качестве «окончания войны» и победы власти над исламистами, склонными к созданию исламского государства и нарушению мирного баланса в стране. Они представлены в социальном ракурсе как организаторы гражданской войны и сторонники таких террористических группировок, как ИГИЛ и «Хизбут-Тахрир» (запрещенные организации на территории России и Таджикистана). Особый резонанс вызывают выступления бывших авторитетных членов ОТО, вошедших в ряды правительства согласно 30%-й квоте оппозиции, которые обвиняют ПИВТ (запрещенная партия на территории России и Таджикистана) в разжигании войны и тем самым убеждают социум в правильности идеологии действующего режима (например, А. Каримов – известный мулла Абдурахим). Главный акцент делается на два фактора: нахождение оппозиции в Афганистане, их поддержка со стороны афганских моджахедов и склонность Ирана к созданию исламского государства в Таджикистане. Подобное позиционирование также отражается в таких документальных фильмах, как «Невидимые корни», «Иран: поддержка гражданской войны 1991–1997 гг.» и «Измена», которые транслировались по государственным телеканалам РТ.

Во-вторых, распространено представление мира как заслуги президента страны. Принятие Закона «Об основателе мира и национального единства – Лидере нации» в 2016 году официально закрепило за ним статус основателя мира и национального единства. Создание медийного образа президента как основателя мира базируется на двух сюжетах. Первый связан с высказыванием Э. Рахмона после его прихода к власти о том, что свою работу он начнет с установления мира [3, с.44]. Отмечается, что он доказал всему миру, что архисложные вопросы можно решать мирным путем. Второй сюжет связан с посещением Президента страны вождей оппозиции в местечке Хосдех в Афганистане. Этот факт акцентирует внимание реципиентов на ведущих лидерских качествах Президента: подчеркивается неслышимая воля Президента, не побоявшегося прибыть на встречу в лагерь оппозиции на территории Афганистана и Ирана, что считалось крайне опасным. Последние

годы в проправительственных СМИ к этому было добавлено понятие «формула мира руководства страны, приносящая «тенчи» таджикскому обществу» [18, 23].

В-третьих, распространено представление мира как оправдание власти за нарушение мирного соглашения. Данная позиция является относительно новой (она появилась с 2015 г.). После закрытия исламской партии в сентябре 2015 года Таджикистан часто подвергался критике международных СМИ и международных организаций за нарушение мирного соглашения. В противовес проправительственным СМИ, отвергая подобные рассуждения, обосновали решение власти тем, что соглашение о мире было подписано между властью и Объединенной таджикской оппозицией, а не ПИВТ (запрещенная партия на территории России и Таджикистана), претендующей на власть и обвинявшей ее в нарушении данного соглашения. Данная концепция базируется на высказывании Президента страны Э. Рахмона о том, что «правительство Таджикистана подписало мирное соглашение с ОТО...», а не «...с террористической и экстремистской организацией – Партией исламского возрождения, и это должен знать весь народ Таджикистана» [29].

Подобное позиционирование дает возможность СМИ отрицать наличие фактов, указывающих на нарушения мирного соглашения со стороны власти, что часто упоминается в зарубежных и в ряде случаев независимых СМИ. Убедительным аргументом СМИ является наличие входивших в ОТО партий и их включение в систему государственного управления и на сегодняшний день. Согласно этой концепции, мирный процесс завершился с момента прекращения деятельности КНП. Следовательно, вытеснение оппозиции в лице исламистов из политической сферы страны связано исключительно с их склонностью к нарушению мира как легитимного порядка и наличием в их стратегии радикального подхода к решению существующих проблем. Все это привело к снижению их статуса в таджикском обществе [9, 26].

2. *Интерпретация мира в контексте перемирия.* Средства массовой информации, рассматривающие мир как перемирие, поддерживают противоположную позицию в отличие от проправительственных СМИ («Взгляд», «Азия плюс», «Свободные»).

Принято считать их независимыми или частными СМИ, с учетом отсутствия их финансовой зависимости от власти, хотя исследователи не исключают наличия тотального контроля режима над подобными СМИ.

Позиционирование подобных СМИ по отношению к миру как перемирию зависит от дистанции между противоборствующими сторонами в постконфликтный период. В отличие от проправительственных СМИ, применяющих манипулятивные технологии в целях обоснования своей позиции, им свойствен анализ вопросов, касающихся гражданской войны и мирного процесса по принципу специально отобранных мнений, противопоставленных позиции власти, каковым, как правило, выступают противники действующего режима, зарубежные эксперты и оппозиционеры, находящиеся за рубежом.

Анализ материалов СМИ, представляющих таджикский мир в контексте перемирия, весьма показателен и представляет следующую картину:

Во-первых, существует интерпретация мира в контексте «фиктивного соглашения». Данное рассуждение проистекает из концепции американского исследователя Дж. Дрисколла, называвшего главу государства «экспертом закулисной политики», которому удалось уговорить руководителя Объединенной таджикской оппозиции на фиктивное соглашение. По его мнению, правящая элита постсоветского Таджикистана сохранила свою власть не благодаря усилению верховенства права, а посредством фиктивного соглашения с боевиками, авторитетными участниками гражданской войны. Отмечается, что фиктивное соглашение стало началом нового политико-идеологического противостояния между ними в постконфликтный период [31].

Согласно данному рассуждению, фиктивное соглашение значительным образом привело к поражению оппозиции, но в то же время к усилению авторитарной тенденции в системе государственного управления. Это объясняется тем, что, находясь во властных структурах, большинство сторонников ОТО, которая являлась одной из сторон межтаджикского примирения, постепенно перешли на сторону власти. На этом фоне рост исламского фундаментализма в регионе, активизация исламистов в борьбе за власть, в том числе и

посредством СМИ, радикальный подход в их стратегии к решению существующих проблем создали отрицательное представление об оппозиции в обществе. Отмечается, что «... в постконфликтный период мир из перемирия превратился в безоговорочную капитуляцию, что ярко проявляется не только в ослаблении роли оппозиции, но и в нарушении мирного договора. Однако не стоит воспринимать безоговорочную капитуляцию как поражение или разгром оппозиции, это скорее является результатом потери значимости самого мира ...» [6].

Как в информационном поле, так и в научной сфере страны упоминаются два события в качестве начала формирования мира в контексте перемирия. Первое из них связано с принятием Закона «О политических партиях» в 1998 году, в котором говорилось, что политические партии в Таджикистане не могут действовать на религиозной основе, хотя одно из главных условий мирного соглашения заключалось в функционировании исламской партии и наличии ее представителей в системе государственного управления. Воспринимая данное решение как нарушение мирного соглашения, руководство ПИВТ (запрещенная партия на территории России и Таджикистана) обратилось с заявлением в ООН. В ответном обращении ООН было отмечено, что подписание данного закона подорвет процесс национального примирения и отбросит назад перспективы долговременного мира в стране. Эту позицию также выразил Генеральный секретарь ООН Кофи Аннан на официальной встрече с Президентом Таджикистана: «...если данный закон вступит в силу, то он разрушит одну из самых основных опор Общего соглашения о мире» [21]. Впоследствии был найден компромиссный вариант данного вопроса.

Еще одно важное событие связано с прекращением деятельности Комиссии по национальному перемирию в апреле 2000 года. По мнению исследователя Дж. Хезершоу, именно с этого момента начинается искажение мирного процесса и его интерпретация в контексте перемирия как в отечественных, так и в глобальных СМИ [6]. В 2015 году газета «Взгляд» опубликовала статью «Однорукий мир. Куда пропала вторая рука?», где было отмечено: «...прекращение деятельности Комиссии по национальному примирению стало началом давления на оппозицию» [10].

Следует подчеркнуть и то, что интерпретация мира в контексте перемирия в СМИ вызвана нарушением мирного соглашения. По мнению И. Усмонова, «подписание мирного соглашения не означало полноценного достижения мира, поскольку наличие недовольных этим историческим документом сил и стремление к завоеванию власти наблюдалось и в постконфликтный период. Хотя мир стал важным фактором общественного легитимного порядка, не все поставленные цели были реализованы...» [2]. К такому выводу также приходит представитель ОТО во всех раундах мирных переговоров А. Тураджонзода: «Если интерпретировать мир как окончание войны, тогда можно утверждать, что мы достигли этой цели. Однако достигнутый мир нельзя считать полноценным фактором сохранения национального единства, сохранения взаимопонимания и взаимоуважения между сторонами, подписавшими этот договор. Это проявляется в наличии факторов ограничения и политической, и религиозной свободы в постконфликтный период» [2]. Подобные рассуждения наводят на мысль, что таджикские СМИ стремились лишь донести до власти и оппозиции значение того факта, что ожидания общества о мире и мирном соглашении не полностью оправдались.

Во-вторых, имеется интерпретация мира в рамках «концепции принуждения» как результат давления внешних сил. Мир в таком контексте интерпретируется в публикациях СМИ как результат этого давления, поскольку противоборствующие стороны не были готовы к подписанию мирного соглашения. Согласно данной позиции, «без вмешательства внешних сил Таджикистан оказался бы вторым Афганистаном, что осложняло бы реализацию интересов самих геополитических игроков в стране и в регионе в целом» [15]. По мнению исследователя Н. Давлата, «лидеры России, Ирана и правительство Афганистана опасались, что боевики вооруженной таджикской оппозиции могут примкнуть к талибам. Поэтому Ахмад Шах Масуд пригрозил лидерам Объединенной таджикской оппозиции, что в случае отказа подписать мирное соглашение с правительством Э. Рахмона он ликвидирует их военные базы на территории Афганистана. Впоследствии угроза подействовала» [17]. Так, в 2015 году газета «Азия плюс» опубликовала статью

«Примирение или победа?», в которой отмечается, что «тот документ, который был подписан в Москве 27 июня 1997 г., хоть и остановил гражданскую войну, был принят по принуждению. Уже тогда это соглашение было откровенной победой власти над оппозицией, вынужденной пойти на этот шаг, поскольку вопрос войны и разрешения конфликта решался за пределами Таджикистана» [12].

В информационных материалах СМИ отмечается, что существование исламского фундаментализма было серьезной угрозой стране и в целом региону. Как указывает А.А. Улунян, «таджикская оппозиция имела религиозную идеологию и была настроена на создание исламского государства. Данное обстоятельство вызывало серьезную обеспокоенность у геополитических и региональных игроков. Вероятность развития политического ислама и создания исламского государства по иранскому образцу заставило лидеров постсоветских стран и ряд международных организаций призывать воюющие стороны к миру» [11].

В феврале 2016 года на заседании дискуссионного клуба «Диалог цивилизаций» А. Каримов, бывший член исламской партии и одно из влиятельных лиц в Объединенной

таджикской оппозиции, заявил, что «исламисты постоянно поддерживались Тегераном и надеялись на создание исламского государства в Таджикистане. Оппозиция также получила поддержку со стороны арабских стран. Однако руководству исламской партии больше всего подражал Иран, потому и лидер оппозиции С.А. Нури всегда называл себя «духовным лидером», а не руководителем партии. Одна из главных причин ускорения мирного процесса была связана с тем, что страны, которые являлись гарантией мира в Таджикистане, ощущали угрозу исламского фундаментализма в тогдaшнем Таджикистане» [7].

На рисунке 1 представлен вектор развития позиционирования СМИ в контексте интерпретации мира как легитимного порядка. Интерпретация мира в проправительственных СМИ представлена на основе анализа фактов, усиливающих доверие общества к руководству страны как основателю мира и национального единства. В то же время независимые СМИ, указывают на такие факторы, как искажение исторических фактов, касающихся гражданской войны со стороны власти, на отсутствие устойчивой конкуренции между силами, подписавшими мирный договор.

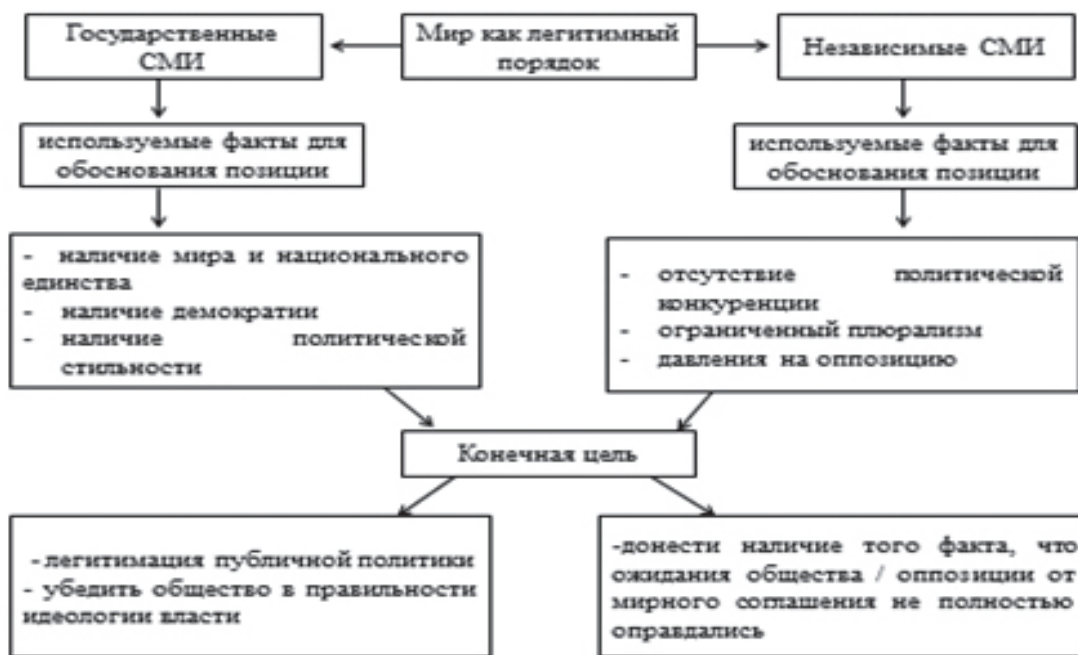

Рисунок 1. Плюрализм интерпретации мира как легитимного порядка в информационном поле Таджикистана

В целом интерпретируемый мир в контексте перемирия в СМИ представляется неустойчивым, он является следствием вновь вспыхнувшего политико-идеологического противостояния власти и оппозиции в постконфликтный период. Особенность СМИ, интерпретирующих мир в контексте перемирия, заключается в том, что по мере изменения ситуации в стране они также подвергаются рефлексии. Это может быть проблемой функционирования публичного разума и следствием некоторой тенденции дискурсивности коммуникационного пространства. Предлагаемые ими альтернативные варианты изменения ситуаций базируются на идеологии, согласно которой сохранение мира как легитимного порядка возможно только при обеспечении плюрализма и дискурсивного порядка, а также их обсуждения с точки зрения организации этого пространства. Этим они отражают общую тенденцию и развитие общественных, но все еще не реализованных отношений с учетом тотального контроля власти над плюрализмом мнений.

Заключение

Гражданская война в Таджикистане, являющаяся результатом общего мирового кризиса начала 90-х годов прошлого столетия, стала самой длительной и кровопролитной войной на территории бывших советских государств. В условиях политико-идеологического и вооруженного конфликта подписание соглашения о мире между противоборствующими сторонами оказалось важным фактором легитимного порядка в стране. В рамках данной работы понятие мира как общественного легитимного порядка представляется как объединение противоборствующих сторон на основе принципа взаимодействия

и взаимопонимания, установленного законодательством страны и ориентированного на создание национального и светского государства.

Изменение во взаимодействии и взаимопонимании власти и оппозиции в постконфликтный период привело к противоположному восприятию мира и в медиaprостранстве, и в научной сфере в целом. В информационном поле страны мир как легитимный порядок интерпретируется в двух аспектах: 1) мир как окончание войны и 2) мир как перемирие.

Интерпретация мира в контексте окончания войны характерна для проправительственных СМИ. Особенность проправительственных СМИ в поддержании мира как легитимного порядка заключается в том, что информационные материалы представлены на основе анализа факторов, усиливающих доверие общества к руководству страны. Последние годы им также свойственно включение в этот процесс авторитетных лиц времен гражданской войны, убедивших общество в правильности политики и идеологии власти.

Интерпретация мира в контексте перемирия характерна для независимых или частных СМИ. Интерпретация мира в контексте принуждения проистекает из наличия давления внешних сил на мирный процесс. СМИ, интерпретирующие мир в контексте перемирия, базируются на идеологии, согласно которой представление мира как легитимного порядка возможно только при обеспечении плюрализма и дискурсивного порядка, а также их обсуждения с точки зрения организации этого пространства. Этим они отражают общую тенденцию и развитие общественных, но все еще не реализованных отношений с учетом тотального контроля власти всех противостоящих сил.

Список литературы

1. Достиев А. Никто не должен напоминать об оказанной услуге, никто не является абсолютно невиновным. [Электрон. ресурс] – 2018. – URL: <https://www.ozodi.org/a/abdumajid-dostiev-about-peace/29321688.html> (дата обращения: 03.01.2023).
2. Достиг ли своей цели таджикский мир? [Электрон.ресурс] – 2011. –URL: <https://www.ozodi.org/a/24247150.html> (дата обращения: 03.01.2023).
3. Достиев А. Таджикистан: от вооруженного противостояния – к миру и созиданию. – Душанбе: Ирфон, 2006. – 252 с.
4. Ибрагим Усмонов: «Оппозиция поддержала мирный план Президента» [Электрон.ресурс] – 2017. – URL: <https://rus.ozodi.org/a/28525401.html> (дата обращения: 03.01.2023).
5. Истон Д. Категории системного анализа политики // Политология: хрестоматия / под ред. Б.А. Исаева, А. Е. Хренова. – Санкт-Петербург, 2006. – 561 с.
6. Мир из перемирия превратился в капитуляцию [Электрон.ресурс] – 2012. – URL: <http://www.millat.tj/articles/musohiba/3146-davlat-usmon-sulh-az-musolaha-ba-taslim-tabdil-shud-3146.html> (дата обращения: 10.01.2023).
7. Мулла Абдурахим: Иран был и остается спонсором оппозиции. [Электрон.ресурс] – 2016. – URL: <https://www.dialog.tj/news/mullo-abdurahim-iran-byi-i-ostaetsa-sponsorom-oppozitsii> (дата обращения: 10.01.2023).
8. Наботова М.А. Национальное единство как фактор социального развития в Таджикистане // Академический юридический журнал. – 2018. – № 2(26). – С. 8–14.
9. Национальное единство – это результат усилий Лидера нации, и его защита – задача каждого в нашем обществе [Электрон.ресурс] – 2018. – URL: <http://sadoimardum.tj/i-tisod/i-timoiyot/va-dati-mill-osi-lalosh-oi-peshvoi-millat-ast-ifzi-on-vazifai-onii-ar-yak-fardi-omea/> (дата обращения: 12.01.2023).
10. Однорукий мир. Куда пропала вторая рука? [Электрон.ресурс] – 2015. – URL: <https://www.tojnews.org/tj/news/sulkhi-yakdasta-dasti-duyum-kucho-shud> (дата обращения: 13.01.2023).
11. Посредники таджикского мира [Электрон.ресурс] – 2015. – URL: <https://www.ozodi.org/a/2080521.html> (дата обращения: 10.01.2022).
12. Примирение или победа? [Электрон.ресурс] – 2015. – URL: <https://asiaplustj.info/ru/news/tajikistan/politics/20150627/210689> (дата обращения: 15.01.2023).
13. Путь к миру [Электрон.ресурс] – 2017. – URL: <https://asiaplustj.info/news/tajikistan/society/20170625/put-k-miru> (дата обращения: 15.01.2023).
14. Рахмонов Э. Независимость Таджикистана и возрождение нации. – Душанбе: Ирфон, 2006. – 423 с.
15. Сатторзода об ошибке Америки и осуществлении таджикского мира в Афганистане [Электрон.ресурс] – 2015. – URL: <https://www.ozodagon.com/index.php?newsid=30525> (дата обращения: 20.01.2023).
16. Таджикистан: мир восстановили всем миром [Электрон.ресурс] – 2017. – URL: <https://asiaplustj.info/ru/news/tajikistan/politics/20170705/tadzhikistan-mir-vozstanovili-vsem-mirom> (дата обращения: 25.01.2023)
17. Таджикистан: от миротворчества к мифотворчеству [Электрон.ресурс] – 2016. – URL: <https://asiaplustj.info/ru/news/tajikistan/politics/20160628/227604> (дата обращения: 25.01.2023).
18. Таджикский мир. Формула, которая охватила весь мир [Электрон.ресурс] – 2015. – URL: https://jumhuriyat.tj/index.php?art_id=45240 (дата обращения: 26.01.2023).
19. Тоджев Ф.Н. Эмомали Рахмон – основатель и руководитель внешней политики Республики Таджикистан (1992–2018 гг.): дис. ... канд. ист. наук: 07.00.15 / Таджикский национальный университет. – Душанбе, 2019. –178 с.
20. Усмонов И. Клятва миростроительства. – Душанбе, 2017. –104 с.
21. Усмонов И. Примирение. – Душанбе: Матбуот, 2001. – 552 с.
22. Усмонов И.К. Укрепление мира и преобразование Таджикистана. – Душанбе: Матбуот, 2016. – 470 с.
23. Формула мира. Уникальное достижение, которое представил Таджикистан в международном сообществе [Электрон.ресурс] – 2015. – URL: https://www.jumhuriyat.tj/index.php?art_id=42502 (дата обращения: 27.01.2023).
24. Хелд Д. Глобальные трансформации. –Москва: Праксис, 2004. – 575 с.
25. Холова А.А. Роль Лидера нации в укреплении национального единства // Вестник Таджикского национального университета. –2020. –№ 3. –С. 129–132.

26. Худобердӣ Холиқназар: ПИВТ не имеет права говорить от имени ОТО [Электрон.ресурс] – 2015. – URL: <http://sadoimardum.tj/minta-a-o/hudoberd-holi-nazar-nit-a-i-az-nomi-inot-arf-zadanro-nadorad/> (дата обращения: 27.01.2023);
27. Шарифзода А. Эмомали Рахмон и мировое сообщество. – Душанбе: Ирфон, 2011. – 372 с.
28. Шарифзода А., Гафуров А. Спаситель нации. – Душанбе, 2012. – 320 с.
29. Рахмон Э.: Мы подписали Соглашение о мире с ОТО, а не с партией исламского возрождения [Электрон.ресурс] – 2018. – URL: <https://avesta.tj/2018/06/28/e-rahmon-mu-podpisali-soglashenie-o-mire-s-oto-a-ne-s-partiej-islamskogo-vozhrozhdeniya/> (дата обращения: 27.01.2023).
30. Bashiri I. The history of the Civil War in Tajikistan / I. Bashiri. - Boston: Academic Studies Press, 2020. – 336 p.
31. Driscoll J. Commitment Problems or Bidding Wars? Rebel Fragmentation as PeaceBuilding / J. Driscoll // Journal of Conflict Resolution. - 2012. - No. 1. - P. 118-149.
32. Driscoll J. Warlords and coalition politics in post-Soviet states / J. Driscoll // Caucasus Survey. - 2018. - No. 2. - P. 163-181.
33. Dudoignan S.A From ambivalence to ambiguity? Some paradigms of policymaking in Tajikistan [Electronic resource] – 2004. – URL: <https://www.files.ethz.ch/isn/48312/SR%204%20Tajikistan%20Crossroad%20Eng.pdf> (accessed: 29.01.2023).
34. Greenfield, Sh. Authority, states and Persons: the search for optimal reconciliation: diss. for doctor of philosophy: University of Oxford. – UK, 2011. – 227 p.
35. Heathershaw J.D. Peace as complex legitimacy: politics, space and discourse in Tajikistan's peacebuilding process 2000– 2005: diss. for doctor of philosophy: School of Economics and Political Science. – London:, 2007. – 346 p.
36. Heathershaw J.D. Post-conflict Tajikistan: the politics of peacebuilding and the emergence of legitimate order / J.D. Heathershaw. – London: Routledge, 2009. – 224 p.
37. Lemon E., Thibault H. Counter-extremism, power and authoritarian governance in Tajikistan // Central Asian Survey. –2018. –No. 1. – P. 137–159.
38. Lynch D. The Tajik civil war and peace process // Civil Wars. –2007. –No. 4. –P. 49–72.
39. Schatz E. Access by accident: legitimacy claims and democracy promotion in authoritarian Central Asia / E. Schatz // International Political Science Review. –2006. –No. 3. –P. 263-284.
40. Weigand F. Investigating the role of legitimacy in the political order of conflict-torn spaces [Electronic resource] – 2004. – URL: <https://www.semanticscholar.org/paper/Investigating-the-role-of-legitimacy-in-the-orderWeigand/d1e90cb62f44fca58af18117ca6637fa76c9f2c1> (accessed: 30.01.2023).
41. Zartman O.K. Negotiation, exclusion and durable peace: dialogue and peacebuilding in Tajikistan // International Negotiation. –2008. –No.1. – P. 55–72.

Д. М. Салимов

М.В. Ломоносов атындағы Солтүстік (Арктикалық) федералды Университеті, Архангельск, Ресей

Тәжікстандағы заңды тәртіп ретінде бейбітшілікті сақтаудағы БАҚ-тың рөлі

Аңдатпа. Мақалада қазіргі Тәжікстанда бітімгершілік саясатты заңды тәртіп ретінде іске асыру контекстіндегі бұқаралық ақпарат құралдарының маңызы қарастырылады. Азаматтық соғысқа дейінгі және одан кейінгі саяси және идеологиялық қарама-қайшылық жағдайында қазіргі саяси режимнің тұрақтылығының негізі болып табылатын заңды тәртіп ретінде бітімгершілік саясаттың тұрақтылығының коммуникациялық факторлары анықталды. Әлемді заңды тәртіп ретінде түсіндірудің плюрализмі сипатталған. Бұл аспект тәжік және батыс зерттеушілерінің жұмысын талдау аясында салыстырмалы түрде қарастырылады. Автор қақтығыстан кейінгі Тәжікстанда режим саясатын негіздеу маңызды факторға айналады деген қорытындыға келеді, оның тұрақтылығы биліктің қоғамға ақпараттық әсер ету тетіктері мен бұқаралық ақпарат құралдарының саяси позициялау модельдерінің болуын болжайды. Бұл модельдің ықтимал нәтижелерінің бірі қоғамдық наразылықтар үшін кеңістікті тарыту болды, бұл өз кезегінде режим саясатының дұрыстығын қамтамасыз ету тетіктерінің жұмысын едәуір қиындатты. Елде осындай медиастратегияның болуы, бір жағынан, бұқаралық ақпарат құралдарының саяси позициясының өзгеруіне, екінші жағынан, биліктің қолданыстағы мәселелерді шешу үшін барлық қолайлы мүмкіндіктерді пайдалануына әкелді, бұған мысал ретінде қолдау саясатын қалыптастыру болып табылады. Бейбітшілік қақтығыстан кейінгі кезеңде заңды тәртіп ретінде.

Түйін сөздер: Заңды тәртіп, бейбітшілік заңды тәртіп ретінде, БАҚ, үкімет, Тәжікстан, саяси күрес, саяси дискурс, бейбітшілік, бітімгершілік.

D.M. Salimov

Northern (Arctic) Federal University named after M.V. Lomonosov, Arkhaneglsk, Russia

Media in maintaining peace as a legitimate order in Tajikistan

Abstract. The article discusses the importance of the media in the context of the implementation of the peacekeeping policy as a legitimate order in modern Tajikistan. The communication factors of the stability of the peacekeeping policy as a legitimate order are revealed, which simultaneously acts as the basis for the stability of the current political regime in the conditions of political and ideological confrontation before and after the civil war. The pluralism of interpretation of the world as a legitimate order is described. This aspect is considered in a comparative manner in the context of the analysis of the works of Tajik and Western researchers. The author comes to the conclusion that in post-conflict Tajikistan, the justification of the regime's policy becomes an important factor, whose stability suggests the existence of mechanisms for the information impact of the authorities on society and models of political positioning of the media. One likely outcome of this model was the narrowing of the space for public challenge, which in turn made it much more difficult for mechanisms to ensure the validity of regime policies. The presence of such a media strategy in the country led, on the one hand, to a change in the political positioning of the media, on the other hand, to the use by the authorities of all favorable opportunities for solving existing problems, an example of which is the formation of a policy of maintaining peace as a legitimate order in the post-conflict period.

Keywords: legitimate order, peace as a legitimate order, media, government, Tajikistan, political contestation, political discourse, peace, peacemaking.

References

1. Abdulmajid Dostiev: No one should be reminded of the service rendered, no one is completely innocent [Electronic resource] – 2018. – URL: <https://www.ozodi.org/a/abdumajid-dostiev-about-peace/29321688.html> (accessed: 03.01.2023).
2. Has the Tajik peace achieved its goal? [Electronic resource] – 2011. – URL: <https://www.ozodi.org/a/24247150.html> (accessed: 03.01.2023).
3. Dostiev A. Tajikistan: from armed confrontation to peace and creation / A. Dostiev. – Dushanbe: Irfon, 2006. – 252 p.
4. IbragimUsmonov: «The opposition supported the president's peace plan» [Electronic resource] – 2017. – URL: <https://rus.ozodi.org/a/28525401.html> (accessed: 03.01.2023).
5. Easton D. Categories of system analysis of politics // Political science: a reader / ed. B.A. Isaeva, A. E. Khrenova / D. Easton. - St. Petersburg, 2006. - 561 p.
6. The peace turned from a truce into capitulation [Electronic resource] – 2012. – URL: <http://www.millat.tj/articles/musohiba/3146davlat-usmon-sulh-az-musolaha-ba-taslim-tabdil-shud-3146.html> (accessed: 10.01.2023).
7. Mullah Abdurahim: Iran was and remains a sponsor of the opposition [Electronic resource] – 2016. – URL: <https://www.dialog.tj/news/mullo-abdurahim-iran-by-i-ostaetsa-sponsorom-oppozitsii> (accessed: 10.01.2023).
8. Nabotova M.A. National unity as a factor of social development in Tajikistan // Academic legal journal. –2018. – No. 2(26). – P. 8–14.
9. National unity is the result of the efforts of the Leader of the Nation, and its protection is the task of everyone in our society [Electronic resource] – 2018. – URL: <http://sadoimardum.tj/i-tisod/i-timoiyot/vadati-mill-osili-talosh-oi-peshvoi-millat-ast-ifzi-on-vazifai-onii-ar-yak-fardi-omea/> (accessed: 12.01.2023)
10. One handed world. Where did the other hand go? [Electronic resource] – 2015. – URL: <https://www.tojnews.org/tj/news/sulkhi-yakdasta-dasti-duyum-kucho-shud> (accessed: 13.01.2023).
11. Mediators of the Tajik peace [Electronic resource] – 2015. – URL: <https://www.ozodi.org/a/2080521.html> (accessed: 10.01.2022).
12. Reconciliation or victory? [Electronic resource] – 2015. – URL: <https://asiaplustj.info/ru/news/tajikistan/politics/20150627/210689> (accessed: 15.01.2023).
13. The path to peace [Electronic resource] – 2017. – URL: <https://asiaplustj.info/news/tajikistan/society/20170625/put-k-miru> (accessed: 15.01.2023).
14. Rakhmonov E. Independence of Tajikistan and the revival of the nation / E. Rakhmonov. - Dushanbe: Irfon, 2006. - 423 p.

15. Sattorzoda on the mistake of the US and the implementation of the Tajik peace in Afghanistan [Electronic resource]–2017. – URL: <https://www.ozodagon.com/index.php?newsid=30525> (accessed: 20.01.2023).
16. Tajikistan: peace restored by the whole world [Electronic resource]–2017. –URL: <https://asiaplustj.info/ru/news/tajikistan/politics/20170705/tadzhikistan-mir-vosstanovili-vsem-mirom> (accessed: 25.01.2023).
17. Tajikistan: from peace-building to myth-making [Electronic resource] –2016. –URL: <https://asiaplustj.info/ru/news/tajikistan/politics/20160628/227604> (accessed: 25.01.2023).
18. The Tajik peace. The formula that swept the whole world [Electronic resource] –2015. –URL: https://jumhuriyat.tj/index.php?art_id=45240(accessed: 26.01.2023)
19. Todzhev F.N. EmomaliRahmon - founder and head of the foreign policy of the Republic of Tajikistan (1992–2018): dis. ... cand. ist. Sciences: 07.00.15 / Tajik National University. - Dushanbe, 2019. -178 p.
20. Usmonov I. Peacebuilding Oath / I. Usmonov. - Dushanbe, 2017. -104 p.
21. Usmonov I. Reconciliation / I. Usmonov. - Dushanbe: Matbuot, 2001. - 552 p.
22. Usmonov I.K. Strengthening Peace and Transforming Tajikistan. Dushanbe: Matbuot, 2016. 470 p.
23. Peace formula. A unique achievement presented by Tajikistan to the international community [Electronic resource] –2015. –URL: https://www.jumhuriyat.tj/index.php?art_id=42502 (accessed: 27.01.2023)
24. Held, D. Global transformations / D. Held. - M. : Praxis, 2004. - 575 p.
25. Holova, A.A. The Leader of the Nation's role in strengthening national unity / A.A. Holova // Tajik National University's Bulletin. - 2020. - No. 3. - P. 129-132
26. HudoberdiHoliknazar: The IRTP does not have the right to speak on behalf of the UTO [Electronic resource] –2015. –URL: <http://sadoimardum.tj/minta-a-o/hudoberd-holi-nazar-nit-a-i-az-nomi-inot-arf-zadanro-nadorad/> (accessed: 27.01.2023).
27. Sharifzoda A. EmomaliRahmon and the world community / E. Sharifzoda. - Dushanbe: Irfon, 2011. - 372 p.
28. Sharifzoda, A.,Gafurof, A. Savior of the nation / A. Sharifzoda, A. Gafurof. - Dushanbe, 2012. - 320 p.
29. Rahmon: We signed the Peace Agreement with the UTO, not with the Islamic Renaissance Party [Electronic resource] –2018. –URL: <https://avesta.tj/2018/06/28/e-rahmon-my-podpisali-soglashenie-o-mire-s-oto-a-ne-s-partiej-islamskogo-vozrozhdeniya/> (accessed: 27.01.2023).
30. Bashiri I. The history of the Civil War in Tajikistan / I. Bashiri. - Boston: Academic Studies Press, 2020. – 336 p.
31. Driscoll J. Commitment Problems or Bidding Wars? Rebel Fragmentation as PeaceBuilding / J. Driscoll // Journal of Conflict Resolution. - 2012. - No. 1. - P. 118-149.
32. Driscoll J. Warlords and coalition politics in post-Soviet states / J. Driscoll // Caucasus Survey. - 2018. - No. 2. - P. 163-181.
33. Dudoignan S.A From ambivalence to ambiguity? Some paradigms of policymaking in Tajikistan [Electronic resource] – 2004. – URL: <https://www.files.ethz.ch/isn/48312/SR%204%20Tajikistan%20Crossroad%20Eng.pdf> (accessed: 29.01.2023).
34. Greenfield, Sh. Authority, states and Persons: the search for optimal reconciliation: diss. for doctor of philosophy: University of Oxford. – UK, 2011. – 227 p.
35. Heathershaw J.D. Peace as complex legitimacy: politics, space and discourse in Tajikistan's peacebuilding process 2000–2005: diss. for doctor of philosophy: School of Economics and Political Science. – London:, 2007. – 346 p.
36. Heathershaw J.D. Post-conflict Tajikistan: the politics of peacebuilding and the emergence of legitimate order / J.D. Heathershaw. – London: Routledge, 2009. – 224 p.
37. Lemon E., Thibault H. Counter-extremism, power and authoritarian governance in Tajikistan // Central Asian Survey. –2018. –No. 1. – P. 137–159.
38. Lynch D. The Tajik civil war and peace process // Civil Wars. –2007. –No. 4. –P. 49–72.
39. Schatz E. Access by accident: legitimacy claims and democracy promotion in authoritarian Central Asia / E. Schatz // International Political Science Review. –2006. –No. 3. –P. 263-284.
40. Weigand F. Investigating the role of legitimacy in the political order of conflict-torn spaces [Electronic resource] – 2004. – URL: <https://www.semanticscholar.org/paper/Investigating-the-role-of-legitimacy-in-the-orderWeigand/d1e90cb62f44fca58af18117ca6637fa76c9f2c1> (accessed: 30.01.2023).
41. Zartman O.K. Negotiation, exclusion and durable peace: dialogue and peacebuilding in Tajikistan // International Negotiation. –2008. –No.1. – P. 55–72.

Сведения об авторе:

Салимов Диловар Мирзомуддинович – кандидат политических наук, старший преподаватель, кафедра регионоведения, международных отношений и политологии САФУ имени М.В. Ломоносова, Архангельск, Россия.

Salimov Dilovar Mirzomuddinovich – Candidate of Political Sciences, Senior Lecturer at the Department of Regional Studies, Northern (Arctic) Federal University named after M.V. Lomonosov, Arkhaneglsk, Russia.

Салимов Диловар Мирзомуддинович – саясаттану ғылымдарының кандидаты, М.В. Ломоносов атындағы САФУ өңіртану, халықаралық қатынастар және саясаттану кафедрасының аға оқытушысы, Архангельск, Ресей.

Türkiye-Ermenistan ilişkilerinde sivil toplum kuruluşlarının rolü

Özet. Çalışmada Türkiye-Ermenistan ilişkileri ele alınacaktır. İki ülke ilişkilerinde Sivil Toplum Kuruluşları'nın rolü ve STK girişimlerinin neticeleri değerlendirilecektir. Çalışma çerçevesinde türkçe bilimsel ve akademik çalışmalar ele alınmıştır. Türkiye'nin iki ülke arasındaki pozisyonu ve Ermenistan'ın yaklaşımları ele alınmıştır. Genel olarak özetlenirse geçmişte Türkiye-Ermenistan arasındaki ilişkiler Karabağ sorunu ve Ermeni Soykırımı iddiaları ile çıkmaz sokaklara girince son bulmuştur. Türkiye Kafkasya'da daha çok Azerbaycan'ı destekleyen bir politika izlemeye devam etmiştir. Ermenistan'a karşı tarihsel geçmişten kalan olumsuz olayların etkisi hala devam etmektedir. Karabağ sorununda Ermenistan'ı kınamış ve Karabağ topraklarının Azerbaycan'a geri iade edilmesini istemiştir. Fakat Ermenistan Türkiye'yi kınamış ve asılsız soykırım suçlamalarında bulunmuştur. İkili ilişkilerin iyice soğumasına neden olan geçmişteki tatsız olaylar halen net bir cevabını bulmamıştır. Sınır kapıların kapatılması da iki ülke ilişkilerini izole etmiştir. Yalnız STK'ların pozitif ekonomik girişimleri ile düzelmeler kaydedilmiştir. STK'ların kazan-kazan yaklaşımları ile her iki ülkenin hem iyi komşuluk hem her iki tarafın kazancını sağlayan ilişkilerin inşa edilmesini desteklemiştir. İnşili çıkışlı STK'ların girişimleri bazen iyi sonuçlara da damgasını vurmuştur. Genel olarak komşu ülke olan Ermenistan'ın Türkiye dış politikasında rolünün ne kadar önemli olduğu tartışılır ama iyi komşuluk ilkesini devam etmek gerekirse STK'ların Ermeni girişimlerinin desteklenmesinde yarar vardır. Böylece ikili ilişkilerin normale dönüşmesini sağlayacaktır. STK'lar sayesinde Türk-Ermeni ilişkileri normalleşmeye devam edecektir.

Anahtar Kelimeler: Ermenistan, Türkiye, Karabağ, Ermeni soykırımı, Azerbaycan.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-6887/2023-143-2-129-141>

Received: 28.06.2022/ Accepted: 04.02. 2023

Giriş

Soğuk Savaş'ın sona ermesi ve Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'nin (SSCB) dağılmasının ardından bağımsızlığını kazanan eski Sovyet Cumhuriyetleri ile kurulan ilişkiler Türk dış politikasında yeni bir dönemin başlangıcına işaret etmektedir. Soğuk savaşın son dönemlerinde kendi güvenliğine yönelik tehditler olmadığı takdirde bölgesel ihtilaflardan uzak duran, temkinli ve dengeleri gözetken bir dış politika izleyen Türkiye, çift kutuplu düzenin yıkılmasını takiben çok daha etkin bir dış

politika uygulamaya başlamıştır. Bu çerçevede Kafkasya ve Orta Asya bölgelerine, etnik, kültürel ve tarihsel bağlardan ötürü ayrıca önem atfedilmiş bu bölgelerde kurulan devletlerden Azerbaycan'ın bağımsızlığı 9 Kasım 1991'de, diğer eski Sovyet Cumhuriyetlerinin tümü de herhangi bir ayırım gözetilmeden 16 Aralık 1991 tarihinde tanınmıştır. Öte yandan soğuk savaş sonrası Türk dış politikasında yaşanan bu yeni açılımın Avrupa Birliği ve ABD ile ilişkiler başta olmak üzere Batı kurumlarına yönelik de bir ayağı olduğu unutulmamalıdır. [1, p.3]

Özellikle bölgenin zengin doğal gaz ve petrol rezervlerine sahip olması ve Türkiye'nin buradan batı pazarlarına yapılacak enerji sevkiyatında oynayabileceği rol üzerine oluşturulan politikalar, temelleri 1994 yılında atılan ve 2006 yılında işler hale gelen Bakü-Tiflis-Ceyhan boru hattı gibi dev enerji projelerinin hayata geçebilmiş olmasından ötürü bir ölçüde başarılı olmuştur. Bu çerçevede Azerbaycan, Rusya dışında güçlü bir ihracat kapısı bulmuş ve Avrupa pazarına daha kısa bir yoldan ulaşarak ekonomisine katkı sağlamıştır. Aynı şekilde hızla Batı'ya uyum sağlamaya gayreti içerisindeki Gürcistan da bu proje ile ekonomik açıdan bizzat daha bağımsız olmuş, üzerindeki Rus baskısını hafifleterek, daha demokratik ve istikrarlı bir siyasi yapıya doğru kısmen yol almaya başlamıştır. Bu bağlamda bölgenin kaybeden devleti, komşusu Azerbaycan ile yaşadığı Karabağ ihtilafı yüzünden yalnızlığa itilmiş olan Ermenistan olmuştur. Türkiye diğer tüm eski Sovyet Cumhuriyetleri gibi Ermenistan'ın bağımsızlığını da Azerbaycan'ın ardından 16 Aralık 1991 tarihinde tanımıştır. Ancak aradan geçen yıllarda bu ülkeyle diplomatik ilişki kurmaktan kaçınmış, kara sınırı kapılarını kapalı tutmayı tercih etmiştir.[1, p.4] Türkiye ise bundan sonraki adım olarak Ermenistan'ın işgal altında tuttuğu Azerbaycan topraklarından çekilmesini ve Dağlık Karabağ sorununda çözüm yönünde irade ortaya koymasını beklemektedir. Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi'nin Ermenistan'ın Azerbaycan topraklarını işgalini müteakip 1993 yılı içinde aldığı 822, 853, 874 ve 884 sayılı kararlar bu konuda Türkiye'nin elini güçlendirmektedir. Kararlar Azerbaycan'ın ve bölgedeki diğer devletlerin toprak bütünlüğüne ve egemenliğine saygı gösterilmesi gerektiği ve güç kullanarak toprak kazanmanın kabul edilemez olduğunu belirtmektedir. 853 ve 884 sayılı kararlar Azerbaycan'a ait olan toprakların işgal edilmesini kınamaktadır. 822, 853 ve 884 sayılı kararlar ise özellikle işgal edilen bölgelerdeki işgalci güçlerin geri çekilmesini talep etmektedir. [2, p.15]

Ermenistan ve Ermeni diasporasının soykırım iddialarından vazgeçmelerini beklemek de gerçekçi değildir. Çünkü bu konu özellikle diaspora Ermenileri açısından milli kimliğin bir ögesi haline gelmiş durumdadır. Ayrıca sözde soykırım diasporanın varlık nedenini oluşturmaktadır. Dolayısıyla diaspora Ermenileri ile Ermenistan'da yaşayan Ermenileri bu anlamda birbirinden ayrı tutmak gerekir. Ermenistan Ermenileri ile diaspora

Ermenilerinin optimizasyonları farklıdır. Örneğin diaspora Ermenileri, bulunduğu ülkelerde sahip oldukları ekonomik ve siyasi imkanları sözde soykırımı istismar ederek muhafaza etmektedirler. Zira soykırım iddiaları diasporanın mevcudiyetini ve meşruluğunu güçlendirmektedir. Bu nedenle Türkiye ile Ermenistan arasındaki ilişkilerin normalleşmesi Ermenistan'daki Ermeniler açısından anlaşılabilir bir durumdur fakat diaspora ilişkilerin iyileşmesini istemeyecektir. Kısacası, Ermenistan Ermenileri ile diaspora arasında çok ciddi bir tutum farklılığı vardır ve önümüzdeki süreçte ilişkilerin seyri açısından bu farklılık dikkatle göz önünde bulundurulmalıdır. Olaya Türkiye açısından bakıldığında ise soykırım iddialarının kabul edilmesi gerçekçi olmaz. Bu yüzden ilişkiler soykırımı indirgenirse hiçbir mesafe alınmadan görüşmeler tıkanır, hatta daha geriye gider. Yapılması gereken Ermenistan'ın Türkiye ile ilişkilerinde soykırım iddialarını geri plana atmasıdır.[2, p.30] Bu konuda STK'ların önemli ölçüde yeri de vardır. Çalışmada bu konuya yönelik STK'ların rolü ve girişimleri ele alınacaktır.

Türkiye-Ermenistan İlişkilerinin Normalleşme Süreci ve Sivil Toplum Kuruluşları

STK'lar mevcut 4 ana anlaşmazlık konusu olan, Dağlık Karabağ ihtilafı, sınırın tanınması sorunu, 'soykırım' iddiaları ve kapalı sınır meselesi üzerinde odaklanmıştır. İlişkileri normalleştirmek amacıyla bugüne kadar gerçekleştirilen sivil girişimler çerçevesinde, Türk-Ermeni Uzlaştırma Komisyonu (TARC), Türk-Ermeni İş Geliştirme Konseyi (TABDC), yerel girişimler ve diğer sivil toplum çabalarıyla 2 ülke arasındaki ilişkiler normalleşmiştir. [1, p.5] Bununla beraber TESEV Dış Politika Programı, Ermenistan sorunu üzerine çalışmalarına ilk olarak 2006 yılında başladı. Aralık 2006'da Ermenistan'a gerçekleştirdiğimiz seyahatin ardından, Türkiye ile Ermenistan arasındaki ilişkilerin normalleşmesi konusunda kamuoyunun ve siyasilerin dikkatini çekmek üzere çalışmaya devam etmektedir. TESEV'in Ermeni çalışmalarının amacı Türkiye'nin iç ve dış politika sorunlarının çözümüne, bölgesel ve küresel ilişkilerin gelişmesine ve Türkiye'nin AB üyelik sürecine destek olmaktır. [1, p.1]

Diyalog açısından öncelikle, hem Türkiye, Ermenistan ile sağlıklı bir diyalog oluşturmaya çalıştı, hem de ABD Türkiye-Ermenistan diyalogunu sağlamaya çalıştı. Diplomatik

ilişki olmamasına rağmen özellikle son yıllarda Türk dış işleri bakanları Ermenistanlı meslektaşlarıyla sıkça görüşmeye çalıştılar. İsmail Cem dönemindeki yoğun çabalar AKP Hükümeti döneminde artarak devam etti. Öyle ki Türk dış işleri bakanları diğer komşu ülkelerden çok Ermenistanlı yetkililer ile görüştü. Ancak anlaşıldı ki resmi ilişkileri belli bir seviyenin ötesine geçirebilmek son derece zordu. Bu nedenle sivil inisiyatiflere şans verilmeye çalışıldı. Diyalogu güçlendirecek meslek grupları arasında ilişkiler teşvik edildi. Basın bunların başında geliyordu. Karşılıklı ziyaretler gerçekleştirildi. Meslek grupları ve diğer baskı grupları arasındaki ilişkilerde Amerika ya doğrudan ya da sivil toplum kuruluşları aracılığıyla aktif bir rol oynamıştır. Amerikan cesaretlendirmeleri ve maddi katkıları olmasaydı bu girişimlerin yapılabilmesi zor olabilirdi.[3, p.291] TARC: Türk Ermeni Uzlaşma Komisyonu (Turkish-Armenian Reconciliation Commission) , sadece Türkiye'nin bir inisiyatifi olarak ele almamaz. Ancak daha çok Amerikan Dışişleri Bakanlığı'nın cesaretlendirmesi ve yardımlarıyla gerçekleşen süreçte Türkiye projeye tam destek vermiştir. Resmi düzeyde ciddi bir ilerlemenin sağlanamadığı ve yakın bir gelecekte aradaki önyargılar giderilemeden bir ilerleme olamayacağı kaygısıyla 9 Temmuz 1991'de Henry Dunant Centre for Humunatarian Dialogue'un ev sahipliğinde, Cenevre'de 3 günlük bir görüşme maratonunun ardından kurulan TARC, kısa ömürlü olmasına karşın diyalog adına önemli katkılarda bulunmuştur. Aynı zamanda ermeni kanadının çekingenliği ve diyalogda yaşadığı sıkıntılar, sorunun bu boyutunun ABD ve uluslararası kamuoyu, hatta Ermeniler'ce daha iyi anlaşılmasını sağlamıştır. [3, p.292] Ermeni tarafının diyaloga güvensizliği daha TARC'ın üyelerinin oluşumunda ortaya çıkmıştır. Türk tarafı TARC'da 6 üye ile temsil edilirken Ermeni tarafını temsil edecek bu sayıda üye bulunamamıştır. Bunun bir nedeni TARC'a olan güvensizlikle de asıl önemli neden Ermeni toplumunun tepkisini çekmemektir. Çünkü TARC'ın Ermeni üyeleri ölüm tehdidi de dahil olmak üzere çok sayıda tehdit ve eleştiri almışlardır. TARC'ın ilk aşamada hedefleri oldukça mütevazı idi. Karabağ sorunu ve soykırım iddiaları TARC toplantılarında gündeme getirilmeyecekti. Temel amaç önyargıları azaltacak, 2 toplum arasında yakınlaşmayı sağlayacak ilişkileri geliştirebilmektir. Bunun için diyalog başta olmak üzere turizm, araştırma, eğitim, çevre,

ticaret, sanayi vb. alanlarda karşılıklı işbirliğine katkı sağlayacak yol açılmaya çalışılacaktı. Yani resmi olmayan bir diploması izlenecekti. TARC uzun ömürlü olamamış ve 11 Aralık 2001'de Ermeni üyelerinin çekilmesiyle sona ermiştir. Fakat resmi yolla gerçekleşmeyen ilişki bu tür gayri resmi araçlarla geliştirilmeye çalışılmıştır. [3, p.294]

Vienna Diploması Akademisi'nde yapılan bir dizi toplantının ardından TRAC Temmuz 2001'de Cenevre'de altı Türk ve dört Ermeni üye tarafından kuruldu. Komisyon, temel olarak Türkler ve Ermeniler arasında karşılıklı anlayışı ve Türkiye-Ermenistan arasında ilişkileri geliştirmeyi hedefliyordu. Washington D.C merkezli Amerikan Üniversitesi-Küresel Barış Merkezi tarafından 2001-2003 arasında destekleneceğini bildirdi. Ermenistan Devlet Başkanı Robert Koçaryan Eylül 2001 açıklamasında TARC gibi 2 toplumu yakınlaştırma girişimlerinin tamamen yanında olduğunu fakat bu gibi çabalarda çok dikkatli olunması gerektiğini bildirdi. [4, p.273] Süreç içerisinde Ermeni Diasporasının radikal kanadından gelen eleştirel sesler iyice yükselmeye başladı. TARC'ın asıl niyetinin Ermeni soykırımının benimsenmesi iddialarını zayıflatmak olduğu belirtilirken, Fransa'da kurulan Ermeni-Türk Yakınlaşma Forumu (FRAT) gibi yeni oluşumların da TARC gibi başarısızlığa uğrayacağı iddia ediliyordu. ABD'nin tutumu da Diaspora tarafından olumsuz yönde eleştiriliyordu. ABD'nin tutumu da Diaspora tarafından olumsuz yönde eleştiriliyordu. Kaldı ki ABD Başkanı G.W.Bush'un 1915 olaylarının anıldığı 24 Nisan günü yaptığı açıklamada 'soykırım' yerine 'korkunç trajedi' tabirini kullanması Ermeni radikallerin sert eleştirilerine yol açtı. Bazı görüşlere göre Bush konuşmasında 'Ermenistan ve Türkiye'den uzlaşma ruhu içinde bir araya gelen dostlarımız' derken TARC'tan söz ediyordu. Nisan 2004'te Moskova'da 3 Türk ve 4 Ermeni üyesiyle bir araya gelen TARC, komisyonun faaliyetlerini sona erdirdiğini duyurdu. [4, p.274]

1997 yılında İstanbul'da gerçekleşen Karadeniz Ekonomik İşbirliği zirvesinde Türkiye-Ermenistan arasındaki ekonomik ilişkiler gündeme alındı. O dönemde ABD'nin gıda yardımının Azerbaycan, Özbekistan, Ermenistan ve Tacikistan'a deniz ve kara taşımasını yapan Türk ve Ermeni işadamları, bir Türk-Ermeni iş konseyi kurulmasını teklif ettiler. Bu girişim hem Karadeniz Ekonomik İşbirliği

tarafından hem de dönemin Ermenistan devlet başkanının ağabeyi olan Telman Ter Petrosyan tarafından destek gördü. Böylelikle TABDC 1997 yılında, 2 ülkede farklı sektörlerde faaliyet gösteren şirketler arasında iletişim ve işbirliğini geliştirmek amacıyla Türkiye ve Ermenistan'da eş zamanlı olarak kuruldu. İş konseyleri resmi yapılar olduğundan ve Türkiye-Ermenistan arasında diplomatik ilişkiler olmadığından TABDC, DEİK bünyesine entegre olmadı. Sınırların kapanışının onuncu yılını simgeleyen Nisan 2003'te Avrupa Parlamentosu'nda düzenlenen bir konferansta TABDC tarafından sınırın açılması ve bölgede ekonomik işbirliği yapılması gerektiği mesajı verdi. Toplantıya Türk, Ermeni ve Azeri Büyükelçilikleri de temsilci gönderdi. 1997'de dönemin başbakanı Mesut Yılmaz da sınırın açılması için girişimlerde bulunmuş, türk-ermen ve ermeni-azeri ilişkilerinin geliştirilmesi ele alınmıştır. 1993 kapıların kapanması ve türkiye'nin ambargosu sona erince süregelen 1915 olayları ve Karabağ sorununu çözmek için daha yumuşak bir zemin yaratacaktır. [4, p.283] Kafkasya Bölgesindeki en büyük ihtilaf olan Dağlık Karabağ sorunu, yakın bir gelecekte çözüme kavuşacak gibi gözükmemektedir. Halen Azerbaycan topraklarının%20'si Ermenistan işgali altındadır ve 1994 yılında taraflar arasında ateşkesin imzalanmasından bu yana soruna çözüm bulunamamıştır. Türkiye stratejik vizyonuna uygun olarak bu çözümsüzlükte arabuluculuk olarak yer almak istese de taraflardan birisiyle diplomatik ilişkisinin bulunmaması ve diğer taraf ile de 'kardeş ülke' konumunda olması, bu role soyunmasının zorlaştırmaktadır. [1, p.27]

Türkiye'deki 35 il sivil toplum örgütünü kapsayan Sivil Toplum Kuruluşları Konfederasyonu, Ermenistan-Türkiye arasındaki barışa katkı sağlamak için Ermenistan'daki muhatap dernekle bir araya gelecek. Konfederasyon ile Ermenistan'daki Hemşeriler Birliği Derneği arasında yaklaşık 1 yıldır iletişim devam ediyor. 28 Temmuz-1 Ağustos arasında Türkiye'de bulunacak olan dernek yetkilileri ile konfederasyon yetkilileri, iki ülke arasındaki ilişkilerin siyasi, ticari yönden iyileştirilmesini, barışa nasıl katkı sağlayabileceklerini ve bu konuda neler yapabileceklerini görüşecek. Öte yandan, 19 Eylül'de dünyanın her yerinden Ermenilerin katılımıyla ilk dini törenin yapılacağı Van'daki Akdamar Kilisesi'nde düzenlenecek program konusunda da hazırlıklar sürüyor. Otel kapasitesi, gelecek misafirleri karşılayamayacağı

için, Van'da bulunan tüm öğrenci yurtlarının, Ermeni misafirlere tahsis edilmesi ve otel seviyesinde hizmet verilmesi için çalışma yürütülüyor. [5, p.40]

Türk-Ermeni İş Geliştirme Konseyi (TABDC) Eş Başkanı Kaan Soyak, sivil toplum örgütlerinin görevleri ve işlevlerinin, bugünün dünyasında çok önemli olduğuna işaret ederek, özellikle birbirleriyle diplomatik ilişki kuramamış veya ilişkilerinde sorun yaşayan ülkeler arasında sorunların çözümüne yardımcı olmak konularında sivil toplum örgütlerinin kilit rol üstlendiklerini belirtti. TABDC olarak kuruldukları 1997 yılından bu yana, hem Türkiye'deki hem de Ermenistan'daki neredeyse bütün sivil toplum örgütleriyle bağlantıya geçip, birbirleriyle buluşup tanışmalarını ve olabilirse birlikte projeler yapmalarını teşvik ettiklerini anlatan Soyak, konfederasyonun çalışmasının da, bu çalışmaların sonucu olduğunu kaydetti. Soyak, derneğin büyük bir özveriyle çalışarak, Türkiye ve Ermenistan hükümetlerine yardımcı olabilecek önemli bir projeyi gerçekleştirdiğinin altını çizdi. Yaklaşık 15 yıldır düzenli olarak Ermenistan'a gittiklerini ve Ermenistan'daki hemen hemen tüm iş ve sivil toplum örgütleriyle iletişim içerisinde bulduklarını dile getiren Soyak, "Hepsi, Türkiye ile yakınlaşmaya son derece olumlu bakıyorlar ve bunu destekliyorlar" dedi. Soyak, bugüne kadar Türkiye ile Ermenistan arasındaki ilişkilerin en önemli aşamalarında ve Türkiye ile Ermeni Diasporası arasındaki tüm ilişkilerin ve yakınlaşmaların kurulmasında öncülüğü sivil toplum kuruluşlarının çektiğini vurguladı. -"Bir Ümit Işığı Doğdu Diyorlar"- Konfederasyon adına Ermenistanlı yetkililerle iletişimi ve projeyi yürüten İstanbul'daki Manisalılar Derneği Kurucu Başkanı İsmail Gürol Uğurlu da dünya kupası elemeleri sırasında Türkiye ile Ermenistan'ın aynı gruba düşmesinin, kendilerine iki ülke sivil toplumunun yaklaşması fikrini verdiğini belirterek, "Ermenistan'daki sivil toplum kuruluşlarıyla temas kuralım ve bizim de barışa bir katkımız olsun istedik" dedi. -Akdamar Kilisesi'nde Program Hazırlıkları- Konfederasyonda bulunan ve barışın sağlanmasına katkı vermeyi amaçlayan Van Gölü ve Çevresi Derneği Başkanı Yusuf Tuncil ise Ermenistan sivil toplum örgütleriyle çalışmalarının Van ayağına işaret ederek, 19 Eylül'de dünyanın her yerinden Ermenilerin katılımıyla ilk dini törenin yapılacağı Van'daki Akdamar Kilisesi'nde düzenlenecek programa değinip, şunları anlattı: "Van'a gittim

yetkililerle görüşme yaptık. Otel kapasitesinin gelecek misafirleri karşılayamayacağından, Van'da bulunan tüm öğrenci yurtlarının gelecek Ermeni misafirlerimize tahsis edilmesi ve otel seviyesinde bir hizmet verilmesi için çalışma yapıyoruz." Diye dile getirdi. [5, p.44]

Türkiye Ekonomik ve Sosyal Etüdler Vakfı (TESEV) Dış Politika Programı, 2006'da 'Ermenistan İlişkilerinin Normalleştirilmesi' başlıklı bir proje başlatmıştır. 2 ülke arasında resmi ilişkilerin yokluğundan kaynaklanan diyalog boşluğunu doldurmayı hedeflemektedir. TESEV dış politika sorumlusu Aybars Görgülü'nün ifade ettiğine göre TESEV bir düşünce kuruluşu olarak iki toplum arasında diyalog kanalı oluşturmaktadır. Görgülü'ye göre sınırın açılmasının önündeki en büyük engel Karabağ problemi'dir. Bu nedenle TESEV'in üstlenebileceği rol doğrudan karar alıcıları şu anki gelişmelere konusunda etkilemeye çalışmaktadır. TESEV'in hem iki ülke arasında diplomatik kanalı oluşturmaktır. Türkiye-Ermenistan üzerinde çalışma yapan USAK'tır. 2004'te Ankara'da kurulmuş. USAK daha çok iletişim araçlarını kullanarak kamuoyunu ve politikaları etkilemeye çalışmaktadır. Siyaset Ekonomi ve Toplum Araştırmaları Vakfı (SETA) da bu konuda çeşitli çalışmalarda bulunan bir düşünce kuruluşudur. SETA iki ülke toplumlarının belirli kesimleri arasında diyalog kanallarını açmak suretiyle bu alanda Türkiye-Ermenistan ilişkilerinin şekillenmesine katkıda bulunmaktadır.[6, p.51] Türk-Ermeni ilişkilerinin normalleşmesi sürecine katkı sağlamayı amaçlayan bir başka sivil girişim de yine 2004'te Ankara'da kurulmuş olan Alternatif Politikalar Merkezi (APM)'dir. APM, 11-12 Şubat 2010'da 'Türk-Ermeni ilişkilerinde Yeni Bir Rol: Her şeyi Devletten Beklememek Lazım, Sivil Toplum İşbaşı' başlıklı bir toplantı düzenlenmiştir. Sivil Toplum Geliştirme Merkezi (STGM) de Türk-Ermeni ilişkileri ile ilgili olarak Ermenistan Sivil Toplum Enstitüsü ile ortaklaşa olarak Erivan'da 14-15 Mart 2010'da bir forum düzenleyerek sürece katkıda bulunmuştur. Türkiye'den 30 STK katılmıştır. Türk iş dünyasının en önemli kuruluşlarından biri olan Türkiye Sanayici ve İşadamları Derneği (TÜSİAD) de Türk-Ermeni ilişkilerindeki Hükümetin bu girişimini desteklemektedir. Özellikle Eylül 2008'de ilişkilerdeki normalleşme sürecinde Bülte'de Cumhurbaşkanı Abdullah Gül'ün Erivan'da oynanan futbol maçına gitmesiyle başlayan ilişkilerdeki normalleşmeyi TÜSİAD olarak destekledikleri belirtilmiştir. [6, p.53]

Türkiye'nin Güney Kafkasya'ya yönelik öncelikleri bölgesel güvenlik ve istikrarın sürdürülmesidir. Türkiye ayrıca Güney Kafkasya ülkelerinin bağımsızlığını, toprak bütünlüğünü ve egemenliğini desteklemekte, bu ülkelerin Avrupa ve Avrupa-Atlantik kurumlarına ve diğer uluslararası kuruluşlara entegrasyonunu da teşvik etmektedir. Ankara, kapalı olan Ermenistan sınırının Türkiye'nin Güney Kafkasya'daki varlık ve etkisini sınırladığının da farkındadır. Ancak, Türkiye'nin Azerbaycan'la ilişkileri pahasına Ermenistan'la ilişkilerini normalleştirilmesi olası değildir. Ayrıca Azerbaycan'ın stratejik doğal kaynakları ve iki ülke arasındaki akrabalık bağlarının yanı sıra, Türkiye açısından Azerbaycan ile sahip olduğu ekonomik ilişki diğer tüm Güney Kafkasya ülkeleri ile arasındaki ekonomik ilişkiden daha önemlidir. Türkiye, 2010 yılındaki 2.416 milyar \$ ticaret hacmi ile Azerbaycan'ın ikinci en büyük ticari ortağıdır.[7, p.21] Futbol diplomasisi ve Türkiye-Ermenistan ilişkilerinde yaşanan normalleşme süreci, Kasım 2009'da imzalanan Zürih protokolleri vasıtasıyla Güney Kafkasya'da barış ve istikrarın tesis edilmesi adına tarihi bir fırsat yaratmıştır. Fakat süreç tamamlanamadığı için, her iki tarafta da hayal kırıklığı yaratmıştır. EPF'nin Kafkasya Araştırma Kaynağı Merkezi'nce (Center for Research Resource Center – CRRC) 2010 yılında (normalleşme sürecinin tıkanmasının ardından) yapılan bir araştırma verilerine göre, Ermenilerin çoğunluğu Türkiye ile sınırın açılmasının ekonomik açıdan Ermenistan'a fayda getireceğini düşünse de, Ermenistan'da çalışmaya katılanların %44'ü sınırın açılmasının iç politik süreçlere zarar getireceğini ve %58'i ise sınırı açmanın Ermenistan'ın ulusal güvenliği açısından zararlı olacağını dile getirmiştir.2 2010 yılının Aralık ayında yapılan, TESEV'in «Türkiye'de Dış Politika Algısı» isimli araştırmasına göre, Türkiye'de, araştırmaya katılanların %39'u Ermenistan'la diplomatik ilişkiler kurulmasını ve sınırın açılmasını desteklerken, %44'ü desteklememektedir. Aynı zamanda katılımcıların %50'si Ermenistan ve Türkiye arasında politik yakınlaşmayı desteklerken, katılımcıların %37'si buna karşı çıkmaktadır.3 Ayrıca, CRRC'nin araştırması göstermektedir ki Ermenistan'da araştırmaya katılanların %69'u Türkiye toplumunun Ermenistan'a karşı genel tutumunun fazlasıyla ya da tamamen olumsuz olduğunu düşünmektedir.4 Bu veriler, iki ülke vatandaşlarının karşılıklı algılarının hala sorunlu olduğunu göstermektedir. İlk beklentiler,

Ermenistan-Türkiye ilişkilerinde yaşanacak bir iyileşmenin, Ermenistan- Azerbaycan arasında bir uzlaşmayı da tetikleyeceği yönünde olmuştur. En azından Türkiye’de, Ermenistan’la ilişkilerde elde edilecek olumlu bir adımın Ermenistan-Azerbaycan ilişkilerine de yansıtacağı ve dolayısıyla bu iki ülke arası normalleşme sürecinin kolaylaşacağı varsayılmıştır. Ancak Ermenistan-Türkiye yakınlaşması kısa sürede rafa kaldırıldığı için olumlu bir adım olmaktan çok tamamlanmamış bir süreç olarak kalmıştır. Bu çerçevede yakınlaşma süreci Türkiye’de Ermenistan’a olan ilgiyi artırmış olsa da, Ermenistan-Azerbaycan diyaloguna katkı sağlayamamıştır. Türkiye tarafının protokolleri onaylamamasının temel sebebinin Azerbaycan’la ilişkileri olduğu düşünüldüğünde sürecin nihai olarak Azerbaycan ve Ermenistan arasındaki diyaloga da zarar vermesi mümkündür. Türkiye açıkça Ermenistan- Türkiye normalleşme süreci ile Dağlık Karabağ sorununun birbiriyle ilişkili olduğunu düşünmektedir. Başka bir deyişle, Dağlık Karabağ sorunundaki çıkmaz, bölgesel dinamikleri ve Ermenistan-Türkiye normalleşme sürecini olumsuz etkilemektedir. Sonuçta Ermenistan- Türkiye ve Ermenistan-Azerbaycan ilişkileri ayrı ayrı müzakere edilecek olsa da ikisi arasında bir bağlantı bulunduğu açıktır. [8, p.28]

Türkiye hem Ermenistan-Türkiye ilişkilerinin normalleşmesi hem de Güney Kafkasya’da istikrar ve barışın sağlanması hedefleri doğrultusunda, sorunun çözüm sürecini hala yakından takip etmektedir. Örneğin; 2009 Ekim’inde Ermenistan ve Türkiye arasında imzalanan protokoller esas olarak Dağlık Karabağ sorununun çözüm sürecindeki tıkanmadan ötürü askıya alınmıştır. Türkiye barışçıl bir değişim meydana gelmesini ve çözüm için diplomatik yolları desteklemektedir. Dağlık Karabağ’daki durum oldukça hassastır. Yoksulluk nedeniyle çok sayıda kişi burayı terk etmiştir. Çözüme yönelik hiçbir gelişme kaydedilmediği gibi Uluslararası Kriz Grubu (ICG), Ermenistan ve Azerbaycan arasında silahlı çatışmanın yeniden başlamasının muhtemel olduğunun altını yakın zamanda çizmiştir.10 ICG ayrıca, ülkesinde yerinden edilmiş 600.000 Azeri ile ilgili durumun hala ele alınmadığını da vurgulamıştır. Aynı durum, her iki taraftaki binlerce mülteci için de söylenebilir. Öte yandan Türkiye, savaş ihtimalinin azaltılmasında da olumlu bir rol oynayabilir. Türkiye, Azerbaycan’ı Ermenistan ile işbirliğinde bulunarak bir olay araştırma mekanizması (incident investigation

mechanism) geliştirmesi ve uygulaması konusunda teşvik edebilir ve her iki tarafı temas hattından nişancılarını çekmeleri hususunda ikna etmeye çalışabilir. [9, p. 28]

SETA, 26–27 Mayıs 2009 tarihleri arasında İstanbul Conrad Otel’de Türkiye-Ermenistan İlişkileri Çalıştayı düzenlemiştir. Çalıştayı temel amacı Türkiye-Ermenistan ilişkilerinde son dönemde yaşanan gelişmeleri değerlendirmek, ilişkilerin normalleşmesi önündeki engellerin neler olduğunu analiz etmek ve Türk-Ermeni ilişkilerinde yakınlaşmaya katkı sağlayacak öneriler geliştirmektir. Türkiye-Ermenistan ilişkilerinin normalleşmesi yönünde atılan adımlar, lehte ve aleyhte çeşitli tepkilere yol açmıştır. Müzakere ve çözüm süreçlerinin her zaman zor olduğu gerçeği göz önüne alındığında, bu durumu normal karşılamak gerekir. Türkiye-Ermenistan ilişkileri hem Türkiye-Azerbaycan, hem Ermenistan-Azerbaycan ilişkileri açısından hem de Güney Kafkasya’da güven ve istikrarın tesisi açısından önem arz etmektedir. Türkiye-Ermenistan İlişkileri Çalıştayı’nda Türkiye’den ve Ermenistan’dan uzmanların katılımıyla iki ülke arasındaki ilişkiler ve bölge siyaseti ele alınmıştır. SETA’nın 26–27 Mayıs 2009 tarihlerinde İstanbul’da düzenlemiş olduğu Türkiye-Ermenistan İlişkileri Çalıştayı’nda Türkiye ve Ermenistan’dan gelen katılımcılarla iki ülke arasındaki ilişkiler ve bugün devam eden normalleşme süreci çok yönlü olarak ele alınmıştır. Çalıştayda iki ülkenin son zamanlarda normalleşme süreciyle kaydettiği gelişmeler takdirle karşılanarak bunun nasıl daha ileri aşamaya getirilebileceği noktasında Ermeni ve Türk katılımcılar arasında fikir teatisi gerçekleştirilmiştir. Yapılan oturumlarda Türkiye-Ermenistan ilişkilerindeki normalleşme süreci, Karabağ sorunu ve sınırların açılması gibi temel konular ve sorunlara dair farklı yaklaşımlara değinilmiştir.[10, p.14] Çalıştayda, Ağustos 2008 tarihinde meydana gelen Rus-Gürcü çatışmasının, Kafkasya’ya istikrarsızlık ve güvensizlik ortamı getirdiği üzerinde durulmuştur. Buna karşı Türkiye’nin kendi inisiyatifi ile ortaya attığı Kafkasya İstikrar ve İşbirliği Platformu (KİİP) ve ardından Türkiye-Ermenistan arasında ivme kazanan normalleşme sürecinin bölgeye istikrar ve güvenlik getirici bir unsur olarak görülmeye başladığı dile getirilmiştir. Türkiye’nin KİİP ve normalleşme süreci ile etrafında bir barış kuşağı oluşturma politikası izlediği ve yakın çevresi olan Kafkasya’da güvenlik ve istikrar üreten bir aktör olarak proaktif bir dış politika izlediği

vurgulanmıştır. Bu girişimlerin Kafkasya'da yeniden entegrasyonu ve güven artırıcı işlevleri yerine getirdiğine dikkat çeken katılımcılar, bölge politikasının taraflardan birinin kazandığı ve diğerinin kaybettiği sıfır toplamlı oyun yerine herkesin kazanacağı kazan-kazan stratejisi ve işbirliği eksenine kaydığını ifade etmişlerdir. Türkiye-Ermenistan ilişkilerinde ve normalleşme sürecinde temel konunun öncelikle sınırların açılması olduğu, ancak bunun da al-ver denkleminde indirgenmeyerek karşılıklı işbirliği ve çıkarlar doğrultusunda yapılması gerektiğinin altı çizilmiştir. Sınırların açılması her iki tarafa da kazanç sağlayacak olup, iki ülke ticari ilişkilerini ikiye katlayacaktır. Sınırların açılması halinde Ermenistan ticaret hacmi 14 kat artarken Türkiye ticaretinin de üç kat artacağı öngörülmektedir. Özellikle, Ermenistan açısından sınırların açılmasının 70 milyonluk bir pazarın açılmasını ifade ettiği; bu nedenle sınırların açılmasıyla Ermenistan'ın Türkiye'den çok daha fazla kazançlar elde edeceği ileri sürülmüştür. Bunların yanında tecrit edilmiş Ermenistan'ın Batı ile entegre olma yolunun da açılacağı ve bunun da Ermenistan'a Batı yardım ve desteğini getireceği vurgulanmıştır. Katılımcıların dikkat çektiği önemli bir nokta da, Ermenistan'ın bugüne kadar bölgedeki enerji projelerinden dışlanması durumunun sınırların açılmasıyla ortadan kalkacağıdır. Çalıştayda dile getirilen görüşlerden biri de normalleşme sürecinin Karabağ sorununa endekslenmesinin süreci tıkayacağı; bu nedenle, Karabağ sorununun normalleşme sürecinin ve yol haritasının bir konusu olmaması gerektiğidir. Ancak, paradoksal olarak normalleşme süreci, Karabağ sorunu ile çakışmaktadır. Bu iki süreci birbirine paralel olarak iki ayrı kulvarda yürütmenin daha işlevsel olacağı öngörülmektedir. Bununla birlikte, normalleşme sürecinin ilerlemesinin Karabağ sorununun çözümünde kolaylaştırıcı işleve sahip olduğu da eklenmiştir. Ayrıca, Türkiye'nin Karabağ sorununda Azerbaycan tarafını tutan bir aktör olması yerine tarafsız politika izlemesinin sorunun çözümünü mümkün hale getireceği, aynı zamanda bu tutumun Kafkasya'da Türkiye'yi lider aktör konumuna getireceği ileri sürülmüştür. Normalleşme sürecinde diaspora, resmi söylemler, tarihsel algılar ve sözde soykırım tasarılarını üçüncü ülkelerde gündeme getirme çabalarının yavaşlatıcı ve engelleyici faktörler olarak ortaya çıkmakta, buna karşı bu konuların siyasallaştırılmasından kaçınılması gerekmektedir. Ayrıca, bu noktada uluslararası

resmi sınırları aşan işleve sahip olan STK'lara iki ülke sorunlarının çözümünde önemli roller düşmektedir. STK'lar toplumlar arası karşılıklı anlayışları geliştirerek normalleşme sürecinin alt yapısını hazırlayıcı işlev üstlenebilirler. Başka bir ifadeyle; STK'lar siyasi sorunların çözümüne zemin hazırlayarak normalleşme sürecinin kolaylaştırıcı motoru olabilirler. Bununla birlikte, normalleşme sürecinde iki ülke arasındaki bütün sorunların çözülmesi gibi bir zorunluluğun olmadığı, sorunlar çözülmeden de Türkiye-Yunanistan ilişkilerinde olduğu gibi ilişkilerin geliştirilebileceği vurgulanmıştır. Sonuç olarak katılımcılar, bu çalıştayın bir süreklilik çerçevesinde tekrarlanması konusunda mutabakata varmış ve benzer bir çalıştayın Türkiye- Azerbaycan İlişkileri çerçevesinde gerçekleştirilmesinin yararlı olacağı ortaya çıkmıştır. Bunun da ötesinde her iki çalışmaya da katılanların bir araya gelerek oluşturacağı Türkiye-Ermenistan-Azerbaycan ilişkileri çalıştayının gerçekleştirilmesinin de stratejik açıdan yararlı olacağı öngörülmüştür. [10, p.15]

Türk iş dünyasının en önemli kuruluşlarından biri olan Türkiye Sanayici ve İşadamları Derneği (TÜSİAD) de Türk-Ermeni ilişkilerindeki bu normalleşme sürecinden memnuniyet duyduğunu belirten açıklamalar yapmakta ve Hükümetin bu girişimini desteklemektedir. Öncelikle 2008 yılının Eylül ayında başlayan ilişkilerdeki normalleşme süreci üzerine yayınladığı basın bülteninde TÜSİAD, Türkiye'nin Kafkasya açılımının Ermenistan'la ilişkilerin de desteklenmesi şeklinde yürütülmesini tavsiye etmiştir. Bu bültende ayrıca Cumhurbaşkanı Abdullah Gül'ün Erivan'da oynanan futbol maçına gitmesiyle başlayan ilişkilerdeki normalleşmeyi TÜSİAD olarak destekledikleri belirtilmiştir. TÜSİAD'ın bu süreci desteklediğine yönelik bir başka açıklaması da Türkiye ile Ermenistan arasında imzalanan protokoller sonucu yapılmıştır. 12 Ekim 2009 tarihli basın bülteninde «...Protokoller ile somut bir noktaya gelen anlayışı ve bu sürecin belli bir takvime bağlanması konusunda iki ülke arasındaki mutabakatı destekliyor, sürecin vardığı noktadan memnuniyet duyuyor ve normalleşmenin bir an önce sağlanmasını diliyoruz»(TÜSİAD, 2009) ifadeleriyle Protokollerin imzalanmasına yönelik desteklerini belirtmişlerdir. Bu örneklerden de görüleceği üzere, son dönemde Türkiye ile Ermenistan ilişkileri ile alakalı olarak pek çok sivil girişim başlatılmıştır.

Hükümet yetkilileri tarafından atılan adımlara paralel olarak toplumsal aktörler düzeyinde de çalışmalar gerçekleştirilmiştir. Bu çalışmaların hemen hepsi ortak amaçlara hizmet etmekte, her biri kendi alanında sürece katkı sağlamaya çalışmaktadır. Bu girişimlerin başlıca amacı, iki ülke arasında var olan önyargıları ortadan kaldırmak ve halklar düzeyinde yakınlaşmayı sağlayarak, bu yakınlaşmanın devletler düzeyine de taşınmasına katkıda bulunmaktadır. Özellikle düşünce kuruluşları bu noktada devreye girerek, gerçekleştirdikleri projelerle bu amacı gerçekleştirmeye çalışmaktadırlar. Ayrıca yapılan akademik yayınlar ve raporlarla da gerek siyasiler, gerekse vatandaşlar sürece konusunda bilgi sahibi olmaktadır. [11, p.25]

Türkiye-Ermenistan ilişkileri konusunda çalışma yapan bir başka kuruluş da Uluslararası Stratejik Araştırmalar Kurumu (USAK)'dur. USAK, 2004 yılında Ankara'da kurulmuş, uluslararası ilişkiler ve güvenlik konularının stratejik boyutları üzerinde çalışan bir düşünce kuruluşudur. USAK, Türkiye-Ermenistan ilişkilerine daha çok akademik yayınlar yaparak katkıda bulunmaktadır. USAK, araştırmacılarının görsel basında yer aldıkları tartışma programları ve yazılı basın için hazırladıkları siyasi analiz yazılarıyla dış politika sürecine katkıda bulunmaktadır. Bu noktada denilebilir ki USAK, daha çok iletişim araçlarını kullanarak kamuoyunu ve politikaları etkilemeye çalışmaktadır. Ayrıca USAK bağımsız bir düşünce kuruluşu olmasına rağmen kimi projelerde Dışişleri Bakanlığı ile ortaklaşa çalışarak süreci şekillendirmektedir. [11, p.26]

ANKARA'da Columbia Üniversitesi'nden İnsan Hakları Çalışmaları Enstitüsü Barışın Temini ve İnsan Hakları Programı Direktörü David Phillips, 5 Nisan 2012 Perşembe günü TEPAV'da Türk-Ermeni diplomatik ilişkilerine ilişkin konuştu. İki ülke arasındaki protokol sürecine ilişkin çalışmasını sunan Phillips, Türk-Ermeni sorununun aşılmasına katkı için ise sivil toplum kuruluşları arasındaki diyaloga devam edilmesi ve sınır turizmi, nakliye, enerji ile inşaat gibi sektörlerde ortaklık önerdi. Phillips, TEPAV Dış Politika Analisti Dr. Burcu Gültekin Punsman'ın moderatörlüğünü yaptığı toplantıda Phillips, 2005 yılında Başbakan Recep Tayyip Erdoğan tarafından 1915 olaylarının araştırılması için yapılan ancak Ermenistan'ın reddettiği Ortak Tarih Komisyonu kurulması önerisi, 2007 yılında Ermeni Gazeteci ve Yazar Hrant Dink'in öldürülmesi, 2008 yılında iki ülke

Cumhurbaşkanları Gül ile Sarkisyan arasında yaşanan futbol diplomasisi, 2009 yılında protokol sürecine Erdoğan'ın Dağlık Karabağ sorununa ilişkin söyleminin dahil olması ve İsviçre'nin arabuluculuğundan bahsetti. David Phillips, 1915 olaylarına ilişkin olarak Birleşmiş Milletler (BM)'in tehciri içeren soykırım tanımını Ermeni tarafı için manevi bir galibiyet olarak tanımlarken, protokollerin uygulanması için Türkiye'den soykırımı tanımamasını bekleyen çok sayıda Ermeni grubun varlığına işaret etti. Diğer yandan Türkiye'nin protokollerini onaylaması halinde Ermenistan'ın da onu izleyeceğini düşündüğünü belirten Phillips, bu kapsamda ABD'nin seçimler nedeniyle aktif rol oynamadığını, Rusya'nın da pek yapıcı davranmadığını ifade etti. [12, p.4]

Türk ve Ermeni sivil toplum kuruluşları, ilişkilerdeki ivmeyi sürdürmek için «gayri resmi diplomasi» yürütmeye devam ediyorlar. Türkiye ve Ermenistan arasında «futbol diplomasisi» olarak adlandırılan ve 2008 yılında başlatılan resmi düzeydeki yakınlaşma çabalarının ardından, her iki ülkenin de sivil toplum kuruluşları birbirleriyle giderek daha aktif bir iletişim kurmaya başladı. Türkiye ve Ermenistan arasındaki kardeşlik ve dostluğu temsil eden Kars'taki İnsanlık Anıtı, 2011 Nisan'ında Başbakan Recep Tayyip Erdoğan'ın talimatı üzerine yıkıldı. Ekim 2009'da iki ülke arasındaki protokollerin çökmesinin ardından ilişkilerde ivedi bir normalleşme ihtimali yok olmuş olsa da, sivil toplum kuruluşları Ermeni-Türk yakınlaşma sürecinin ivmesini sürdürmek için çabalarına devam ediyorlar. SES Türkiye'ye konuşan Ermenistan Avrasya Ortaklığı Vakfı program yöneticisi Mikayel Hovhannisyan, «Bir zamanlar ümit verici olan bu sürecin başlangıcından itibaren ortaya konan halk temelli projeler, resmi düzeydeki başarısızlığa rağmen devam ediyor,» diyor ve ekliyor: «Bu bağlamda, belki de en önemli başarı, Ermeni ve Türk sivil toplum temsilcilerinin ortak endişe kaynağı olan konularda işbirliğine devam etmeleridir. Bu işbirliği, Türk ve Ermeni toplumları arasındaki diyalogu harekete geçirip sürdürmektedir.» Ancak sivil toplum projelerinin Ermenistan'daki etkisi, Türkiye'dekinden daha büyük oluyor. Keza Türkiye'de, Ermenistan'la yakınlaşma meselesi, halkın ve politika yapımcıların menziline çoktan çıkmış durumda. [13, p.6]

Ermenistan'da bulunan Avrasya Ortaklığı Vakfı ortak ülke direktörü Vazgen Karapetyan'a göre, «fiziki boyut, nüfus, ekonomi gibi iki ülke arasındaki aşık arsimetriden dolayı,

bu konu, Türkiye'den daha çok Ermenistan'da gündemde tutuluyor.» Bu asimetrinin, özellikle Ermenistan tarafında belli bir hayal kırıklığı yaratması muhtemel. Türk-Ermeni ilişkilerinin normalleştirilmesini her iki ülkenin kamuoyu ve siyasi gündeminde popüler bir meseleye dönüştürmek ise, önemli bir sorun olmaya devam ediyor. Son yirmi yıldaki Türk-Ermeni sivil toplum faaliyetlerine dair TEPAV'ın yayımladığı bir araştırmanın iki yazarından biri olan Burcu Gültekin Punsman'a göre, sivil toplum kuruluşlarının bu süreçte sorumluluk üstlenmesi, her iki ülkenin iç politikalarında devletin onları ne kadar «serbest bıraktığı» algısına göre değişiyor. Türk tarafından bakıldığında, halklar arasındaki etkileşimler, -Ermenistan Anayasası'nda «soykırım» olarak adlandırılan 1915 olaylarına dair tartışmaları normalleştirmenin bir yolu olarak yorumlanırken; Ermenistan tarafı, böylelikle Türklerle iletişim kurup müzakere yapmaya başladıklarını görüyorlar. Punsman'a göre, «bu projeler, diğer tarafla diyalog kurmanın mümkün olduğunu ve sınırın öteki tarafında sesinizi duyan birisinin olduğunu gösterdi.» Bununla birlikte, bu etkileşimler genellikle belli sınırlar dahilinde kaldığı için, sivil toplum çabaları da özeleştiriden kaçınıyorlar. Merkezi Erivan'da bulunan Civilitas Foundation'ın direktörü Salphi Ghazarian, «bu etkileşimin olumlu etkilerinin küçük bir çevreyle sınırlı olduğunu ve çok büyük bir farklılık yaratacak düzeye gelemediğini» belirtiyor. Projelerin mali sürdürülebilirliği söz konusu olduğunda ise, Türk-Ermeni yakınlaşmasına odaklanan girişimlerin neredeyse yarısı, özellikle USAID kanalları başta olmak üzere ABD tarafından finanse ediliyor. «Avrupa ülkeleri tarafından verilen ve genel hibeler arasında yüzde 26,32'lik bir dilime sahip olan hibeler, Amerika'dan alınanlarla kıyaslandığında çok daha küçük miktarda olup, özellikle Alman vakıfları ve Ankara ile Erivan'da bulunan İskandinav elçiliklerinin desteklediği halk girişimlerini temsil ediyor,» diye açıklıyor Punsman. Bununla birlikte, Türkiye, Amerika'nın söz konusu yardım projelerinden yararlanamıyor; dolayısıyla projelerin çoğunun tasarımı, başlangıçta Ermenistan'daki bir sivil toplum kuruluşu tarafından gerçekleştiriliyor. Ancak bundan sonra bu tasarıma uygun Türk ortaklar bulunuyor. Söz konusu yakınlaşma projelerinde söz sahibi olan başlıca Türk sivil toplum kuruluşlarından, İstanbul-merkezli Küresel Siyasal Eğilimler Merkezi'nde proje asistanı

Susae Elanchenny, Türk kuruluşların yaptığı projelerin daha fazla desteklenmesi gerektiğini belirtiyor. «Doğrudan Türk STK'lara daha fazla finansman fırsatı sağlanması, bu süreçte söz sahibi olan Türk paydaşların sayısının ve kapsamının genişletilmesine katkı sunabilir. Keza söz konusu kuruluşlar, Ermenistan'dakilerle kıyaslandığında halihazırda yeterince temsil edilmiyorlar.» Bununla birlikte, sivil toplum kuruluşlarının çabalarına karşın, Ghazarian'a göre, söz konusu sivil etkileşimler, Ankara ile Erivan arasındaki resmi ilişkilere bir alternatif olarak görülemez. SES Türkiye'ye konuşan Ghazarian, «Bu çabaların bir etkisi ve mantığının olması için, Türkiye ile Ermenistan arasındaki sınırların açılması gerekiyor.» diyor.[13, p.7]

Ağustos 2008'de yaşanan Rusya-Gürcistan savaşı oldu. Savaş sonrasında Kafkas İstikrar ve İşbirliği Platformu tekrar gündeme geldiğinde Türkiye'nin Ermenistan'ı bu platform içerisinde görmek istediğini açıklaması Ankara'nın bölgede Erivan'ı dışlamak istemediğini göstermesi bakımından önemli bir işaret oldu. İlk zamanlarda kapalı kapılar ardında ve kamuoyunun dikkatinden uzak yürütülen görüşmeler Ermenistan Cumhurbaşkanı Serj Sarkisyan'ın Türkiye Cumhurbaşkanı Abdullah Gül'ü 6 Eylül 2008 tarihindeki Ermenistan-Türkiye futbol karşılaşmasını birlikte izlemek amacıyla Erivan'a davet etmesiyle gün yüzüne çıktı. Serj Sarkisyan'ın bu daveti üzerine Cumhurbaşkanı Abdullah Gül, iki ülke futbol millî takımları arasındaki karşılaşmayı izlemek için Erivan'a gitti. Ardından Ermenistan Cumhurbaşkanı, Türkiye Cumhurbaşkanı'nun daveti üzerine 14 Ekim 2009'daki rövanş maçını izlemek için Türkiye'ye geldi. Bu ziyaretlerle başlayan «futbol diplomasisi» işe yarayacak mı yaramayacak mı konusu hararetli bir şekilde tartışılırken, 22 Nisan 2009 tarihinde iki ülke arasındaki ilişkilere dair bir yol haritası açıklandı. Ardından, 31 Ağustos 2009 tarihinde İsviçre'nin gözetiminde Türkiye ile Ermenistan arasında normalleşmeyi öngören «İlişkilerin Geliştirilmesi Hakkındaki Protokol» ve «Diplomatik İlişkilerin Kurulmasına Dair Protokol»ün parafe edilmesiyle ilişkiler daha ileri bir seviyeye geldi.[2] Protokoller 10 Ekim 2009 tarihinde Türkiye ve Ermenistan Dışişleri Bakanları tarafından İsviçre'nin Zürih kentinde düzenlenen törende imzalandı. Protokoller zorlu diplomatik sürecin habercisi olacak şekilde tarafların birbirlerinin törendeki konuşma metinlerine itirazlarıyla gecikmeli de olsa imzalandı. Söz konusu protokoller bu aşamadan

sonra ülkelerin parlamentolarına getirilecek ve burada onaylandıktan sonra yürürlüğe girecekti. Ermenistan yasalarına göre protokollerin önce anayasaya uygunlukları açısından denetlenmesi için Anayasa Mahkemesi'ne gönderilmesi gerekiyordu. Ermenistan Anayasa Mahkemesi 12 Ocak 2010'da protokoller hakkındaki kararını açıkladı. Kararda protokollerin Ermenistan Anayasası'na uygun bulunduğu açıklanırken, gerekçeli kararda ise bazı maddelerin Ermenistan Anayasası ve Anayasa'nın atıfta bulunduğu 1990 tarihli Bağımsızlık Bildirgesi ile çelişmeyeceği ifade edildi. Ermenistan bu kararla birlikte sınırların açılması için Türkiye'nin ileri sürdüğü Dağlık Karabağ şartını kabul etmediğini, ortak sınırı tanımadığını, kendilerine göre «soykırımın» kesin ve tartışılmaz olduğunu, protokollerde kastedilen Ortak Tarih Komisyonu'nun kurulamayacağını bir anlamda ilan etmiş oldu. Türk Dışişleri Bakanlığı karara «Söz konusu kararda, protokollerin lafzına ve ruhuna aykırı önkoşullar ve kısıtlayıcı hükümlerin zikredildiği tespit edilmiştir. Bu yaklaşım tarafımızdan kabul edilemez» açıklamasıyla tepki gösterdi. Ermenistan Anayasa Mahkemesi'nin söz konusu kararından sonra, kapalı kapılar ardında sürdürülen diplomatik görüşmelerle başlayan, futbol diplomasisi ile hız kazanan, yol haritası ile kararlılık sergileyen ve imzalanan protokollerle bir üst aşamaya geçen Türkiye-Ermenistan ilişkilerindeki normalleşme süreci tıkandı. Şu anda protokoller iki ülkenin parlamentolarında askıya alınarak süresiz olarak beklemeye bırakılmış durumdadır.[2, p.7]

Protokoller Türkiye ile Ermenistan arasında diplomatik ilişkinin kurulmasını ve ortak sınırın açılmasını öngörmekteydi. Topraklarının beşte biri Ermeni işgali altında bulunan Azerbaycan için, Ermenistan'ın ambargo altında tutulması hem işgal edilen toprakların geri alınması hem de Dağlık Karabağ sorununun çözülmesi yolunda Erivan'a siyasi, ekonomik ve psikolojik baskı kurmak yolunda geliştirilmiş yegâne politika idi. Türkiye'nin protokolleri onaylaması Azerbaycan kamuoyunda, Bakü tarafından yaklaşık 20 yıldır uygulanan bu politikanın netice alınmadan iflas edeceği endişesini uyandırdı. Bu nedenle Azerbaycan'da Türkiye'ye karşı yoğun bir tepki ve protesto süreci başladı. Söz konusu tepkiler, protesto mitingleri ve Rusya ile yakınlaşma politikalarından Türkiye'ye satılan doğalgaz fiyatının artırılacağı söylemlerine kadar geniş bir yelpazeye yayıldı. Azerbaycan'ın, işgal ve Dağlık Karabağ sorununun çözümünü aşama

aşama değil de Ermenistan'ın kesin bir askeri veya politik mağlubiyeti sonucu bir hamlede olabilecek bir çözüm olarak algılaması, Türkiye'nin çözüm arayışlarına verdiği dozajı yüksek ve fazlasıyla duygusal tepkinin en önemli sebebi oldu. Azerbaycan'dan yükselen tepkiler üzerine Türkiye'den üst düzey heyetler Bakü'ye ziyaretler gerçekleştirdiler. Dağlık Karabağ işgali sona ermeden sınırın açılmayacağına ve diplomatik ilişki kurulmayacağına dair açıklamalarda bulundular. Şimdilerde Ankara-Bakü ilişkilerinde ihtiyatlı bir bekleyiş havası sürmektedir. Yaşanan bu gelişmeler sık sık dile getirilen dostluk ve kardeşliğe dair sloganlara rağmen Türkiye-Azerbaycan ilişkilerinde ciddi bir siyasi diyalog eksikliği olduğuna işaret etmiştir. Protokoller Ermenistan'da da oldukça sert tartışmalara sebep oldu. Ermeni diasporası, muhalefet, milliyetçi çevreler ve bu çevrelerle bağlantılı medya organları protokolleri ciddi bir şekilde eleştirdiler. Ermenistan Cumhurbaşkanı Serj Sarkisyan çıktığı yurtdışı gezilerinde Ermeni diasporasının protesto ve tacizleriyle karşılaştı. Tepkiler üzerine, imzalanan protokollerin Karabağ ya da soykırımdan vazgeçmek anlamına gelmeyeceğine dair diaspora ve iç kamuoyuna yönelik beyanatlar birbirini izledi. Protokollerde Azerbaycan'ın gösterdiği tepki üzerine Türk yetkililer tarafından Bakü'ye Karabağ sorunu çözülmeden sınırların açılmayacağına dair garanti verilmesi Ermenistan tarafından ön şart olarak kabul edilerek protokollerin onay süreci donduruldu. Ermenistan, protokolleri onaylayabileceğini ama bunun ancak Türkiye onayladıktan sonra olabileceğini belirtti. [2, p.8]

Sonuç

Son olarak bölgedeki sivil toplumun rolünün daha yakından incelenmesi gerekmektedir. 2011 CRRC verilerine göre sivil toplum kuruluşlarına güven Ermenistan'da (sadece %5 tam güven), Azerbaycan'da (%7 tam güven) ve Gürcistan'da (%4 tam güven) son derece düşüktür.¹¹ Hem ulusal hem de uluslararası sivil toplum kuruluşları (STK) çeşitli zorluklarla karşı karşıyadır ve bu durum, farklı sebepler ve etkenlerden ötürü son zamanlarda daha da zorlaşmıştır. Yine de bazı savaş öncesi girişimler sürdürülmekte olup, sivil toplum aktörlerini bünyesine dâhil eden yeni girişimler de bulunmaktadır; dolayısıyla gelecek için bir umuttan söz edilebilir. Dağlık Karabağ sorunu hayal kırıklığı ve sorunların yalnız sürmekle

kalmayıp, artış eğilimi göstermesiyle beraber daha da zor bir hal almıştır. Bakü, sivil toplum diplomasisi ve STK'ların katılımı konularına bu girişimlerin sonuçlarından emin olmadığı için şüpheyle yaklaşmaktadır. Azerbaycan için asıl mesele, gerçek bir çözümün yokluğunda, güven oluşturucu tedbirlerin Ermenistan'ın çıkarına olmamasıdır. Bu koşul çözüme odaklanan STK'lar için bir güçlük oluşturmaktadır. Çözüm sürecinde gelişme kaydedilmesini engelleyen 2012–2013 seçimleri de göz önüne alındığında sivil toplumun rolü daha fazla önem kazanmaktadır. Yirmi yıl sonra bu sorunlar hala sürüncemededir ve ne yazık ki önümüzdeki on yıl içerisinde de bir iyileşme belirtisi göstermesi beklenmemektedir. Bu aşamada güven oluşturma süreci uzun vadeli bir perspektif kazanmalıdır. Gerek devlet gerek sivil toplum aktörleri özellikle karşı taraftaki akranları ile teması çok kısıtlı olan gençlere odaklanmalıdır. Bölgedeki güvenlik durumu da STK'ların faaliyet alanını etkilemektedir. Gürcistan'da 2008 sonrası statüko yanlış sebeplerden ötürü -toprak

sınırlarının zorla belirlenmesiyle ve Rus askeri ve sınır polislerinin bu durumu korumasıyla bir ölçüde istikrar sağlamıştır. Hayal kırıklıkları ve bastırılmış duygular her an patlamaya hazırdır; dolayısıyla güven telkin eden bir ortam neredeyse yoktur. Ancak sivil toplum inisiyatiflerini uygulamak hala mümkündür. Sivil toplum çabalarındaki başarı, sürekli, istikrarlı ve güvenilir bir yol izlenmesine bağlıdır. Bölgede böylesi bir güven eksikliği varken, güven oluşturucu tedbirler, toplumlarda anlık değil giderek artan bir değişime yönelik olmalıdır. Barış süreci hükümetler seviyesinde ise ve sadece üst düzey elitlere ulaşıyorsa, mutlaka sivil toplumu geliştirme ihtiyacı duyulmaktadır. Güven oluşturucu tedbirler doğası gereği asla tamamıyla sona ermeyen uzun vadeli bir sürecin parçasıdır. Aynı zamanda orta vadeli hedefleri belirlemek de mümkündür. Türkiye, çok sayıda taraf için seyahat sınırlaması bulunmayan, tüm taraflar için erişilebilir ve nispeten tarafsız bir zemin sağladığı için bölgesel girişimler açısından iyi bir konum sunmaktadır.

Kaynaklar

1. Aybars Görgülü, Türkiye-Ermenistan İlişkileri: Bir Kısır Döngü. – İstanbul: TESEV yayınları, 2008.
2. Fatih Özbay. Türkiye-Ermenistan İlişkileri, İstanbul: Bilge Adamlar Stratejik Araştırmalar Merkezi Yayınları, 2011.
3. Sedat Laçiner, Türk-Ermeni İlişkileri, Kaknüs yayınları. – İstanbul, 2004.
4. Semra Cerit Mazlum, Erhan Doğan, Sivil Toplum ve Dış Politika: Yeni Sorunlar ve Yeni Aktörler, Bağlam Yayın, İstanbul, 2006.
5. Filiz Cicioğlu, Türkiye-Ermenistan Barışına STK'ların Katkısı, Türk haberleri [Turkish News]. 2014. Available at: <http://www.haberler.com/turkiye-ermenistan-barisina-stk-katkisi-2143923-haberi/>. (accessed 08.01.2017).
6. Filiz Cicioğlu, Sivil Toplum-Dış Politika İlişkisi Çerçevesinde Sivil Toplum Kuruluşlarının Türkiye'nin Avrupa Birliği Politikasına Yaklaşımı, Doktora Tezi, 2011.
7. Aybars Görgülü ve Onnik Krikoryan, Türkiye'nin Güney Kafasya Politikası: Devlet ve Sivil Toplum Aktörlerini Rolü. – Ankara: TESEV yayınları, 2011.
8. M., Gündoğar Senyücel S., Görgülü A., Aydın E. E., «Türkiye'de Dış Politika Algısı», TESEV Yayınları, 2011.
9. Akgün M., Gündoğar Senyücel P., Görgülü A., Aydın E. E., «Türkiye'de Dış Politika Algısı», TESEV Yayınları, 2011.
10. Türkiye-Ermenistan İlişkileri Çalıştayı Etkinlik, Conrad Publish, İstanbul, 2009.
11. Filiz Cicioğlu, Ermenistan ve Kıbrıs Sorunu Bağlamında Türk Dış Politikası ve Sivil Toplum Kuruluşları, Akademik İncelemeler Dergisi Cilt:5 Sayı:2 2010. Ankara.
12. Babacan Ali. Turkish Initiatives, Calming the Caucasus, International Herald Tribune Publish, Ankara, 2008.
13. Mustafa Serdar Palabıyık, 2000 Sonrası Türkiye-Ermenistan İlişkileri, Marmara University Publish, 2017.

Е. Онгарова

Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан

Роль неправительственных организаций в турецко-армянских отношениях

Аннотация. В статье будут рассмотрены турецко-армянские отношения. В отношениях двух стран будут оценены результаты работы неправительственных организаций и инициатив НПО. Рассматривается позиция Турции между двумя странами и действия Армении в этом направлении. Отношения между Турцией и Арменией в прошлом зашли в тупик из-за карабахского конфликта и обвинения в геноциде армян. Турция продолжала проводить политику, в основном поддерживающую Азербайджан на Кавказе. Последствия негативных событий исторического прошлого в отношении Армении продолжают до сих пор. Турция осудила Армению в карабахском конфликте и потребовала вернуть карабахские земли Азербайджану. Неприятные события прошлого, вызвавшие охлаждение двусторонних отношений, до сих пор не нашли однозначного решения. Закрытие пограничных границ также изолировало отношения между двумя странами. Только благодаря положительным экономическими инициативам НПО были отмечены улучшения. Благодаря беспроигрышным инициативам НПО поддерживается построение отношений, которые обеспечивают как добрососедство, так и прибыль для обеих стран. Инициативы НПО со своими взлетами и падениями иногда приносили хорошие результаты. В целом значение роли соседней страны Армении во внешней политике Турции является дискуссионным, но для продолжения принципа добрососедства было бы выгодно поддержать армянские инициативы НПО. Таким образом, это обеспечило бы возвращение двусторонних отношений в нормальное русло.

Ключевые слова: Армения, Турция, Карабах, Армянский геноцид, Азербайджан.

Ye. Ongarova

Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

The role of non-governmental organizations in Turkish-Armenian relations

Abstract. The article will examine Turkish-Armenian relationp. In relations between the two countries, the results of the work of non-governmental organizations and NGO initiatives will be evaluated. The position of Turkiye between the two countries and the actions of Armenia in this direction are considered. Relations between Turkiye and Armenia have stalled in the past due to the Karabakh conflict and accusations of the Armenian Genocide. Turkiye continued to pursue a policy mainly supporting Azerbaijan in the Caucasup. The consequences of the negative events of the historical past in relation to Armenia continue to this day. Turkiye condemned Armenia in the Karabakh conflict and demanded that the Karabakh lands be returned to Azerbaijan. The unpleasant events of the past, which caused the cooling of bilateral relations, have not yet found an unambiguous solution. The closure of borders has also isolated relations between the two countriiep. It was only through positive economic initiatives by NGOs that improvements were noted. Win-win NGO initiatives support the building of relationships that provide both good neighborliness and profit for both countriiep. NGO initiatives, with their ups and downs, have sometimes produced good resultp. In general, the importance of the role of the neighboring country of Armenia in Turkiye's foreign policy is debatable, but in order to continue the principle of good neighborliness, it would be beneficial to support the Armenian initiatives of NGOp. Thus, this would ensure the return of bilateral relations to normal.

Keywords: Armenia, Turkiye, Karabakh, Armenian genocide, Azerbaijan.

References

1. Aybars Görgülü, Turkey-Armenia Relations: A Vicious Circle, TESEV publications, Istanbul, 2008.
2. Fatih Özbay, Turkey-Armenia Relations, Istanbul, Wise Men Strategic Research Center Publications, 2011.
3. Sedat Laciner, Turkish-Armenian Relations, Kaknüs Publications, Istanbul, 2004.
4. Semra Cerit Mazlum, Erhan Doğan, Civil Society and Foreign Policy: New Issues and New Actors, Context Publishing, Istanbul, 2006.
5. Filiz Cicioğlu, Contribution of NGOs to Turkey-Armenia Peace, Turkish news [Turkish News]. 2014. Available at: <http://www.haberler.com/turkiye-ermenistan-barisina-stk-katkisi-2143923-haberi/>. (accessed 08.01.2017).
6. Filiz Cicioğlu, The Approach of Non-Governmental Organizations to Turkey's European Union Policy in the Framework of the Civil Society-Foreign Policy Relationship, PhD Thesis, 2011.
7. Görgülü A., Krikoryan O. Turkey's Southern Caucasus Policy: The Role of State and Civil Society Actors. Ankara. TESEV publications, 2011.
8. Gündoğar M., Senyücel S., Görgülü A., Aydın E. E., «Foreign Policy Perception in Turkey», TESEV Publications, 2011.
9. Akgün M., Gündoğar Senyücel P., Görgülü A., Aydın E. E., «Foreign Policy Perception in Turkey», TESEV Publications, 2011.
10. Turkey-Armenia Relations Workshop Event, Conrad Publish, Istanbul, 2009.
11. Cicioğlu F. Turkish Foreign Policy and Non-Governmental Organizations in the Context of Armenia and the Cyprus Problem, Journal of Academic Studies. Ankara. Vol.5. Issue 2. 2010.
12. Ali B. Turkish Initiatives, Calming the Caucasus, International Herald Tribune Publish, Ankara, 2008.
13. Palabıyık M.S., Turkey-Armenia Relations After 2000, Marmara University Publish, 2017.

Yazar hakkında bilgi:

Оңгарова Еркінай Мусладинқызы – Аға оқытушы, Шығыстану факультеті, әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық Университеті, Алматы, Қазақстан

Ongarova Yerkinay Musladinovna – Öğretim Görevlisi, Şarkiyat Fakültesi, Türksoy Bölümü, Al-Farabi Kazak Ulusal Üniversitesi, Almaty, Kazakistan.

Оңгарова Еркинай Мусладиновна – старший преподаватель, факультет востоковедения, кафедра Тюрксой, Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Алматы, Казахстан.

Ongarova Yerkinay Musladinovna – Senior Lecturer, Department of Oriental Studies, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.

Қазақстан Республикасының шет елдік инвестициялар тарту бойынша саясатының өзекті мәселелері

Аңдатпа. Мақалада қарастырылатын негізгі мәселе Қазақстан Республикасының шет елдік инвестицияларды тарту саясатын оның тартымдылығы, елдегі қалыптасқан инвестициялық жағдай және сыртқы салымдардың көбею қарқыны тұрғысынан талдау болып табылады. Қазақстан Республикасында инвестициялар саласындағы нормативтік құқықтық актілерді қарастыру арқылы, бұл саланың құқықтық негізде қорғалуын қарастыру. Инвестиция саласын дамытудағы арнайы экономикалық аймақтардың орнын айқындау, оның елдің экономикасына әсерін қарастыру. Қазақстандағы жұмыс жасайтын Қор биржаларының орнын айқындау, инвестиция тарту саласындағы шараларын қарастыру. Қазақстанның инвестиция тарту бойынша әлемдік рейтингтегі көрсеткіштерін қарастыру, елге инвестиция салу бойынша қауіптер мен тәуекелдерді айқындау арқылы ұсыныстар мен ескертпелер айтылды. Инвестицияларды тарту саласындағы мемлекеттік органдардың жұмысын бағалау, «Kazakh Invest» компаниясының инвестиция саласындағы мақсатын айқындау, ғылыми ұсыныстар беру жүзеге асырылады.

Түйін сөздер: инвестиция, институционалдық инвесторлар, қор биржалары, Kazakh invest, арнайы экономикалық аймақтар, KASE, AIX, нормативтік актілер, инвестициялық жобалар, инвестициялық преференциялар.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-6887/2023-143-2-142-150>

Түсті: 22.12.2022 / Жариялауға қабылданды: 10.01.2023

Кіріспе

Қазіргі жаһанданған экономикалық жүйелер жағдайында әлемнің кез келген үлкенді-кішілі елі үшін сырттан келетін инвестициялар заманауи дамудың басты алғы шарттарының бірі болып табылады. Бүгінде қарыштап дамып отырған мемлекеттердің қайсысын алмасақ та, олардың табысты өркендеу жолы шет елдік инвестицияларды тартып қана қоймай, сонымен қатар, тиімді түрде пайдалана алуында жатқанын көреміз. Сондықтан, тәуелсіздік алған күннен бастап жас қазақ мемлекетінің аяғынан тұрып, дамуының күн тәртібінде Батыс пен Шығыстың ауқатты елдерінен инвестициялар тарту мәселесі тұрды.

Бүгінде Қазақстанның инвестиция тарту бойынша қызметі экономикамыздың дамуын қамтамасыз ететінін маңызды бағыттарың бірі екенін ескере отырып, оны ғылыми мәселе ретінде барынша зерттеу өзекті болып отыр. Мақалада инвестиция саласындағы нормативтік құқықтық актілердің реттелуі, инвестиция тарту саласындағы Сыртқы істер министрлігінің қызметі, «Kazakh invest» компаниясының қызметін қарастырылады. Қазақстандағы инвестиция тарту бойынша арнайы экономикалық аймақтарының қызметіне шолу жүргізіледі. Сонымен қатар, Қазақстанға инвестиция құюдың қауіптері қарастырылып, оның қазіргі еліміздегі инвестициялық климатына әсерін

айқындау болып табылады. Қазақстандық қор биржаларының қызметін пысықтап, еліміздің әлемдегі шет елдік инвестиция тарту бойынша рейтингін айқындау, инвестициялық климатты жақсарту бойынша қолға алу тиіс ұсыныстар беріледі.

Зерттеу әдістері

Мақалада Қазақстанның шет елдік инвестициялар тарту бойынша саясатын талдауда салыстырмалық, кейс стади, рейтинг көрсеткіштерді сараптау әдістері қолданылған. Сонымен бірге, мәселені тереңірек ашу мақсатында сандық сараптама жүзеге асырылды. Зерттеу нәтижесінің құндылығы Қазақстандағы қалыптасқан инвестициялық климатты айқындаумен бірге, ел экономикасына салынатын шет елдік капиталды көлемін арттыру, оларды тиімді пайдалану жөнінде ғылыми ұсыныстар беру болып табылады.

Негізгі бөлім

Қазақстан Республикасы Президентінің 2020 жылғы 6 наурыздағы «Қазақстан Республикасы сыртқы саясатының 2020-2030 жылдарға арналған тұжырымдамасы туралы» № 280 жарлығына сәйкес Қазақстан Республикасының экономикалық дипломатия саласындағы басты назар аударатын бағыт шетелдік инвестицияларды тарту мақсатында халықаралық ынтымақтастықты кеңейту. Өз кезегінде негізгі шет елдік инвестициялар тарту салалары келесі бағыттар ретінде машина және құрал жасау, жеңіл өнеркәсіп, мұнай сервисі саласы, мұнай-газ химиясы және мұнай өңдеу, түсті металлургия, білім беру, туризм, агроөнеркәсіптік кешен, құрылыс материалдарын өндіру, тау-кен өндіру өнеркәсібі, көлік және логистика, денсаулық сақтау және агрохимия өнеркәсібі салалары айқындалған. [1]

Инвестиция саласын дамыту мақсатында, оның нормативтік құқықтық актілерімен реттеліп, құқықтық қорғау мен қолдау көрсету негізгі міндет болып табылады. Қазақстан Республикасының 2015 жылғы 29 қазандағы Кәсіпкерлік Кодексіне сәйкес инвесторлардың өз құқықтарын қорғауға, кіріс алуға кепілдіктер, инвестициялық қызметтерге байланысты ақпараттың ашықтығы және өзге де заңмен айқындалған қорғау тетіктері бар. Өз кезегінде, инвестицияларды мемлекеттік қолдаудың өзіндік көмектері белгіленген.

Осы ретте негізгі тетік ретінде инвестициялық преференциялар беру мен инвесторлар үшін жасалған «бір терезе» қағидатын атап өтуге болады.

Инвесторларға преференцияларға келесідей жеңілдіктерді атап өтуге болады. Оларға, кедендік баждар және импортқа қосылған құн салығын салудан босату, мемлекеттік заттай гранттар беруді атап өтуге болады. Ал, инвесторлар үшін бір терезе қағидаты инвесторлардың құжаттарды жинау мен даярлауға қатысуын барынша азайту үшін барлық мәселелерді бір ұйым арқылы реттеу, яғни қазіргі кездегі халыққа қызмет көрсету орталығы сипатындағы ұлттық компаниялар арқылы реттеу айқындалған. [2]

Қазақстанда инвестиция саласын дамытуды жүзеге асыратын уәкілетті орган ретінде Қазақстан Республикасы Сыртқы істер министрлігі белгіленген. Министрліктің негізгі міндеті инвестициялық саясатты жүзеге асыру, инвестициялық жобаларды іске асыру және мониторинг жүзеге асыруды қамтамасыз етеді. Негізгі қызметі: инвестицияны мемлекеттік қолдауды жүзеге асыру, консультация беру, инвесторларға қажетті құжаттарды дайындау мен рәсімдеуге көмек көрсету, инвестициялық келісім шарттарды тіркеуді жасау, обсудмен қызметін қамтамасыз ету, инвестициялық преференцияларды беруді қарастыру, инвестициялық келісім шарттардың орындалуын бақылау, инвестициялық салық кредитін беруді қарастыру және өзге де қызметтерді атқарады. [3]

Өз кезегінде, инвестицияларды тартуды жүзеге асыратын негізгі компанияның бірі «Kazakh invest» Ұлттық компаниясы» Акционерлік қоғамы болып табылады. Компанияның инвестицияларды тартуда бірінші міндеті инвестиция көздерінің негізгі елдерін айқындау. Елдерді таргеттеуде негізгі елдер ретінде Ұлыбритания, Германия, Италия, Франция, АҚШ, Ресей Федерациясы, Қытай Халық Республикасы, Корея Республикасы, Жапония, Түркия және БАӘ анықталды. Сонымен қатар, инвесторларды таргеттеу арқылы инвестиция тартудың бағыттарын айқындау назарға алу қажет. Инвесторлар негізгі стратегиялық және институционалдық инвесторлар болып бөлінеді. Стратегиялық инвестордың компанияның басқарушылық бөлігін алуға мақсат қойса, институционалдық инвесторлардың мақсаты компанияның үлесін иелене отырып,

пайда табу болып табылады. Компания 2027 жылға дейін инвестицияны тартуда келесі жетістіктерге жетуді мақсатқа қойған: Қазақстанның экономикасына кемінде 59 трансұлттық компаниялардың қатысуын қамтамасыз ету, шет елдік инвестициялардың ағымын кемінде 25,8 миллиард АҚШ долларына жеткізу, шикізаттық емес секторлардың инвестицияларын 45 жобаға дейін ұлғайту.

Сонымен бірге, Қазақстанға инвестицияларды тартуда Компанияның келесі елдерде өкілдері орналасқан: Қытай Халық Республикасы, АҚШ, БАӘ, Германия, Нидерланды, Түркия, Катар, Үндістан, Оңтүстік Корея. Бұл өкілдердің негізгі мақсаты әлеуетті инвесторлардың Қазақстан Республикасына сапарын, Қазақстан Республикасының бірінші тұлғаларының шетелдерге ресми сапарын, үкіметаралық комиссиялардың, іскерлік кеңестердің отырыстары, дөңгелек үстелдер, Қазақстан

Республикасының экономика күндері, бизнес-форумдар, роуд-шоу, конференциялар, инвестиция мәселелері бойынша келіссөздер ұйымдастыру жөніндегі функцияларды жүзеге асырады. [4]

Сонымен қатар, «Арнайы экономикалық және индустриялық аймақтар туралы» Қазақстан Республикасының 2019 жылғы 3 сәуірдегі Заңыныңына сәйкес Қазақстанда арнайы экономикалық аймақтардың белгіленгенін атап өткен жөн. Арнайы экономикалық аймақтың негізгі мақсаты өнімділігі жоғары, бәсекеге қабілетті жаңа өнімдерді дамыту, жаңа қызметтердің сапасын дамыту, экономиканың салаларының және өңірлердің дамуына инвестициялар тарту, жаңа технологиялар ендіру, сонымен бірге халықтың жұмыспен қамтылуын арттыру болып табылады. [5]

Kazakh invest компаниясының ақпаратына сәйкес, қазіргі кезде Қазақстанда 13 арнайы экономикалық аймақтар бар [6]:

1. «Астана – жаңа қала» арнайы экономикалық аймағы 2001 жылдың 29 маусымында құрылған. Негізгі мақсаты: Астана қаласын даму, инвестициялар тарту және жаңа технологияларды енгізу;

2. «Астана – Технополис» арнайы экономикалық аймағы 2017 жылдың 24 қарашасында құрылды. Негізгі мақсаты: Астана қаласын даму, инвестициялар тарту, жаңа технологияларды енгізу және ғылыми зерттеулері ұйымдастыру;

3. «Қорғас» ШЫХО арнайы экономикалық аймағы 2017 жылдың 6 қазанына құрылды. Бұл аймақ Қазақстан мен Қытай арасына сауда саттықтың дамуын реттеу үшін құрылған;

4. «ТҮРКІСТАН» арнайы экономикалық аймағы 2018 жылдың 29 қазанында құрылған. Негізгі мақсаты Түркістан қаласын дамыту, инвестициялар тарту, туристік инфрақұрылымды дамыту;

5. «Qyzyljar» арнайы экономикалық аймағы 2019 жылдың 11 қазанында құрылған,

мақсаты Петропавл қаласын дамыту, инвестиция тарту, өндірістерді құру;

6. «Тараз химиялық паркі» арнайы экономикалық аймағы 2012 жылдың 13 қарашасында құрылған, мақсаты химиялық өнімдердің жаңа өндірісін қалыптастыру;

7. «Сарыарқа» арнайы экономикалық аймағы 2011 жылдың 24 қарашасында құрылған, мақсаты экономика салаларындағы аймақта орналасқан компанияларды дамытуға көмектесу;

8. «Павлодар» арнайы экономикалық аймағы 2011 жылдың 29 қарашасына құрылған, мақсаты химия, мұнай-химия өнеркәсібін дамыту, металлургия өнеркәсібін және металл өңдеу өнеркәсібін дамыту болып табылады;

9. «Ұлттық индустриялық мұнай-химия технопаркі» арнайы экономикалық аймағы 2017 жылдың 19 желтоқсанында құрылған, мақсаты көмірсутек шикізатын терең өңдеу және мұнай-химия өнімдерін өндіру;

10. «Ақтау теңіз порты» арнайы экономикалық аймағы 2003 жылдың 1 қаңтарында құрылған, мақсаты Ақтау өңірін дамыту, инвестициялар тарту, өндірістер құру;

11. «Инновациялық технологиялар паркі» арнайы экономикалық аймағы 2003 жылдың 1 қазанында құрылған, мақсаты ақпараттық-коммуникациялық технологиялар, телекоммуникация және байланыс саласындағы технологиялар, электроника және аспаптар; жаңартылатын энергия көздерін дамыту;

12. «Қорғас – Шығыс қақпасы» арнайы экономикалық аймағы 2011 жылдың 29 қарашасында құрылған, мақсаты шекаралық экономикалық ынтымақтастықты дамыту, экспорттық өндірістерді дамыту, көлік инфрақұрылымын, туризмді дамыту, Алматы облысын дамыту;

13. «Оңтүстік» арнайы экономикалық аймағы 2005 жылдың 1 шілдесінде құрылған, мақсаты мақта өңдеу өнеркәсібі, тоқыма және

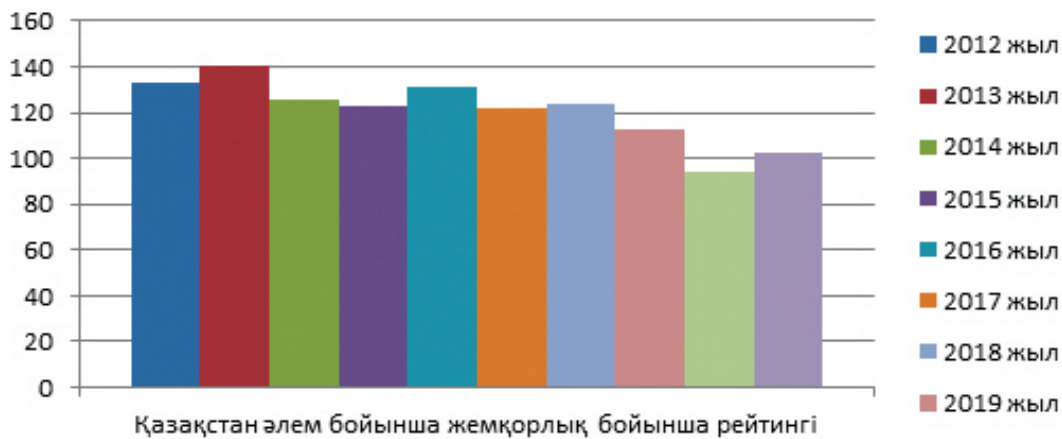
тігін өнеркәсібі кәсіпорындарын дамыту, химия және мұнай-химия өнеркәсібін дамыту.

Бұл жүзеге асырылып жатқан іс-шаралар Қазақстанның экономикасына инвестицияларды тарту, экономика салаларын дамыту, сол өңірде құрылған аймақтарды дамытуды негізгі мақсат ретінде алынға.

Жоғарыда мазмұндалғандай, Қазақстанда инвестиция саласын заңнамалық реттеу пысықталып қарастырылған, оның орындалуын қамтамасыз ететін мемлекеттік органдар мен компаниялар айқындалған. Алайда, кейбір салалар бойынша тәжірибеде қорғалуының сапасыздығын атап өткен жөн. Бұл өз кезегінде Қазақстанның шет елдік инвесторлар үшін дәрежесінің төмендететінін түсіну қажет және шет елдік инвесторлардың Қазақстанға инвестиция құюдың қауіпі бар екенін көрсетеді. Мәселен, Қазақстан Республикасы мен Анатоли Стати, Габриэль Стати ісі әлі күнге дейін шешімі табылмаған. Өз кезегінде, Қазақстан Республикасы Әдилет министрлігінің ақпаратына сәйкес 2023 жылдың 9 қаңтарында Амстердамның Округтік сотының шешіміне сәйкес Статидің талап арызы қанағаттандырудан бас тартылған. [7]

Сонымен қатар, Қазақстандағы 90 жылдардағы мұнай саласындағы инвестицияларды тартуда «Kazakhgate» ісін де ескерген жөн. Бұл Америка Құрама штаттары мен Джеймс Гиффен арасында болып, Қазақстандағы мұнай саласындағы жемқорлық іс ретінде қарастырылды. Алайда, шет елдегі жемқорлық ісі бойынша, АҚШ соты Джеймс Гиффенді АҚШ-тың патриоты деп танып, істі жапқан болатын. [8]

Сонымен бірге, «Transparency international the global coalition against corruption» ұйымының Қазақстандағы жемқорлықтың рейтингін 2012-2021 жылдар аралығын салыстырсақ келесідей жағдайды көреміз:

Қазақстанның 10 жылдық аралығындағы жемқорлықтың рейтингі бойынша орташа есебі 120 орында, әрине 2020 жылғы жемқорлық рейтингі бойынша Қазақстан 94 орында болғанмен, 2021 жылы 102 орынды алып, қайтадан төменгі сатыға түсті. [9]

Өз кезегінде, Қазақстанның саяси режимінің қауіпін ескеркен жөн. Қазақстанның билік жүйесін заң шығарушы Парламенттен, оның ішінде Сенат және Мәжіліс, атқарушы орган – Үкіметтен, сонымен қатар сот жүйесінен тұрады. Қазақстан Республикасының Конституциясына сәйкес бұл органдар өзара тең дәрежеде бағаланады. [10] Алайда, бұл органдар тікелей немесе жанама түрде Президентке бағынады және көптеген саяси шешімдер Президент арқылы шешіледі.

Сонымен бірге, Қазақстандағы 2022 жылғы қаңтар оқиғасы, еліміздің саяси, экономикалық және әлеуметтік жағдайының нашар екенін белгілейтін факторлардың бірі болды.

Ал, егер инвестиция тартудың маңызды тектіктерінің бірі қор биржаларының қызметіне тоқталатын болсақ, келесідей жетістіктер мен кемшіліктерді көруге болады.

Мәселен, қазіргі кездегі Қазақстандағы негізгі қор биржасы – «Қазақстан Қор биржасы» (KASE) болып табылады. Биржаның негізгі мақсаттардың бірі Қазақстандағы компаниялардың дамуына үлес қосу мақсатында, жеке және ірі инвесторларға бағалы қағаздарды, деривативтермен өзге де құралдарды сатып алуға мүмкіншілік беру, яғни сауда нарығының орталығы болып табылады. Қазіргі кезде Қазақстандағы ең ірі компаниялар өзінің үлестерін биржаға

орналастырған, оларға: «Қазмұнайгаз» ҰК» АҚ, «Kaspi.kz» АҚ, «Қазатомпром» ҰК» АҚ, «Халық банк» АҚ және т.б. орналастырылған. [11] Алайда, Қазақстанда KASE-ден басқа Астана халықаралық биржасының (AIX) бар екенін назар аудару қажет. AIX 2017 жылы «Астана» халықаралық қаржы орталығын дамыту үшін құрылған. Негізгі мақсаты ретінде бизнес пен инвесторларға инновациялық өнімдер мен қызметтерді ұсыну арқылы Орталық Азияда, шет елдерде сенімді және өтімді капитал нарығын құру. AIX биржасы ағылшын құқығының юрисдикциясында жұмыс атқарады және негізгі акционерлері – Астана халықаралық қаржы орталығы, Goldman Sachs, Шанхай қор биржасы, Жібек жолы қоры және АҚШ-тың NASDAQ биржасы болып табылады. [12]

Қазақстанда екі түрлі заңнамалық реттелетін қор биржаларының болуы бағалы қағаздар нарығындағы ерекше жағдай болып табылады. KASE қор биржасы романо-германдық құқық саласында, яғни нормативтік құқықтық актілермен реттелсе, AIX биржасындағы қарым-қатынастар англосаксондық құқық жүйесі, прециденттік құқықпен реттеледі. Сонымен қатар, шет елдік мемлекеттердің басым көпшілігі бір қорбиржасымен қызмет атқарады, тек ірі дамыған мемлекеттердің екі немесе одан да көп қор биржалары бар. Осыған орай, Қазақстанның екі түрлі биржаның болуына көптеген сұрақтар бар. Оның мақсатқа сәйкестігіне байланысты, арнайы зерттеулер жүзеге асырылу қажет деп пайымдаймын.

Қазақстанның шет елдік инвестициялардың үлесінің рейтингін қарастырсақ келесідей жағдайды көреміз.

Global Economy рейтингіне сәйкес Қазақстан 2021 жылдың қортындысы бойынша **96 орында** орналасқан, бұл шет елдегі

инвестициялардың 2,22% құрайды. Ал, 2014 жылдан 2021 жылдар аралығында мынадай динамиканы көруге болады:

Жылдар	2014 жыл	2015 жыл	2016 жыл	2017 жыл	2018 жыл	2019 жыл	2020 жыл	2021 жыл
Пайыз	3,30%	3,57%	12,55%	2,85%	0,20%	2,05%	4,21%	2,22%

Бұл орташа есеппен, 2014-2021 жылдардағы Қазақстандағы шет елдік инвестициялардың пайыздық мөлшері 3,8% құрайды. 2020 жылмен салыстырғанда 2021 жылы көрсеткіштің төмендеуін коронавирустық пандемияға байланысты шектеулермен түсіндіруге болады. Ал, 2021 жылдың қорытындысы бойынша Қазақстан Азия елдер аралығындағы 21 орында болды. [13]

Қорытынды

Жоғарыда мазмұндалғанның негізінде, Қазақстандағы инвестициялық климатын жақсаруын қамтамасыз ету үшін келесідей жағдайларды қамтамасыз еткен дұрыс:

1. Қазақстанның саяси жүйесінің тұрақтылығын, заң шығарушы, атқарушы және сот билігінің дербестігін қамтамасыз ету қажет. Бұл жағдайда елімізде қазіргі кезде жүргізіліп жатқан реформалардың одан әрі дамуын жүзеге асырып, «Жаңа Қазақстан» құруды қолға алу.

2. Қазақстандағы жемқорлықтың инвестиция саласына әсер етпеуін, ашық дәрежеде болуын қамтамасыз ету. Бұл ретте,

инвестиция салаларында жүзеге асырылатын келісімдердің жариялығын қамтамасыз ету, орындалу барысын мониторингілеу және ашық компаниялар негізінде әр тоқсандық қортындыны халыққа ұсыну.

3. Қазақстандағы инвестицияларды тартудың маңызды тетігі ретінде қор биржалары екенін ескере отырып, олардың одан әрі дамуына назар аударудың қажеттілігін атап өткен жөн.

4. Қазақстанның әлеуметтік ахуалын жақсартуды жүзеге асыру. Бұл жағдайда Қазақстандағы компаниялардың үлесін халыққа тең дәрежеде бөлуді жүзеге асыруға болады. Мәселен, Қазақстандағы ең ірі компаниялардың бірі «Қазмұнайгаз» ҰК» АҚ-ның 2022 жылдың 9 қарашасынан 2 желтоқсанның аралығындағы IPO өткізуі жағымды жағдай болып табылады. IPO қортындысына сәйкес 18,3 миллион акция 153 миллиард теңгеге сатылған болатын. Алайда, бұл акциялардың көпшілік иелері орта және жоғары топтағы азаматтардың сатып алғанын атап өткен жөн. Осыған орай, азаматтарға Қазақстанның компанияларының үлестерін әлеуметтік жағдайларына қарай тегін беру мәселесін қарастыруға болады.

Әдебиеттер тізімі

1. «Қазақстан Республикасы сыртқы саясатының 2020 - 2030 жылдарға арналған тұжырымдамасы туралы» Қазақстан Республикасы Президентінің 2020 жылғы 6 наурыздағы № 280 Жарлығы. [Электрон.ресурс]. – 2022. – URL: <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/U2000000280> (қарастырылған күні: 01.05.2022).

2. Қазақстан Республикасының 2015 жылғы 29 қазандағы Кәсіпкерлік кодексі. [Электрон.ресурс]. – 2022. – URL: <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1500000375#z2363> (қарастырылған күні: 01.05.2022).

3. «Қазақстан Республикасы Сыртқы істер министрлігінің Инвестиция комитеті» республикалық мемлекеттік мекемесінің ережесін бекіту туралы» Қазақстан Республикасы Сыртқы істер министрінің 2019 жылғы 30 қаңтардағы № 11-1-4/33 бұйрығы. [Электрон.ресурс]. – 2022. – URL: <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/G19IY111433> (қарастырылған күні: 01.05.2022).

4. «KAZAKH INVEST» ұлттық компаниясы» акционерлік қоғамының 2018 – 2027 жылдарға арналған даму жоспарын бекіту туралы» Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2018 жылғы 28

желтоқсандағы № 900 қаулысы. [Электрон.ресурс]. – 2022. – URL: <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/P1800000900> (қарастырылған күні: 01.05.2022).

5. «Арнайы экономикалық және индустриялық аймақтар туралы» 2019 жылғы 3 сәуірдегі Қазақстан Республикасының Заңы. [Электрон.ресурс]. – 2022. – URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z1900000242> (қарастырылған күні: 01.05.2022).

6. Kazakh invest компаниясының ресми сайты, [Электрон.ресурс]. – 2022. – URL: <https://invest.gov.kz/kz/doing-business-here/fez-and/the-list-of-sez-and/> (қарастырылған күні: 01.05.2022).

7. Қазақстан Республикасы Әділет министрлігінің ресми сайты. [Электрон.ресурс]. – 2022. – URL: <https://www.gov.kz/memleket/entities/adilet/press/news/details/486826?lang=kk> (қарастырылған күні: 01.05.2022).

8. Mainjustice сайты. [Электрон.ресурс]. – 2022. – URL: <https://www.mainjustice.com/justanticorruption/2010/11/19/in-stunning-end-to-kazakh-bribe-case-judge-lauds-giffen-as-a-patriot/> (қарастырылған күні: 01.05.2022).

9. «Transparency international the global coalition against corruption» ресми сайты. [Электрон.ресурс]. – 2022. – URL: <https://www.transparency.org/en/cpi/> (қарастырылған күні: 01.05.2022).

10. Қазақстан Республикасының 1995 жылы 30 тамызда Конституциясы, [Электрон.ресурс]. – 2022. – URL: <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/K950001000> (қарастырылған күні: 01.05.2022).

11. Қазақстан Қор биржасының ресми сайты. [Электрон.ресурс]. – 2022. – URL: <https://www.kase.kz> (қарастырылған күні: 01.05.2022).

12. Астана халықаралық биржасының ресми сайты, [Электрон.ресурс]. – 2022. – URL: <https://aix.kz/kk/about-aix-kk/overview-kk/> (қарастырылған күні: 01.05.2022).

13. The Global Economy.com ресми сайты, [Электрон.ресурс]. – 2022. – URL: https://www.theglobaleconomy.com/rankings/foreign_direct_investment/ (қарастырылған күні: 01.05.2022).

Е.С. Уали

Евразийский национальный университет им. А. Н. Гумилева, Астана, Казахстан

Республика Казахстан по привлечению иностранных инвестиций: актуальные вопросы политики

Аннотация. Основным вопросом, рассматриваемом в статье, является анализ политики Республики Казахстан по привлечению иностранных инвестиций с точки зрения ее привлекательности, сложившейся инвестиционной ситуации в стране и темпов роста внешних вложений. Рассмотрение нормативно-правовых актов в сфере инвестиций в Республике Казахстан, защита данной отрасли на правовой основе. Определение места специальных экономических зон в развитии инвестиционной сферы, рассмотрение ее влияния на экономику страны. Определение места действующих фондовых бирж в Казахстане, рассмотрение мер в сфере привлечения инвестиций. Озвучены предложения и замечания по рассмотрению показателей Казахстана в мировом рейтинге по привлечению инвестиций, определению рисков и рисков по инвестированию в страну. Осуществляется оценка работы государственных органов в области привлечения инвестиций, определение цели компании «Kazakh Invest» в области инвестиций, предоставление научных предложений.

Ключевые слова: инвестиции, институциональные инвесторы, фондовые биржи, Kazakh invest, специальные экономические зоны, KASE, AIX, нормативные акты, инвестиционные проекты, инвестиционные преференции.

Ye.S. Uali

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

The Republic of Kazakhstan on attracting foreign investment current policy issues

Abstract. The main issue considered in the article is the analysis of the policy of the Republic of Kazakhstan on attracting foreign investment in terms of its attractiveness, the current investment situation in the country and the growth rate of external investments. Consideration of regulatory legal acts in the field of investments in the Republic of Kazakhstan, protection of this industry on a legal basis. Determination

of the place of special economic zones in the development of the investment sphere, consideration of its impact on the country's economy. Determination of the location of existing stock exchanges in Kazakhstan, consideration of measures in the field of attracting investments. Suggestions and comments were made on the consideration of Kazakhstan's indicators in the world ranking on attracting investments, determining risks and risks of investing in the country. The evaluation of the work of state bodies in the field of attracting investments, the determination of the purpose of the Kazakh Invest company in the field of investments, the provision of scientific proposals is carried out.

Keywords: investments, institutional investors, stock exchanges, Kazakh Invest, special economic zones, KASE, AIX, regulations, investment projects, investment preferences.

References

1. «Qazaqstan Respublikasy syrtqy sajasatynyñ 2020 - 2030 zhyldarğa arnalğan tūzhyrymdamasy turaly» Qazaqstan Respublikasy Prezidentiniñ 2020 zhylyǵy 6 nauryzdaǵy № 280 Zharlyǵy. [Decree of the President of the Republic of Kazakhstan dated March 6, 2020 No. 280 *On the concept of foreign policy of the Republic of Kazakhstan for 2020-2030*]. Available at: <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/U2000000280>, [in Kazakh]. (accessed 01.05.2022).
2. Qazaqstan Respublikasynyñ 2015 zhylyǵy 29 qazandaǵy Kásıpperlik kodeksı. [Business Code of the Republic of Kazakhstan dated October 29, 2015]. Available at: <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1500000375#z2363>, [in Kazakh]. (accessed 01.05.2022).
3. «Qazaqstan Respublikasy Syrtqy ister ministrliǵınıñ Investiciya komiteti» respublikalyq memleketik mekemesiniñ erezhesin bekitu turaly» Qazaqstan Respublikasy Syrtqy ister ministriniñ 2019 zhylyǵy 30 qańtardaǵy № 11-1-4/33 bújryǵy [Order of the Minister of Foreign Affairs of the Republic of Kazakhstan dated January 30, 2019 No. 11-1-4/33 *On approval of the regulations of the Republican State Institution "Investment Committee of the Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Kazakhstan"*]. Available at: <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/G19IY111433> [in Kazakh]. (accessed 01.05.2022).
4. «KAZAKH INVEST» ultiq kompanijasy» akcionerlik qoǵamynyñ 2018 – 2027 zhyldarğa arnalğan damu zhosparyn bekitu turaly» Qazaqstan Respublikasy Úkimetiniñ 2018 zhylyǵy 28 zheltoqsandaǵy № 900 qaulysy. [Resolution of the Government of the Republic of Kazakhstan dated December 28, 2018 No. 900 *On approval of the development plan of the Joint Stock Company "National Company "KAZAKH INVEST" for 2018-2027"*]. Available at: <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/P1800000900> [in Kazakh]. (accessed 01.05.2022).
5. «Arnajy jekonomikalyq zháne industrijalıyq ajmaqtar turaly» 2019 zhylyǵy 3 säurdeǵı Qazaqstan Respublikasynyñ Zańy. [Law of the Republic of Kazakhstan dated April 3, 2019 *On Special Economic and Industrial Zones*]. Available at: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z1900000242> [in Kazakh]. (accessed 01.05.2022).
6. Kazakh invest kompanijasynyñ resmi sajty, [Official website of Kazakh invest]. Available at: <https://invest.gov.kz/kz/doing-business-here/fez-and/the-list-of-sez-and/> [in Kazakh]. (accessed 01.05.2022).
7. Qazaqstan Respublikasy Ädilet ministrliǵınıñ resmi sajty [Official website of the Ministry of Justice of the Republic of Kazakhstan]. Available at: <https://www.gov.kz/memleket/entities/adilet/press/news/details/486826?lang=kk> [in Kazakh]. (accessed 01.05.2022).
8. Mainjustice sajty. [Mainjustice Website]. Available at: <https://www.mainjustice.com/justanticorruption/2010/11/19/in-stunning-end-to-kazakh-bribe-case-judge-lauds-giffen-as-a-patriot/> [in Kazakh]. (accessed 01.05.2022).
9. «Transparency international the global coalition against corruption» resmi sajty. [Transparency International official website]. Available at: <https://www.transparency.org/en/cpi/> [in Kazakh]. (accessed 01.05.2022).
10. Qazaqstan Respublikasynyñ 1995 zhyly 30 tamyzda Konstitucijasy [Constitution of the Republic of Kazakhstan dated August 30, 1995]. Available at: <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/K950001000> [in Kazakh]. (accessed 01.05.2022).
11. Qazaqstan Qor birzhasynyñ resmi sajty. [Official website of the Kazakhstan Stock Exchange]. Available at: <https://www.kase.kz> [in Kazakh] (accessed 01.05.2022).
12. Astana halyqaralyq birzhasynyñ resmi sajty [Official website of the Astana International Exchange]. Available at: <https://aix.kz/kk/about-aix-kk/overview-kk/> [in Kazakh]. (accessed 01.05.2022).
13. The Global Economy.com resmi sajty [Global Economy.com official website]. Available at: https://www.theglobaleconomy.com/rankings/foreign_direct_investment/ [in Kazakh]. (accessed 01.05.2022).

Автор туралы мәлімет:

Уәли Еламан Сайлаубайұлы – Қазақстан Республикасы Индустрия және инфрақұрылымдық даму министрлігі Мемлекеттік қорғаныстық тапсырыс комитетінің бас сарапшасы, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразиялық ұлттық университетінің 2 курс докторанты, Астана, Қазақстан.

Uali Yelaman Sailaubaiuly – Chief Expert, State Defense Order Committee, Ministry of Industry and Infrastructure Development of the Republic of Kazakhstan, 2nd year PhD student, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Уали Еламан Сайлаубайұлы – главный эксперт Комитета государственного оборонного заказа Министерства промышленности и инфраструктурного развития Республики Казахстан, докторант 2 курса, Евразийский национальный университет им.Л. Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

Р.А. Ахмедова

*Институт по изучению проблем молодежи и подготовки перспективных кадров при
Агентстве по делам молодежи Республики Узбекистан, Ташкент, Узбекистан
(E-mail: rn.akhmedova@gmail.com)*

Роль молодежи в формировании информационного общества в Узбекистане

Аннотация. Охарактеризован переход мира в новую информационную эпоху. Представлена теория информационного общества благосостояния, а также изучены тенденции изменений современного общества. Произведена вторичная обработка данных опубликованных исследований различных ученых и организаций. Сделан статистический анализ динамики потребления Интернета в Узбекистане и проанализировано влияние пандемии Covid-19 на привычный уклад жизни, развитие информационно-коммуникационных технологий и благосостояние людей. Сделаны выводы по последствиям пандемии, а также обосновано влияние молодежи на формирование информационного общества благосостояния. В данной статье исследуется значительная роль молодежи в формировании информационного общества в Узбекистане в период стремительного технологического прогресса. Статья начинается с освещения глобального перехода в новую информационную эпоху и представляет теорию информационного общества всеобщего благосостояния. Она углубляется в изучение социальных изменений и тенденций, связанных с появлением информационно-коммуникационных технологий. Опираясь на широкий спектр опубликованных исследований различных ученых и организаций, в статье проводится всесторонний вторичный анализ существующих данных. В нем рассматриваются статистические тенденции в потреблении Интернета в Узбекистане с особым акцентом на влияние пандемии Covid-19 на повседневную жизнь людей, развитие информационно-коммуникационных технологий и общее благополучие отдельных людей.

Ключевые слова: интернет, молодежь, благосостояние, информация, ИКТ, информационно-коммуникационное пространство, информационное общество благосостояния, социальные сети, пандемия Covid-19.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-6887/2023-143-2-151-158>

Поступила: 11.11. 2022 / Одобрена к опубликованию: 10.02.2023

Введение

В конце 20 века мир вступил в новую информационную эпоху, основанную на генерировании знаний, внедрении

информационных и коммуникационных технологий, построении информационных сетей через Интернет и организации качественно новой системы электронной коммуникации. Многие исследователи

отмечали, что хотя эти преобразования затронули только основные функции и процессы, связанные с созданием материальных благ и глобальной сети обработки информации (символов), все страны развиваются в направлении информационного общества и формируют свои собственные социально-экономические и культурные модели. Скорость, темпы и начальный уровень изменений, исторические и культурные условия, а также инструменты и методы достижения этих целей варьируются от страны к стране.

Научно-технический прогресс позволил современным обществам приобрести беспрецедентный технологический потенциал, огромные объемы информации, знаний, управленческого мастерства и финансовых средств¹. Структура производства и занятости общества радикально изменилась, появилась возможность полного удовлетворения материальных потребностей населения, в то же время их мотивация и ценности в корне изменились.

Вместе с этим стало актуальным изучение причин происходящих изменений, а также современных тенденций, определяющих благосостояние. Следовательно, в данной статье проанализировано влияние информационно-коммуникационных технологий, в частности Интернета, на происходящие изменения в Узбекистане и мире в целом на пути формирования информационного общества благосостояния.

Методы исследования

Для анализа влияния информационно-коммуникационных технологий на происходящие изменения в Узбекистане и формирование общества информационного благосостояния в статье использованы следующие методы исследования:

Проведение всестороннего обзора соответствующей литературы по данному вопросу необходимо для получения всестороннего понимания существующих исследований, теорий и концепций, связанных с информационными обществами, технологическими достижениями

¹Манахова Ирина Викторовна Информационное государство благосостояния: инновации для человека и общества // Информационная безопасность регионов. 2014. №1 (14). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/informatsionnoe-gosudarstvo-blagosostoyaniya-innovatsii-dlya-cheloveka-i-obschestva>.

и социально-экономическими преобразованиями. Этот метод помогает создать теоретическую базу и выявить пробелы в знаниях.

Использование статистических данных и проведение количественных исследований могут дать представление о внедрении, использовании и воздействии информационно-коммуникационных технологий, в частности Интернета. Это может включать анализ данных о степени проникновения Интернета, уровне цифровой грамотности, онлайн-активности и их корреляции с различными социально-экономическими показателями, такими, как благосостояние, структура занятости, образование и культурные сдвиги.

Обсуждение

Современные развитые страны представляют собой «общество благосостояния» и «общество двух третей». Подавляющее большинство населения имеет такую структуру и уровень потребления, которые позволяют им заниматься более продуктивной деятельностью, то есть различными формами творчества.

Все эти изменения стали возможными благодаря стремительному развитию информационно-коммуникационных технологий. Международное сообщество пересматривает значение информационно-коммуникационных технологий и их влияние на инновационную и социально-экономическую политику. Можно выявить закономерность: когда инновации переходят в экономику, благосостояние общества повышается и становится самостоятельным фактором развития производительных сил. Баланс между производительными и потребительскими силами общества является Интернет ресурсом социально-экономического прогресса.

Доклад ООН об информационной экономике² представляет новую парадигму в использовании технологий для развития. Во-первых, экономическое воздействие ИКТ более значительно с точки зрения внешних и побочных эффектов, поскольку

²Наука и техника на службе развития: новая парадигма ИКТ [Электронный ресурс]: доклад об информационной экономике 2007/2008. Нью-Йорк, Женева, 2007 // Официальный сайт ООН. с. 5-6. Режим доступа: <http://www.unctad.org.ru/e-commerce> (дата обращения: 23.01.2023).

ИКТ используются различными секторами экономики в дополнение к их прямому вкладу в ВВП в качестве производственных секторов. Во-вторых, наиболее эффективными являются новые организационные модели производства и потребления, которые ведут к ресурсосберегающим операциям и более быстрой и качественной коммуникации между экономическими субъектами. В-третьих, быстрый прогресс в области технологических инноваций в информационном секторе значительно снизил стоимость доступа к информационным технологиям и демократизировал использование ИКТ в программах по сокращению бедности. В-четвертых, прогресс в этом секторе позволил создать новые услуги, ориентированные на потребителя, такие, как электронная коммерция, электронное финансирование и электронное правительство, которые повышают экономический потенциал и благосостояние. В-пятых, ИКТ создают новые модели обмена знаниями и позволяют совместно генерировать идеи и инновации³.

Развивая идею гуманизации применительно к производству и сочетая принципы экономической эффективности и социальной справедливости, М. Кастельс и П. Химанен предложили концепцию «государства информационного благосостояния»⁴. Эта концепция подразумевает применение информационных технологий для оказания социальной помощи и обновления структуры государства всеобщего благосостояния в более динамичной сетевой организации. По мнению авторов, эти инновации повышают эффективность государственных услуг и снижают финансовое бремя государства всеобщего благосостояния.

Концепция информационного государства благосостояния включает в себя два основных направления: 1) социальное применение информационных технологий и 2) обновление структуры государства благосостояния на основе межсетевой взаимосвязи.

³Манахова Ирина Викторовна Информационное государство благосостояния: инновации для человека и общества // Информационная безопасность регионов. 2014. №1 (14). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/informatsionnoe-gosudarstvo-blagosostoyaniya-innovatsii-dlya-cheloveka-i-obschestva> (дата обращения: 20.01.2023).

⁴Himaneii P., Kastel's M. Information Society and the Welfare State: The Finnish Model'. Moscow, Logos, 2002. ISBN 5-8163-0040-7.

Интернет-ресурсом распространения инноваций в социальном секторе является стратегия развития информационного общества, которая подразумевает конкретные цели для государства всеобщего благосостояния.

– Создание сети с участием всех учебных заведений, библиотек и музеев.

– Активное использование информационных и коммуникационных технологий в медицине, образовании, науке и культуре.

– Распространение знаний и информации посредством повышения сетевой грамотности, системы образования или социального хакинга.

Информационно-коммуникационные технологии все больше становятся обычным явлением в нашем жизненном укладе. После событий, связанных с пандемией Covid-19, весь мир проверил себя, свои возможности при борьбе с массовыми бедствиями. Локдаун стал причиной изолированности людей от общества, от социальной жизни и активности. Наряду с этим, это стало причиной в некоторой мере принуждения людей открыть для себя виртуальный мир. Интернет стал единственным средством поддержания связей, получения знаний, организации своего досуга. Благодаря доступу к интернету, люди узнавали о новостях, количестве зараженных и исцелившихся. Получали информацию о новых штаммах, местной и мировой ситуации, о принимаемых мерах по борьбе с заразой. Люди стали жертвами бесконечных новостей, без возможности их качественной фильтрации на достоверность.

На фоне глобальной пандемии люди оказались бессильными. Властям пришлось развивать «онлайн жизнь», чтобы компенсировать изоляцию человечества от общества.

С другой стороны, трудно назвать это полной изолированностью, так как широко распространились различные программы с доступом звонков и конференций в любую точку мира (ZOOM, Google Meeting и др.), Работа и учеба перешли на удаленную основу, где сервис ZOOM стал одной из основных платформ для связи и общения. Более того, данная платформа стала настолько популярной, что с пандемией вошли в оборот много новых таких терминов, как: Zoom-беседа, Zoom-вещание, Zoom-встреча, Zoom-планерка, Zoom-посиделки, Zoom-лекции,

Zoom-сделка, Zoom-презентация. И даже Zoom-свидание⁵.

От нехватки общения и усиливающегося беспокойства, паники и депрессии, люди стали еще больше «зависать» в социальных сетях (Facebook, Instagram и др.). Особую популярность получила социальная платформа Tik-Tok, в которую люди обращались за ненавязчивым и развлекательным контентом. Стали также популярными колл-центры по психологической консультации и поддержке, которые были введены во многих странах, в Узбекистане, в частности.

Возросла популярность и потребность в онлайн-продажах и службах доставки еды, продуктов, аптек и других услуг. Конечно же, онлайн-покупки совершались и до пандемии, но в связи с новыми сложившимися условиями потребность в них только выросла. Службы доставки расширились и вышли на новый уровень. На сегодняшний день, совершая онлайн-покупки, больше не нужно беспокоиться о том, есть ли доставка или безналичная оплата. Программы по денежным переводам (Payme, Click, Apelsin и т.п.) стали широко пользоваться населением.

Учеба, работа перешла на онлайн-основу. Занятия, совещания и переговоры проводились по ZOOM или корпоративных учебных платформах. По организации обучения были созданы специальные платформы по кредитной системе обучения. А также получение каких-либо услуг в государственном и частном секторах стало в значительной мере доступным, благодаря цифровизации данных.

Отмечается, что локдаун только повысил эффективность сотрудников при выполнении рабочих задач, так как затраты времени на дорогу значительно сократились. Вместе с этим количество отработанных часов по миру сократилось на 303 млн. штатных рабочих мест⁶. В том же 2020 году мировой уровень безработицы вырос до 6,5%, в Узбекистане же этот показатель вырос до 10,5%⁷. По данным Госкомстата Узбекистана, в 2022 году численность незанятого населения составляет

8,6%⁸. Уровень безработицы среди молодых людей в возрасте от 16 до 30 лет снизился до 14,9%, а среди молодых женщин – до 12,8%⁹. Все эти показатели в реальности на еще несколько процентов выше, так как трудоспособное население, в особенности молодежь, на начальных порах своей карьеры не было официально трудоустроено, в то время как старшее поколение занимается сезонной наемной рабочей деятельностью. Занятость в данном примере рассматривается в контексте одного из индикаторов, определяющих благосостояние.

Результаты

Культурная сфера жизни тоже не стояла на месте. Стали доступны на бесплатной основе: онлайн-посещения музеев, онлайн-концерты, книги, платформы просмотра фильмов и сериалов. Всё это стало достижимым только благодаря Интернету.

В качестве последствий пандемии, в конечном итоге, можем сделать выводы о том, что возросло:

1. Потребление информации;
2. Потребность в информационно-коммуникационных технологиях;
3. Необходимость получения знаний по фильтрации информации средств массовых коммуникаций;
4. Возможности людей с помощью Интернета;
5. Зависимость людей от виртуального мира.

Можно сделать кучу таких выводов, но всё сходится на том, что люди стали воспринимать и обрабатывать информацию в больших объемах. Более того, теперь они даже чувствуют в этом потребность. Доказательством служит не только то, что согласно исследованиям, видео на платформе YouTube смотрят на 1.5 ускорении, а в мессенджерах слушают голосовые сообщения на 2-х ускорении, но и стремительно изменяющиеся события на мировой арене. Приведем примеры по 2020 году, которые шли в ногу наряду с пандемией: лесные пожары, общественное движение Black Lives Matter, максимум фондового рынка. Человечество переключалось и продолжает переключаться с одного масштабного события мирового

⁵Источник: <https://www.sb.by/articles/vot-kakaya-korona-leksika.html>

⁶Источник: https://assets.ey.com/content/dam/ey-sites/ey-com/ru_kz/topics/consulting/ey-labor-market-of-kazakhstan-development-in-a-new-reality.pdf

⁷Источник: <https://www.gazeta.uz/ru/2021/05/07/labor-market/>

⁸Источник: <https://kun.uz/ru/93298065>

⁹Источник: <https://www.gazeta.uz/ru/2022/07/20/unemployment/>

уровня на другое, больше не затрачивая годы на осмысление и адаптацию.

Согласно исследованиям ученых и футурологов, время стало идти быстрее, и в ближайшем будущем оно только ускорится. Американский изобретатель и футуролог Рэймонд Курцвелл вывел правило 10 лет, где с каждым десятилетием, удваивается скорость изменений. Развитие мира на таких скоростях предполагает быстрое обновление и развитие, а значит высокую конкуренцию во всех сферах (продукты и услуги, бизнесы, работодатели и соискатели – будет борьба за внимание). И через 50 лет, по его предположениям к 2070 году, она будет в 32 раза выше¹⁰. Катализатором такого положения, по мнению автора, стала пандемия, изменившая привычный жизненный уклад и напрямую повлиявшая на благосостояние человечества, местного узбекистанского населения, в особенности молодежи.

Самый высокий уровень использования Интернета зафиксирован среди молодежи 14-30 лет, что и стало причиной изучения использования Интернета молодежью¹¹. По заявлению Сената, среди молодежи растет зависимость от компьютеров, мобильных телефонов, онлайн-игр и социальных сетей, а антисоциальное поведение, противоречащее моральным нормам, растет и становится популярным в социальных сетях, особенно в таких, как Тик-Ток.

Заключение

Преподавание ИКТ в учебных заведениях ориентировано на запоминание и представление информации, что препятствует развитию критического мышления и навыков самостоятельного поиска и анализа у молодого поколения. Молодые люди проводят так много времени в виртуальном мире, что отрываются от реальной жизни, становятся социально неактивными и вырастают эгоцентричными людьми. По причине неразвитых навыков

и слабого иммунитета по сортировке и анализу получаемой информации, молодое поколение оказывается под влиянием различной негативной информации, доступной в необъятном информационном пространстве¹².

Наряду с этим стоит упомянуть исследование, проведенное ЮНИСЕФ, на основе которого было выявлено, что 68% девушек и молодых женщин от 14 до 30 лет никогда не пользовались интернетом. В Узбекистане и других регионах Центральной Азии, по мнению организации, девочки все еще упускают возможности обучения в области STEM (наука, технологии, инженерия и математика) и информационных технологий из-за негативных гендерных норм и стереотипов в отношении девочек, которые сохраняются из поколения в поколение. Вместе с этим, по-прежнему существует значительный разрыв между девочками и мальчиками в плане компьютерной грамотности и доступа к использованию Интернета. Доля компьютерно неграмотных мужчин составляет 30%, по сравнению с 43,5% женщин.

Основными причинами, по которым молодые люди не пользуются Интернетом, являются плохая связь, отсутствие собственных устройств и недоступные цены. Доступ к образованию также затруднен для девочек и молодых женщин из-за социальной стигмы; они недостаточно представлены в областях STEM, что снижает их перспективы трудоустройства¹³.

Важным условием распространения цифровых технологий и развития информационного общества благосостояния является уровень знаний и навыков в области ИКТ среди населения и его готовность использовать их в своей деятельности. Учитывая, что молодежь является наиболее гибким к изменениям в силу своего возраста, предполагаем, что они и будут задавать последующие тенденции развития информационного общества благосостояния.

¹⁰Источник: https://www.instagram.com/p/CnzcJI6M1N6/?utm_source=ig_web_copy_link

¹¹Источник: https://t.me/statistika_rasmiy/2552

¹²Источник: <https://senat.uz/ru/lists/view/2596>

¹³Источник: <https://uni.cf/3RRMXyF>

Список литературы

1. Манахова И. Информационное государство благосостояния: инновации для человека и общества // Информационная безопасность регионов. – 2014. – № 1 (14).
2. Наука и техника на службе развития: новая парадигма ИКТ: доклад об информационной экономике 2007/2008. Нью-Йорк, Женева, 2007. Официальный сайт ООН. [Электрон. ресурс] – 2022. – URL: <http://www.unctad.org/ru/e-commerce> (дата обращения: 01.05.2022).
3. Himaneii P., Kastel's M. Information Society and the Welfare State: The Finnish Model'. – Moscow, Logos, 2002. – 325 p.
4. Какими новыми словами и выражениями пополнился наш лексикон за время пандемии – спросили у филолога. [Электрон. ресурс] – 2022. – URL: <https://www.sb.by/articles/vot-kakaya-korona-leksika.html> (дата обращения: 01.05.2022).
5. Рынок труда Казахстана: развитие в условиях новой реальности. [Электрон. ресурс] – 2022. – URL: https://assets.ey.com/content/dam/ey-sites/ey-com/ru_kz/topics/consulting/ey-labor-market-of-kazakhstan-development-in-a-new-reality.pdf (дата обращения: 01.05.2022).
6. Как изменился рынок труда в Узбекистане по итогам 2020 года. [Электрон. ресурс] – 2022. – URL: <https://www.gazeta.uz/ru/2021/05/07/labor-market/> (дата обращения: 01.05.2022).
7. Число безработных в Узбекистане составляет 1,3 млн человек. [Электрон. ресурс] – 2022. – URL: <https://kun.uz/ru/93298065> (дата обращения: 01.05.2022).
8. Безработица в Узбекистане вернулась к допандемийному уровню. [Электрон. ресурс] – 2022. – URL: <https://www.gazeta.uz/ru/2022/07/20/unemployment/> (дата обращения: 01.05.2022).
9. Settersmedia. [Электрон. ресурс] – 2022. – URL: https://www.instagram.com/p/nzcJI6M1N6/?utm_source=ig_web_copy_link (дата обращения: 01.05.2022).
10. 12 август — Халқаро ёшлар куни. [Электрон. ресурс] – 2022. – URL: https://t.me/statistika_gasmiy/2552. (дата обращения: 01.05.2022).
11. Заседания Кенгаша [Электрон. ресурс] – 2022. – URL: <https://senat.uz/ru/lists/view/2596> (дата обращения: 01.05.2022).
12. В Международный день девочек ЮНИСЕФ и партнеры призывают к расширению прав и возможностей девочек. [Электрон. ресурс] – 2022. – URL: <https://uni.cf/3RRMXuF> (дата обращения: 01.05.2022).

Р.А. Ахмедова

Ўзбекистан Республикасы Жастар агент агенттигі жанындагы жастар проблемаларын зерделеу және перспективалы кадрлар даярлау институты, Ташкент, Ўзбекистан

Ўзбекистандагы ақпараттық қоғамды қалыптастырудағы жастардың рөлі

Аңдатпа. Әлемнің жаңа ақпараттық дәуірге көшуі сипатталған. Әл-ауқаттың ақпараттық қоғамының теориясы ұсынылған, сонымен қатар қазіргі қоғамның өзгеру тенденциялары зерттелген. Әр түрлі ғалымдар мен ұйымдардың жарияланған зерттеулерінің деректері қайталама өңделді. Өзбекистандағы Интернетті тұтыну динамикасына статистикалық талдау жасалды және Covid-19 пандемиясының әдеттегі өмір салтына, ақпараттық-коммуникациялық технологиялардың дамуына және адамдардың әл-ауқатына әсері талданды. Пандемияның салдары туралы қорытындылар жасалды, сондай-ақ жастардың әл-ауқаттың ақпараттық қоғамын қалыптастыруға әсері негізделген. Бұл мақалада жылдам технологиялық прогресс кезеңінде Өзбекистандағы ақпараттық қоғамды қалыптастырудағы жастардың маңызды рөлі зерттеледі. Мақала жаңа ақпараттық дәуірге жаһандық көшуді жариялаудан басталады және әл-ауқаттың ақпараттық қоғамының теориясын ұсынады. Ол ақпараттық-коммуникациялық технологиялардың пайда болуымен байланысты әлеуметтік өзгерістер мен тенденцияларды зерттеуге терең бойлайды. Әртүрлі ғалымдар мен ұйымдардың жарияланған зерттеулерінің кең ауқымына сүйене отырып, мақалада бар деректерге жан-жақты қайталама талдау жасалады. Ол Өзбекистанда Covid-19 пандемиясының адамдардың күнделікті өміріне, ақпараттық-коммуникациялық технологиялардың дамуына және жеке адамдардың жалпы әл-ауқатына әсеріне ерекше назар аудара отырып, интернетті тұтынудың статистикалық тенденцияларын қарастырады.

Түйін сөздер: интернет, жастар, әл-ауқат, ақпарат, АКТ, ақпараттық-коммуникациялық кеңістік, әл-ауқаттың ақпараттық қоғамы, әлеуметтік желілер, Covid-19 пандемиясы.

R.A. Akhmedova

Institute for the Study of Youth Problems and the Training of Promising Personnel under the Agency for Youth Affairs of the Republic of Uzbekistan

The role of youth in shaping the information society of well-being in Uzbekistan

Abstract. The transition of the world into the new information age is described in the article. The theory of the information society of well-being is presented, and the trends of changes in modern society are studied. Secondary processing of data from published studies of various scientists and organizations has been made. A statistical analysis of the dynamics of Internet consumption in Uzbekistan is made, and the impact of the Covid-19 pandemic on the usual way of life, the development of information and communication technologies and the well-being of people is analyzed. Conclusions on the consequences of the pandemic are made, and the influence of young people on the formation of an information society of well-being is substantiated. This article explores the significant role of youth in shaping the information society in Uzbekistan at a time of rapid technological progress. The article begins by highlighting the global transition into the new information age and presents the theory of the information society of the welfare state. It delves into the study of social changes and trends associated with the emergence of information and communication technologies. Drawing on a wide range of published studies by various scholars and organizations, the article provides a comprehensive secondary analysis of existing data. It examines statistical trends in Internet consumption in Uzbekistan, with a particular focus on the impact of the Covid-19 pandemic on people's daily lives, the development of information and communication technologies, and the general well-being of individuals.

Keywords: Internet, youth, welfare, information, ICT, information and communication space, welfare information society, social networks, Covid-19 pandemic.

References

1. Manakhova I. Informacionnoe gosudarstvo blagosostojanija: innovacii dlja cheloveka i obshhestva. Informacionnaja bezopasnost' regionov [Information State of Welfare: Innovations for Man and Society. Information Security of Regions]. 2014. No. 1 (14), [in Russian].
2. Nauka i tekhnika na sluzhbe razvitija: novaja paradigma IKT doklad ob informacionnoj jekonomike 2007/2008. N'ju-Jork, Zheneva, 2007. Oficial'nyj sajt OON. [Science and technology in the service of development: a new paradigm ICT report on the information economy 2007/2008. New York, Geneva, 2007. Official website of the UN]. Available at: <http://www.unctad.org/ru/ecommerce> (accessed 01.05.2022).
3. Castells M., Himanen P. Information Society and the Welfare State: The Finnish Model (Moscow, Logos, 2002, 325 p.).
4. Kakimi novymi slovami i vyrazhenijami popolnilsja nash leksikon za vremja pandemii – sprosili u filologa. [We asked a philologist what new words and expressions enriched our vocabulary during the Pandemic]. Available at: <https://www.sb.by/articles/vot-kakaya-korona-leksika.html> (accessed 01.05.2022).
5. RYNOK TRUDA KAZAKHSTANA razvitie v uslovijah novoj real'nosti. [KAZAKHSTAN LABOR MARKET development in the conditions of new reality]. Available at: https://assets.ey.com/content/dam/ey-sites/ey-com/ru_kz/topics/consulting/ey-labor-market-of-kazakhstan-development-in-a-new-reality.pdf(accessed 01.05.2022).
6. Kak izmenilsja rynek truda v Uzbekistane po itogam 2020 goda. [How the labor market has changed in Uzbekistan by the end of 2020]. Available at: <https://www.gazeta.uz/ru/2021/05/07/labor-market/> (accessed 01.05.2022).
7. Chislo bezrobotnykh v Uzbekistane sostavljaet 1,3 mln chelovek. [The number of unemployed in Uzbekistan is 1.3 million people]. Available at: <https://kun.uz/ru/93298065> (accessed 01.05.2022).
8. Bezrobotica v Uzbekistane vernulas' k dopandemijnomu urovnju. [Unemployment in Uzbekistan has returned to the pre-pandemic level]. Available at: <https://www.gazeta.uz/ru/2022/07/20/unemployment/> (accessed 01.05.2022).
9. Setters media. Available at: https://www.instagram.com/p/CnzcJI6M1N6/?utm_source=ig_web_copy_link (accessed 01.05.2022).

10. 12 avgust — Halqaro joshlar kuni. Available at: https://t.me/statistika_rasmiy/2552. (accessed 01.05.2022).

11. Zasedaniya Kengasha [Sessions of Kengash]. Available at: <https://senat.uz/ru/lists/view/2596>(accessed: 01.05.2022).

12. V Mezhdunarodnyj den' devochek JuNISEF i partnery prizyvajut k rasshireniju prav i vozmozhnostej devochek. [On International Day of the Girl Children, UNICEF and partners call for girls empowerment]. Available at: <https://uni.cf/3RRMXyF> (accessed 01.05.2022).

Информация об авторе:

Ахмедова Раъно Азиз кизи – докторант Института по изучению проблем молодежи и подготовки перспективных кадров при Агентстве по делам молодежи Республики Узбекистан, Ташкент, Узбекистан.

Akhmedova Rano Aziz kizi – PhD student, Institute for Research of the Youth Problems and Training Prospective Personnel under the Youth Affairs Agency of the Republic of Uzbekistan, Tashkent, Uzbekistan.

Ахмедова Раъно Азиз кизи – Ўзбекистан жастар агент агенттігі жанындағы жастар мәселелерін зерттеу және перспективалы кадрлар даярлау институтының докторанты, Ташкент, Ўзбекистан.

А.М. Джумашев

Каракалпакский государственный университет имени Бердаха,
Нукус, Узбекистан
(E-mail: djumashev@mail.ru)

Проблемы административно-территориального районирования Каракалпакстана в 20-30-х годах XX века

Аннотация. Административно-территориальное районирование характерно для всех государств во все времена, отличие проявляется лишь в степени сложности и разработанности. Данная статья отражает основополагающую и стратегическую роль районирования в становлении и развитии современного Каракалпакстана. Анализируется исторический процесс становления Каракалпакстана, формирования и дальнейшего совершенствования отдельных институтов, составляющих несущие конструкции административного устройства. Административно-территориальное планирование является фундаментальным аспектом управления во всех государствах, хотя и с разной степенью сложности и проработанности. В этой статье подчеркивается решающая и стратегическая роль зонирования в формировании и развитии современного Каракалпакстана. В ней рассматривается исторический процесс формирования региона, создание и последующее укрепление ключевых институтов, которые составляют фундаментальную основу его административной структуры.

Ключевые слова: история Каракалпакстана, районирование, административное устройство, территориальное деление.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-6887/2023-143-2-159-165>

Поступила: 11.11. 2022 / Одобрена к опубликованию: 10.02.2023

Введение

История административно-территориального районирования в каракалпакской историографии является мало изученной темой. Общественная наука обращала больше внимания на вопросы формирования тех или иных районных образований, нежели на проблемы районирования.

Районирование в условиях Каракалпакстана стало необходимым для новой системы власти, так как она стремилась разрушить всю старую систему административного устройства. Так, 1920-1924 годы были периодом больших изменений в административном управлении нашего региона. В этот период территория

современного Каракалпакстана была разделена между Амударьинским отделом Туркестанской АССР и Хивинским ханством. В декабре 1920 г. Амударьинский отдел был преобразован в Амударьинскую область Туркестанской АССР [1].

Для улучшения и удобства в административном управлении на территории Амударьинского отдела 10 октября 1920 г. Центральный Исполнительный Комитет Советов Туркестанской АССР принял постановление [2]:

1. Амударьинский отдел в пределах прежней территории переименовать в Амударьинскую область с присвоением таковой всех прав по управлению, предоставленных всем областям.

2. Областным городом Амударьинской области объявить г. Турткуль.

3. Амударьинскую область разделить на два уезда: Шураханский и Чимбайский – с уездными центрами для первого в городе Турткуле и для второго – в Чимбае, который переименовывается в уездный город.

4. Для управления Амударьинской областью временно образовать областной революционный комитет.

5. Для управления уездами образовать революционные уездные комитеты.

В этот период народное хозяйство Туркестанской АССР, куда входила Амударьинская область (правобережные районы нынешнего Каракалпакстана, Тамдынский и Мынбулакский районы современной Навоийской области), во многом отставала от других регионов. Первые шаги советской власти заключались в экспроприации и распределении земельных наделов среди безземельных и малоимущих слоев населения. В 1922 г. были розданы земли 277 безземельным дехканам в Шураханской, Турткульской и Сарыбийской волостях Шураханского уезда, общей площадью 1249,5 танапа [3]. Наделенным землей дехканам были выданы мандаты на право владения. Наряду с землеустройством безземельных дехкан в отдельных волостях велась подготовка к проведению землеустройства в масштабе всей области, на что 20 марта 1922 г. было отпущено 35 млн. руб. [4], что по ценам того времени эта помощь была значительной.

Методы исследования

В статье использованы различные методы исследования для изучения истории административно-территориального районирования в Каракалпакстане. Некоторые возможные методы исследования и подходы, которые могли бы быть использованы, включают:

– исторический анализ: изучение исторических документов, архивных записей и первоисточников для реконструкции исторического процесса административно-территориального районирования в Каракалпакстане. Исследователи могли бы углубиться в правительственные документы, резолюции, официальную переписку и другие соответствующие источники начала 20-го века, чтобы получить представление о процессах принятия решений и действиях, предпринятых в тот период;

– сравнение административных структур и систем зонирования Каракалпакстана с другими регионами или соседними территориями могло бы обеспечить ценный контекст и выделить отличительные особенности. Исследователи могли бы исследовать аналогичные административные изменения и реформы в других регионах Узбекистана или даже в других странах с сопоставимыми историческими контекстами.

Обсуждение

В Амударьинской области было 3 лесничества: Шураханское, Нукусское и Чимбайское с общей площадью 4.652.371 десятин или 44.734 кв. верст. Из этой площади тугайные и камышовые заросли составляли 156.371 десятин, а остальные 449 десятин были заняты саксаульными зарослями [5].

В 1924 году правительством СССР был принят ряд законов об урегулировании и улучшении землепользования в Туркестанской АССР и ее составной части – Амударьинской области. В 1922 годах в области существовало 2 совхоза. Поливная площадь в 1923 году увеличилась против 1920 г. на 10%, а против 1922 на 30% и почти сравнялась с 1915 годом. Постепенно восстанавливалось животноводство.

Тем временем в 27-30 апреля 1920 г. решением I-го Всехорезмского курултая народных представителей на территории бывшего Хивинского ханства была образована Хорезмская Народная Советская Республика (далее – ХНСР). На местах были созданы 20 новых районных и городских советов, в том числе левобережной Каракалпакии Ходжейли, Кунграде, Мангите, Ктае, Клычниязе и Шуманае [6]. В связи с этим были разрушены старые органы - институты власти и созданы новые органы управления – народные назирь (министерства), упразднены все административные должности – городские беки и хакимы или советы народных представителей [7].

На III-м Всехорезмском курултае (июнь 1923 г.) произошло крупное событие в жизни каракалпакского и казахского населения ХНСР. Курултай решил создать при Хорезмском Исполнительном Комитете – Казахско-Каракалпакское бюро. Казахско-Каракалпакское бюро состояло из 7 человек, председателем которого был утвержден С.Сарсенбаев [8].

13 октября 1923 г на IV-м Всехорезмском курултае было принято решение: «Об организации внутри Хорезмской Советской Социалистической Республики автономных областей: Туркменской и Киргизско(Казахско)-Каракалпакской». Центром Киргизско(Казахско)-Каракалпакской области был обозначен город Ходжейли [9]. Эта область была разделена на следующие волости: Куне-базарскую, Янги-калинскую и Кунградскую [10].

Политика национально-территориального размежевания среднеазиатских республик, которая была проведена в 1924 году партийной номенклатурой, оставила свои опечатки в политической карте Средней Азии. Во исполнение воли трудящихся-каракалпак, которую отстаивал Аллаяр Досназаров перед центральными органами управления, вторая сессия ВЦИК Советов (октябрь 1924 г.) постановила предоставить право каракалпакам выйти из состава Туркестанской Республики и организовать Каракалпакскую область в составе Киргизской (Казахской) АССР [11].

В конце 1924 г. ЦИК Советов Хорезмской Республики на V Всехорезмском курултае постановил [12]: 1. Киргизско(Казахско)-Каракалпакскую (Ходжейлинскую) область передать вновь образовавшейся Автономной Каракалпакской области.

После этих событий Каракалпакская Автономная область должна была состоять из Ходжейлинского и Кунградского районов, а также из Чимбайского уезда Амударьинской области, так как Шураханский уезд Амударьинской области планировалось полностью передать в состав Хорезмской области Узбекистана. Вопрос о Шураханском уезде является в историографии до сих пор не изученным, ввиду ограниченности объема данной статьи, этому вопросу мы хотим посвятить наши следующие исследования.

Для объединения и урегулирования всей хозяйственно-экономической жизни автономной области создается плановая комиссия (Планком), которая возглавлялась председателем и состояла из следующих секций [13]:

1. Финансово-кредитная и бюджетная;
2. Торгово-промышленная (объединенная с Коминторгом);
3. Сельскохозяйственная;
4. Экономическо-правовая.

Вскоре был решен вопрос и о том, в состав какой республики ввести Каракалпакскую Автономную область. Среднеазиатское бюро ЦК РКП (б) считало целесообразным ввести Каракалпакскую Автономную область в состав Казахской АССР и приняло соответствующее решение. Вслед за этим в сентябре 1924 года ЦИК Казахской АССР создал специальную комиссию для определения границ КАО и вводит в состав ЦИК представителя из Каракалпакии [14].

11 октября 1924 г. ЦК РКП (б) принял окончательное решение об административно-территориальном делении Средней Азии. II сессия ВЦИК СССР 27 октября того же года подтвердила и законодательно оформила постановление Туркестанского ЦИКа по данному вопросу. В решении ЦК РКП (б) и сессии ВЦИК СССР нашел отражение и вопрос о создании КАО в составе Казахской АССР. Автономная область состояла из 4-х округов – Турткульский (7 волостей), Чимбайский (9 волостей), Ходжейлийский (6 волостей) и Кунградский (4 волости). Ктай-кипчакский участок, ранее не входивший в состав КАО, после образования автономной области был введен в состав Ходжейлийского округа.

И, конечно, для решения этих вопросов была проделана большая работа: обработан громоздкий статистический материал о численности населения, изысканы данные для правильного определения национального состава размежеваемых районов, учитывались экономические связи, хозяйственно-бытовые особенности различных национальных групп, определены границы между КАО и соседними республиками.

Результаты

В результате размежевания в КАО вошли: а) территория бывшей Амударьинской области; б) Ходжейлийский и Кунградский районы бывшей Хорезмской Советской Социалистической Республики.

В административном отношении область делилась на четыре округа: Турткульский с главным городом Турткуль, Чимбай – с городом Чимбай, Ходжейлийский с главным городом Ходжейли и Кунградский с городом Кунград.

Из-за отсутствия твердых приграничных линий Ходжейлийского и Кунградского округов с округами соседних республик,

(здесь имеется в виду Туркменистан) происходил ряд политических акций. Так, например, туркменские племена Якши-Гельды осенью 1924 года захватили силою оружия культурную полосу земель до 15 верст, изгнав население этой территории. Жители этой территории вынуждены были переселиться на близлежащие земли города Ходжейлы [15]. Таким образом, был нанесен социально-экономический ущерб не только населению этого района, но и в целом Каракалпакстану.

Турткульский округ делился на семь волостей: Бийбазарскую, Сарыбийскую, Турткульскую, Шейхаббас-Валийскую, Мингбулакскую и Тамдынскую; Чимбайский округ состоял из девяти волостей: Даукаринской, Кегейлийской, Кукузьякской, Кунградской, Наупырской, Нукусской, Талдыкской, Чимбайской и Жанабазарской; Ходжейский округ делился на шесть волостей: Каратерен, Кипчак, Китайскую, Лаузанскую, Мискинатинскую, Ходжаярмынскую. В Кунградский округ вошли четыре волости: Кылярская, Ханяпская, Муйнакская и Токмакатинская.

К моменту образования КАО занимала территорию примерно в 112 тыс. кв. км. [16]. Согласно переписи 1926 г. каракалпаки составляли 38,1% населения области, казахи – 28,5%, узбеки – 27,6%, туркмены – 3,2%, другие национальности – 2,7%, с общим составом населения 298.212 человек [17].

В отношении землепользования Каракалпакия делилась на оседло-земледельческие и скотоводческо-кочевые районы. В оседло-земледельческие районы входили пять волостей Турткульского округа, семь волостей Чимбайского, четыре волости Ходжейлиского и три волости Кунградского округов. Площадь орошения в оседло-земледельческих районах по данным 1927 г. составляла 62.300 га при 47.364 хозяйствах. В скотоводческо-кочевые районы входили три волости Турткульского округа и одна Чимбайского. По данным 1927 года в этих волостях имелось 6.873 хозяйства [18].

Комиссия по районированию Каракалпакстана, начавшая свою деятельность с 16 февраля 1926 года, разработала новый проект администрирования области, используя при этом опыт районирования некоторых республик Средней Азии. В основу этого проекта была положена трехступенная система районирования Каракалпакстана:

областной центр, район, аульно-кишлачный или поселковый совет.

Эта административная система управления начала существовать с 1928 года. На основе заключения этой комиссии была принята «Инструкция о порядке ликвидации округов и волостей и организации районов в Каракалпакской Автономной области Казахской ССР» [19]. Таким образом, на основе этой «Инструкции» КАО с четырехступенной административной системы деления (область, округ, волость и аул-кишлак) переходит на трех-ступенное административное деление (область, район и аул-кишлак).

В подтверждение Постановлений Президиума Облисполкома КАО от 6 мая 1927 года и от 15 ноября 1927 года, Президиум Облисполкома КАО принимает еще одно постановление от 6 декабря 1927 года, где было намечено образовать на территории Каракалпакстана 11 районов. На основе этих решений в четырех округах Каракалпакской области были образованы следующие районы: в Турткульском округе – Тамдынский, Турткульский, Шаббазский районы; в Чимбайском – Чимбайский, Тахтакупырский, Караузякский и Кегейлийский; в Ходжейлиском – Ходжейлийский и Кипчакский и в Кунградском – Кунградский и Муйнакский. Тамдынский район имел пять волостей [20]. Таким образом, по новому административному делению в Каракалпакии были образованы 11 районов с 112 аульными советами.

При новом районировании были учтены специфические особенности каждого района. Так, Турткульский, Шаббазский, Кипчакский являлись районами хлопководческими; Чимбайский, Кегейлийский, Кунградский и Тахтакупырский – полухлопководческими (Чимбайский район одновременно был районом производства семенной люцерны); Тамдынский – скотоводческим; Караузякский – скотоводческо-промысловым, Муйнакский район являлся районом промышленным [21].

Заключение

Преобразование сельского хозяйства в Каракалпакстане было немислимо без ирригационного строительства как основы орошаемого земледелия. Общая протяженность ирригационно-оросительной сети нашего региона составляла 2.433 км. [22] На заседании секретариата Каракалпакского

обкома ВКП (б), которое прошло 24 апреля 1928 года, был рассмотрен вопрос водного хозяйства Каракалпакстана. С этого момента территория Каракалпакстана была разделена на два водных округа: 1.Турткульский; 2.Чимбай-Ходжейли-Кунградский [23].

В середине 1930 года КАО выходит из состава КазАССР с непосредственным вхождением в состав РСФСР. В составе РСФСР КАО преобразовалась в АССР – это было на I Учредительном съезде советов ККАССР, который прошел 25-30 мая 1932 года [24]. Таким образом, ККАССР до 1936

года был в составе РСФСР. В 1936 году была принята Конституция СССР. Во второй главе в 26 статье данного документа говорилось, что «Узбекская Советская Социалистическая Республика состоит из ... Каракалпакской АССР» [25], и на этой основе ККАССР вышла из состава РСФСР и перешла в состав УзССР. Дальнейшие изменения в административно-территориальном районировании Каракалпакстана происходили во время Второй мировой войны и после нее. Обо всех этих событиях мы остановимся в следующих публикациях.

Список литературы

1. Нурмухаммедов М.К., Жданко Т.А., Камалов С.К. Каракалпаки. Т., Фан, 1971. – 78 с.
2. ЦГА Республики Узбекистан (РУз). – ф.17, оп.1, д.349, л.6.
3. ЦГА Республики Каракалпакстан (РК) – ф.11, оп.1, д.79, л.6.
4. Аметов К. Аграрная политика Советской власти в Каракалпакии. Нукус, 1972. С.129., там же – с.134.
5. ЦГА РУз. – ф. 71, оп. 1, д. 46, л. 18.
6. Караев Р. Общественные организации трудящихся Хорезма в 1920- 1924 гг. Ашхабад: Ылым, 1980. С.34.
7. ЦГА РУз. – ф.71, оп. 1, д. 64, л.27.
8. ЦГА РУз. – ф. 71, оп.1, д.45, л.15.
9. ЦГА РУз. – ф.11, оп. 1, д. 4, л. 49.
10. ЦГА РУз. – ф.71, оп. 1, д. 148, л. 11.
11. Более подробно см.: Джумашев А. Советская система государственного управления в Каракалпакстане (1924-1941 гг.): история формирования и трансформации. Нукус: Илим, 2021. 192 с.; Его же. Советская система государственного управления в Каракалпакстане (1924-1941 гг.). Автореферат докторской диссертации. Нукус, 2021. 2 п.л.
12. ЦГА РК – ф.12, оп.3, д.28, л.19-21.
13. Татыбаев С.У. Исторический опыт построения социализма в Каракалпакии (1917-1941гг). Нукус, 1971. С.84.
14. ЦГА РК – ф.12, оп.3, д.38, л.732.
15. Эти цифры были приведены без учета территории Шураханского уезда.
16. История ККАССР. том 2. Т., Узбекистан, 1974. С.121.
17. Архив Жокаргы Кенеса Республики Каракалпакстан (АЖК РК) – ф.1, оп.5, д.48, л.39-42.
18. ЦГА РК – ф.12, оп.3, д.510, л.277.
19. Там же – д.76, л.18.
20. Очерки истории ККАССР. Т.2., Ташкент: Наука, 1964. С.156.
21. Осуществление Ленинской программы построения социализма в Каракалпакии. (1917-1937гг.). Ташкент, 1971. С.179.
22. АЖК РК – ф.1, оп.2, д.53, л.12.
23. ЦГА РК – ф.229. оп.1, д. 40, л. 6.
24. Ахунджанов Л.М. Создание и развитие социалистической государственности в советской Каракалпакии. Нукус, 1984. С.150.

А.М. Джумашев

Бердақ атындағы Қарақалпақ мемлекеттік университеті, Нукус, Өзбекстан

XX ғасырдың 20-30 жылдарындағы Қарақалпақстанның әкімшілік-территориялық аудандастырылу мәселелері

Аңдатпа. Әкімшілік-аумақтық аудандастыру барлық уақытта барлық мемлекеттерге тән, айырмашылық тек күрделілік пен даму деңгейінде көрінеді. Бұл мақала қазіргі Қарақалпақстанның қалыптасуы мен дамуындағы аудандастырудың негізгі және стратегиялық рөлін көрсетеді. Қарақалпақстанның қалыптасуының тарихи процесі, әкімшілік құрылымның тірек конструкцияларын құрайтын жекелеген институттарды қалыптастыру және одан әрі жетілдіру талданады. Әкімшілік-аумақтық жоспарлау барлық мемлекеттерде басқарудың негізгі аспектісі болып табылады, дегенмен әр түрлі дәрежеде күрделілік пен пысықталу бар. Бұл мақалада қазіргі Қарақалпақстанның қалыптасуы мен дамуындағы аймақтарға бөлудің шешуші және стратегиялық рөлі көрсетілген. Ол аймақтың қалыптасуының тарихи процесін қарастырады және оның әкімшілік құрылымының іргелі негізін құрайтын негізгі институттарды құруды және одан әрі нығайтуды қарастырады.

Түйін сөздер: Қарақалпақстан тарихы, аудандастыру, әкімшілік құрылымы, аумақтық бөлініс.

A.M. Dzhumashev

Karakalpak State University named after Berdakh, Nukus, Republic of Uzbekistan

The problem of administrative-territorial zoning of Karakalpakstan in the 20-30s of the twentieth century

Abstract. Administrative-territorial zoning is characteristic of all states at all times, the difference is shown only in the degree of complexity and elaboration. This article reflects the fundamental and strategic role of zoning in the formation and development of modern Karakalpakstan. The historical process of formation of Karakalpakstan, the formation and further improvement of separate institutions which make up the bearing constructions of the administrative system is analyzed. Administrative-territorial planning is a fundamental aspect of governance in all states, although with varying degrees of complexity and elaboration. This article emphasizes the crucial and strategic role of zoning in the formation and development of modern Karakalpakstan. It examines the historical process of formation of the region and looks at the creation and subsequent strengthening of key institutions that form the fundamental basis of its administrative structure.

Keywords: history of Karakalpakstan, zoning, administrative structure, territorial division.

References

1. Nurmukhammedov M.K., Zhdanko T.A., Kamalov S.K. Karakalpakstan. T., Fan, 1971, p.78.
2. CGA Respubliki Uzbekistan (RUz) [Central State Administration of the Republic of Uzbekistan (RUz)] - f.17, op.1, file 349, l.6, [in Russian].
3. CGA Respubliki Karakalpakstan (RK) [CSA of the Republic of Karakalpakstan (RK)] - f.11, op.1, d.79, l.6, [in Russian].
4. Ametov K. Agrarian policy of the Soviet power in Karakalpakstan. Nukus, 1972, p.129., ibid. - p.134, [in Russian].
5. CGA RUz. - f. 71, op. 1, d. 46, l. eighteen, [in Russian].
6. Karaev R. Public organizations of workers of Khorezm in 1920-1924. Ashgabat, Ylym. 1980, p.34, [in Russian].
7. CGA RUz. - f.71, op. 1, d. 64, l.27, [in Russian].
8. CGA RUz. - f. 71, op.1, d.45, l.15, [in Russian].
9. CGA RUz. - f.11, op. 1, d. 4, l. 49, [in Russian].
10. CGA RUz. - f.71, op. 1, d. 148, l. eleven, [in Russian].

11. Dzhumashev A. The Soviet system of state administration in Karakalpakstan (1924-1941): the history of formation and transformation. Nukus, Ilim, 2021. -192 p.; His own. Soviet system of state administration in Karakalpakstan (1924-1941). Abstract of a doctoral dissertation. Nukus, 2021. 2 p., [in Russian].
12. CSA RK - f.12, op.3, d.28, l.19-21, [in Russian].
13. Tatybaev S.U. Historical experience of building socialism in Karakalpakstan (1917-1941). Nukus, 1971, p.84, [in Russian].
14. CSA RK - f.12, op.3, d.38, l.732, [in Russian].
15. These figures were given without taking into account the territory of the Shurakhan district, [in Russian].
16. History of the KKASSR, volume 2, T., Uzbekistan, 1974, p.121, [in Russian].
17. Archive of Jokargy Kenes of the Republic of Karakalpakstan (AZhK RK) - f.1, op.5, d.48, l.39-42, [in Russian].
18. CSA RK - f.12, op.3, d.510, l.277, [in Russian].
19. In the same place - d.76, l.18, [in Russian].
20. Essays on the history of the KKASSR. T.2., Tashkent. Nauka, 1964, p.156, [in Russian].
21. Implementation of the Leninist program for building socialism in Karakalpakstan. (1917-1937). Tashkent, 1971, p.179, [in Russian].
22. AZhK RK - f.1, op.2, d.53, l.12, [in Russian].
23. CSA RK - f.229. op.1, d. 40, l. 6, [in Russian].
24. Akhundzhanov L.M. Creation and development of socialist statehood in Soviet Karakalpakstan. Nukus. 1984, p.150, [in Russian].

Сведения об авторе:

Джумашев Аскар Мамбетович – доктор исторических наук, доцент кафедры истории народов Узбекистана и Каракалпакстана, Каракалпакский государственный университет имени Бердаха, Нукус, Узбекистан.

Джумашев Аскар Мамбетович – Тарих ғылымдарының докторы, Бердақ атындағы Қарақалпақ мемлекеттік университеті, Өзбекстан және Қарақалпақстан халықтары тарихы кафедрасының доценті, Нукус, Өзбекстан.

Dzhumashev Askar Mambetovich – Doctor of Historical Sciences, Associate Professor, Department of History of the Peoples of Uzbekistan and Karakalpakstan, Karakalpak State University named after Berdakh, Nukus, Uzbekistan.

Г.С. Мусина*Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева,
Астана, Казахстан
(E-mail: gultmira-mus@mail.ru)*

Цифровизация и региональная интеграция: сравнительный анализ опыта ЕС и ЕАЭС

Аннотация. В условиях глобальных и локальных геополитических кризисов, внедрение цифровых технологий в жизнь общества побуждает пересмотреть ход многих процессов. Переход к цифровому государственному управлению, цифровому бизнесу, цифровая мобильность граждан меняют привычные подходы к оценке развития стран и регионов мира. Новые возможности цифровой экономики позволяют как упростить бизнес-процессы, так и имеют потенциальные риски. Однако очевидно, что в контексте международных интеграционных процессов цифровая трансформация влечет за собой устранение барьеров и способствует позитивному внедрению инструментов интеграции.

В данной статье на основе контент-анализа и сравнительного подхода представлено исследование взаимосвязи между цифровизацией и региональной интеграцией. В частности, внедрение цифровых технологий для усиления взаимодействия между странами на наднациональном уровне в рамках интеграционных объединений оценивается на базе кейсов Европейского союза и Евразийского экономического союза. По мнению авторов, использование инструментов цифрового сотрудничества, возможности, которые несет в себе Интернет и цифровизация, имеют положительный экономический и социальный эффект. На национальном уровне стимулируется развитие инноваций и новых технологий, на наднациональном уровне расширяются сферы сотрудничества, происходит интенсификация торговых процессов, упрощаются процедуры передвижения людей, товаров и услуг. Кроме того, инвестиции в ИТ-сектор могут в целом обеспечить рост ВВП как для стран, так и для региональных ассоциаций. В этой связи делается вывод о необходимости использования цифровизации в качестве нового инструмента усиления интеграционных процессов и для обеспечения устойчивого развития регионов.

Ключевые слова: цифровизация, региональная интеграция, цифровая экономика, Европейский союз, Евразийский экономический союз.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-6887/2023-143-2-166-178>

Поступила: 11.11. 2022 / Одобрена к опубликованию: 10.02.2023

Введение

В условиях Четвертой промышленной революции процессы региональной интеграции сталкиваются с новыми вызовами, которые одновременно открывают новые возможности для развития. Клаус Шваб, основатель и бессменный президент Всемирного экономического

форума в Давосе, характеризует масштаб глобальных изменений во всех сферах жизни как беспрецедентный в истории человечества. Отмечается, что страны и регионы, которым удастся установить предпочтительные международные нормы будущего в основных категориях и областях новой цифровой экономики (связь 5G, использование коммерческих дронов,

Интернет вещей, цифровое здравоохранение, передовое производство и т. д.), будут иметь значительные экономические и финансовые выгоды. Напротив, страны, продвигающие свои собственные нормы и правила, чтобы дать преимущества своим отечественным производителям, одновременно блокируя иностранных конкурентов и иностранные технологии, рискуют оказаться изолированными от глобальных норм, подвергая себя риску превратиться в отстающие от новой цифровой экономики [1]. В этой связи, поскольку все страны переходят к цифровой экономике, внедрение цифровых инструментов в работу региональных объединений особенно важно. Кроме того, пандемия COVID-19 продемонстрировала, что успех выхода из коллапса, в том числе, зависит от степени цифровизации секторов экономики.

Переосмысление стратегий формирования цифрового пространства и будущего в условиях глобализации требует комплексного подхода к новым технологиям, более тесного партнерства между странами и развития лидерства региональных организаций.

Методология исследования

Для обзора были отобраны материалы, отражающие текущее состояние и перспективы трансформации экономик стран Европейского союза (ЕС) и Евразийского экономического союза (ЕАЭС) в цифровые. На основе общенаучных методов (анализ, синтез и др.) были изучены политика и стратегии, а также мнения экспертов о влиянии цифровизации на усиление интеграции стран на политическом и социально-экономическом уровнях. Поскольку ЕАЭС имеет короткий период исторического развития на геополитической карте, был проведен сравнительный анализ, демонстрирующий потенциал стран ЕС в области цифровизации в качестве примера для дальнейшего развития.

Обсуждение

С возникновением Интернета и распространения цифровых технологий вопросы их влияния на все сферы человеческой деятельности активно изучаются. Впервые цифровую экономику описал канадский ученый Дон Тапскотт. Будущее

цифровизации подробно описал немецкий экономист Клаус Шваб. Следует отметить, что вопросы влияния цифровизации и формирования цифровой экономики в рамках интеграционных объединений ЕС и ЕАЭС в основном исследованы в работах европейских и российских ученых.

Использование цифровых технологий для лучшего будущего

Инновационные технологии предоставляют правительствам огромный потенциал для ускорения преобразований. При использовании в качестве стратегического инструмента технологии могут стать связующим звеном для устойчивых решений.

Цифровизация сосредотачивает в себе трансформацию всех секторов экономики, государства и общества на основе принятия существующих и новых цифровых технологий. Цифровая трансформация представляет собой пример технологических изменений, которые будут иметь огромные последствия для политики и общества.

Впервые концепцию современной цифровой экономики описал в 1994 году канадский ученый Дон Тапскотт, который дал следующее определение цифровой экономики – это экономика эпохи сетевого интеллекта [2].

Эксперты McKinsey, анализируя цифровые инновации в мире, отметили, что цифровизация экономики приносит множество экономических и социальных выгод. Экономические выгоды заключаются в значительном вкладе в экономический рост; росте количества рабочих мест в смежных отраслях в 3-5 раз; повышении производительности труда; ускорении темпов роста малого и среднего бизнеса. Социальные выгоды представляют собой повышение инклюзивности и сокращение бедности; повышение доступности и качества медицинской помощи; снижение стоимости и повышение доступности массового образования; снижение негативного воздействия на окружающую среду; снижение преступности, повышение доступности финансовых услуг, безопасность дорожного движения [3].

Наиболее важные цифровые тенденции влияют как на конкурентоспособность компаний, так и на жизнь граждан и правительства. Для компаний владение цифровыми активами (особенно цифровыми платформами) создает конкурентное

преимущество. Например, такие бренды, как eBay, Amazon, Uber, используют цифровые технологии для упрощения жизни пользователей. Технологии оптимизируют время получения товаров и услуг и затраты, обеспечивают доступ к информации. Однако инновационные технологии меняют структуру рынка труда. Например, роботизация влечет за собой сокращение количества работников на производстве, одновременно появляются новые профессии: веб-психолог, SMM-менеджер, аналитик больших данных и т. д. Что касается госсектора, то переход на цифровой формат упрощает процедуры получения государственных услуг, создает удобство взаимодействия с людьми, снижает бюрократические барьеры и риски коррупции, а также способствует использованию анализа больших данных для принятия эффективных управленческих решений [3].

Результаты

Цифровая Европа

В последние годы на фоне центробежных сил, связанных с кризисом Еврозоны и Brexit, параметры цифровизации Европейского союза (ЕС) указывают на концентрацию интеграционных усилий для сохранения конкурентоспособности. Очевидно, что цифровизация прочно вошла в политическую повестку дня Европейского Союза.

Несмотря на дисбаланс в цифровом развитии стран, Европейский Союз активно продвигает стратегию и политику цифровизации, что свидетельствует о высоком

интересе к охвату региона инновационными тенденциями. Сегодня Европейская комиссия как высший исполнительный орган Европейского Союза стремится устранить барьеры между наборами данных отдельных государств-членов ЕС, чтобы открыть возможности для создания услуг нового поколения на основе этих данных, чтобы расширить конкурентоспособность ЕС на мировом рынке технологий, где сейчас лидируют Китай и США.

Активизация политики ЕС в цифровой сфере началась именно тогда, когда «кризис Еврозоны» достиг своего апогея. Так, в период парламентского срока 2014-2019 годов было реализовано несколько инициатив в области цифровизации промышленности и государственных услуг, инвестиций в цифровую инфраструктуру и услуги, исследовательских программ, кибербезопасности, электронной коммерции, законодательства об авторском праве и защите данных. Граждане ЕС все больше осознают, что цифровые технологии играют важную роль в их повседневной жизни. В опросе 2017 года две трети европейцев заявили, что эти технологии положительно влияют на общество, экономику и их собственную жизнь [4]. В этот период также началась реализация таких инициатив и проектов, как Цифровой единый рынок, План действий электронного правительства ЕС, План действий электронного здравоохранения, План действий по цифровому образованию и другие. На Рисунке 1 представлены преимущества стратегии единого цифрового рынка, связанные с основными факторами [5].

Рисунок 1. Преимущества стратегии Цифрового единого рынка, связанные с основными движущими силами

Положительный эффект от цифровизации выразился в значительной экономии средств из бюджета ЕС. Например, сокращение операционных затрат более чем на 1,5 миллиарда долларов было достигнуто за счет лучшего контроля государственных закупок, оптимизации государственного имущества и оптимального контроля над расходами: все финансовые действия выполняются с использованием единой системы, которая автоматически проверяет обоснованность расходов. Около 1 миллиарда долларов – прямое сокращение бюджетных расходов за счет повышения эффективности работы госаппарата и перевода ряда функций в электронный формат. Более 800 миллионов долларов – эффект от снижения мошенничества, коррупции и хищений в государственных органах за счет повышения прозрачности действий госслужащих и усиления контроля. За счет работы портала для голосования и портала госуслуг для обслуживания граждан было сэкономлено более 400 миллионов долларов [6].

19 февраля 2020 года Европейская комиссия представила новую цифровую стратегию ЕС – «Формирование цифрового будущего Европы» («Shaping Europe’s Digital Future»). Она была принята в развитие приоритета «Европа, пригодная для цифровой эпохи» («A Europe fit for the digital age»), включая Белую книгу по искусственному интеллекту, Европейскую стратегию данных и Цифровую стратегию. В ней поставлены амбициозные цели на следующие 5 лет, в том числе поставить Европу в позицию трендсеттера в глобальных обсуждениях о цифровой трансформации в таких областях, как искусственный интеллект, цифровые рынки, цифровые навыки, цифровые услуги, кибербезопасность, Европейская стратегия данных и т. д. [7].

Диаграмма на Рисунке 2 показывает, что в целом ЕС имеет относительно одинаковый уровень цифровизации [8]. «Аутсайдерами» являются преимущественно государства Центральной и Восточной Европы, вошедшие в ЕС в более поздние периоды. Однако их показатели не сильно отстают от среднеевропейских.

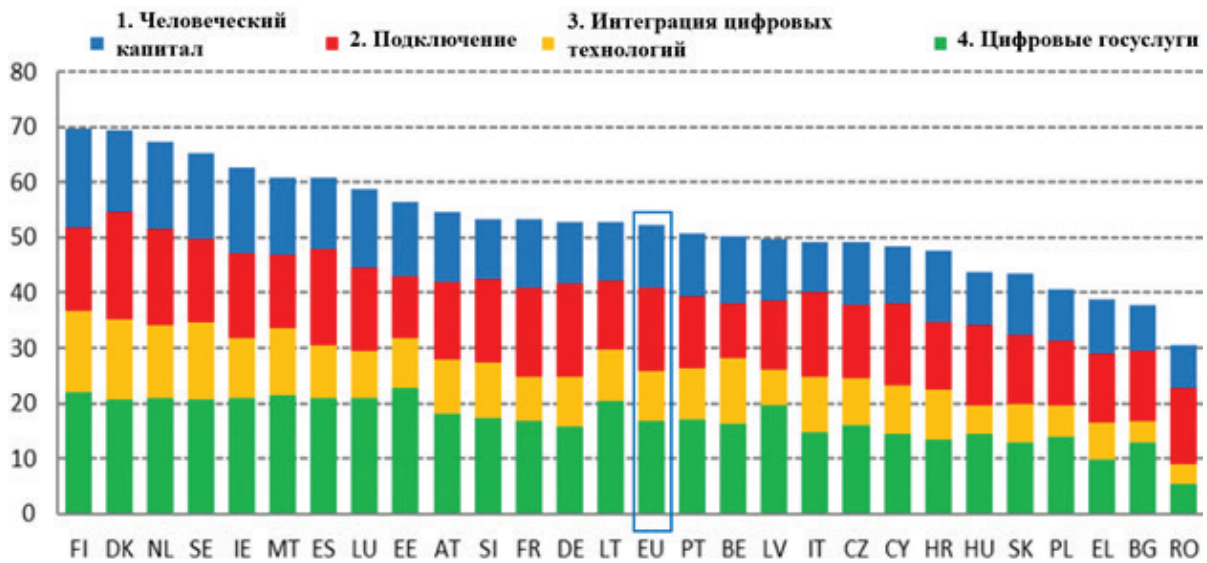

Рисунок 2. Индекс цифровой экономики и общества
The Digital Economy and Society Index 2022 (DESI-2022)

Положительная динамика цифрового роста с 2014 года (см. диаграмму на Рисунке 3) указывает на приверженность Европейского Союза к процессам цифровизации как объединяющей силе, поскольку «умные» технологии пронизывают все сферы деятельности, от государственных услуг до электронной коммерции и домашнего Интернета.

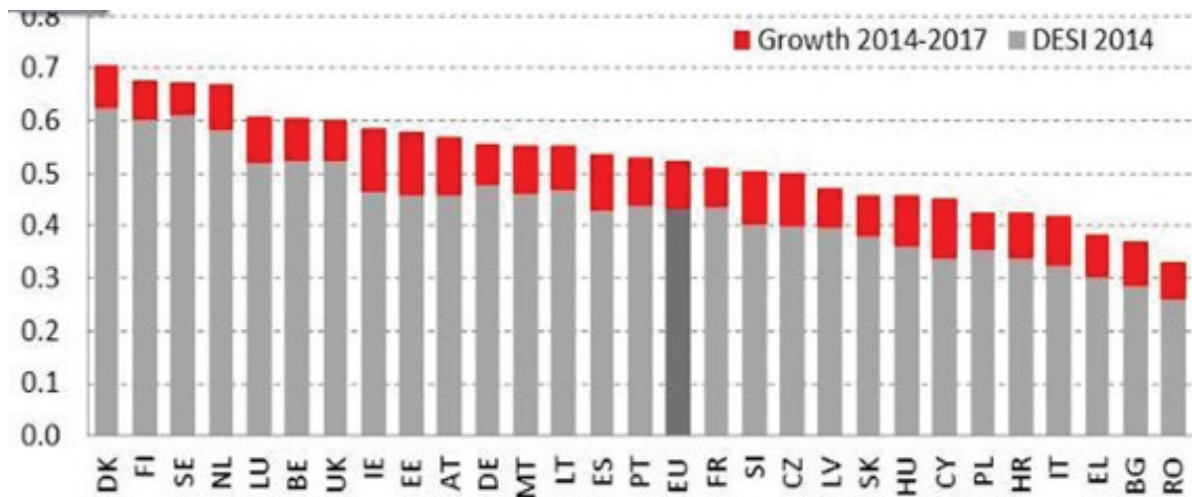

Рисунок 3. Динамика Индекса цифровой экономики и общества
(Digital Economy and Society Index) – 2014-2017 [9]

Внедрение цифровых технологий приводит к фундаментальным изменениям на национальном и международном уровне. Увеличение государственных расходов на новые технологии, связанное с увеличением их потребностей, имеет ряд преимуществ для развития экономики. Европейские инвестиции в цифровую трансформацию положительно влияют на экономический рост и на такие ключевые показатели, как ВВП, производительность и занятость. Оценивая взаимосвязь между инвестициями в информационные и коммуникационные технологии (ИКТ) и ростом ВВП, сербский исследователь Л. Мичич отмечает, что чем выше доля расходов на ИКТ, тем выше рост ВВП в будущем, то есть страны, имеющие значительные расходы на ИКТ, в дальнейшем представляют собой страны с большим ВВП на душу населения. В этой связи можно предположить два возможных вывода: государства инвестируют в ИКТ сектор из-за более широкого проникновения ИКТ в бизнес-среду, а также в повседневную жизнь общества или государства, исходя из государственной политики и стратегических приоритетов, развивают сектор ИКТ как более перспективный ведущий сектор экономики. Он также выделяет три группы стран внутри ЕС: богатые западные и северные страны с более высоким ВВП на душу населения и более высокими инвестициями в ИКТ, страны Средиземноморья и менее развитые страны востока и юго-востока Европы, сильно отстающие от своих иных европейских соседей [10].

Анализ экспертов PwC показывает, что повышение рейтинга цифровизации страны на 10 процентов способствует росту ВВП на душу населения на 0,75 процента. Кроме того, экономический эффект от оцифровки процессов усиливается по мере того, как страны переходят на более продвинутые стадии оцифровки. Экономика с ограниченными цифровыми технологиями получает наименьшие выгоды, поскольку им еще предстоит создать экосистему ИКТ, которая могла бы извлечь выгоду из преимуществ цифровизации [11].

Следует отметить, что по оценке экспертов McKinsey, прогнозируемый дополнительный рост ВВП от цифровизации к 2025 году в ЕС составит 10,5% [12].

Ожидается, что в результате реализации цифровой стратегии Европейский Союз

усилит свой потенциал как региональной интеграционной группы. Он создаст технологии, работающие на людей, которые сформируют справедливую и конкурентоспособную цифровую экономику, внесут вклад в открытое, демократическое и устойчивое общество. Прогнозируется, что в результате цифровизации Европейский Союз как мировой лидер будет:

- стремиться стать глобальным образцом цифровой экономики для подражания;
- поддерживать переход развивающихся экономик на цифровые технологии;
- разрабатывать цифровые стандарты и продвигать их на международном уровне [13].

Цифровой Евразийский экономический союз: проблемы и перспективы

Деятельность созданного в 2014 году Евразийского экономического союза вызывает противоречивые мнения. Тем не менее стороны, подписывая Договор об Евразийском экономическом союзе, заявили о согласованной политике в области информатизации и информационных технологий. В течение 2015-2016 годов ЕАЭС активно работал над созданием единого цифрового пространства. В этом контексте 26 декабря 2016 года главы государств-членов Союза подписали Заявление о Цифровой повестке ЕАЭС до 2025 года. Цифровой повесткой определены цели и задачи:

- Обновление существующих механизмов интеграционного взаимодействия в рамках Союза с учетом глобальных вызовов цифровой трансформации;
- Обеспечение качественного и устойчивого экономического роста государств-членов, в том числе для ускоренного перехода экономик на новый технологический уклад, формирования новых производств и рынков, развития трудовых ресурсов;
- Синхронизация цифровых преобразований и формирование условий для развития отраслей будущего в странах-членах;
- Использование новых бизнес-процессов, цифровых моделей и создание цифровых активов;
- Стимулирование и поддержка новых цифровых инициатив и проектов, затрагивающих сферы, определенные Договором об Евразийском экономическом союзе, а также другие сферы экономики в соответствии с основными принципами и целями Союза.

Развитие инициатив в рамках Цифровой повестки Евразийского экономического союза до 2025 года осуществляется в рамках приоритетов:

- Цифровая прослеживаемость движения продукции, товаров, услуг и цифровых активов;
- Цифровая промышленная кооперация Союза;
- Цифровая торговля Союза;
- Соглашение об обороте данных в Союзе (в том числе о защите персональных данных);
- Цифровые транспортные коридоры Союза;
- Система регулятивных «песочниц» Союза [14].

Развитие цифровой экономики осуществляется по таким направлениям, как: цифровая трансформация секторов экономики и межотраслевая трансформация; цифровая трансформация рынков товаров, услуг, капитала и рабочей силы; цифровая трансформация процессов управления и интеграции; развитие цифровой инфраструктуры и обеспечение безопасности цифровых процессов.

За короткий период 2018-2019 годов ЕАЭС продемонстрировал приверженность ускоренному внедрению цифровых технологий в свое пространство. Так, началась реализация трех проектов:

1) «Экосистема цифровых транспортных коридоров Евразийского экономического союза»: предусматривает безбарьерный сквозной транзит товаров через все евразийское пространство, его реализация повысит эффективность на 30%, сэкономив 30% времени при транспортировке грузов.

2) «Единая поисковая система «Работа без границ»»: представляет собой международную систему поиска работы и подбора персонала на территории стран ЕАЭС.

3) «Евразийская сеть промышленной кооперации, субконтрактации и трансфера технологий»: предусматривает обмен данными в промышленности, поиск партнеров, сертификацию, техническое регулирование через платформу.

Вместе с тем, имеются риски полноценного взаимодействия сторон по формированию единого цифрового пространства ЕАЭС, связанные с:

- обширной площадью территории ЕАЭС: более 20 миллионов квадратных

километров [15] влияют на географическую удаленность стран-партнеров,

- цифровым разрывом внутри группы стран: например, в Индексе развития электронного правительства ООН-2020 Казахстан занимает 29 место, Россия – 36, Беларусь – 40, Армения – 68, Кыргызстан – 83 [16], а в рейтинге конкурентоспособности IMD Digital World Competitiveness Ranking-2021 представлены лишь Казахстан (32 место) и Россия (42 место) [17].

Однако, в свою очередь, данные факторы могут усилить экономическое влияние цифровизации. Так, во время пандемии Covid-19 объем электронного рынка в Казахстане в первой половине 2020 года составил 1 миллион долларов США (в 2019 году – 1,6 миллиона долларов США). По прогнозам Правительства Казахстана, к 2025 году доля электронной коммерции достигнет 15% розничного рынка [18].

С 2017 года страны ЕАЭС принимают комплексные меры, направленные на преодоление цифрового разрыва.

Армения

Принята «Повестка цифровой трансформации Армении до 2030 года»: в ней определены основные направления и цели цифровой трансформации страны, которая включает три основных этапа: «цифровой скачок», «цифровое ускорение» и «развитие на основе цифровизации». Кроме того, принята Стратегия цифровизации Армении на 2021-2025 годы, предусматривающая цифровизацию государственного управления, общества и отраслей экономики. Армения активно привлекает международные организации к разработке проектов и дорожных карт по таким перспективным вопросам цифровой экономики, как цифровое сельское хозяйство (активно сотрудничает с FAO).

Беларусь

Принято Постановление «О развитии цифровой экономики»: его цель – создать условия для привлечения в страну мировых IT-компаний за счет создания и развития «Парка высоких технологий» – особой экономической зоны, позволяющей развивать наукоемкие отрасли экономики Беларуси. Также он охватывает новые инновационные направления развития цифровых сфер: блокчейн и криптовалюты.

Существует государственная программа «Цифровое развитие Беларуси» на 2021–2025 годы, направленная на развитие цифровой экономики и информационно-коммуникационной инфраструктуры.

Казахстан

Реализована государственная программа «Цифровой Казахстан»: ее пять ключевых направлений – «цифровизация отраслей экономики»; «переход на цифровое государство»; «реализация цифрового Шелкового пути»; «развитие человеческого капитала»; «создание инновационной экосистемы». В рамках «Стратегического плана развития Республики Казахстан до 2025 года» обозначены приоритеты по созданию основ новой экономики, технологическому обновлению и цифровизации производств, что предусматривает развитие инфраструктуры и снижение барьеров для цифровизации экономики, привлечение и локализацию производства высокопроизводительных технологических компаний и формирование цифровой культуры у населения страны. Отмечается, что трансформация Казахстана в цифровое государство за счет высокоскоростной и безопасной инфраструктуры, а также с развитым человеческим капиталом может улучшить социально-экономическое развитие страны, уделяя больше внимания потребностям населения [19] [20]. С 2022 года начата реализация Национального проекта «Технологический рывок за счет цифровизации, науки и инноваций», предполагающего новый уровень перехода на цифровой формат, в том числе социальной отрасли.

Кыргызстан

Принята общенациональная программа цифровой трансформации «Таза Коом», направленная на использование потенциала индустрии данных, технологий, цифровой инфраструктуры для повышения уровня жизни людей, создания новых экономических возможностей и «процветающего общества». В «Стратегии устойчивого развития страны-2040» обозначена задача создания современной информационно-коммуникационной инфраструктуры (к каждому населенному пункту будет подведена широкополосная оптоволоконная сеть, все социальные объекты будут иметь доступ к высокоскоростному Интернету).

Россия

В рамках Стратегии развития информационного общества в Российской Федерации на 2017–2030 годы принята программа «Цифровая экономика Российской Федерации», направленная на комплексное и системное развитие и внедрение цифровых технологий во всех сферах жизни. Определены пять основных направлений до 2024 года: нормативное регулирование, кадры и образование, формирование исследовательских компетенций и технических заделов, информационная инфраструктура, информационная безопасность [21].

В целом, усилия стран показывают, что перспективы цифровой интеграции стран ЕАЭС имеют благоприятные возможности. На Рисунке 4 показан мультипликативный эффект Цифровой повестки ЕАЭС [22].

Рисунок 4. Цифровая повестка ЕАЭС: мультипликативный эффект

Согласно отчету Всемирного банка, мультипликативный эффект позволяет государствам-членам ЕАЭС ускорять развитие и повышать конкурентоспособность своих собственных цифровых экономик, используя синергию интеграции, и, с другой стороны, генерировать дополнительные дивиденды в результате трансформации региональной интеграции, предоставляя новые механизмы для реализации экономических инициатив в различных секторах с меньшими ресурсами и с большей эффективностью. Мультипликативный эффект приведет к ускорению экономического роста, увеличению количества создаваемых рабочих мест и повышению качества услуг на региональном уровне, создав прочную основу для дальнейшего развития общих рынков товаров и услуг. Отмечается, что «союзная» цифровизация, в отличие от «страновой», будет иметь более положительный рост ВВП. Общий рост ВВП ЕАЭС, связанный с Цифровой повесткой, к 2025 году составит 10,6% от ожидаемого общего роста ВВП

ЕАЭС. Этот потенциальный эффект почти вдвое превышает возможное увеличение ВВП за счет осуществления цифровизации только на национальном уровне. Учитывая влияние цифровых инициатив на рост ВВП ЕАЭС к 2025 году, следует отметить такие способствующие факторы, как проникновение Интернета (+ 2,6% к ВВП), увеличение международного трафика (+0,66 к ВВП) и распространение электронной коммерции (+ 0,69% к ВВП) [23].

Таким образом, первый этап реализации Цифровой повестки ЕАЭС на 2016-2019 годы продемонстрировал положительную динамику цифровой трансформации регионального объединения. В январе 2020 года в Алматы в рамках форума Digital Almaty прошла сессия «Векторы цифровой трансформации: 2020-2022 годы», посвященная второму этапу реализации Цифровой повестки ЕАЭС. Основными векторами обозначены формирование институтов цифровой интеграции и цифровых активов, а также развитие цифровых экосистем, в частности:

- дальнейшее развитие Единой информационной системы ЕАЭС,
- формирование «дорожной карты» по созданию благоприятных условий для развития цифровой экосистемы торговли в ЕАЭС на 2020-2022 годы;
- дальнейшее развитие приоритетных проектов Цифровой повестки ЕАЭС;
- изучение проблемных вопросов реализации Цифровой повестки ЕАЭС.

Вместе с тем в целях выхода на новый уровень интеграции необходимо следовать четырем основным направлениям стратегии создания цифрового пространства ЕАЭС:

1. Разработка видения, стратегии и политики цифровой повестки ЕАЭС.
2. Создание «аналоговых основ» (управление и институты, нормативно-правовая база, навыки и предпринимательство).
3. Создание цифровой инфраструктуры и общих цифровых платформ.
4. Внедрение цифровых решений для отраслевой, межотраслевой и государственной трансформации.

Заключение

Цифровизация – это направление развития, которое имеет широкие последствия как для бизнеса, так и для государственных органов и для рядовых граждан. Опыт показывает, что разработка региональной политики в этой сфере все еще в основном недостаточно совершенна, а подходы являются менее конкретными и различаются по своей структуре. В то же время, поскольку цифровая эпоха – это новый этап в развитии человечества, на многие вопросы, касающиеся цифровизации, еще предстоит ответить. Из-за нехватки соответствующих статистических и эмпирических данных и быстрого технического прогресса правительства сталкиваются с постоянно меняющимися приоритетами в своих усилиях по разработке эффективных цифровых стратегий.

Очевидно, что необходимо изучать цифровизацию как инструмент устойчивого развития регионов мира с точки зрения экономических, политических, социальных и других аспектов, а также учитывать последствия для принятия управленческих решений на национальном и наднациональном уровнях. При этом анализ должен охватывать, в том числе, такие вопросы:

1. Каковы приоритеты и направления стратегий цифровизации в странах региона?
2. Каковы приоритеты и направления деятельности регионов мира в сфере цифровизации?
3. Каким образом регионы решают проблемы и задачи, связанные с цифровизацией?
4. Каковы выгодные возможности для обмена знаниями и сотрудничества имеются между странами региона?

Цифровизация может использоваться в качестве инструмента усиления интеграционных процессов, поскольку политика и стратегии могут способствовать преодолению цифрового разрыва между странами и повышению региональной и глобальной конкурентоспособности. Кроме того, ряд стратегических целей можно более эффективно решать на региональном уровне. Например, вопросы безопасности и использования данных, конкуренции, налогообложения и торговли. Поиск подходящих решений требует более широкого сотрудничества и диалога по ключевым вопросам. Учитывая сложность и новизну явления цифровизации, а также стремительно меняющийся мир, внедрение «умных» технологий должно сопровождаться более широкой поддержкой со стороны политических лидеров. Странам-партнерам в регионе необходимо переосмысливать свои стратегии цифрового развития для более скорого сокращения цифрового дисбаланса, создания благоприятной среды, в том числе правовой, а также для максимального использования преимуществ цифровой экономики, основанной на большом массиве данных.

Список литературы

1. Schwab K. The Fourth Industrial Revolution: New York, Currency Books, 2017. Ch. 3.3.2 – 192 p.
2. Tapscott D. The Digital Economy: Promise and Peril in the Age of Networked Intelligence: McGraw-Hill, 1996. – 342 p.
3. Аптекман А., Калабин В., Клинцов В., Кузнецова Е., Кулагин В., Ясеновец И. Цифровая Россия: новая реальность [Электронный ресурс]. 2017. URL: <https://www.mckinsey.com/ru/~ /media/McKinsey/Locations/Europe%20and%20Middle%20East/Russia/Our%20Insights/Digital%20Russia/Digital-Russia-report.pdf> (дата обращения: 23.12.2020).
4. Negreiro M., Madiega T. Digital transformation: European Parliamentary Research Service, 2019. URL: [https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/BRIE/2019/633171/EPRS_BRI\(2019\)633171_EN.pdf](https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/BRIE/2019/633171/EPRS_BRI(2019)633171_EN.pdf) (дата обращения: 23.12.2020).
5. Marcus J.S., Petropoulos G., Yeung T. Contribution to Growth: The European Digital Single Market Delivering economic benefits for citizens and businesses: European Parliament, 2019. URL: [https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2019/631044/IPOL_STU\(2019\)631044_EN.pdf](https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2019/631044/IPOL_STU(2019)631044_EN.pdf) (дата обращения: 23.12.2020).
6. Пьянкова С., Ергунова О., Митрофанова И. Цифровизация экономики: российский и зарубежный опыт // Региональная экономика. Юг России. – 2018. – № 3 (21). – С. 16-25. URL: <https://doi.org/10.15688/re.volsu.2018.3.2> (дата обращения: 24.12.2020).
7. European Commission. Shaping Europe’s digital future. <https://digital-strategy.ec.europa.eu/en> (дата обращения: 20.09.2022).
8. European Commission. Digital Economy and Society Index (DESI) 2022. Thematic chapters. URL: <https://digital-strategy.ec.europa.eu/en/policies/desi> (дата обращения: 20.09.2022).
9. Digital Economy and Society Index (DESI) 2017. URL: https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/MEMO_17_352 (дата обращения: 24.12.2020).
10. Mičić L. Digital Transformation and Its Influence on GDP // Economics. – 2017. – Vol. 5, No.2. – P. 165-147. URL: <https://doi.org/10.1515/eoik-2017-0028> (дата обращения: 24.12.2020).
11. El-Darwiche B., Friedrich R., Koster A., Singh M. Digitization for economic growth and job creation. Regional and industry perspectives: Strategy&, 2013. URL: <https://www.strategyand.pwc.com/m1/en/reports/digitization-for-economic-growth-and-job-creation.pdf> (дата обращения: 23.12.2020).
12. Цифровое будущее: Экономический эффект: Digital/McKinsey, 2018. URL: https://d-russia.ru/wp-content/uploads/2018/10/20181025_tsifrovoe-budischee-makkinzi.pdf (дата обращения: 24.12.2020).
13. Shaping Europe's digital future: European Union, 2020. URL: https://ec.europa.eu/info/strategy/priorities-2019-2024/europe-fit-digital-age/shaping-europe-digital-future_en#europe-as-a-global-leader (дата обращения: 23.12.2020).
14. Цифровая повестка ЕАЭС. URL: <https://digital.eaunion.org/extranet/#> (дата обращения: 24.12.2020).
15. Справка: Евразийский экономический союз (ЕАЭС): Агентство экономической информации «Прайм», 2018. URL: https://1prime.ru/state_regulation/20181206/829512523.html (дата обращения: 22.12.2020).
16. E-Government Survey 2020. Digital Government in the Decade of Action for Sustainable Development: United Nations, New York, 2020. URL: [https://publicadministration.un.org/egovkb/Portals/egovkb/Documents/un/2020-Survey/2020%20UN%20E-Government%20Survey%20\(Full%20Report\).pdf](https://publicadministration.un.org/egovkb/Portals/egovkb/Documents/un/2020-Survey/2020%20UN%20E-Government%20Survey%20(Full%20Report).pdf) (дата обращения: 21.12.2020).
17. IMD World Digital Competitiveness Ranking 2021: Institute for Management Development, 2021. URL: <https://www.imd.org/centers/world-competitiveness-center/rankings/world-digital-competitiveness/> (дата обращения: 20.09.2022).
18. Региональная интеграция, поддержка экспорта, внедрение цифровизации — как развивается торговая отрасль Казахстана: Официальный информационный ресурс Премьер-Министра Республики Казахстан, 2020. URL: <https://primeminister.kz/ru/news/reviews/regionalnaya-integraciya-podderzhka-eksporta-vnedrenie-cifrovizacii-kak-razvivaetsya-torgovaya-otrasl-kazahstana-2073830> (дата обращения: 23.12.2020).
19. Bokayev B., Davletbayeva Z., Amirova A., Rysbekova Zh., Torebekova Z., Jussupova G. Transforming E-government in Kazakhstan: A Citizen-Centric Approach // The Innovation Journal: The Public Sector Innovation Journal. – 2021. – Vol. 26(1), article 2.

20. Jussupova, G., B. Bokayev & D. Zhussip. 2019. Digital Government Maturity as a Technologically New e-Government Maturity Model: Experience of Kazakhstan. International Conference Proceedings Series: 10-14. Collected April 30, 2021 at: <https://doi.org/10.1145/3340017.3340021>

21. Чкония А. Цифровой потенциал стран – участниц ЕАБР: Центр Интеграционных Исследований, 2019. URL: https://eabr.org/upload/iblock/551/EABR_Digital_Potential_06_2019.pdf (дата обращения: 23.12.2020).

22. The EAEU 2025 Digital Agenda: Prospects and Recommendations. Overview Report: World Bank Group. URL: <http://documents1.worldbank.org/curated/en/850581522435806724/pdf/EAEU-Overview-Full-ENG-Final.pdf> (дата обращения: 23.12.2020).

23. EAEU Digital Agenda 2025: prospects and recommendations. Executive Summary: Eurasian Economic Union, The World Bank. URL: http://www.eurasiancommission.org/ru/act/dmi/SiteAssets/2017.10.04%20%E2%80%93%20EAEU_A3fold_ENG_PRINT.pdf (дата обращения: 24.12.2020).

Г.С. Мусина

*Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,
Астана, Қазақстан*

Цифрландыру және аймақтық интеграция: ЕО және ЕАЭО тәжірибесіне салыстырмалы талдау

Аңдатпа. Жаһандық және жергілікті геосаяси дағдарыстар жағдайында қоғам өміріне цифрлық технологияларды енгізу бізді көптеген үдерістердің барысын қайта қарауға итермелейді. Цифрлық мемлекеттік басқаруға, цифрлық бизнеске, азаматтардың цифрлық мобильділігіне көшу әлем елдері мен аймақтарының дамуын бағалаудың әдеттегі тәсілдерін өзгертуде. Цифрлық экономиканың жаңа мүмкіндіктері бизнес-процестерді жеңілдетуге мүмкіндік береді және ықтимал тәуекелдерге ие. Дегенмен, халықаралық интеграциялық үдерістер жағдайында цифрлық трансформация кедергілерді жоюды талап ететіні және интеграциялық құралдардың оңды жүзеге асуына ықпал ететіні анық.

Бұл мақала мазмұнды талдау мен салыстырмалы тәсілге негізделген цифрландыру мен аймақтық интеграцияның байланысын зерттеуді ұсынады. Атап айтқанда, интеграциялық бірлестіктер аясында ұлттан жоғары деңгейде елдер арасындағы өзара іс-қимылды арттыру үшін цифрлық технологияларды енгізу Еуропалық Одақ пен Еуразиялық экономикалық одақ жағдайлары негізінде бағаланады. Авторлардың пікірінше, цифрлық ынтымақтастық құралдарын пайдалану, интернет пен цифрландыру әкелетін мүмкіндіктер экономикалық және әлеуметтік оң нәтиже береді. Ұлттық деңгейде инновациялар мен жаңа технологияларды дамыту ынталандырылады, ұлттан жоғары деңгейде ынтымақтастық бағыттары кеңейіп, сауда процестері жандануда, адамдардың, тауарлар мен қызметтердің қозғалысының рәсімдері жеңілдетілді. Сонымен қатар, АТ секторына салынған инвестициялар екі ел үшін де, аймақтық бірлестіктер үшін де жалпы ішкі өнімнің өсуін қамтамасыз ете алады. Осыған байланысты цифрландыруды интеграциялық үдерістерді нығайтудың және өңірлердің тұрақты дамуын қамтамасыз етудің жаңа құралы ретінде пайдалану қажет деген қорытынды жасалды.

Түйін сөздер: Цифрландыру, аймақтық интеграция, цифрлық экономика, Еуропалық одақ, Еуразиялық экономикалық одақ.

G.S. Mussina

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

Digitalization and regional integration: comparative analysis of the EU and EAEU experience

Abstract. In the context of global and local geopolitical crises, the introduction of digital technologies into the life of society encourages us to reconsider the course of many processes. The transition to digital public administration, digital business, and digital mobility of citizens is changing the usual approaches to assessing the development of countries and regions of the world. The new opportunities of the digital economy both make it possible to simplify business processes and have potential risks. However, it is

obvious that in the context of international integration processes, digital transformation entails the removal of barriers and contributes to the positive implementation of integration tools.

This article presents a study of the relationship between digitalization and regional integration based on content analysis and a comparative approach. In particular, the introduction of digital technologies to enhance interaction between countries at the supranational level within the framework of integration associations is assessed on the basis of the cases of the European Union and the Eurasian Economic Union. According to the authors, the use of digital cooperation tools, the opportunities that the Internet and digitalization bring have a positive economic and social effect. At the national level, the development of innovations and new technologies is stimulated, at the supranational level, areas of cooperation are expanding, trade processes are intensifying, and procedures for the movement of people, goods, and services are simplified. In addition, investments in the IT sector can generally provide GDP growth for both countries and regional associations. In this regard, it is concluded that it is necessary to use digitalization as a new tool for strengthening integration processes and for ensuring the sustainable development of regions.

Keywords: Digitalization, regional integration, digital economy, European Union, Eurasian Economic Union.

Сведения об авторе:

Мусина Гульмира Сейфуллаевна – докторант кафедры регионоведения, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

Gulmira Mussina – PhD student, Department of Regional Studies, L.N.Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Мусина Гульмира Сейфуллаевна – аймақтану кафедрасының докторанты, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Zh.Ye. Nurbayev,
Zh.Zh. Kiyubek

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan
(E-mail: zhaslannurbayev@gmail.com, kiyubek@gmail.com)

The role and significance of Amir Timur in the historical policy of the Republic of Uzbekistan

Abstract. *This article is devoted to the process of historical policy of independent Uzbekistan on the example of the character of Amir Temur. The purpose of the article is to identify features in the description and dissemination of the picture of Amir Temur by the official authorities through the construction of monuments, the celebration of anniversaries, as well as the study of the national hero by Uzbek and foreign researchers to determine the main directions of historical policy in modern Uzbekistan. The authors of this article tried to use the example of Amir Temur to show the reasons and mechanisms for the introduction of this image into the historical consciousness of the younger generation. The analysis of school and university textbooks and guides on the history of Uzbekistan, printed at different times, shows that the great ancestor of the Uzbek people becomes a symbol of national statehood and is actively used in the process of nation-building. The era of Amir Temur is directly connected with the Golden Horde and Moghulistan, which existed on the territory of modern Kazakhstan, so the importance of studying this period becomes obvious. These factors can explain the relevance of this process in the Central Asian countries, which have one common history and the need to create a historically important character to define statehood and nation-building.*

Keywords: *Amir Temur (Tamerlane), Timurids, Golden Horde, Moghulistan, historical politics, nation-building process, Republic of Uzbekistan.*

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-6887/2023-143-2-179-188>

Received: 28.10.2022 / Accepted: 20.02.2023

Introduction

Historical politics has relevance and wide use in the formation of certain ideas in the minds of the people. Aleida Assmann wrote about the role of political memory on the example of national memory. Where history serves to form identity, and is mastered by the people, and when politicians turn to it, then here we can talk about political or national memory. Political institutions influence society «from above», fixing certain constructions in the national memory for a long time [1].

Currently, this phenomenon has become a frequent case of the global trend of politicization of history, in other words, the use of history by the country's top leadership in domestic and foreign policy, to interpret key elements in

the minds of citizens. Thus, historical politics acquires a function for using history in one region. The intensity of borrowing methods and forms of historical policy between neighboring countries creates a certain mechanism in the sphere of interstate relations and within each country [2].

With the emergence of new independent states in Central Asia, nations, national languages, and new socio-cultural societies were formed. In this connection, the development of historical politics determines the formation of mass loyalty to political communities [3].

Kazakh researcher Gulnara Dadabayeva says that the strengthening of national consciousness is connected with fundamental values and with the protection of their own national values [4].

Who will become a nation and who will remain a population group is a matter of recognition. It was very important to achieve the existence of a nation in the Soviet republics, it preceded the creation of national identity among the members of the corresponding nation. And only after the recognition of the nation and territory, the nation could achieve prosperity. The state structures, the national language, the system of national symbols and the national historiography were formulated. The Uzbek nation emerged with the support of national policy and with the resources of the Soviet state [5].

The analysis based on the interpretation of Amir Temur's era by Uzbek and foreign researchers suggests that the use of history by political forces has an impact on the formation of identity and the process of nation-building. The image of the great ancestor in school textbooks and guides evokes feelings of patriotism among the younger generation, showing a storm of emotions and a sense of pride in their historical roots. Therefore, touching on the topic of historical politics on the example of Amir Temur is also important in other Central Asian countries.

Amir Temur's connection with Kazakhstan should also be mentioned. He had connections with the khans of the Golden Horde, more precisely with Tokhtamysh Khan, whom he initially helped, and subsequently overthrew. One of his historical sites is located in the city of Turkestan, and has a name as the «legendary mausoleum» of the great Amir Temur.

One of the elements of historical policy are monuments, architectural structures, as well as the renaming of streets and cities. A monument to Amir Timur has been erected in many cities of Uzbekistan, museums have been opened in his honor, foundations have been organized, as well as scientific conferences and celebrations of Amir Temur's birthday at the state level. There is also the «medal of Amir Temur», which is awarded for outstanding services in strengthening statehood.

Methodology

For the first time, the study of historical politics at the theoretical level was carried out by M. Halbwaks in the 1940s, then by George Herbert Mead. However, the memorial peak can be called the period of the last third of the 20th century. At that time, the methodological and practical foundation for studying the phenomenon of «Memory studies» was laid in the works of P. Nora, A. Assmann, P. Bourdieu,

A. Miller and many others. In Kazakhstan, this scientific direction began to spread relatively recently, among researchers, the works of K.A. Medeuova, A.A. Galiev and others can be noted.

The subject of this study is a comparative analysis of the interpretation of the character of Amir Temur in Uzbekistan and abroad, and more specifically, the nature of his activities as a warrior, commander, politician and statesman.

The methodological basis of the article is the principles of historicism and objectivity, systematic and comparative analysis of historical policy issues on the example of the image of Amir Temur in Uzbekistan.

Determining the methodology of the study, the authors were guided by the main methods of historical cognition: the comparative historical method made it possible to study the teaching of the life and activities of Amir Temur on the history of Uzbekistan to schoolchildren and students.

Discussion

The historiography of the study of the life and activity of Amir Temur can be divided into several groups. The first group includes medieval sources in Persian, Chinese, Arabic and Turkic languages. We can single out pre-revolutionary researchers, as well as works of the Soviet era. A special category includes studies that began to be published after Uzbekistan gained independence. Thus, you can see in what image Amir Timur is represented in different periods.

The records dedicated to the life and work of Amir Temur should begin with the famous ambassador of King Henry III of Castile, Rui Gonzalez de Clavijo, compiled during his journey to Samarkand. They are one of the primary sources telling about Amir Temur. According to him, Amir Temur's orders were executed without question, those who dared to disobey were executed. Also, in his notes, he writes that Amir Temur built shopping streets in Samarkand, and various goods from China, India and Tartalia were sold there. Also, this land is abundant in bread, wine, meat, cotton and melon, wealth is not only in abundance of food, but also in silk fabrics, satin, kamka, spices in gold and azure colors and other items [6].

In another source in Persian by Giyasaddin Ali, there is information about the military art of Amir Temur, described during his campaign in India. According to these data, he himself explains all the duties imposed on the military, determines the places in the detachment for

them, they obey and say prayer offerings for him [7].

An important study of the pre-revolutionary period can be called the information of the Russian academician V.V. Bartold [8], who wrote about the Turkic peoples of Central Asia. The author refers to the manuscripts of medieval scholars, giving examples from various sources. According to him, if it were not for the formation of the Timur Empire, the world would not have learned about the way of life of the people of Central Asia in the XIV-XV centuries. Also, V.V. Bartold writes that Amir Temur, in addition to Turkish, also knew Persian, had information about Muslim science and art, attracted scientists and artists from various countries to Samarkand, had creative and destructive activities on an equal basis. He describes that Amir Temur was illiterate, but he played chess well, was in constant communication with scientists and enriched his knowledge in history. His trips to China, Khorezm and Urgench are described in detail.

The famous scientist M.E. Masson [9] wrote about the last years of Amir Temur's life, outlining his death and burial, also describing in detail the mausoleum of Gur-Emir, where he was buried. According to him, in 1405, at the age of 71, leaving with two hundred thousand troops on a long march to China, arriving in the city of Otyrar, in the lower reaches of the Arys River, Amir Temur fell ill and died in the middle of February of the same year.

The scientist-philosopher from Uzbekistan I.M. Muminov was one of the first to write about Amir Temur in Soviet times in his work *The Role of Amir Temur in the History of Central Asia*. He said that the birth of this personality was predetermined by fate and time, the demand for the independence of the people and the country, the need to create an independent centralized state in Transoxiana [10]. However, his work caused a wave of criticism, and for a long time the study of the history of Amir Temur and the Timurids in the Soviet period was prohibited.

After Uzbekistan gained independence, it became possible to comprehensively study the activities of Amir Temur. One of the first, researcher A.A. Askarov in his writings gave a talk about Amir Temur as a commander with reasonable determination, steadfastness and aspiration to achieve the highest goal. He calls him the «medieval Muslim Renaissance of the East», calling the era of Amir Temur the heyday of science, culture, trade and the construction of majestic buildings [11].

Scientists B.A. Akhmedov, R.G. Mukminova, G.A. Pugachenkova made a great contribution to the study of the history of Temur and the Timurids and the disclosure of his historical campaigns by publishing a book about the life and socio-political activities of Amir Temur, describing in detail the socio-political life of Transoxiana, as well as the development of culture and science in the 15th century under Amir Temur [12].

Harold Lamb in his book about Tamerlane says: «The inhabitants of Asia were proud of him and suffered from him. His enemies called him a huge gray wolf gnawing the earth, while his supporters saw him as a lion and a conqueror.» He describes Amir Temur as the one who defeated the armies of more than half of the world's states, controlled the trade routes of two continents, and built himself a throne, but spent most of his life on the saddle [13].

The researcher A.V. Kornienko describes in detail where he was born and to which tribe the future emir belonged, giving examples from the childhood and youth of Amir Temur. According to these data, his father came from the nobility of the Mongolian Barlas tribe, who settled in the interfluvium of the Syrdarya and Amudarya [14].

The Russian researcher A.V. Melekhin tells about the personal life of Amir Temur in his book. In order to become related to Genghis Khan's family, he married the daughter of the former khan of the Chagatai ulus of Kazan – Sarai Mulk Khanum, and gained the right to bear the khan's title [15].

Other researchers correspond that in the era of Amir Temur and the Timurids, the main part of the permanent resident population was indigenous people – Uzbeks and Tajiks [16].

French historian Grousset Rene tells us that Amir Temur is a Turk-Persian by culture, a Turk-Genghisid by legal tradition, a Mongol-Arab by political and religious affiliation. He describes the hypocrisy in the character of Amir Temur, identified with state interests. In his work, he compares Amir Temur with Genghis Khan, giving examples from the lives of two historical characters. According to him, Genghis Khan elevated the ancient steppe empire centered on Orkhon, and the principles on which he built it gave vitality to the Genghisid dynasty. But this is not observed in the empire of Amir Temur. The circumstances that made Transoxiana the center of a new empire were an accident. According to another comparative example, the empire of Genghis Khan existed in the world for thirty years after his death, and the empire of Amir Temur

was immediately destroyed by wars between the sons and grandsons of the deceased [17].

The scientific articles of M.M. Dadadzhonova [18] and M.A. Dekhkonova [19] describe the role of Amir Temur as the creator of the empire, which included the territories of Khorezm, Afghanistan, parts of India, the Caspian regions, Iran, Iraq, Transoxiana and a number of countries of Western Asia.

National history, national traditions and customs, as well as religious values have become the basis of nation-building in Uzbekistan. The historical past of the region is considered to strengthen national independence in the new republics of Central Asia as a whole. Nation-building in Uzbekistan has turned into a national policy, and national identity has been replaced by historical geography, and culture, which is the basis of identity, has been replaced by public holidays [20].

Research results

Amir Temur, Tamerlane, the Lame Timur or the Iron Limper, did not belong to the Genghis Khan dynasty, but remained in history as Emir Temur, who conquered the Golden Horde. In Uzbekistan, he is best known as Sahibkiran Amir Temur. Translated into Russian, it means «born under a lucky star», or «the lord of happy constellations». In 1370, he seized power in Transoxiana, which he ruled for the next 35 years, until his death in 1405. The territory of his state covers the modern countries of Afghanistan, Iran, Mesopotamia, Central Asia and Northern India. He is the founder of the Timurid dynasty.

At the end of the XIV – at the beginning of the XV century, Amir Temur's conquests on the territory of the medieval states of Central Asia lasted about 18 years. He invaded the lands of Eastern Desht-i-Kipchak, Zhetisu and Tien Shan, conquering small towns and peoples on his way. The first conquests were made in the western part of the Golden Horde and Moghulistan. He was faced with the task of defeating the descendants of the rulers of Moghulistan, who intended to reunite the Chagatai ulus. In 1371-1372, Amir Temur sent troops to Moghulistan, reached Issyk-Kul, and in 1375 defeated the major ruler of Moghulistan, Kamar ad-Din, in the area of Lake Ile. As a result of his campaigns on the territory of modern Kazakhstan and Kyrgyzstan, Amir Temur got rich booty: huge herds and thousands of prisoners [21].

It is well known that in 1376 Amir Timur received in Samarkand a descendant of the

Genghisids from the branch of Jochi Tokhtamysh Khan. The latter asked for help against the ruler of Urus Khan, who at that time ruled north of the lower reaches of the Syrdarya, in the Sarysu steppe and in the area of the Ulytau mountains. Subsequently, with the help of Amir Timur, Tokhtamysh Khan captured the cities of Otyrar, Sauran and Syganak. Then he conquered the territories of the Golden Horde, defeating Mamai Khan, and was recognized as the khan of the Golden Horde, restoring the ulus of Jochi. Not wanting to obey Amir Temur, they became opponents. To resist the troops of Amir Timur, the rulers of the Golden Horde and Moghulistan united in the late 1380s, creating a political alliance. However, it could not give a joint rebuff to the only enemy. Amir Temur sent the main forces in 1389 to Moghulistan, and in 1390-1391 to the Golden Horde. Up to 1395, the battles of Amir Temur and Tokhtamysh Khan lasted, in the end, Amir Timur destroyed Tokhtamysh's headquarters and took over the greater territory of the Golden Horde [17, p. 430-432].

These campaigns caused severe consequences for the life and population of the region. Cities were destroyed or burned, the population was driven into slavery, there was a significant decline in the economy. Because of his aggressive campaigns, part of the Golden Horde fell, the Nogai Horde, the khanate of Abulkhair was isolated, and Moghulistan was divided into parts [21, p. 135].

A special structure of Amir Temur is the mausoleum of Khoja Ahmed Yassawi in the city of Turkestan, in the south of Kazakhstan. It is known that the mausoleum itself was built by order of Amir Temur during his pilgrimage to the grave of Ahmed Yassawi. Inside the mausoleum in the center there is a cast cauldron (taikazan), striking with its majestic size and excellent ornamental treatment of the exterior. On the outside it is written: «The greatest Emir ordered to build this place for drinking..., Amir Temur Guragan, may Allah Almighty sanctify his kingdom...» [22]

The Timurids are representatives of the Amir Temur dynasty, some of them became famous as scientists and writers. One of them is the son of the fourth son of Amir Temur Shahrukh, the grandson Mirzo Ulugbek. After his father's death, he inherited Transoxiana and was viceroy for a long time. He was an enlightened man, had a special interest in astronomy, was a poet and a connoisseur of Persian literature [17, p. 446].

Another descendant of Babur, the great-grandson of Miranshah, one of the sons of Amir Timur, founded a state in the XVI century, which included the Fergana Valley, Afghanistan and Northern India. It has remained in history as a Mughal or Baburid state. He is also the author of the book «Baburnama.» Fifteen generations of Babur lived in Northern India for about 332 years, having built many different architectural structures and cities, up to the capture of the country by the British [23].

Historical and national politics in Uzbekistan

After Uzbekistan gained independence, the image of Amir Timur began to personify the character of the great ancestor who founded the Uzbek statehood. His name began to appear in the historical politics of the country. The first President of Uzbekistan, I.A. Karimov, contributed to this, stating that the strength and power of the Uzbek nation and its limitless possibilities should be understood through the prism of the personality of Amir Timur. National consciousness is based on the historical memory of the people [24]. Therefore, at the present stage, history enjoys such relevance and popularity. The search for the image of the great ancestor is characteristic of all Central Asian countries. A heroic character from history also contributes to building the country's international image. The image of the greatest reformer of the Middle Ages, Amir Timur, arouses the interest of the whole world. Many books were published in different languages about the life and work of Amir Timur and his descendants. Islam Karimov, in his speech at the international scientific conference «Amir Timur and his place in World History», held in honor of the 660th anniversary of Amir Timur, explained the contributions of Amir Timur, Al-Bukhari, At-Termizi, Ahmed Yassawi, Bahawuddin Naqshbandi, Al-Khorezmi, Beruni, Ibn Sino, Navoi, Ulugbek, Babur's contribution to the development of world civilization and culture. According to him, in Soviet times, they tried to erase these names from history and from human memory in general. However, the name of Amir Timur is being restored in the historical memory of the people [25]. On his initiative, monuments of this outstanding personality have been erected in the central squares of Tashkent, Samarkand, Shakhrisabz and other cities. On December 26, 1995, by his order, in connection with the 660th anniversary of the birth of statesman Amir Timur, according to the

decision of the UNESCO General Conference for its contribution to the building of statehood, the progress of science, education and culture, 1996 was declared the «Year of Amir Timur» [26].

The current President of the Republic of Uzbekistan Sh.M. Mirziyoyev on June 30, 2017 put forward the idea of assigning the name «Temurbeklar Maktabi» to military educational schools, which means «Temurbek's School» in English. The idea is that the successors or followers of Amir Timur are trained there [27, p. 130].

The name of Amir Timur has been forgotten for a long time, the historical science of the Soviet era represented him as a formidable conqueror, destroyer of peoples and cities. However, after Uzbekistan gained independence, it became possible to study the medieval history and rich spiritual heritage of Central Asians in depth and comprehensively.

In this context, the words of the current President of the Republic of Uzbekistan Sh.M. Mirziyoyev acquire special meaning: «If every nation, every state is not independent, others can offend not only a dehqan, not only a worker, but even a poet, scientist, statesman, humiliating human dignity» [27, p.129].

The role of nation-building in textbooks on the history of Uzbekistan

Below we will consider the role of Amir Timur in the history of Uzbekistan through textbooks and guides for secondary schools and higher educational institutions.

In the textbook *History of Uzbekistan* for the 7th grade of general secondary education schools, 2017 edition, Tamerlane is described as «The Ruler of the World» and «Liberator of Europe», a great man with the qualities of an outstanding statesman, patron of science and culture [27, p. 128].

In a textbook of 2022 like before mentioned, it is written: «The scientist-encyclopedist Beruni, philosopher and physician Ibn Sina, theologian Imam al-Bukhari, commander Amir Timur, astronomer Mirzo Ulugbek, poet Navoi had and have no equal today» [28].

The textbook for higher and secondary special education on the history of Uzbekistan, published in 2007, tells about a strong state created by Amir Timur [29]. In the textbook for universities on the modern history of Uzbekistan in 2018, there is a chronology of events where you can see a list of events dedicated, for example, to the opening of monuments, the establishment of anniversaries in honor of Amir Timur, etc. [30]

The textbook titled *History of Statehood of Uzbekistan*, published in 2021, describes the development of statehood during the period of Amir Temur and the Temurids in Transoxiana and Khorasan. Particular attention is paid to the «Regulations of Amir Temur», where he, as a politician and statesman, gives a description of what the state and officials working in the central office should be. Also, it describes the organization and conduct of «justice», which includes the protection of public order and tranquility in the country, the amount of taxes collected from the population, the protection of state security, the protection of the inviolability of the state, etc. [31] Twelve rules are also written here that helped him achieve supreme power, conquer the state, make him worthy the throne. The first rule concerns the religion of Islam, which he supported always and everywhere [32]. As can be seen from these sources, the state of Amir Temur is becoming an example for the young state of Uzbekistan.

In 1996, the State Museum of the History of the Temurids was opened in the northwest of Amir Temur Square in the city of Tashkent. In this museum you can see the names of representatives of the Temurid dynasty, as well as models of architectural structures built by order of Amir Temur: Bibi Khanum Mosque in Samarkand, Ak-Sarai Palace, Gur-Emir mausoleum, Ulugbek madrasah, etc. [33] It is also important to note the square in honor of Amir Temur, which is located in the center of Tashkent. Locals call this place the «heart» of the capital.

In the same 1996, the «Medal of Amir Temur» was approved by the Law of the Republic of Uzbekistan. This medal is awarded to citizens for outstanding achievements in strengthening statehood, significant contribution to the development of architecture, science, literature and art, including military art. The «Medal of Amir Temur» is also awarded for a special contribution to the strengthening of interstate cooperation, peace and friendship between peoples [34]. It is also known, that for the special merits of the residents of Shakhrisabz in carefully preserving the huge cultural and spiritual heritage of the Temurid era, unique historical monuments, the city of Shakhrisabz was awarded the «Medal of Amir Temur» [35]. The buildings of Amir Temur and his descendants in Samarkand and Shakhrisabz are distinguished by the grandiosity of scale and the magnificent splendor of artistic decoration. The mausoleum of Guri-Amir and the madrasah of Ulugbek in Samarkand are proof of this.

On September 10, 1997, the Ministry of Justice of the Republic of Uzbekistan established the non-governmental, non-profit international charitable public foundation «Amir Temur». The purpose of the foundation is to honor the legacy of Amir Temur [36].

Conclusion

After the acquisition of the sovereign, independent Republic of Uzbekistan on August 31, 1991, one of the directions of state policy was the revival of historical and cultural heritage, including the names of prominent figures of Uzbekistan who contributed to the development of world civilization. Architectural buildings and monuments dedicated to historical figures and statesmen, including the commander Amir Temur, were created. In the historical politics of Uzbekistan, the image of Amir Temur is popularized in almost all spheres of the life of the state, he is present in school textbooks, and senior political figures use his name in their speech.

The construction of the image of the great ancestor is connected with the peculiarities of the historical past of the country and the interests of the political elite. Amir Timur acts as a unifier of the people and a liberator from the enemy yoke. He is presented as the founder of the empire, which is an important component of the national identity of the young post-Soviet state. This approach is explained by the need for national self-determination. The main directions of the country's top leadership in the politicization of history are the popularization of the image of Amir Temur in the educational system, the construction of monuments, the celebration of anniversaries, and the reconstruction of architectural structures of Amir Temur.

In Uzbekistan, there is a tendency to search for national identity and statehood through the popularization of the personality of Amir Temur in the image of a great commander and an outstanding statesman. Through the history of Amir Temur's construction of a powerful state in the Middle Ages, the importance of love and service to the motherland is instilled in the future generation.

This historical fact is of great importance for the comprehensive development of the Uzbek people, for the restoration of their national traditions and original culture. With the independence of Uzbekistan, further consolidation of the nation takes place. If in the

Soviet period the process of nation-building took place on the basis of transformation and, to a certain extent, criticism of previous history and traditions, then in the period of independence it is associated with the idea of national revival, uniting the historical past, present and future.

Funding

The work was carried out with the financial support of the Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan (IRN No. BR18574101).

References

1. Ассман А. Длинная тень прошлого: мемориальная культура и историческая политика. – Москва: Новое литературное обозрение, 2014. – С. 37.
2. Миллер А., Липман М. Историческая политика в 21 веке. – Москва: Новое литературное обозрение, 2002. – С. 8.
3. Касьянов Г. Украина и соседи: историческая политика. 1987-2018. – НЛО, 2019. – С.18.
4. Саттаров Д. О нациестроительстве. Интервью с Гульнарой Дадабаевой [Электрон.ресурс]. – 2022. – URL: <https://www.caa-network.org/archives/23828/o-nacziestroitelstve-intervyu-s-gulnaroj-dadabaevoy> (дата обращения: 24.04.2023).
5. Халид А. Создание Узбекистана. Нация, империя и революция в раннесоветский период. – Санкт-Петербург, 2022. – С.62.
6. Клавихо Р.Г. Дневник путешествия в Самарканд ко двору Тимура (1403—1406). Пер. со староиспанского. И.С. Мироковой. – Москва: Наука, 1990. – С. 138.
7. Гийасаддина А. Дневник похода Тимура в Индию. Пер. с персидского А.А.Семеновой. – Москва, 1958. – С.111.
8. Бартольд В.В. Тюрки. Двенадцать лекций по истории турецких народов Средней Азии. – Алматы, 1998, – С. 171.
9. Булдаков А.И., Шумов С.А., Андреев А.Р. Тамерлан. – М.: Крафт+, 2003. – С. 194.
10. Муминов И. Роль и место Амира Тимура в истории Средней Азии. – Ташкент, 1968. – С.24.
11. Аскарлов А.А. Амир Темур и его роль в истории // *Общественные науки в Узбекистане*. – 1996. – №7-10. - С. 16-25.
12. Ахмедов Б.А., Мукминова Р.Г., Пугаченкова Г.А. Амир Темур: жизнь и общественно-политическая деятельность. – Ташкент, 1999. – С. 3.
13. Лэмб Г. Тамерлан. Правитель и полководец. – Москва, 2009. – С. 7.
14. Корниенко А.В. Тамерлан. – Харьков, 2011. – С.8.
15. Мелехин А.В. Тамерлан. – Москва, 2019. – С.13.
16. Арифханова З.Х., Абашин С.Н., Алимова Д.А. Узбеки. – Москва: Наука, 2011. – С.47.
17. Груссе Р. Степные кочевники, покорившие мир. Под властью Аттилы, Чингисхана, Тамерлана. – Москва, 2020. – С.407-442.
18. Дададжонова М.М. Амир Темур – основатель великого государства // *Наука и образование сегодня*. – № 12 (59). – 2020. – С.26-30.
19. Дехконова М.А. Роль наследия Амира Темура и современность // *Достижения науки и образования*. – 2022. – №7(87). – С. 30-32.
20. Алимджанов Б.А. Великое «историческое» прошлое: как создавалась новая национальная идентичность в Узбекистане и Таджикистане [Электрон.ресурс]. – 2019. – URL: <https://cabar.asia/ru/velikoe-istoricheskoe-proshloe-kak-sozdavalas-novaya-natsionalnaya-identichnost-v-uzbekistane-i-tadzhikistane> (дата обращения: 09.05.2023).
21. Қазақстан тарихы (Көне заманнан бүгінгі күнге дейін). 2 том. – А.: Атамұра, 2010. – С. 130.
22. Массон М.Е. Мавзолей Ходжа Ахмеда Ясеви. – Ташкент, 1930. – С.22.
23. И.Азимов. Взаимовлияния в архитектуре Узбекистана и Индии в эпоху Темуридов // *Общественные науки в Узбекистане*. – 1996. - №7-10. - С. 144.
24. Тухлиев Н., Кременцова А., Ртвеладзе Э. Моя страна. – 2012, - С. 107.
25. Тезисы международной научной конференции «Амир Темур и его место в мировой истории». – Ташкент, 1996. - С. 4.
26. 1996 - Год Амира Темура // Портал государственных программ Республики Узбекистан [Электрон.ресурс]. – 2015. – URL: <http://dd.gov.uz/ru/pages/1996> (дата обращения: 19.04.2023).
27. Мухаммеджанов А. История Узбекистана: учебник для 7 класса. – Т.: Sharq, 2013. – С.130.

28. Исмадова Н. История Узбекистана: учебник для 7 класса школ общего среднего образования. – Ташкент: Республиканский центр образования, 2022 – С. 151.
29. Абраров С.А. История Узбекистана: Учебное пособие. Часть I. – Ташкент, 2007. – С.81.
30. Рахимова М.А. Новейшая история Узбекистана: Учебник. – Ташкент, 2018. – С. 472.
31. Кобзева О.П., Сиддиков Р.Б. История государственности Узбекистана. Учебное пособие. – Ташкент: Tamaddun, 2021. – С. 128.
32. Азимова Р. Уложение Тимура. – Ташкент, 1992. – С. 7.
33. Государственный музей истории Темуридов [Электрон.ресурс]. - 2017. – URL: http://mustaqillik.uz/ru/pages/temuriylar_muzeyi (дата обращения: 19.04.2023).
34. Закон Республики Узбекистан от 26 апреля 1996 года №225-I [Электрон.ресурс]. – 2021. – URL: https://base.spinform.ru/show_doc.fwx?rgn=5071 (дата обращения: 19.04.2023)
35. Каримов И.А. За процветание Родины каждый из нас в ответе. – Ташкент, 2001. – С. 60.
- Международный благотворительный общественный фонд Амира Темура [Электрон.ресурс]. – 2022. – URL: <http://temuriy.uz/?lang=ru> (дата обращения: 19.04.2023).

Ж.Е. Нурбаев, Ж.Ж. Қиюбек

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

Өзбекстан Республикасының тарихи саясатындағы Әмір Темірдің рөлі мен маңызы

Аңдатпа. Бұл мақала тәуелсіз Өзбекстанның Әмір Темірдің бейнесі мысалындағы тарихи саясатын баяндауға арналған. Мақаланың мақсаты - қазіргі Өзбекстандағы тарихи саясатты ресми билік өкілдерінің ескерткіштер салу, мерейтойларды атап өту, сондай-ақ өзбек және шетелдік зерттеушілерінің ұлттық қаһарманды зерттеу арқылы Әмір Темір бейнесін сипаттау мен таратудағы ерекшеліктерін анықтау. Бұл мақаланың авторлары Әмір Темірдің мысалында осы бейнені жас ұрпақтың тарихи санасына енгізудің себептері мен тетіктерін көрсетуге тырысты. Әр уақытта басылған Өзбекстан тарихы бойынша мектеп және ЖОО оқулықтары мен оқу құралдарын талдау өзбек халқының атасы ұлттық мемлекеттіліктің символына айналғанын және ұлт құру процесінде белсенді қолданылатынын көрсетеді. Әмір Темір дәуірі қазіргі Қазақстан аумағында болған Алтын Орда және Моғолстанмен тікелей байланысты, бұл осы кезеңді зерттеудің маңыздылығын көрсетеді. Аталған факторлар бір ортақ тарихы бар және мемлекеттілік пен ұлт құрылысын анықтау үшін тарихи маңызды кейіпкерді құру қажеттілігі бар Орталық Азия елдеріндегі осы процестің өзектілігін түсіндіре алады.

Түйін сөздер: Әмір Темір (Тамерлан), Тимуридтер, Алтын Орда, Моғолстан, тарихи саясат, ұлт құрылысы процесі, Өзбекстан Республикасы.

Ж.Е. Нурбаев, Ж.Ж. Киюбек

Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

Роль и значение Амира Тимура в исторической политике Республики Узбекистан

Аннотация. Данная статья посвящается процессу исторической политики независимого Узбекистана на примере образа Амира Темура. Целью статьи является выявление особенностей в описании и распространении образа Амира Темура официальными властями через возведение памятников, празднования юбилеев, а также изучение национального героя узбекскими и зарубежными исследователями для определения основных направлений исторической политики в современном Узбекистане. Авторы данной статьи попытались на примере Амира Темура показать причины и механизмы внедрения данного образа в историческое сознание подрастающего поколения. Анализ школьных и вузовских учебников и учебных пособий по истории Узбекистана, напечатанных в разное время показывает, что великий предок узбекского народа становится символом национальной государственности и активно используется в процессе нациестроительства. Эпоха Амира Темура напрямую связана с Золотой Ордой и Могулистаном, которые существовали на территории современного Казахстана, таким образом, важность исследования данного периода становится очевидным. Эти факторы могут объяснить актуальность данного процесса в странах

Центральной Азии, у которых одна общая история и необходимость создания исторически важного персонажа для определения государственности и нациестроительства.

Ключевые слова: Амир Темур (Тамерлан), Тимуриды, Золотая Орда, Могулистан, историческая политика, процесс нациестроительства, Республика Узбекистан.

References

1. Assman A. Dlin'naya ten' proshlogo: memorial'naya kul'tura i istoricheskaya politika [The Long Shadow of the Past: Memorial Culture and Historical Politics] (M.: Novoe literaturnoe obozrenie, 2014, P. 37) [in Russian].
2. Miller A., Lipman M. Istoricheskaya politika v 21 veke [Historical politics in the 21st century] (M.: Novoe literaturnoe obozrenie, 2002, P.8) [in Russian]
3. Kas'yanov G. Ukraina i sosedi: istoricheskaya politika. 1987-2018 [Ukraine and its neighbors: Historical politics. 1987-2018] (NLO, 2019, P.18) [in Russian].
4. Sattarov D. O naciestroitel'stve. Interv'yu s Gul'naroy Dadabaevoy [About nation-building. Interview with Gulnara Dadabayeva] 2022. Available at: <https://www.caa-network.org/archives/23828/0-naciestroitelstve-intervyu-s-gulnaroj-dadabaevoy> [in Russian] (accessed: 24.04.2023).
5. Halid A. Sozdanie Uzbekistana. Naciya, imperiya i revolyuciya v rannesovetskij period [Creation of Uzbekistan. Nation, Empire and Revolution in the Early Soviet period] (Sankt-Peterburg, 2022, P.62) [in Russian].
6. Klaviho R.G. Dnevnik puteshestviya v Samarkand ko dvoru Timura (1403—1406) [Diary of a trip to Samarkand to the court of Timur (1403-1406)] Per. so staroispanского. I.S. Mirokovej (M.: Nauka, 1990, P.138) [in Russian].
7. Gijasaddina A. Dnevnik pohoda Timura v Indiyu [Diary of Timur's trip to India] Per. s persidskogo A.A.Semenovoj A. Gijasaddina (Moskva, 1958, P.111).
8. Bartol'd V.V. Tyurki. Dvenadcat' lekcij po istorii tureckih narodov Srednej Azii [Turks. Twelve lectures on the history of the Turkish peoples of Central Asia] (Almaty, 1998, P. 171) [in Russian].
9. Buldakov A.I., SHumov S.A., Andreev A.R. Tamerlan [Tamerlane] (M.: Kraft+, 2003, P. 194) [in Russian].
10. Muminov I. Rol' i mesto Amira Timura v istorii Srednej Azii [The role and place of Amir Timur in the history of Central Asia] (Tashkent, 1968, P.24) [in Russian].
11. Askarov A.A. Amir Temur i ego rol' v istorii [Amir Temur and his role in history], Obshchestvennye nauki v Uzbekistane [Social sciences in Uzbekistan], 1996, No. 7-10, P. 16-25 [in Russian].
12. Ahmedov B.A., Mukminova R.G., Pugachenkova G.A. Amir Temur: zhizn' i obshchestvenno – politicheskaya deyatelnost' [Amir Temur: life and socio –political activity] (Tashkent, 1999, P. 3) [in Russian].
13. Lemb G. Tamerlan. Pravitel' i polkovodec [Tamerlane. Ruler and Commander] (M, 2009, P. 7) [in Russian].
14. Kornienko A.V. Tamerlan [Tamerlane] (Harkov, 2011, P.8) [in Russian].
15. Melekhin A.V. Tamerlan [Tamerlane] (Moskva, 2019, P.13) [in Russian].
16. Arifhanova Z.H., Abashin S.N., Alimova D.A. Uzbeki [Uzbeks] (M.: Nauka, 2011, P.47) [in Russian].
17. Grusse R. Stepnye kochevniki, pokorivshie mir. Pod vlast'yu Attily, CHingiskhana, Tamerlana [Steppe nomads who conquered the world. Under the rule of Attila, Genghis Khan, Tamerlane] (Moskva, 2020, P.407-442) [in Russian].
18. Dadadzhonova M.M. Amir Temur – osnovatel' velikogo gosudarstva [Amir Temur – founder of the great state], Nauka i obrazovanie segodnya [Science and education today], No. 12 (59), 2020, P.26-30 [in Russian].
19. Dekhkonova M.A. Rol' naslediya Amira Temura i sovremennost' [The role of Amir Temur's legacy and modernity], Dostizheniya nauki i obrazovaniya [Achievements of science and education], 2022, No.7(87), P. 30-32 [in Russian].
20. Alimdzhanov B.A. Velikoe «istoricheskoe» proshloe: kak sozdavalas' novaya nacional'naya identichnost' v Uzbekistane i Tadjikistane [The great “historical” past: how a new national identity was created in Uzbekistan and Tajikistan] 2019. Available at: <https://cabar.asia/ru/velikoe-istoricheskoe-proshloe-kak-sozdavalas-novaya-natsionalnaya-identichnost-v-uzbekistane-i-tadjikistane> [in Russian] (accessed: 09.05.2023).

21. Qazaqstan tarihy (Köne zamannan bügingi küнге dejin) [History of Kazakhstan (From ancient times to the present day)] (2 tom, A.: Atamūra, 2010, P. 130) [in Russian].
22. Masson M.E. Mavzolej Hodzha Ahmeda YAsevi [Mausoleum of Khoja Ahmed Yasawi] (Tashkent, 1930, P.22) [in Russian].
23. I.Azimov. Vzaimovliyaniya v arhitekture Uzbekistana i Indii v epohu Temuridov [Mutual influences in the architecture of Uzbekistan and India in the Temurid era], Obshchestvennyye nauki v Uzbekistane [Social sciences in Uzbekistan], No.7-10, 1996, P. 144 [in Russian].
24. Tuhliev N., Kremencova A., Rtveladze E. Moya strana [My country] (2012, - P. 107) [in Russian].
25. Tezisy mezhdunarodnoj nauchnoj konferencii «Amir Temur i ego mesto v mirovoj istorii» [Amir Temur and his place in world history] (Tashkent, 1996, P. 4) [in Russian].
26. 1996 - God Amira Temura [1996 - The Year of Amir Temur], Portal gosudarstvennyh programm Respubliki Uzbekistan [Portal of state programs of the Republic of Uzbekistan] 2015. Available at: <http://dd.gov.uz/ru/pages/1996> [in Russian] (accessed: 19.04.2023).
27. Muhammedzhanov A. Istoriya Uzbekistana: uchebnik dlya 7 klassa [History of Uzbekistan: textbook for 7th grade] (T.: Sharq, 2013, P.130) [in Russian].
28. Ismatova N. Istoriya Uzbekistana: uchebnik dlya 7 klassa shkol obshchego srednego obrazovaniya [History of Uzbekistan: textbook for the 7th grade of schools of general secondary education] (T.: Respublikanskij centr obrazovaniya, 2022, P. 151) [in Russian].
29. Abrarov S.A. Istoriya Uzbekistana: Uchebnoe posobie. Chast' I [The History of Uzbekistan: A textbook. Part I] (Tashkent, 2007, P.81) [in Russian].
30. Rahimova M.A. Novejshaya istoriya Uzbekistana: Uchebnik [The modern history of Uzbekistan: Textbook] (Tashkent, 2018, P.472) [in Russian].
31. Kobzeva O.P., Siddikov R.B. Istoriya gosudarstvennosti Uzbekistana. Uchebnoe posobie [The history of the statehood of Uzbekistan. Study guide] (T.: Tamaddun, 2021, P. 128) [in Russian].
32. Azimova R. Ulozhenie Timura [Timur 's Code of Conduct] (Tashkent, 1992, P. 7) [in Russian].
33. Gosudarstvennyj muzej istorii Temuridov [The State Museum of the History of the Temurids] 2017. Available at: http://mustaqillik.uz/ru/pages/temuriylar_muzeyi [in Russian] (accessed: 19.04.2023).
34. Zakon Respubliki Uzbekistan ot 26 aprelya 1996 goda №225-I [Law of the Republic of Uzbekistan No. 225-I of April 26, 1996] 2021. Available at: https://base.spinform.ru/show_doc.fwx?rgn=5071 [in Russian] (accessed: 19.04.2023).
35. Karimov I.A. Za procvetanie Rodiny, kazhdyy iz nas v otvete [For the prosperity of the Motherland, each of us is responsible] (Tashkent, 2001, P. 60) [in Russian].
36. Mezhdunarodnyj blagotvoritel'nyj obshchestvennyj fond Amira Temura [Amir Temur International Charitable Public Foundation] 2022. Available at: <http://temuriy.uz/?lang=ru> [in Russian] (accessed: 19.04.2023).

Information about the authors:

Nurbayev Zhaslan Yesseyevich – Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Department of Regional Studies, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Kiyubek Zhanylsyn Zhadetkyzy – PhD student, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Нурбаев Жаслан Есеевич – кандидат исторических наук, доцент кафедры регионоведения, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

Киубек Жаңылсын Жадетқызы – докторант, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

Нурбаев Жаслан Есеевич – тарих ғылымдарының кандидаты, аймақтану кафедрасының доценті, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Киубек Жаңылсын Жадетқызы – докторант, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

А.Н. Оспанова,
Г.К. Ольчикенова

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан
(E-mail: ospanova@mail.ru, gulmira14k@gmail.com)

Қырғызстанның ұлттық құрылысындағы Манастың рөлі мен маңызы

Аңдатпа. Мақалада Қырғызстанның ұлттық құрылысындағы «Манастың» маңызы қарастырылады. «Манас» – қырғыз халқын шетелдік басқыншыларға қарсы күресін басқарған аңызға айналған қаһарман Манас туралы эпикалық поэма. Эпос ұлттық қазына және елдің мәдени мұрасының ажырамас бөлігі болып саналады. Манас Қырғызстанның ұлттық құрылысында маңызды рөл атқарды, өйткені ол ұлттық бірлік пен мақтанштың символы ретінде қолданылды және Қырғыз мәдениеті мен қоғамының әртүрлі аспектілеріне енгізілді. Сонымен қатар, Манас білім беру және мәдениетті сақтау құралы ретінде пайдаланылды. Мақалада «Манас» эпосының тарихи дәлдігі даулы болғанымен, оның Манас дәуіріндегі қырғыз халқының өмірі мен күресін бейнелейтіндігі оның нақты оқиғаларға негізделгенін көрсетеді. Қоғамның әртүрлі салаларында Манасты дәріптеу ұлттық бірегейлікті нығайту және қырғыз халқы арасында бірлік сезімін ынталандыру тәсілі ретінде қарастырылды. Мақалада Манасты дәріптеу тәсілдері, соның ішінде Манастың құрметіне көшелер, алаңдар мен әуежайлардың атауын өзгерту және бүкіл Қырғызстанда ескерткіштер мен мүсіндердің болуы талқыланады.

Түйін сөздер: ұлттық құрылыс, Манас, Қырғызстан, эпос, тарих, құндылық.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-6887/2023-143-2-189-200>

Түсті: 22.12.2022/ Жариялауға қабылданды: 10.02.2023

Кіріспе

Қырғыз халқының «Манаспен» байланысын және оның мәдени маңыздылығын жан-жақты түсіну үшін Қырғызстанның ұлттық дамуындағы «Манастың» рөлі мен маңыздылығымен танысу өте маңызды. «Манас» - аты аңызға айналған кейіпкер Манас пен оның басқыншылармен шайқасы туралы эпикалық поэма. Бұл дастан XIX ғасырда қағаз бетіне түсірілгенге дейін ғасырлар бойы ауызекі тілмен жеткізілді. Ол Қырғызстанның ұлттық қазынасы болып саналады және елдің мәдени мұрасының ажырамас бөлігі болып табылады. Манас тарихы тек әдеби шығарма ғана емес, сонымен бірге қырғыз халқы үшін ұлттық бірегейліктің қайнар көзі

болып табылады. Дастан қырғыз халқының құндылықтары мен дәстүрлерін, соның ішінде оның қонақжайлылығын, батылдығын және үлкендерге деген құрметін көрсетеді.

«Манас» Қырғызстанның ұлттық құрылысында маңызды рөл атқарды. Дастан ұлттық бірлік пен мақтанштың символы ретінде қолданылды және қырғыз мәдениеті мен қоғамының әртүрлі аспектілеріне енгізілді. Сонымен қатар, «Манас» білім беру және мәдениетті сақтау құралы ретінде пайдаланылды [1].

Аңыз бойынша, Манас X ғасырда Қырғызстанның Талас облысында Енисей қағанатының жауынгерлер отбасында дүниеге келген. Ол әр түрлі қырғыз тайпаларын біріктіріп, оларды жаулардан қарсы күресте басқарған ұлы жауынгер және көшбасшы

болып жетілді [2]. Манас ғасырлар бойы қырғыз халқына шабуыл жасаған бірнеше жауларға, соның ішінде Кидан, Қытай және ұйғырларға қарсы күрес жүргізді [3].

Манас өзінің стратегиялық әскери тактикасымен, батылдығымен және жігерлігімен танымал тұлға. Оның шайқаста оған көмектескен табиғаттан тыс күштері бар деп айтылады, мысалы, қашықтыққа секіру қабілеті және жебелерді өлімге әкелетін дәлдікпен ату қабілеті сияқты суреттеледі [2]. Эпикалық поэмада оның көптеген шайқастары мен өз халқын қорғау кезінде жасаған ерлік қадамдары егжей-тегжейлі сипатталған.

Әскери жетістіктерінен басқа, Манас өзінің көшбасшылық қасиеттерімен және ортақ іс үшін әртүрлі қырғыз тайпаларын біріктіру қабілетімен де танымал. Ол өз халқының құрметі мен адалдығына ие болған әділ және дана билеуші болған деп айтылады [4].

Зерттеу әдістемесі

Мақалада жүргізілген зерттеу туралы толық түсінік беру үшін зерттеуде қолданылатын әдістеме мен әдістер егжей-тегжейлі сипатталған. Тарихи талдау «Манас» эпикалық поэмасымен байланысты бастапқы және қайталама дереккөздерді мұқият зерттеуді қамтиды. Бұл дереккөздерге тарихи құжаттар, шежірелер, халық ертегілері және эпостың пайда болуына, дамуына және мәдени маңыздылығына жарық түсіретін басқа да әдеби шығармалар кіреді. Осы дереккөздерді сыни талдау арқылы зерттеу «Манас» пайда болған тарихи контексті ашуға және оның Қырғызстанның әлеуметтік, саяси және мәдени құрылымымен байланысын зерттеуге бағытталған.

Сонымен қатар, салыстырмалы талдау Қырғызстандағы батырларды мәдени және қоғамдық дәріптеудің басқа түрлерін қарастырудан асып түседі. Бұл сондай-ақ көршілес мемлекеттің, мысалға өзбек халқының «Алпамыш» сияқты ұқсас эпикалық дәстүрлерімен мәдениетаралық салыстыруды қамтиды. Бұл салыстыру эпикалық поэзияның Орталық Азия қоғамдарындағы рөлі мен ықпалын кеңірек қарастыруға мүмкіндік береді, бұл «Манастың» қырғыздардың ұлттық бірегейлігіне қосқан ерекше сипаттамалары мен үлестерін тереңірек түсінуге мүмкіндік береді.

Мақаланың әдістемесі сонымен қатар эпостағы қайталанатын тақырыптарды, мотивтер мен белгілерді анықтауға арналған мазмұнды талдау және тақырыптық интерпретация сияқты сапалы тәсілдерді қамтиды. Бұл сапалы талдау «Манастың» қырғыз халқының ұжымдық санасын қалай қалыптастырғаны туралы түсінік бере отырып, әңгімеге енгізілген негізгі құндылықтарды, мәдени өрнектерді және ұжымдық естеліктерді анықтауды жеңілдетеді. Тарихи және салыстырмалы талдауларды, сондай-ақ сапалы әдістерді біріктіретін көп өлшемді тәсілді пайдалана отырып, зерттеу Қырғызстанның ұлттық құрылысындағы «Манас» эпикалық поэмасының рөлі мен маңызын жан-жақты зерттеуді ұсынуға тырысады. Бұл әдістемелік негіз оқырмандарға нәтижелермен танысуға және негізделген қорытынды жасауға мүмкіндік беретін зерттеудің сенімділігі мен сенімділігін қамтамасыз етеді.

Талқылау

«Манас» қырғыз эпикалық поэмасы мен «Алпамыш-батыр» өзбек эпосының салыстырмалы талдауы олардың тиісті мәдениеттерінде ұлттық бірегейліктің қалыптасуы туралы құнды ақпарат береді. Екі эпостың да баяндау құрылымы мен тақырыптары бойынша ұқсастықтары болғанымен, олардың қырғыз және өзбек халықтарының бірегей тарихи және мәдени контекстерін көрсететін ерекше белгілері бар.

Салыстырмалы талдаудың маңызды аспектілерінің бірі - екі эпостағы қаһарман тұлғаларды зерттеу. Қырғыз эпосының орталық кейіпкері Манас батылдық, көшбасшылық және өміршеңдік мұраттарын бейнелейді. Ол қырғыз тайпаларын сыртқы қауіптер мен ішкі қақтығыстарға қарсы біріктіретін, ұлттық бірлік пен күштің символы ретінде қызмет ететін біріктіруші күш ретінде бейнеленген. Екінші жағынан, «Алпамыш» аттас кейіпкерді адалдықтың, сүйіспеншіліктің және рухани ағартушылықтың үлгісі ретінде көрсетеді. Оның саяхаты сүйіспеншілік пен адалдықтың айналасында жүреді, моральдық құндылықтар мен рухани ағартушылыққа ұмтылудың маңыздылығын көрсетеді. Осы қаһармандық қайраткерлерді салыстыра отырып, салыстырмалы талдау

героіктің әртүрлі аспектілеріне және олардың әр мәдениеттің ұлттық бірегейлігін қалыптастырудағы маңыздылығына жарық түсіреді.

Оған қоса, эпостағы мәдени көріністер мен көркемдік элементтерді зерттеу. «Манас» пен «Алпамыш» әдеби тілге, әдеби сипаттамаларға және ұрпақтан-ұрпаққа жалғасып келе жатқан ауызша дәстүрлерге бай. Бұл көркем элементтер қырғыз және өзбек халықтарының терең тамыр жайған мәдени мұрасын бейнелейді және олардың тиісті дәстүрлерін сақтауға және беруге ықпал етеді. Екі эпостағы стилистикалық айырмашылықтар мен тақырыптық мотивтерді зерттей отырып, салыстырмалы талдау мәдени өрнектер мен көркемдік формалардың ұлттық бірегейлікті қалыптастыруға ықпал ету жолдарын көрсетеді.

Сонымен қатар, салыстырмалы талдау эпостар пайда болған тарихи және әлеуметтік-саяси контексттерге тереңірек енеді. «Манас» қырғыз халқының сыртқы шапқыншылыққа және Қырғыз мемлекетінің құрылуына тарихи күресі мен қарсылығымен тығыз байланысты. Ол қырғыздарда ортақ тарихи сананың қалыптасуына ықпал ететін тарихи оқиғаларды, шежірелерді және ұжымдық естеліктерді қамтиды. Керісінше, «Алпамыш» өзбек халқының көшпелі мұрасын, әлеуметтік құндылықтары мен рухани нанымдарын бейнелейтін әлеуметтік-мәдени контекстін көрсетеді. Тарихи және әлеуметтік-саяси контексттерді зерттей отырып, салыстырмалы талдау эпостардың ұжымдық жады мен мәдени бірегейліктің қоймасы ретінде қалай қызмет ететінін анықтайды.

Жалпы, Қырғыз «Манас» эпосы мен өзбек «Алпамыш» эпосын салыстырмалы талдау екі мәдениетте де ұлттық бірегейліктің құрылысын терең түсінуге мүмкіндік береді. Онда эпостардағы тақырыптар, қаһармандық қайраткерлер, мәдени өрнектер мен тарихи контексттер зерттеліп, қырғыз және өзбек халықтарының ұлттық ерекшелігін қалыптастыратын жалпы және ерекше элементтер көрсетілген. Осы салыстырмалы талдау арқылы осы екі Орталық Азия қоғамының мәдени мұрасы мен баяндау дәстүрлерін тереңірек түсінуге қол жеткізіледі.

Ғалымдар ұзақ уақыт бойы қырғыз халқының ұлттық эпосы болып табылатын Манас эпосының тарихи дұрыстығы туралы

пікірталас жүргізді. Кейбіреулер эпос тек мифологиялық сипатта және ешқандай тарихи негізсіз деп санайды. Алайда, басқалары эпоста қырғыз халқының тарихын түсіну үшін маңызды тарихи фактілер мен оқиғалар бар деп санайды. Эпосқа сәйкес, Манас Моғолстан мемлекеті кезінде өмір сүрген, ол аймақта XIV-XVI ғасырларда болған [5]. Эпостың осы уақыт кезеңіндегі қырғыз халқының өмірі мен күресін бейнелейтіндігі оның нақты оқиғалар мен тарихи тұлғаларға негізделгенін көрсетеді.

Оған қоса Манас эпосында аймақтың тарихи жазбаларына сәйкес келетін көптеген мәліметтер бар. Мысалы, эпоста XVI -XVII ғасырларда аймақта маңызды рөл атқарған моңғол тайпасы болған ойрат халқы туралы айтылады. Эпоста сонымен қатар аймақтың географиясы мен топографиясы егжей-тегжейлі сипатталған, бұл эпостың авторлары жергілікті рельефпен таныс болғандығын көрсетеді [5].

Тарихи дәлдіктің осы дәлелдеріне қарамастан, Манас эпосында мифологиялық элементтер жоқ емес. Эпос Манасты табиғаттан тыс күштері бар адамнан тыс тұлға ретінде сипаттайды және оқиға әртүрлі табиғаттан тыс жаратылыстар мен оқиғаларды қамтиды. Алайда, мифтер мен аңыздар көбінесе нақты тарихи оқиғаларға негізделгенін есте ұстаған жөн, ал Манас эпосы да ерекшелік болмауы мүмкін. Сонымен, Манас эпосының тарихи дәлдігі ғалымдар арасында дау тудырғанымен, олардың Манас дәуіріндегі қырғыз халқының өмірі мен күресін бейнелейтіндігі оның нақты оқиғаларға негізделгенін көрсетеді. Эпоста сонымен қатар аймақтың тарихи жазбаларына сәйкес келетін мәліметтер бар. Дегенмен, эпоста тарихи дәлелдермен расталмайтын мифологиялық элементтер де бар екенін мойындау маңызды [5].

Манасты қоғамның әртүрлі салаларында дәріптеу ұлттық бірегейлікті нығайту және қырғыз халқы арасында бірлік сезімін ынталандыру тәсілі ретінде қарастырылды. Манасты дәріптеудің ең көрнекті тәсілдерінің бірі-көшелер мен қасиетті мекендердің атын оның есіміне өзгерту. Қырғызстанның түкпір-түкпірінде оның мұрасының ел үшін маңыздылығын көрсететін Манас есімімен аталатын көптеген көшелер, алаңдар және әуежайлар бар (*Бішкек қ. университеттің атауы, Бішкек қ. халықаралық әуежайы, Талас облысындағы Манас ауданы, Бішкек қ. маңындағы*

ауыл, «Манас» ордені-Кыргызстанның ең жоғары наградасы, композитор А. Малдыбаев жазған опера, Бишкек, Жалал-Абад қ., Қызыл-Адыр ауылындағы көше атаулары) [5].

Көше атауларынан басқа, Манас ескерткіштері мен мүсіндерін бүкіл Кыргызстанда табуға болады, бұл оның елдің тарихы мен мәдениетіндегі маңыздылығын одан әрі көрсетеді. Бұл ескерткіштердің ішіндегі ең көрнектісі-Таластағы «Манас» кешені, оған батырдың мүсіні, оның тарихына арналған мұражай және оның соңғы демалатын орны деп саналатын кесене кіреді.«Манас»Кыргызстанның білім беру жүйесіне де енгізілді. Эпос мектептер мен университеттерде жиі оқытылады және қырғыз фольклоры мен ауызша әдебиетті зерттеуге арналған дипломдық бағдарламалар да бар. Бұл бағдарламалар эпостың ауызша әдеби дәстүрін сақтауға және оның ұрпақтан-ұрпаққа берілуін қамтамасыз етуге көмектеседі.Кыргызстан Үкіметі эпосты және оның мәдени маңыздылығын, соның ішінде Манасқа арналған ұлттық мереке құру арқылы насихаттау үшін шаралар қабылдады. Мереке жыл сайын 4 желтоқсанда атап өтіледі және эпикалық қойылымдар, көрмелер, дәстүрлі ойындар мен спорттық жарыстар сияқты бірқатар мәдени іс-шараларды қамтиды [6].

Кыргызстандағы мемлекеттік құрылыс процесінде Манасты дәріптеу ұлттық мақтаныш пен бірлікті ынталандыру тәсілі ретінде қарастырылды. Қырғыз халқы Манасты өзінің мәдени мұрасының символы ретінде қарастырады және оның мұрасы оларды бүгінгі күнге дейін шабыттандырады және ынталандырады. Манастың мәдени маңыздылығын сақтай және насихаттай отырып, Қырғызстан болашақ ұрпақтың осы ұлы батырдың маңыздылығын бағалай және түсіне беруін қамтамасыз ете алады.А. Орозбековтың жазуынша, «Манас» бұл жай ғана әдеби шедевр емес, қырғыз халқының өмір салтын, құндылықтары мен дүниетанымын бейнелейтін мәдени-тарихи ескерткіш [7]. «Манастың» қырғыз халқына әсер етуінің маңызды тәсілдерінің бірі-батылдық, Ар-намыс және адалдық сияқты құндылықтарды насихаттау. Орозбеков атап өткендей, Манас идеалды көшбасшыны «ержүрек, асыл және өз халқының әлауқатына берілген» ретінде бейнелейді [7]. Бұл құндылықтар қырғыз қоғамында терең тамыр жайған және олар қырғыз ұлттық

бірегейлігінің ажырамас бөлігі болып қала береді.

Сонымен қатар, «Манас» қырғыз халқының өз тарихы мен ұлттық бірегейлігі туралы түсінігін қалыптастыруға көмектесті. Орозбеков бойынша, «Манас» – бұл жай ғана көркем шығарма емес; бұл сонымен қатар қырғыз халқының тарихын жазатын тарихи құжат [7]. Эпикалық поэма қырғыз халқының сыртқы күштерге қарсы тұруының және оның тәуелсіздігі мен мәдениетін сақтауға деген шешімінің символы ретінде қарастырылады. Орозбеков атап өткендей, «Манас - қырғыз халқының қамқоршысы және қорғаушысы, оның рухы әр қырғыздың жүрегінде өмір сүруді жалғастыруда». Ол қырғыз тілі мен әдебиетінің дамуына айтарлықтай әсер етті. Орозбеков эпикалық поэма ерекше қырғыз әдеби дәстүрінің дамуына үлес қосты және көптеген қырғыз жазушылары мен ақындарын шабыттандырды деп мәлімдейді. Нәтижесінде «Манас» қырғыз тілі мен мәдениетін сақтауға көмектесті және ол қырғыз әдебиеті мен көркемдік көрінісі үшін шабыт көзі болып қала береді[7].Қырғыз халқының эпикалық поэмасы Манас Кыргызстанның ұлттық бірегейлігін қалыптастыруда маңызды рөл атқарды. К. Молдокасымов атап өткендей, «Манас» - бұл жай ғана әдеби шығарма емес, қырғыз халқының дүниетанымы мен өмір салтының мәнін бейнелейтін мәдени-тарихи ескерткіш» [8].

«Манас» эпосы қырғыз тілін, мәдениетін және өзіндік ерекшелігін сақтауда және насихаттауда маңызды рөл атқарды. Молдокасымов Манас Қырғыз ұлттық бірегейлігін нығайтуға көмектескен бірегей қырғыз әдеби дәстүрін дамытуға үлес қосты деп мәлімдейді. Эпикалық поэма бұрын ауызша болған қырғыз тілін танымал етуде де шешуші рөл атқарды. «Манас» эпосының қырғыз халқы арасында кеңінен танымал болуы қырғыз тілін жазбаша деңгейге көтеруге көмектесті. Молдокасымов атап өткендей,«Манас» қырғыз бірегейлігінің маңызды құрамдас бөлігі болып табылады және оны сақтау мен насихаттау қырғыз тілі мен мәдениетін сақтау үшін өте маңызды» [8].Ол қырғыз қоғамының қазіргі заманғы проблемалары үшін өзекті болып қала береді. Молдокасымов «Манас» эпосы қырғыз халқына тәуелсіздік, демократия және адам құқықтары үшін күресте шабыт бола алды деп мәлімдейді. Авторитарлық режимдер мен саяси тұрақсыздық жағдайында

эпикалық поэма қырғыз халқын біріктіруге көмектесетін біріктіруші күш бола алады. Молдокасымов атап өткендей, «Манас» қырғыз халқын өзі үшін және өз елі үшін жақсы болашақ құру бойынша бірлесіп жұмыс істеуге шабыттандыруы мүмкін» [8].

Сонымен, «Манас» жаһандық контекстегі заманауи мәселелерге де қатысты. Молдокасымова эпикалық поэма Қырғызстанның мәдени және тарихи мұрасының символы бола алады, бұл туризм мен экономиканың дамуына ықпал етуі мүмкін деп атап өтті. «Манас» эпосының қырғыз халқы арасында кеңінен танымал болуы және оның мәдени және тарихи ескерткіш ретінде танылуы Қырғызстанға келушілерді тартып, экономикалық өсуге ықпал етуі мүмкін [8]. А. Сабитов мақаласында «Маджму ат-Таварих» Жошы ұлысына байланысты Манас туралы айтылатын жалғыз тарихи дерек көзі болып табылады. Бұл өте маңызды, өйткені Манас тек жергілікті қырғыз батыры ғана емес, сонымен бірге Жошы ұлысының тарихындағы маңызды тұлға болды. «Маджму ат-Таварих» авторына қырғыз халқының Жошы ұлысының аумағында өмір сүруі әсер еткен шығар. Мүмкін, автор қырғыз халқының осы жерге деген талаптарын заңдастыруға және Жошы ұлысындағы орнын бекітуге көмектесу үшін Манас тарихын қосқан шығар. «Маджму ат-Таварихтың» тарихи дерек көзі ретіндегі құндылығына қарамастан, автордың қате түсініктері Онг ханның фигурасы туралы біраз шатасуға әкелді. Мәтін Онг ханды жалғыз адам ретінде сипаттайды, бірақ шын мәнінде бұл атауды иеленген үш тарихи тұлға болды: Тогрул, Ван хан лақап аты бар Керейит және Актуг. Онг-ханның шатасуы ғалымдардың тарихи дереккөздерге сыни көзқараспен қарау қажеттілігін көрсетеді. «Маджму ат-Таварих» оның кемшіліктеріне қарамастан Жошы Ұлысының тарихы туралы құнды ақпарат көзі болып табылады. Мәтінде бірнеше маңызды қайраткерлер, соның ішінде қырғыз халқының аңызға айналған батыры Манас туралы айтылады. Автордың қате түсініктері Онг ханның фигурасына қатысты кейбір шатасуларға әкелді, бірақ бұл шығарманың тарихи дерек көзі ретіндегі жалпы құндылығын төмендетпеуі керек. Жошы ұлысының тарихын зерттейтін ғалымдар «Маджму ат-Таварихты» маңызды дереккөз ретінде қарастыруы керек [9].

«Манас» эпосы өзінің бай ауызша дәстүрімен және кең мәдени символизмімен

қырғыз тұлғасын қалыптастыруда басты рөл атқарды. Э. Орозова атап өткендей, «Манастың қырғыз халқы үшін символдық мәні-бұл олардың ұлттық сана-сезімі мен жеке басының көрінісі». «Манас» эпосы қырғыз халқы үшін біріктіруші күшке айналды, әртүрлі тайпалар мен руларды ортақ мәдени бірегейлікке біріктірді. Орозова Манас қырғыз халқының ұлттық бірегейлік сезімін дамытуға үлес қосты деп мәлімдейді [10]. Эпикалық поэма қырғыз халқы арасында ортақ тарих пен мәдени мұраны нығайтуға көмектесті, бұл ұлттық бірлік сезімінің пайда болуына ықпал етті. Э. Орозова атап өткендей, «Манас» қырғыз халқының ортақ бірегейлігі мен құндылықтарын білдіретін мәдени және тарихи мұрасының символына айналды [10].

Эпос қырғыз мәдениетін қалыптастыруда, әсіресе өнер, әдебиет және музыка саласында шешуші рөл атқарды. Э. Орозова Манас қырғыз мәдени өндірісіне әсер етіп, суретшілерді, жазушылар мен музыканттарды оның тақырыптары мен мотивтерін пайдалануға шабыттандырды деп мәлімдейді. Эпикалық поэма қырғыздың көркемдік көрінісі мен шығармашылығына әсер еткен мәдени тірек болды. Орозова атап өткендей, Манас қырғыз халқының бірегей мәдени ерекшелігін бейнелейтін сансыз өнер, әдебиет және музыка туындыларын шабыттандырды». Эпос қазіргі қырғыз тұлғасына бірнеше жолмен әсер етті. Орозова эпикалық поэманы Қырғызстан үкіметі ұлттық бірегейлік пен бірліктің символы ретінде бергенін атап өтті. Эпос әртүрлі контексттерде, соның ішінде ресми мемлекеттік рәсімдерде, мәдени іс-шараларда және білім беру бағдарламаларында қолданылды. Оның қырғыз қоғамындағы тұрақты маңызы оның қазіргі қырғыз бірегейлігі үшін өзгермейтін өзектілігін көрсетеді [10].

Манас эпосы қырғыз мәдениетіне қатты әсер етіп, суретшілердің, жазушылардың және музыканттардың ұрпақтарын шабыттандырды. Э. Орозова атап өткендей, «Манас – бұл өткеннің ескерткіші ғана емес, сонымен бірге шығармашылық шабыт көзі және қазіргі мен болашақтың мәдени символы» [10].

Әдебиетте Манас көбінесе зерттеу мен қайта ойлаудың тақырыбы болып табылады. Мысалы, қазақ жазушысы М. Мағауин 2018 жылы «Манас: ұлы қырғыз эпосы» атты роман жазды, онда Манас оқиғасы модернизацияланған, жеңілдетілген түрде

баяндалады. Сонымен қатар, кыргыз жазушысы Ш. Айтматов Манасты өзінің «жүз жылдан астам уақытқа созылатын күн» сияқты бірнеше шығармаларына енгізді, онда эпос Орталық Азиялық бірегейлік туралы кеңірек пікірталастар аясында айтылады.

Манас сонымен қатар кыргыз бейнелеу өнері үшін шабыт болды. Мысалы, кыргыз суретшісі С. Шер-Нияз «Манастың» көріністерін заманауи абстрактілі стильде бейнелейтін эпосқа негізделген көптеген картиналар жасады. Сол сияқты, Кыргыз графикалық дизайнері С. Нүсіпбеков Манас бейнелерін қамтитын бірнеше дизайн жасады, соның ішінде Кыргызстанның мәдени мұрасындағы эпостың рөлін дәріптейтін плакаттар сериясы [10].

Жалпы, Манас эпосы бүкіл ел бойынша және одан тыс жерлерде суретшілерді, жазушылар мен музыканттарды шабыттандырып, Кыргызстанның мәдени дамуына айтарлықтай әсер етті. Оның қазіргі Кыргыз мәдениетіндегі өзектілігі осы табынушылық әдеби шығарманың тұрақты күшін және оның Кыргызстанның ұлттық құрылысы үшін тұрақты маңыздылығын көрсетеді.

Қазақ авторы С. Сейфуллиннің айтуынша, «Манас» эпос қана емес, саяси және мәдени ықпалдың қайнар көзі болған [11]. Эпос кыргыз халқы үшін біріктіруші күш ретінде қызмет етіп, оған ішкі қақтығыстарды жеңуге және сыртқы қауіптерге қарсы бірігуге мүмкіндік берді. Манас кыргыз халқын өзінің тәуелсіздігі мен егемендігі үшін күресуге шабыттандырды, нәтижесінде Моңғол империясының мұрагер мемлекеттерінің бірі кыргыз хандығы құрылды.

Зерттеу нәтижелері

Орыс тарихшысы В. Радлов Манастың Моғолстан тарихындағы маңыздылығын да мойындады. Ол эпостың кыргыз халқының тәуелсіздік пен өзін-өзі анықтау үшін күресінің көрінісі екенін мәлімдеді [12]. В. Радлов эпостың кыргыз халқының мәдени және тарихи бірегейлігін қалыптастыруда, әсіресе 16-17 ғасырлардағы аласапыран кезеңдерде маңызды рөл атқарғанын атап өтті. Кыргыз жазушысы Ч. Айтматов Манастың әдеби шығармаларындағы маңыздылығын да атап өтті. Ч. Айтматов «Манас» тек эпос емес, кыргыз халқының табандылығы мен табандылығының айғағы деп мәлімдеді [13].

Ол эпостың болашақ ұрпақ үшін шабыт пен мақтаныш көзі болып табылатын кыргыз халқының ұлттық бірегейлігі мен мәдени мұрасының символы екенін мәлімдеді.

Манасты ұлттық туларда, эмблемаларда және монеталарда символ ретінде пайдалану эпостың ерекше Кыргыз ұлттық бірегейлігін құрудағы маңыздылығының дәлелі болып табылады. Эпостағы Манастың батылдығы, Ар-намыс және адалдық құндылықтарын бейнелейтін қаһарман тұлға ретінде бейнеленуі оны ұлттың мәдени мұрасының қуатты символына айналдырды.

Кыргызстанның мемлекеттік туында орталықта стильдендірілген күн мен тундук (дәстүрлі кыргыз тұрғын үйі) бар қызыл фон бейнеленген. Тундук Манастың басшылығымен біріктірілген қырық тайпаны бейнелейтін қырық сәулемен қоршалған. Бұл символизм Манастың кыргыз халқын біріктірудегі және ұлттық бірегейлік сезімін қалыптастырудағы рөлін көрсетеді. Сол сияқты, Кыргызстанның мемлекеттік Елтаңбасында оның көшбасшылығы мен билігін бейнелейтін таяқ ұстаған Манастың бейнесі бар. Сондай-ақ, эмблемада тундук пен қырық сәуле бейнеленген, бұл эпостың ұлт тарихы мен бірегейлігіндегі маңыздылығын көрсетеді.

Манас сонымен қатар кыргыз монеталарында, оның ішінде 1 сом және 10 сом монеталарда бейнеленген. Бұл монеталардың бір жағында Манас, екінші жағында номинал мен мемлекеттік елтаңба бейнеленген. Ақша бірлігінде Манас бейнесін пайдалану оның елдің тарихы мен мәдениетіндегі маңыздылығын көрсетеді және ол ұсынатын құндылықтарды еске салады [14].

Жас ұрпақтың Кыргызстан тарихы мен мәдениетіндегі «Манастың» маңыздылығы туралы хабардар болуын қамтамасыз ету үшін оларды эпоспен таныстыру үшін мектеп және университет бағдарламалары енгізілді. Бұл бағдарламалар эпостың мәдени және тарихи маңыздылығын тереңірек түсінуге, сондай-ақ студенттердің ұлттық мақтаныш пен бірегейлік сезімін тәрбиелеуге бағытталған. Кыргызстанда «Манас» зерттеу кафедрасы 2002 жылы Кыргыз ұлттық университетінде эпосты зерттеу мен оқытуды насихаттау мақсатында құрылды. Кафедра кыргыз халқының тарихы, мәдениеті мен әдебиеті, сондай-ақ Манастың ұлттық бірегейлікті қалыптастырудағы рөлі сияқты тақырыптарды қамтитын Манасты зерттеу

бойынша бакалавриат және магистратура курстарын ұсынады.

Университет бағдарламаларынан басқа, Қырғызстанның бастауыш және орта мектептері де Манасты зерттеуді оқу жоспарларына қосады. Мысалы, Қырғыз Республикасының Білім және ғылым министрлігі 2012 жылы орта мектеп оқушыларына арналған «Манас «эпосымен танысу» атты бағдарлама әзірледі. Бағдарлама қырғыз халқының тарихы мен мәдениеті, Манас тарихы және эпостың Қырғызстанның ұлттық бірегейлігіндегі маңызы сияқты тақырыптарды қамтиды. Сонымен қатар, 2019 жылы Қырғызстанның халықаралық университеті «Манас эпосы және оның қырғыз мәдениеті мен болмысындағы рөлі» атты курсты енгізді. Курс эпостың тарихы мен мәдени контексті, оның әдеби қасиеттері және қазіргі Қырғыз мәдениеті мен өзіндік ерекшелігіне деген көзқарасы сияқты тақырыптарды қамтиды.

Осы оқу бағдарламаларын білім берудің әртүрлі деңгейлерінде жүзеге асыра отырып, Қырғызстан өзінің жас буынын Манастың мәдени және тарихи маңыздылығын және елдің ұлттық бірегейлігін қалыптастырудағы рөлін түсінуге тырысады. Бұл бағдарламалар сонымен қатар эпоста басты орын алатын қырғыз тілін сақтау тәсілі ретінде қызмет етеді және елдің мәдени мұрасына деген мақтанш сезімін дамытады.

Манастың рөлі қырғыз мәдениеті мен сәулетінде қалай бейнеленгені туралы бірнеше мысалдар:

1. Манас ордені: бұл Манастың туған жері болып саналатын таласқа жақын орналасқан мәдени-тарихи кешен. Кешенге кесене, мұражай және саябақ кіреді. Ол қырғыз халқының қажылық орны ретінде қызмет етеді және әлемнің түкпір-түкпірінен туристерді тартады [15].

2. Бішкектегі Манас мүсіні: бұл Қырғызстанның астанасы Бішкектің орталық алаңында орналасқан Манастың қола мүсіні. Ол 2011 жылы Қырғызстан тәуелсіздігінің 20 жылдығына орай тұрғызылды. Биіктігі 17 метрлік мүсін Қырғызстанның ұлттық бірегейлігінің символына айналды [16].

3. Дәстүрлі қырғыз киіз үйлері: киіз үйлер-Орталық Азияның көшпелі халықтары, соның ішінде қырғыздар дәстүрлі түрде қолданатын портативті дөңгелек шатырлар. Киіз үйдің дизайнына эпостың әртүрлі элементтерін бейнелейтін күрделі

өрнектері мен символдары бар «Манас» эпосы әсер етті. Киіз үйлер бүгінгі күнге дейін мәдени іс-шаралар мен мерекелер үшін қолданылады [17].

Бішкектегі Манас ордені мен Манас мүсінінен басқа, қырғыз мәдениеті мен сәулеті де Манастың рөлін көрсетеді. Мысалы, дәстүрлі қырғыз киіз үйлері «Манас» эпосының әртүрлі элементтерін бейнелейтін күрделі өрнектермен және символдармен безендірілген. Бұл портативті дөңгелек шатырларды ғасырлар бойы Орталық Азияның көшпелі халықтары, соның ішінде қырғыздар қолданған және әлі күнге дейін Мәдени іс-шаралар мен мерекелер үшін қолданылады [16].

Сонымен қатар, «Манас» эпосы басқа дәстүрлі қырғыз ғимараттарының дизайнына әсер етті, мысалы, жаңа туған нәрестелерге арналған әшекейленген бесік (бесік) және ашытылған бие сүтін беру үшін қолданылатын чи (Шелек). Бұл екі бөлік те «Манас» эпосының элементтерін бейнелейтін күрделі өрнектермен және белгілермен сипатталған [17].

Бұл мәдени және архитектуралық элементтер Қырғызстан тарихы мен бірегейлігіндегі «Манас» эпосының маңыздылығын еске салады. Олар Манас мұрасының сақталуына және оның болашақ ұрпақ үшін Қырғызстанның ұлттық бірегейлігін құрудағы рөліне кепілдік бере отырып, ұрпақтан-ұрпаққа берілуді жалғастыруда [14].

1994 жылы «Манас» эпосының 1000 жылдығын Дүниежүзілік мерекелеу туралы БҰҰ қарарының қабылдануы және одан кейінгі 1995 жылғы мереке эпостың Қырғыз ұлттық бірегейлігінің қалыптасуына әсерін көрсететін маңызды оқиғалар болып табылады [18].

БҰҰ Бас Ассамблеясының «Манас» эпосының маңыздылығын мойындап, мерейтойын Дүниежүзілік мереке деп жариялауы эпостың мәдени маңыздылығын халықаралық деңгейде мойындағанын көрсетеді. Бұл тану эпостың мәртебесін әлемдік мәдени мұра деңгейіне көтереді, осылайша оның қырғыз халқы үшін ғана емес, жалпы әлем үшін де маңыздылығын көрсетеді.

Негізгі мерекелер Манастың отаны таласта өтті және бұл эпостың жергілікті мәдениет пен тарихтағы маңыздылығын көрсетеді. Таластағы мерейтойды тойлау

кыргыз халқына және бүкіл әлемге эпостың тамыры мен оның жергілікті бірегейлік пен мәдениетті қалыптастырудағы рөлін еске салды [19, 20]. «Манас-1000» ескерткіш алтын ордені мен естелік алтын медаль мекемесі эпостың Кыргыз ұлттық бірегейлігін қалыптастырудағы маңыздылығын тағы да атап көрсетеді. Бұл марапаттар эпосқа құрмет көрсетеді және оның елдің тарихы мен мәдениетіндегі рөлін мойындайды. Бұл марапаттардың эпостың 1000 жылдығына арнайы белгіленуі эпостың елдің мәдени мұрасы мен бірегейлігіндегі маңыздылығын көрсетеді [21, 22].

Бірақ Манастың ортақ тұлғасының жеке басы мен шығу тегі туралы келіспеушіліктер бар. А. Жумабеков атап өткендей, «Манас - аты аңызға айналған тұлға, оның жеке басы анықталмаған. Оның кім болғандығы және қайдан келгені туралы көптеген теориялар бар» [23]. Пікірталастың негізгі тақырыптарының бірі-Манастың этникалық тегі. Кейбір ғалымдар Манас кыргыз ұлтының қалыптасуында шешуші рөл атқарған кыргыз батыры деп мәлімдесе, басқалары оның кыргыз халқын басқарған түркі немесе моңғол көшбасшысы болуы мүмкін деп болжайды. Бір зерттеуде атап өтілгендей, «Манастың шығу тегі туралы көптеген теориялар бар, ол кыргыздың ұлттық батыры болды деген тұжырымнан бастап, ол кыргыздарды басқарған моңғол немесе түрік көшбасшысы болды деген болжамға дейін» [24].

Келіспеушіліктің тағы бір қыры Манастың діни сенімдеріне қатысты. Кейбір ғалымдар Манас исламдық құндылықтар мен ілімдерді насихаттаған мұсылман болған деп дауласа, басқалары оны ислам келгенге дейін Орталық Азияда басым діндер болған шаманизм немесе анимизммен айналысқан деп болжайды. Бір ғалым атап өткендей, «Манастың діни сенімдері туралы келіспеушіліктер бар. Кейбіреулер оны ислам құндылықтарын насихаттаған мұсылман деп санайды, ал басқалары оны ислам келгенге дейін Орталық Азияда басым діндер шаманизм немесе анимизммен айналысқан деп болжайды» [25].

Қорытынды

«Манас» эпосы Кыргызстанның ұлттық бірегейлігін қалыптастыруда маңызды рөл атқарды, мәдени бірлікке, дәстүрлер мен

құндылықтарды сақтауға ықпал етті және өткен мен қазіргі арасындағы сабақтастық сезімін қамтамасыз етті. Эпос тек әдеби шедевр ғана емес, сонымен қатар ауызша баяндау, өнер және сәулет арқылы ұрпақтан-ұрпаққа берілетін тірі Мәдени мұра.

Манастың мәңгілік мұрасы кыргыз мәдениеті мен қоғамының әртүрлі аспектілерінде, мысалы, қалалардың, әуежайлардың және көшелердің атауларында, дәстүрлі киіз үйлердің дизайнында және Манас ордені сияқты мәдени және тарихи нысандардың құрылуында көрінеді. Сонымен қатар, эпостың әсері білім беру жүйесінде айқын көрінеді: мектеп пен университет бағдарламалары жас ұрпақты Манастың Кыргызстан тарихы мен мәдениетіндегі маңыздылығымен таныстырады. Манасты мүсіндер, эмблемалар мен жалаулар арқылы атап өту, сондай-ақ Манас күнін тойлау эпостың Кыргызстанның ұлттық санасында маңыздылығын көрсетеді. Эпостың мемлекеттік құрылыс процесіндегі және ерекше кыргыз сәйкестігін қалыптастырудағы рөлі айқын және оның әсерін болашақ ұрпақ әлі де сезінетін болады.

Кыргыз халқы тарих бойында кездескен қиындықтарға қарамастан, «Манас» эпосы халыққа қиын кезеңдерде төтеп беруге көмектескен мәдени бірегейлік пен мақтаныш сезімін қамтамасыз ететін біріктіруші күш ретінде қызмет етті. Осылайша, Манас мұрасы мәдени мұраның ұлттық бірегейлікті қалыптастырудағы және бірлік пен сабақтастық сезімін тәрбиелеудегі маңыздылығын еске салады. «Манас» эпосы өткенді бүгінмен байланыстыра отырып және кыргыз халқының мәдени бірегейлігін қалыптастыруға көмектескен сабақтастық сезімін қамтамасыз ете отырып, Кыргызстанның ұлттық бірегейлігінің маңызды құрамдас бөлігі болып қала береді. Кыргыз халқы жаңа сынақтар мен өзгерістерге тап болған сайын, эпос шабыт пен мақтаныш көзі ретінде қызмет ете береді, бұл Манас мұрасының болашақ ұрпақ үшін сақталуын қамтамасыз етеді.

Қаржыландыру

Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитетінің (IRN No BR18574101) қаржылық қолдауымен жүзеге асырылды.

Әдебиеттер тізімі

1. Құдайбергенова Г. Қырғызстандағы мәдени саясат: Манас мысалында. Орталық Азия мәдениеті, өнері және тарихы журналы. –2017.–№2. –Б.38-47.
2. Акматов А. Манас эпосы: оның қырғыз мәдениетіндегі орны. Азиялық өнер және әлеуметтік ғылымдарды зерттеу журналы.–2018. – № 5 (2). – Б. 1-10.
3. Kürşat-Ahlers E. 'The Unity of the People is the Key to Victory': Kyrgyz Heroic Epics and their Historical Significance. Asian Ethnicity. – 2019. – № 20(2).– Б. 189-204.
4. Левин Т. История и мифология Манаса: переоценка. Обзор Центральной Азии. –2018. – № 37(1). – С. 109-122.
5. Shermatov R.A. and Nogoibaeva R.O. The Epic of Manas: History, Composition and Transmission, Bulletin of the International Association for Semiotic Studies, vol. 25, no. 3-4.
6. Хазанов Г. Эпос «Манас» и процесс государственного строительства в Кыргызстане // Обзор Центральной Азии. – 2012. – том 31. – № 1. – С. 117-132.
7. А. Орозбеков Манас және қазіргі әлем. Бішкек: Иман, 2017.[Электрон. ресурс] – 2022. – URL: https://yordam.manas.edu.kg/yordam/?dil=2&p=1&q=%D0%9E%D1%80%D0%BE%D0%B7%D0%B1%D0%B5%D0%BA%D0%BE%D0%B2&alan=tum_txt –(қарастырылған күні: 01.02.2022).
8. Молдакасымов К. «Манас» эпосы және оның қырғыз қоғамындағы рөлі». Орталық Азия зерттеулеріне шолу, 2 том, № 2, 2017, 137-147 б. [Электрон. ресурс] – 2022. – URL: <https://www.emerald.com/insight/content/doi/10.1108/CASR-01-2017-0005/full/html>(қарастырылған күні: 01.02.2022).
9. Сабитов Ж.М. «Маджмуат-Таварих» как источник по истории Улуса Джучи. Золотоордынское обозрение. – 2017. – С. 577-590.
10. Морозова Э. «Манастын символикалық мааниси: кырғыз улуттук эпосу» Антрополог, том. 28, 1-2, 2017, 76-87б. [Электрон. ресурс] – 2022. – URL: <https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/09720073.2017.1362077>. – (қарастырылған күні: 01.02.2022).
11. Сейфуллин С. Манас және қырғыз халқының саяси мәдениеті. Орталық Азия мемлекеттерінде: тәуелсіздік алу. Спрингер, Нидерланды 1987. – Б. 85-91.
12. Радлов В. Орталық Азия халықтарының тарихи санасын қалыптастырудағы эпикалық поэзияның рөлі. Кеңестік антропология және археология. –1970. – № 9 (2). – Б. 166-177.
13. Айтматов С. Манас және қырғыз халқының тағдыры. Т. Рысқұлов (ред.), қырғыз эпосы. –«Прогресс» Баспасы 1980.– Б. 217-231.
14. Асқаров Е. және Асқарова, А.. «Манас» эпосы қырғыз болмысының элементі ретінде. Этникалық және мәдени зерттеулер журналы. – 2019. –Б. 44-56.
15. Жұмағұлова З. Қырғыз ұлттық бірегейлігін қалыптастырудағы «Манас» эпосының рөлі. Антрополог.–2012.– № 14 (1). – Б. 17-24.
16. Каримова Г. және Орозобекова, А.. Қырғызстан: мемлекеттік құрылыстағы ұлттық рәміздердің рөлі. Орталық Азия Істері. –2015.– № 2(4).– Б. 351-366.
17. Зуцев К. Қырғыз киіз үйі: Сұлулық пен практикалықтың көшпелі символы. Ресей оның сыртында, 2019 ж. [Электрон. ресурс] – 2022. – URL: <https://www.rbth.com/travel/332545-kyrgyz-yurt-pomadac-symbol>– (қарастырылған күні: 01.02.2022).
18. Curtis G.E. Kyrgyzstan: A country study. Federal Research Division, Library of Congress, 1996.
19. Anderson J. Kyrgyzstan: Central Asia's island of democracy? Carnegie Endowment for International Peace, 2005.
20. Kaser M., Cummings S.N. Kyrgyzstan: The transition to a market economy. Routledge, 1998.
21. Lane G. Kyrgyzstan: The growth and influence of Islam in the nations of Asia and Central Asia. In Global Perspectives on the Islamic World. Routledge. – 2012.– P. 155-174.
22. Жумабеков А. Эпос о Манасе: Киргизский народный эпос. Гаррасовиц Верлаг, 2005.
23. Азамат К. Теории об этнической принадлежности человека как такового // История и общество. –2018.– № 2(1). – С 1-11.
24. Орозбекова, А. Шаманизм в эпосе о Манасе // Антропологический журнал европейских культур. – 2018. – № 27 (1). – С 36-48.
25. Каримова Г. Манас и национальная идентичность в Кыргызстане // Документы о национальностях.–2008. – № 36 (2). – С. 313-330.

А.Н. Оспанова, Г.К. Ольчикенова

Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

Роль и значение Манаса в национальном строительстве Кыргызстана

Аннотация. В статье рассматривается значение «Манаса» в национальном строительстве Кыргызстана. «Манас» - эпическая поэма о легендарном герое Манасе, который возглавил кыргызский народ в борьбе с иностранными захватчиками. Эпос считается национальным достоянием и неотъемлемой частью культурного наследия страны. Манас сыграл важную роль в национальном строительстве Кыргызстана, поскольку он использовался как символ национального единства и гордости и был включен в различные аспекты кыргызской культуры и общества. Кроме того, Манас использовался как средство образования и сохранения культуры. Хотя историческая точность эпоса «Манас» в статье оспаривается, тот факт, что он отражает жизнь и борьбу киргизского народа эпохи Манаса показывает, что он основан на реальных событиях. В различных сферах общества прославление Манаса рассматривалось как способ укрепления национальной идентичности и поощрения чувства единства среди кыргызского народа. В статье обсуждаются способы прославления Манаса, в том числе переименование улиц, площадей и аэропортов в честь Манаса, а также наличие памятников и скульптур по всему Кыргызстану.

Ключевые слова: национальный прорыв, Манас, Кыргызстан, эпос, история, наследие.

A.N. Ospanova, G.K. Olchikenova

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

The role and significance of Manas in the national construction of Kyrgyzstan

Abstract. The article discusses the importance of *Manas* in the national construction of Kyrgyzstan. *Manas* is an epic poem about the legendary hero named Manas, who led the Kyrgyz people in the fight against foreign invaders. The epic is considered a national treasure and an integral part of the country's cultural heritage. Manas played an important role in the nation-building of Kyrgyzstan, as it was used as a symbol of national unity and pride and was incorporated into various aspects of Kyrgyz culture and society. In addition, Manas was used as a means of education and preservation of culture. Although the historical accuracy of the epic *Manas* is disputed in the article, the fact that it reflects the life and struggle of the Kyrgyz people of the Manas era shows that it is based on real events. In various spheres of society, the glorification of Manas was seen as a way to strengthen national identity and promote a sense of unity among the Kyrgyz people. The article discusses ways to glorify Manas, including renaming streets, squares and airports in honor of Manas, as well as the presence of monuments and sculptures throughout Kyrgyzstan.

Keywords: national breakthrough, Manas, Kyrgyzstan, epic, history, heritage.

References

1. Qudaibergenova G. Qyrgyzstandagy madeni saiasat: Manas mysalynda. Ortalyq Aziya madenieti, oneri jane tarihy jurnaly [Cultural policy in Kyrgyzstan: on the example of Manas. Journal of Culture, Art and History of Central Asia]. 2017.No.2. P.38-47, [in Kazakh].
2. Akmatov A. Manas eposy: onyn qyrgyz madenietindegi orny. Aziyalyq oner jane aleumettik gylymdardy zertteu jurnaly [The Epic of Manas: Its Place in Kyrgyz Culture. Asian Journal of Arts and Social Science Research]. 2018. No. 5 (2). P. 1-10, [in Kazakh].
3. Kürşat-Ahlers E. 'The Unity of the People is the Key to Victory': Kyrgyz Heroic Epics and their Historical Significance. Asian Ethnicity. 2019. No. 20(2). P. 189-204.
4. Levin T. Istoriya i mifologiya Manasa: pereotsenka. Obzor Tsentralnoi Azii [History and Mythology of Manas: Reassessment. Overview of Central Asia]. 2018. No. 37(1). P. 109-122, [in Russian].
5. Shermatov R.A., Nogoibayeva R.O. The Epic of Manas: History, Composition and Transmission, Bulletin of the International Association for Semiotic Studies, Vol. 25. No. 3-4.

6. Khazanov G. «Epos «Manas» i protsess gosudarstvennogo stroitelstva v Kyrgyzstane», *Obzor Tsentralnoi Azii* [The *Epos of Manas* and the process of State-Building in Kyrgyzstan, Review of Central Asia]. 2012. Vol. 31. No. 1. P. 117-132, [in Russian].
7. A. Orozbekov *Manas jane qazirgi alem* [Manas and the Modern World]. Bishkek: Iman, 2017. Available at: https://yordam.manas.edu.kg/yordam/?dil=2&p=1&q=%D0%9E%D1%80%D0%BE%D0%B7%D0%B1%D0%B5%D0%BA%D0%BE%D0%B2&alan=tum_txt –(accessed 01.02.2022).
8. Moldakasymov K. «Manas» eposy jane onyn qyrgyz qogamyndagy roli». *Ortalyq Aziya zertteulerine sholu* [The *Epos Manas* and its role in Kyrgyz society. Review of Central Asian Studies], Vol. 2. No. 2. 2017. P. 137-147 Available at: <https://www.emerald.com/insight/content/doi/10.1108/CASR-01-2017-0005/full/html>(accessed 01.02.2022).
9. Sabitov J.M. «Madjmu at-Tavarikh» kak istochnik po istorii Ulusa Djuchi. *Zolotoordynskoe obozrenie Majmu al-Tavarikh as the founder of the history of Juchi Ulus. The Golden Age*. 2017. P. 577-590, [in Russian].
10. Morozova E. «Manastyn simvolikalyk maanisi: kyrgyz uluttuk eposu» *Antropolog*. [Symbolic Meaning of Manas: Kyrgyz Epos anthropologist]. Available at: <https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/09720073.2017.1362077>. – (accessed 01.02.2022).
11. Seifullin S. *Manas jane qyrgyz khalqynyn sayasi madenieti. Ortalyq Aziia memleketterinde: tauelsizdik alu* [Manas and the political culture of the Kyrgyz people. In the states of Central Asia: gaining independence.]. Springer, Niderlandy 1987. P. 85-91, [in Kazakh].
12. Radlov V. *Ortalyq Aziia khalyqtarynyn tarikhi sanasyn qalyptastyrudagy epikalyq poeziianyn roli. Kenestik antropologiiia jane arkheologiiia* [The role of epic poetry in the formation of the historical consciousness of the peoples of Central Asia. Soviet anthropology and archeology]. 1970. No. 9 (2). P. 166-177 [in Kazakh].
13. Aitmatov S. *Manas jane qyrgyz khalqynyn tagdyry. T. Ryskulov (red.), qyrgyz eposy* [Manas and the fate of the Kyrgyz people. T. Ryskulov (Ed.), Kyrgyz epic]. «Progress» Baspasy, 1980.P. 217-231, [in Kazakh].
14. Asqarov E. jane Asqarova, A.. «Manas» eposy qyrgyz bolmysynyn elementi retinde. *Etnikalyq jane madeni zertteuler jurnaly* [The epos *Manas* as an element of Kyrgyz identity. Journal of Ethnic and Cultural Studies]. 2019. P. 44-56, [in Kazakh].
15. Jumagulova Z. *Qyrgyz ulttyq biregeiligini qalyptastyrudagy «Manas» eposynyn roli. Antropolog* [The role of the epic *Manas* in the formation of the Kyrgyz national identity. Anthropologist]. 2012. No.14 (1). P. 17-24, [in Kazakh].
16. Karimova G., Orozbekova, A.. *Qyrgyzstan: memlekettik qurylystagy ulttyq ramizderdin roli. Ortalyq Aziia Isteri* [Kyrgyzstan: the role of national symbols in state construction. Central Asian Affairs]. 2015. No. 2(4). P. 351-366, [in Kazakh].
17. Zutsev K. *Qyrgyz kiiz úii: Sululyq pen praktikalyqtyn koshpeli simvoly. Resei onyn syrtynda, 2019 j.* [Kyrgyz yurt: a nomadic symbol of Beauty and practicality. Russia outside it, 2019]. Available at: <https://www.rbth.com/travel/332545-kyrgyz-yurt-nomadic-symbol>– (accessed 01.02.2022).
18. Curtis G.E. *Kyrgyzstan: A country study*. Federal Research Division, Library of Congress, 1996.
19. Anderson J. *Kyrgyzstan: Central Asia's island of democracy?* Carnegie Endowment for International Peace, 2005.
20. Kaser M., Cummings S.N. *Kyrgyzstan: The transition to a market economy*. Routledge, 1998.
21. Lane G. *Kyrgyzstan: The growth and influence of Islam in the nations of Asia and Central Asia*. In *Global Perspectives on the Islamic World*. Routledge. 2012.P. 155-174.
22. Jumabekov A. *Epos o Manase: Kirgizskii narodnyi epos* [The Epic of Manas: Kyrgyz Folk Epos]. Garrassovits Verlag, 2005, [in Russian].
23. Azamat K. *Teorii ob etnicheskoi prinadlejnosti cheloveka kak takovogo. Istoriya i obestvo* [Theories about the ethnicity of a person as such. History and society]. 2018. No. 2(1). P 1-11, [in Russian].
24. Orozbekova A. *Shamanizm v epose o Manase. Antropologicheskii jurnal evropeiskikh kultur* [Shamanism in the epic of Manas. Anthropological Journal of European Cultures]. 2018. No. 27 (1). P. 36-48, [in Russian].
25. Karimova G. *Manas i natsionalnaya identichnost v Kyrgyzstane. Dokumenty o natsionalnostyakh* [Manas and national identity in Kyrgyzstan. Documents about nationalities]. 2008. No.36 (2). P. 313-330, [in Russian].

Авторлар туралы мәлімет:

Оспанова Айгерим Нуралиевна – Ph.D., қауымдастырылған профессор, халықаралық қатынастар факультетінің аймақтану кафедрасының меңгерушісі, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Ольчикенова Гүлмира – аймақтану кафедрасының докторанты, халықаралық қатынастар факультеті, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Оспанова Айгерим Нуралиевна – Ph.D., ассоциированный профессор, заведующий кафедрой регионоведения факультета международных отношений, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

Ольчикенова Гүлмира – докторант кафедры регионоведения, факультет международных отношений, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

Ospanova Aigerim Nuraliyevna – PhD, Associate Professor, Head of the Department of Regional Studies, Faculty of International Relations, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Olchikenova Gulmira – PhD student, Department of Regional Studies, Faculty of International Relations, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Cui Ziwen*Heihe University, Heihe, China
(E-mail: 974844414@qq.com)*

Analysis of China's higher education digitalization strategies

Abstract. For the successful fulfillment of the great rejuvenation of the Chinese nation, the digitization of higher education is of particular relevance. This article explains its study worth from the three perspectives of moral composition: quality education, and education ecology, starting from the level of higher education's digitalization to the national and higher education itself. The steps to be taken for the further digital transformation of higher education will be considered along with the direction and goals of future development. In order to ensure the high development of talents, understand the consequences of the digital age, three new ways for high-end Information Technology to rise to a high level of talent quality education can be explored: promoting the exchange of high-quality resources, reforming training in education sector, and creating a new intellectual educational environment. The transition of higher education to the digital model is a complex, systematic effort that faces new opportunities and obstacles. To achieve comprehensive success, it is important to produce, learn, and conduct scientific research, and put into practice the use of multi-party involvement, methodical planning, collaboration, reform, and innovation.

Keywords: China's higher education; digitization; education policy.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-6887/2023-143-2-201-210>

Received: 28.10.2022 / **Accepted:** 20.02.2023

Introduction

Education digitalization has entered a new phase of rapid development as a result of the international acceleration of digitalization and the in-depth development of digital technology applications in China's educational system. The primary focus of educational development and reform has steadily shifted toward the digitization of education. There has been a lot of interest in the worldwide strategy for digital transformation in education. One of the common opinions is that a key component of the nation's digital strategy should be education. According to the UNESCO 2021 report *Reimagining Our Future Together: a New Social Contract for Education*, have a significant revolutionary potential to improve access to information and offer fresh opportunities

for student talent development. Not only is the digitalization of education a crucial tactic in the struggle for global competitiveness, but it is also a definite prerequisite of the "Digital China" agenda. It is explicitly suggested to implement the strategic action of education digitalization, accelerate the digital transformation, and intelligently upgrade education in the *Key Points of the Ministry of Education's Work in 2022*. The implementation of China's action plan for educational digitalization is progressing. The development of higher education, according to Xi Jinping, "is an essential emblem of a country's development level and development potential." Higher education's standard often serves as a barometer for a nation's overall competitiveness. The goal of higher education professionals in the modern period is to support the high-

quality growth of higher education. In the new wave of technological revolution and industrial transformation, digitization is a key driver of higher education's modernization and support of high-quality development. The Ministry of Education made the significant and far-reaching decision to fully implement the strategic action of education digitalization in 2022.

Research methods

1. Content analysis, a type of research method called content analysis uses a variety of literary works as its primary research subject. Using literature to examine, judge, and draw conclusions about facts is a common approach of content analysis in educational science research. Textualism and contextualism are the two main perspectives in content analysis. While contextualism places more emphasis on the context and significance of the text, textualism primarily concentrates on the text itself. The literature on the creation of online courses is compiled and examined in this essay. Data and research from the collected publications are analyzed and categorised. The study focuses on the following three issues from the angles of context inheritance and text analysis:

First, the theoretical connotation of online course construction and the theoretical formation and development of the concept of online course construction in Chinese universities are clarified by analyzing the typical views and schools of theoretical research on online course construction in different periods.

Second, the research object is the policy text for developing online courses in Chinese universities. The development context of the policy of online course construction in Chinese universities is clarified by reading the inheritance and differences of the subject words in different phases of the policy text, and the pattern of the evolution of the policy text and its internal logic are inferred.

Third, the application effects of the various stages of the construction of online courses in Chinese universities are sorted out by data analysis and literature analysis, and the correlation influence between construction concept and application practice is justified. The research literature and website application data of online courses in Chinese universities are taken as the research object.

2. Method of historical study, using historical data, historical research is a technique

for examining events in the context of their chronological evolution. The goal of historical research is to assess the current state of an event's development, identify causal hints from the relationships between different events, determine what factors led to the existing state of affairs, and systematically speculate about the trend of an event's progression. The concept of digital construction of higher education in China is the focus of this paper's research. It examines this topic from a historical perspective, conducting a causal analysis of the variations in course form evolution, theory evolution, policy text evolution, and application effect of digital construction of higher education at various stages of development. Based on these premises, this paper systematically examines the implicit justifications for the evolution of the digital higher education concept and derives the fundamental course of the development of the digital construction concept of higher education as well as the internal logic of the construction concept, i.e. the fundamental force that has driven the concept's development. We can assess the evolution trend and building concept direction of China's higher education digitalization in the 'Internet +' age from the standpoint of technology ecology.

3. Method of comparative study, comparative analysis is a technique for learning about and evaluating how similar or unlike things and individuals are to one another. Comparative study should combine exterior and internal characteristics of events, which can be compared in location, time, and scope, in order to fully compare and grasp the essence and rule of things.

This paper compares the digitalization of Chinese higher education to that of international higher education with regard to the construction of the digital background, the concept of construction, construction effects, and application effects of differences. It also makes clear the localization process of the digital construction in China's higher education, contextualized differences in educational culture, education management systems, and educational environments, and analyzes the possibility of different approaches. This article investigates the future trend of the construction idea of digital online courses in Chinese higher education, drawing on the successful experience and inspiration of international education digitalization construction.

A crucial component of the national development goal is the higher education sector's digitization strategy.

In recent years, the digitalization of higher education is a global effort involving many nations [1]. France actively promotes the "Digital School Strategy" and "French Digital University" strategy [2]; The purpose of European nations is to create a digital education ecosystem and a digital education system [3]; Germany is vigorously promoting the digital transformation of high education and vocational education [4]; In its "5-10 Plan" and "EDUCATION-2030" plans, Russia suggests a development strategy for the digital transformation [5]; The USA pays great attention to the promotion of information technology in the digitalization of higher education [6]. Asian nations have also suggested and put into practice development plans for digital education. The worldwide education market is being increasingly impacted by digitalization. The COVID-19 pandemic has created both new potential and challenges for China's higher education system's digital transformation.

The new information technology revolution has hastened the evolution of technology and the industrial transformation. The further comprehensive integration of higher education and digital technologies is driven by the information society and digital economy. The concepts of "Internet + education" and "AI + education" are well known and gaining popularity. Higher education is increasingly going digital, which is both a trend that cannot be avoided and a key factor in advancing the sector's development and reform. The Communist Party of China's Central Committee and the State Council released *China's Education Modernization 2035* [7] in February 2019. This document proposed accelerating the information-age educational reform, creating an intelligent campus, and coordinating the construction of an integrated intelligent teaching management and service platform. The *Education Information 2.0 Action Plan* was put up by the Ministry of Education in 2018 [8]; The *Implementation of Educational Digital Strategy Actions* seeks to advance the digitalization of education and teaching by deepening the integration and innovation of information technology and education and teaching in 2022 [9].

China's higher education has produced achievements that have captured the attention of the world ever since the 18th National Congress of the Communist Party of China. The total number of students enrolled in higher education in 2021

was 44.3 million. Since the reform and opening up, there has been an average yearly growth rate of 7.2% in the total number of students¹. Talent development, scientific research, social services, cultural heritage innovation, and international exchanges and cooperation are all responsibilities of higher education [10]. It must be based on the overall state of the Chinese nation's great rejuvenation agenda and the nefarious changes occurring around the globe. a strong human capital.

The leading technology that permeates many spheres of economic and social life, digital technology, plays a critical role in fostering the high-quality growth of higher education and accomplishing higher education modernisation. In order to achieve the reshaping of educational conceptions and the invention of educational models, the higher education sector's digitalization plan will make extensive efforts in terms of educational digital resources, apps, services, governance systems, and security.

The global higher education model has also experienced significant adjustments in response to a century-old transformation. The nature of higher education itself is rather open. It must uphold its unique qualities and blend in with society. The epidemic's effects are also the first to spread to the sphere of education. Objectively speaking, online learning has emerged as a viable option, and the digitization of higher education has advanced in unimaginable ways. The higher education system in China has reached the level of popularization. The gross enrolment rate in 2021 will be 57.8%, and throughout the '14th Five-Year Plan' term, it will rise to 60%². It has the largest scale in the world, a strong foundation for development, and unique features exclusive to Chinese education. The nature of higher education itself is rather open. It must uphold its unique qualities and blend in with society. The epidemic's effects are also the first to spread to the sphere of education. Objectively speaking, online learning has emerged as a viable option, and the digitization of higher education has advanced in unimaginable ways [11].

As digital technology advances, the meaning and scope of "digitalization" are regularly replaced. Therefore, the core is technology

¹Implementing the strategic action of digitising education is one of the Ministry of Education's key priorities for 2022. *Technology in Education Today*, 2022 (2).

²Regarding the publication of the "Education Informatization 2.0 Action Plan" announcement, the Ministry of Education. 2022-3-16.

encouraged, regardless of whether it is a digital processing strategy and method or changes in the interactive form of communication. In a broad sense, the digitalization of education is a complex of deep technology and education system integration; innovation and modification of goods, processes, or models. It is fundamentally a new ecosystem of education services brought about by the revolutionary transformations in educational information.

As a result, the *Guidance Opinions on Promoting the Construction of a High-quality Education Support System* released by the six departments, including the Ministry of Education, in July 2021, emphasize the importance of technology in the digital strategy of education³. Through the development of educational infrastructure, it is vital to support the high-quality development of education while also promoting the transformation, improvement, and innovation of digital education. This advice explains the fundamental purpose of technology and outlines the fundamental plan for digital education.

The *Essential Points of the Higher Education Department of the Ministry of Education in 2022* were published in 2022 by the Ministry of Education's Higher Education division, and they included a proposal to vigorously advance the digitization of higher education instruction⁴. Accelerating the improvement of the higher education teaching system's digitalization, enhancing digital application capabilities, and enhancing digital governance capabilities are some of the specific responsibilities [12]. Boost the global influence of digital media, expedite the creation of a new type of higher education distinguished by digitalization and actively adapt to the needs of diversified quality, promotion of customization, and modernization of higher education in the stage of popularization of higher education. Improve the digital teaching system in higher education as quickly as possible. Increase the capacity of college talent by enhancing demand traction, open-loop construction, closed-loop management, and the development of the "Top Ten Pots" of curriculum, teaching materials, experiments, teaching and research, teaching management, book literature, teaching resource banks, teaching quality monitoring, international cooperation, and management decision-making.

³Ministry of Education. The "Guiding Opinions on Promoting the Construction of New Education Infrastructure and Building a High-quality Education Support System" 2021-07

⁴Ministry of Education. "In 2022, the Department of Higher Education's Key Points". 2022

Enhance the capabilities of digital applications, design more Massive Open Online Courses, and create a variety of new kinds of multi-media, digital, intelligent, and quick iteration. Encourage the development of "Virtual Simulation Experimental Teaching 2.0" and fortify the platform application "Experimental Space." Develop a unified student experiment, internship, practice, innovation and entrepreneurship, and scientific exploration framework, and expedite the creation of the digital resource database, clinical medical case library, and strategic lack of talent training for the training of teaching resource libraries (online academy) [13].

To further the virtual teaching and research room's pilot project, launch the information platform for the space. Launch the third group of first-class national courses, put the "China Gold Class Action" into practice, create a network of general higher education textbooks across the country, and carry out the *Massive Open Online Course West Plan 2.0*. Create a smart learning community and strengthen analysis of the learning process. Support building a public global online education resource platform with the use of his "Love Course" and "School Online" online teaching platforms. The relationship between world class education and online learning is stronger. The *Future Development Report of the World Higher Education Digitalization* was released during the 2022 World Massive Open Online Course and Online Education Conference, which also examined new models for collaboration in teaching and learning in the digital age. The *Several Opinions on Strengthening the Teaching Management of Online Open Curriculum for General Advanced Universities* was published, and the platforms for higher education online curriculum service and management, book literature security data management service, and digital education digital service management system were all introduced⁵.

building the nation's standard higher education textbook network and the nation's standard higher education teaching resources network. Create an 'educational brain' decision-making system that takes talent processing and training into account. Introduce a variety of cutting-edge conventional teaching methods for digitalization, improve college and university collaboration in the east, central, and western regions, play up the benefits of higher education,

⁵GUNI and UNESCO"2030: A New Vision for Higher Education". 2022

and encourage the revival of higher education services⁶.

Personalized instruction, cross-regional interactive teaching, online and offline mixed teaching, compatibility of fake and reality teaching, cross-discipline integration teaching, and other creative models have all been produced by the new school space with the use of information technology. No border contacts. The 'cloud classroom' learning approach, which uses online courses, mood classes, virtual labs, etc., relies on the Internet, mobile devices, cloud computing, and other information technologies, combines the benefits of online learning with those of traditional classroom instruction, and innovates the teaching environment. Deep learning among instructors and students as well as the reconstruction of new teaching models have been supported by innovation in curriculum design, teaching evaluation, and educational governance. In 2020, China released 17.19 million online courses, 3.5 billion college students participated in online learning, and the national virtual simulation experimental teaching platform brought together more than 1,000 virtual simulation experimental teaching in order to effectively address the impact of the new crown pneumonia epidemic situation on higher education. projects; there are more than 52,500 online courses [14]. China currently has the largest higher education online teaching and learning system in the world, which has sped up the development and use of online learning and teaching resources and successfully promoted the use of information technology transformation education models in colleges and universities⁷.

The higher education sector's digital strategy holds the key to improving higher education.

The importance of "grasping the key point of comprehensively improving the ability of talent training, adhering to the fundamental task of cultivating morality and cultivating people, and focusing on cultivating newcomers to the era who will shoulder the responsibility of national rejuvenation" was stressed by Xi Jin Ping. Higher education's digitalization strategy is helpful for ensuring the accomplishment of foster virtue

⁶Duhring J. Effective Habits of Power Users: A Look at Recent MOOC Research

⁷Duan Peng. Under the pandemic emergency system, research and assessment of online teaching operation mechanisms in colleges and universities

through education core duties, advancing the achievement of quality education objectives, and assisting higher education in transitioning to a new environment [15].

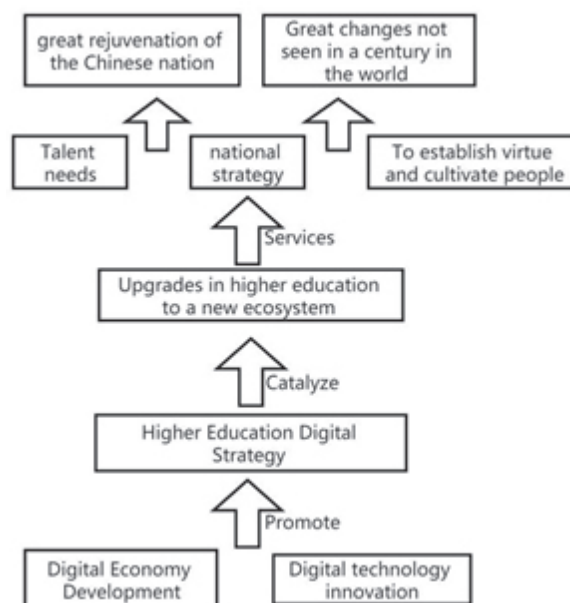

Figure 1. Diagram showing the digitalization approach for higher education grades

1. To set one's virtue is the top objective of talent development. College students need to guide and develop the right value notion because they are in the 'cultivation period' of life to develop college students' capacity for merit-based advancement and for societal change. China had 180 million minor internet users at the end of 2020, and 94.9% of the population was online. The Internet's future growing generations are college students [16]. Digitalization and networking have become integral parts of living, communicating, and even thinking. In the context of digitalization, the fundamental subject of higher education's digitalization strategy will be taken into consideration. Investigate the different facets of digital transformation, such as educational models, instructional techniques, learning systems, and evaluation methodologies. Promote the integration and growth of ideological and political elements and digital platforms with a focus on enhancing digital ability in these areas. Efforts to raise the standard of how digital schools are operated, hasten the updating of digital teaching materials and curriculum systems, and enhance the standard of education

delivery. Concentrate on the benefits of big data in education, increase management effectiveness, and make sure that the core duties of cultivating virtue via education have made new strides and new accomplishments in the growth of higher education.

2. A high-quality education concentrates on students' developmental needs while also meeting the demands of the modern world. It has always been the central focus of China's reform and expansion of higher education. Higher education excellent education encompasses political, professional, and other types of learning that are expressed in all areas of morals, as well as intellectual, physical, and artistic labor. Enhancing students' digital literacy and skills is the top priority of higher education quality education in the current crucial period of fully supporting digital transformation in China. It is also one of the main objectives of the higher education digital strategy. The higher education sector's digitalization strategy aims to improve the design of courses in digital literacy and skill development, promote digital literacy in professional courses, implement digital skills, encourage students to pay attention to both the physical and the digital worlds, actively welcome and incorporate the advancement of digital science and technology, and respect data. Keep social media security and personal data privacy intact. It will also successfully innovate the teaching model at the same time. It is easier to implement thorough, high-quality education and personality development when using digital technology to carry out collaborative education between schools, school enterprises, and international between schools, as well as to explore advanced and flexible teaching organizations like online and offline, virtual reality, etc. Cultivation.

3. Encourage higher education to adapt to the new ecology. Higher education is evolving in an increasingly clustering, individualized, and open manner. The creation and evolution of this tendency have been hastened by the digital strategy, assisting higher education in transitioning to a new ecosystem that is more open-sharing, people-oriented, balanced, and fair. We must reinforce the cluster's advantages, the top-level design, and coordinate coordination with systemic concepts in order to create a top-tier university group. The digital strategy is dedicated to fostering cross-integration and collaborative innovation, as well as developing a public service platform for cross-universities and

multidisciplinary disciplines, which is helpful in forming top-tier first-class university groups[17]. To meet students' demands for individualized growth, we must modify the conventional teaching paradigm with a focus on the students. High-quality digital resources are recommended for students by online education, and tailored learning routes, as well as wise counseling and full-process services, are also provided. Open sharing is a crucial strategy for promoting the fairness and balance of resources for higher education. In order to give more students equal access to high-quality education, the digital strategy promotes the open and sharing of high-level education and high levels of high-level education from infrastructure, digital resources, technical assistance, unified platforms, and evaluation systems.

The evolution of higher education now includes a new element known as digitalization.

Digital empowerment higher education, rely on digital technology to promote the innovation of higher education, strengthen digital brain construction, reconstruct the accompanying evaluation system, enhance the digital literacy of teachers, and make the development of higher education show many new characteristics.

1. Relying on digital technology for innovative teaching and learning. The Internet, big data, cloud computing, artificial intelligence, and block chain are just a few examples of digital technologies that accelerate innovation and are becoming more and more integrated into the entire higher education process. This encourages two-way changes and two-way upgrading of education and academic education. First, from the standpoint of education, information teaching techniques have improved, online and offline hybrid learning has become commonplace, and applications for virtual reality, artificial intelligence, cloud computing, and other subjects are proliferating. The facilities and environment for education are also always improving. Smart classrooms are frequently used, and intelligent and immersive teaching methods are becoming popular. Second, from the standpoint of education, students are made to play a central role by AI and other students. According to their interests and unique learning requirements, they can suggest adaptive learning materials and learning pathways. Personalize instruction for the students, foster their enthusiasm, and inspire them to pursue lifelong learning. ability.

Third, big data education is widely used from a management standpoint, encouraging the orderly flow and exchange sharing of data. Block chain learning information certification is established to guarantee the security of educational data and to encourage exchange and resource opening in order to enhance management functions [18].

2. From a person to a digital creation as a whole. To achieve the collaborative governance goals of cross-level, cross-regional, cross-system, cross-departments, and cross-business, modernization of higher education governance systems and governance capabilities should concentrate on technological integration, business integration, and data integration. Each instructor, student, and school will have their own unique set of data. In order to build distinct group and cross-group individuals from people in different groups and cross-group bodies, big data analysis may properly grasp each group while simultaneously accurately grasping each person. To the entire digital brain of higher education, to achieve the goal of mastering the situation of colleges and universities across the country, the mastery of the teachers and students in colleges and universities, and the teacher's learning situation, a unified data platform and exchange channel must be established. Scientific decision-making, process reconstruction, etc., provide important support. The digital brain construction can offer big data-based educational governance analysis, advance the modernization of higher education governance capabilities, increase the means of monitoring educational quality, and support the change of conventional educational governance conceptions [19].

3. The first source of information for higher education is teachers from diverse disciplines. The "dual-core elements" of teachers and the wings of their professional growth are digital literacy and the competence to enforce rules. In four areas—digital consciousness, computer thinking, digital learning and innovation, and digital social responsibility—teachers' digital literacy is demonstrated. Teachers who want to be digitally conscious must integrate digital sensitivity and have the skills to actively seek for and use information. In order to scientifically deconstruct difficult problems, abstract the model, concentrate on methodologies, and solve problems, teachers must be able to learn from computer analysis and problem-solving. Teachers must actively employ technology, use digital resources carefully, continuously improve

teaching methods, and apply their own unique teaching styles in addition to their innovative abilities⁸.

The ground-breaking approach to national development is the higher education sector's digitalization agenda. It is crucial for ensuring that the basic needs of the establishment of virtue are met, for accomplishing the objectives of high-quality education, and for creating an educational ecosystem [20]. It is a crucial place to start when advocating the modernization and reform of higher education. In order to advance the higher education digitalization strategy, we must concentrate on creating a full-chain and comprehensive system from technology, governance, and evaluation to the capacity to advance the development of high-quality higher education with systematic thinking, and lead the modernization of higher education through digitalization. The century-old battle objective supports talent and intelligence.

Conclusion

The text, in turn, from the perspective of the value of the technology, combined with the theory and evolution, policy evolution logic, application effectiveness associated basic path to reveal the evolution of higher education digitization construction idea and core driving force. This article combed the digital construction under the framework of China's higher education course form, theoretical connotation, policy, and application practice.

After more than ten years of development and construction, the scale effect of China's higher education digitization construction emerged gradually. The fundamental structure was "subject of colleges and universities, government support, social participation of the digitalization construction system, to promote high-quality resources collection and sharing, promote the teaching reform of higher education, improve the quality of personnel training, and so on has carried on the bold exploration.

The essential logic and fundamental impetus behind the evolution of the construction concept is the profound integration of technology and education. The transfer of educational subjects' understanding of the nature of technology and its connection to education is credited with helping the construction concept evolve. Assuming that technology education has value, the inner force

⁸State Council. The fourteenth five-year plan for advancing the digital economy.

of technology change education derives from application practice, focuses on technological integration, and then shifts focus back to the human being.

The innovation of technology to education should serve as the foundation for the realization and sustained growth of higher education's digital potential. Innovation is ultimately realized through the application of localization, regionalization, and scenario. The improvement of the learning experience and the innovation of the educational scene cannot be realized, and the sustainable development of higher education digitalization is out of the question if the reform of educational practice cannot be triggered in the application, even though there are rich educational resources.

The focus should not only be on how to apply technology to the field of education, but

also more attention should be given to why to apply technology to education and how to better achieve educational goals through technology, in order to understand educational technology from the perspective of educational value of technology. Technology and education cannot simply be combined in order to prepare students for technological transformation. Technology aspects such as the attribute, structure, function, and law of technology cannot affect the development of the fundamental force of education until information technology and education are deeply merged and incorporated into "technology within education." "The secret to the development and realization of technology's educational value, the promotion of educational innovation, and the mutual production of subject and object between education and technology is "deep integration."

References

1. Su W., Xiaoyan J., Xiaoning W. National digital development policies have been implemented by countries, and "digital" education is being used globally // *Education in China News*. – 2019. – №12. – P. 11-15.
2. Jincheng S., Hanbing K., Jingmu W. Data Engineering Education Transformation: Analysis of the European Digital Strategic Report // *Research in Higher Engineering Education*. – 2021. – № 2. – P. 130.
3. Yifei R. Overview and Revelation of the French "Digital Campus" Education Strategic Planning // *Information on World Education*. – 2018. – № 3. – P. 18.
4. Lingling Z., Shenmi. The meaning of the German "National Continuing Education Strategy" and its motivation in the age of digital transformation // *Comparative research on cultural innovation*. – 2020. – № 5. – P. 07.
5. Jiao X., Li Y. Russian higher education research and motivation for the digital revolution // *Information on Education in China*. – 2022. – № 5. – P. 32.
6. Du L. The interpretation and disclosure of the "National Education Technology Plan (Higher Education Edition) in 2017 " is a technical promotion of change and innovation in higher education // *Digital learning*. – 2018. – № 3. – P. 30.
7. Xiaofei X., Long Z. The progress and thinking of my country's higher education industry-academia cooperation and cooperation // *Research on Industrial Cooperation Education*. – 2022. – № 6. – P. 106.
8. Jinpeng H. Focus on digital China and vigorously implement the strategic operation of education digitalization, Beijing // *National College of Education*. – 2022. – № 17. – P. 98.
9. Peng D. The epidemic emergency system is examined and evaluated by universities' online teaching systems // *Higher Education in China*. – 2022. – № 5. – P. 09.
10. Zhouzhou, D.C. The possibility and challenges to advance the modernisation of school management exist in the age of big data // *Higher Education in China*. – 2019. – № 6. – P. 23.
11. Hou Angela Yung Chi, Lu IJung Grace. What Has Been the Impact of COVID-19 on Driving Digitalization, Innovation and Crisis Management of Higher Education and Quality Assurance // *Higher education policy*. – 2022. – № 35. – P. 161.
12. Bygstad B., Ludvigsen S., Dahlen M. From dual digitalization to digital learning space: Exploring the digital transformation of higher education // *Computers & Education*. – 2022. – № 7. – P. 34.
13. Natriello G. Digital-Age Innovation in Higher Education: A Do-It-Yourself Approach // *Journal of Research in Vocational Education*. – 2021. – № 23. – P. 15.
14. Xiao. Digital transformation in higher education: critiquing the five-year development plans (2016-2020) of 75 Chinese universities // *Distance Education*. – 2019. – № 5. – P. 10.

15. Santos H. Rui Pedro Marques, Digital transformation in higher education: the use of communication technologies by students // *Procedia Computer Science*. – 2019. – № 11. – P. 21.
16. Fossland. Aamodt, Degn. Digitalisation in higher education: mapping institutional approaches for teaching and learning // *Quality in Higher Education*. – 2019. – 3. – P. 102.
17. Miriam Eileen Nes Begnum, Rikke Julie Foss Pedersen. Digital assessment in higher education, *Springer Nature Journal // Universal Access in the Information Society*. – 2018. – № 8. – P. 111.
18. Davidovitch N., Belichenko M. Facebook Tools and Digital Learning Achievements in Higher Education // *Journal of Education and e-Learning Research*. – 2018. – № 35. – P. 11.
19. Mao Yan, Bing Li Xin, Yu Zhao Lu. Research on the quality improvement of online education in digital transformation of education // *Information technology journal*. – 2022. – № 7. – P. 190.
20. Xiaofei X., Ce Z. *The Essentials and Approaches of Higher Education*. – Beijing: Digitalization Reformation in China, 2022. – P.20.

Цуй Цзывень

Хейхэ университеті, Хейхэ, Қытай

Қытайдың жоғары білім беруді цифрландыру стратегияларын талдау

Аңдатпа. Қытай ұлтының ұлы жасаруын сәтті орындау үшін жоғары білімді цифрландыру ерекше маңызға ие. Бұл мақалада оның жоғары білімді цифрландыру деңгейінен бастап Ұлттық және жоғары білімге дейінгі моральдық құрамның, сапалы білім берудің және білім беру экологиясының үш перспективасынан бастап зерттеуі түсіндіріледі. Жоғары білім беруді одан әрі цифрлық түрлендіру үшін қабылданатын қадамдар болашақ дамудың бағыты мен мақсаттарымен қатар қарастырылады. Таланттардың жоғары дамуын қамтамасыз ету үшін цифрлық дәуірдің салдарын түсіну, жоғары деңгейлі ақпараттық технологиялардың жоғары деңгейге көтерілуінің үш жаңа жолы таланттардың сапалы тәрбиесін зерттеуге болады: жоғары сапалы ресурстармен алмасуды ілгерілету, білім беру саласындағы оқытуды реформалау және жаңа зияткерлік білім беру ортасын құру. Жоғары білімнің цифрлық модельге ауысуы – бұл жаңа мүмкіндіктер мен кедергілерге тап болатын күрделі, жүйелі күш. Жан-жақты табысқа жету үшін көппартиялық қатысуды, әдістемелік жоспарлауды, ынтымақтастықты, реформалар мен инновацияларды өндіру, зерттеу, ғылыми зерттеулер жүргізу және тәжірибеде қолдану маңызды.

Түйін сөздер: Қытайдың жоғары білімі; цифрландыру; білім беру саясаты.

Цуй Цзывень

Университет Хэйхэ, Хэйхэ, Қытай

Анализ стратегий цифровизации высшего образования Китая

Аннотация. Для успешного исполнения великого омоложения китайской нации оцифровка высшего образования имеет особое значение. В этой статье объясняется его исследование с трех перспектив: морального состава, качественного образования и экологии образования, начиная с уровня цифровизации высшего образования до самого национального и высшего образования. Шаги, предпринимаемые для дальнейшего цифрового преобразования высшего образования, рассматриваются наряду с направлением и целями будущего развития. Понимание последствий эпохи цифровых технологий для обеспечения превосходного развития талантов, три новых пути для высокоуровневых информационных технологий, для продвижения высокого уровня. Можно исследовать качественное воспитание талантов: продвижение высококачественного обмена ресурсами, реформирование обучения в области образования и создание новой среды интеллектуального образования. Переход более высокого образования к цифровой модели - сложные, систематические усилия, которые сталкиваются как с новыми возможностями, так и с препятствиями. Для достижения всестороннего успеха важно производить, изучать, проводить научные исследования и применять на практике использование многопартийного участия, методического планирования, сотрудничества, реформ и инноваций.

Ключевые слова: Высшее образование Китая; цифровизация; образовательная политика.

Information about the author:

Cui Ziwen – Heihe University, Heihe, China.

Цүй Цзывень – Хейхэ университеті, Хейхэ, Қытай.

Цүй Цзывень – Университет Хэйхэ, Хэйхэ, Китай.

XFTAMP 11.25.67

Ж.Ә. Жұмағалиева,
Г.У. Биримкулова

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан
(E-mail: ¹zhumagalieva2101@mail.ru, ²birimkulova_gu@enu.kz)

ҚХР мен ЕО қарым-қатынастарындағы инвестициялық мәселелер

Аңдатпа. Мақалада Қытай Халық Республикасы (әрі қарай ҚХР) мен Еуропалық Одақ (әрі қарай ЕО) мүше елдері ынтымақтастығындағы тікелей инвестицияның атқаратын рөлі талқыланады. Қытайдың жаһандық инвестор және қаржыгер ретіндегі рөлі соңғы онжылдықтарда жылдам өсті. Екіжақты инвестициялық келісім әр тарап үшін де кең мүмкіндіктер ашады. Қазіргі таңда бұл саладағы ынтымақтастық мемлекеттер арасында екіжақты келісімдермен реттеледі. Соған қоса, бүгін Қытай өзінің соңғы мақсатының бірі Еуропа болып табылатын «Бір белдеу, бір жол» бастамасын ілгерілетуді күшейтіп жатыр. Дегенмен, Қытайдың ЕО-қа инвестициясының біршама артуы көптеген пікірталас тудырды. Оның ішінде Қытайдың еуропалық экономиканы басып алуға ұмтылысы туралы баса айтылады. Жұмыстың мақсаты – Қытай және Еуропалық Одақ елдерінің инвестициялық саясатын талдап, оның ерекшеліктерін айқындау. Мақаланы жазу кезінде ғылыми зерттеулердің әдіснамасында сапалық, сандық және салыстырмалы талдаулары пайдаланылды.

Зерттеу барысында екі жақ арасындағы инвестициялық қарым-қатынастың даму тарихы зерттеліп, оның қазіргі жағдайы талданды.

Авторлардың назары соңғы жылдары Еуропалық Одақта Қытайдың ықпалын бәсеңдетуге арналған «Жаһандық қақпа» бастамасына бағытталған. Бұл жұмыс Қытайдың Еуропадағы инвестициясы мен Қытайдың аймақтағы ықпалы арасындағы байланысты мұқият тексеруге арналған.

Түйін сөздер: Қытай, Еуропалық Одақ, инвестициялық келісім, «Бір белдеу, бір жол», «Жаһандық қақпа», «16+1».

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-6887/2023-143-2-211-222>

Түсті: 22.12.2022 / Жариялауға қабылданды: 10.04.2023

Кіріспе

Қытайдың соңғы онжылдықтағы керемет экономикалық өрлеуі оны әлемдегі екінші ірі экономикаға және Америка Құрама Штаттары (әрі қарай АҚШ) мен ЕО-мен бірге

жаһандық сауда ортасын қалыптастыратын және оған әсер ететін үш негізгі блоктың біріне айналдырды. Орасан зор шетелдік инвестицияның және инновациялық баспалдақпен жылдам көтерілудің арқасында

Қытайдың әлемдік экономикадағы орны жыл сайын күшейіп жатыр. Нәтижесінде АҚШ пен Қытай арасындағы шиеленіс үдеп келеді және ЕО өзінің ең маңызды екі сауда серіктесі үшін тиісті іс-қимыл жоспарын әзірлеу қажеттілігіне көбірек тап болуда. Инвесторлар мен мемлекет арасындағы дауларды реттеу механизмі қазіргі уақытта сыртқы келіссөздер негізінде жасалған Аспан асты елі мен Еуропа елдерінде сауда-инвестициялық келісімдерінде өзекті мәселеге айналды. Соңғы жылдары екі тарап арасында екіжақты инвестициялық келісім, саяси экономикалық қарым-қатынас және жеке әртүрлі мүдделердің мәселелері ортақ шешімге жетпеді. Брюссель «Жаһандық қақпа» жобасын Пекиннің «Бір белдеу, бір жол» бастамасына қарсы бағдарлама ретінде құрды, ал бұл Пекин өз экспорттаушыларын батыс нарықтарымен байланыстыру үшін пайдаланатын инфрақұрылымдық және көліктік жобалардың геосаяси маңызды желісі. «Жаһандық қақпа» стратегиясы ЕО құндылық дипломатиясының серпінін сақтау үшін идеологияны, ережелер мен стандарттарды, сондай-ақ демократиялық құндылықтарды сыртқы әлемге экспорттауға «жұмсақ күштің» бағдарын күшейтуге негізделген. Демократиялық құндылықтарға бағытталған «мүдделес» елдермен экономикалық және сауда қатынастарын сақтау және геэкономикалық ықпалды қайта құрылымдауды негізге алады. ЕО-ның геэкономикалық ықпалы «мүдделес» серіктес елдермен демократиялық құндылықтарға негізделген экономикалық және сауда серіктестіктерін жалғастыру арқылы өзгерді. ЕО шет елдерге «этикалық» инвестицияларды ұсынатын мәлімдей отырып, заң үстемдігі, адам құқықтары мен еңбекті қорғау салаларында жоғары стандарттарды талап етеді.

Зерттеу әдістері

Нақты зерттеу мақаласында компаративті талдау ретінде салыстырмалы талдау жан-жақты қолданылған, зерттеу методологиясы сапалы және сандық талдау, салыстырмалы және ситуациялық талдау арқылы зерттеу. Осы әдістің көмегімен жұмыста әр түрлі теориялық және тұжырымдамалық тәсілдер қолданылды.

Талқылау

Қытайдың шетелдегі инвестициясы өскен сайын екіжақты инвестициялық келісімдердің құрылымы да өзгеруде. 1990 жылдардан бастап Қытай халықаралық инвестициялық стандарттарға қатысты белсенді ұстанымды ұстанып, инвесторларға дауларды шешуде мүмкіндігінше көп процедуралық кепілдіктерді беруге назар аударды. Еуропалық қарыз дағдарысымен біріктірілген Қытайдан капитал экспортының өсу тенденциясы ЕО-ның Қытаймен арнайы екіжақты инвестициялық келісімге қол қоюға ұмтылуына әкелді, бұл бір жағынан Қытай инвестициясын көбірек тартады, ал екінші жағынан, келісімге қатысушы екі елдің инвесторлары үшін неғұрлым анық, сенімді және болжамды құқықтық базаны қамтамасыз етеді. Қытай мен ЕО арасындағы екіжақты инвестициялық келісім ЕО үшін маңызды болып табылатынын және оның шетелдегі қытайлық инвестициялардың ұлғаюы аясында келетінін ескере отырып, халықаралық инвестициялық келісімдердегі кейбір дәстүрлі инвестициялық ережелерді сақтап, инвесторлардың құқықтарына қолайлы және маңызды болып саналады. Өйткені, қазіргі халықаралық инвестициялық режим дәстүрлі инвестицияларды қорғау және реттеу тақырыптарынан әлдеқайда асып түсуге және жаңа мәселелерді ғана емес (қоршаған орта, еңбек және т.б.), бірақ либерализация ережелерінің деңгейі мен стандарттарын көтеру (мысалы, бәсекелестіктің бейтараптығы принципі және т.б.) мәселелері аясында іске асады. Бұл кеңірек мәселелер жаһандық инвестициялық ережелерді құрудың қазіргі буынының маңызды құрамдас бөлігі болып табылады және келіссөздерді бастаудан мәселелерді анықтау мен стандарттарды тұжырымдауға дейінгі үдеріс жаһандық инвестициялық басқарудағы үстемдік үшін таластың шарықтау шегіне жеткені анық. Келісім 2020 жылдың соңында, сегіз жылға жуық келіссөздерден кейін қол жеткізілді, бірақ Қытай Шыңжаңдағы жағдайға бойынша дауларға байланысты ЕО шенеуніктеріне санкция салған соң 2021 жылдың мамырында тоқтатылды [1]. Оны жақын арада ратификациялау екіталай болса да, жан-жақты инвестициялық келісімнің негізгі үлестері мен кемшіліктерін бағалау ЕО мен Қытай және «17+1» арасындағы

болашақ инвестициялық қарым-қатынасты бағдарлауда пайдалы үлгі болып табылады. Бірақ «17+1» елдерінің экономикаларының ашықтығын және олардың жұмыспен қамту және инфрақұрылымды дамыту үшін шетелдік инвестицияларға қатты тәуелділігін ескере отырып, бұл елдердің ЕО және Қытай инвестициялық саясатындағы соңғы оқиғалардың салдарын түсіну маңызды. Керісінше, Батыс Еуропа, соның ішінде Австрия, сондай-ақ жалпы ЕО үшін әлемнің ірі экономикаларымен, соның ішінде Қытаймен, өзара әрекеттесу үшін ортақ негіз табу үшін «17+1» елдері тап болған бірегей қиындықтарды ескеру керек. Нәтижесінде, Қытай мен ЕО арасындағы болашақ екіжақты инвестициялық келісім нысаны қандай болса да, олар тұрақты даму қағидаттарын ұстануға және қоршаған орта, денсаулық сақтау және ұлттық қауіпсіздік сияқты қоғамдық мүдделер салаларында мемлекеттік реттеудің белгілі бір деңгейін сақтауы қажет. Қытайлық екіжақты инвестициялық келісімнің жаңа буыны инвесторларды қорғау мен қабылдаушы елдің реттеу еркіндігі, сондай-ақ капиталды экспорттаушылар мен импорттаушылар арасындағы тепе-теңдікті сақтап қана қоймай, сонымен қатар дауларды шешудің нақты және реформаланған үдерісін қамтуы керек [2, 3 б.]. Басқаша айтқанда, Қытайдың ұлттық мүдделерінің, құндылықтарының және халықаралық инвестициялық құқықтағы күш-қуатының әлеуетіне сүйене отырып, Қытай халықаралық инвестициялық негізде өз елінің және олардың инвесторларының құқықтары мен мүдделерін қорғау мен мұқият теңестіретін ұстанымды ұстауы керек. Тек осылай ғана ол халықаралық инвестицияларды дамытуға және жаңа буынын қалыптастыруға айтарлықтай үлес қоса алады.

Жалпы Қытай мен ЕО елдері арасындағы инвестициялар өнеркәсіптің кең ауқымын қамтиды. Қытай ЕО автомобиль өнеркәсібінің негізгі инвесторы болып табылады. Мысалы, Қытайдың «Geely Automobile Holdings» компаниясы неміс «Daimler AG» автоконцернінің үлесін сатып алса, ал «Great Wall Motors» болгариялық «Litex Motors» автомобиль компаниясына инвестиция салды. Қытай Еуропадағы жаңартылатын энергия секторына белсенді түрде инвестиция құюда. Оған қоса, қытайлық компаниялар Ұлыбритания

мен Португалия сынды елдердегі жел энергетикасы жобаларына қаржы бөлді. Телекоммуникацияға тоқ-талсақ, Қытайлық «Huawei Technologies» компаниясы Еуропадағы байланыс желілеріне арналған жабдықтың жетекші жеткізушісі болып табылады. Әртүрлі ЕО елдерінде 5G желілерін және басқа телекоммуникациялық жобаларды орналастыруға капитал салынды. Ал Қытайдың туризм индустриясы Еуропа үшін маңызды бола бастады. Қытайлық компаниялар қонақ үй нысандарын сатып алып, Еуроодақтағы туризм инфрақұрылымын дамытуға инвестиция салды. Қытай мен ЕО елдерінің осы салаларға басымдық беріп, оларға үлкен қаражат бөлуінің себептері әртүрлі. Біріншіден, инвестициялар Қытай мен ЕО елдері арасындағы сауда қатынастарын нығайтуға ықпал етіп, бұл экономикалық өзара тәуелділік пен өсуге оң әсер береді. Екіншіден, инвестициялар Қытай мен ЕО елдері арасында технология мен білім алмасуға мүмкіндік береді, технологиялық даму мен инновацияны ынталандырады. Үшіншіден, әртүрлі салалар мен аймақтарға инвестициялау қауіп-қатерді азайтуға және тұрақты экономиканы құруға көмектеседі. Тәуекелді әр тараптандыру Қытай мен ЕО елдері арасындағы инвестицияның негізгі уәжінің бірі болып табылады. Әртүрлі салалар мен аймақтарға инвестициялау белгілі бір секторға немесе нарыққа тәуелділікті азайтуға, сондай-ақ экономикалық жағдайдың немесе саясаттың өзгеруіне байланысты төнген қауіптерді азайтуға көмектеседі. Мысалы, егер бір сала немесе нарық қиналып жатса, инвесторлар ықтимал шығындарды өтеу үшін неғұрлым тұрақты немесе дамып келе жатқан секторларға сене алады. Бұл әртараптандыру неғұрлым тұрақты инвестициялық жинақ құруға көмектеседі. Қытай мен ЕО елдері халықаралық нарықтардағы қатысуын кеңейту үшін географиялық әр тараптандыруға ұмтылуы мүмкін. Бұл жекелеген аймақтарға тәуелділікті және нақты елдердегі саяси немесе экономикалық тұрақсыздыққа байланысты тәуекелді азайтуға мүмкіндік береді. Тұтастай алғанда, тәуекелді әр тараптандыру – ықтимал шығындарды басқару және азайту, тұрақтылықты жақсарту және Қытай мен ЕО арасындағы күшті экономикалық байланыстарды құрудың стратегиялық тәсілі.

Бұлайша Қытай мен ЕО арасындағы инвестицияның әлеуеті орасан зор. 2019 жылы Қытай мен ЕО-27 елдерінің жиынтық жалпы ішкі өнімі 30 триллион АҚШ долларына жетті, бұл дүние жүзіндегі жалпы көлемнің шамамен 34%-ын құрайды. Дегенмен, осы экономикалық ауқыммен салыстырғанда, екіжақты инвестиция әлі де өте аз: 2001 және 2019 жылдар аралығында Қытайға ЕО-ның жиынтық нақты инвестициясы 110 миллиард АҚШ долларынан асты, ал Қытайдың ЕО-ға мүше мемлекеттерге жинақталған инвестициясы шамамен 94 миллиард АҚШ долларын құрады, бұл Қытайдың жалпы шетелдік инвестициясының небәрі 4,3%-ын құрады [3, 3 б.]. Жалпы Ортақ келісімдерге қол қою Қытай мен Еуропа арасындағы инвестициялық ынтымақтастықты кеңейтуге, ашық экономикалық жүйені дамытуға және жаһандануды ілгерілетуге ықпал етеді. Қытай мен ЕО арасындағы инвестициялық келісім әсіресе төменде көрсетілген салаларда инвестициялық келешекті арттырады деп күтілуде.

Көлік өнеркәсібі тұрғысынан ЕО-ның Қытайға салған инвестициясының жартысы өндіріске, ЕО мәліметтері бойынша 28%-ы автомобильге тиесілі [3, 13 б.]. Қытай мен ЕО арасындағы инвестициялық келісім автомобиль секторын ырықтандыруды жеделдетеді. Сонымен қатар, COVID-19 пандемиясы кезінде бірқатар жаһандық автомобиль компанияларының өнеркәсіптік тізбектеріне профилактикалық және бақылау шараларының әсері компанияларды өздерінің өнеркәсіптік тізбектері үшін қауіпсіз жеткізу тізбегі қажеттілігін қайта қарауға мәжбүр етті. Тауар жеткізілімі тұрғысынан Қытай көш бастап тұр. Қытайдың жан-жақты өнеркәсіптік құрылымы мен тиімді өндірістік мүмкіндіктері автомобиль өнеркәсібі сияқты күрделі өндіріс салаларына өте тартымды. Сонымен қатар, Қытай жаңа энергетикалық көліктер үшін әлемдегі ең үлкен нарық болып табылады және Қытай үкіметінің бұл салаға қолдау көрсетуі артып келеді. Болған індеттің әсеріне қарамастан, Қытайда жаңа энергетикалық көліктердің сатылымы 2020 жылдың қараша айындағы жағдаймен салыстырғанда 3,9%-ға өсті, бұл сол кезеңдегі жеңіл көліктер сатылымының жалпы өсу қарқынынан әлдеқайда жоғары [4]. Яғни, нарықтың үлкен көлеміне байланысты еуропалық автоөндірушілер Қытайдағы жаңа

энергетикалық көліктерге инвестицияны көбейтті.

Ұзақ мерзімді өсу тұрғысынан келісім Қытай қол қойған басқа экономикалық және сауда келісімдерімен салыстырғанда жаңашыл болып табылатын қоршаған ортаны сақтау және еңбек құқықтары мен мүдделерін қорғау шараларын қамтиды. Қоршаған ортаны қорғауды күшейту және еңбекті басқаруды жақсарту Қытайдың ұзақ мерзімді даму стратегиясына сәйкес келеді, Қытайдың жаңа өсу үлгісін алға жылжытады. Қытай мен Еуропа ұзақ мерзімді даму мақсаттарын қолдайтын инвестицияны ынталандырады, инвестиция тарту мен қоршаған орта мен еңбек құқықтарын сақтау арасындағы байланысты қарастырады және тиісті халықаралық келісімдерді ұстанады.

Қаржы саласына тоқталсақ, Қытай мен ЕО арасындағы инвестициялық келісім Қытайдың қаржы саласын одан әрі дамытады, ал еуропалық банктер, сақтандыру компаниялары, мүлікті басқару фирмалары және басқа да қаржылық фирмалар Қытайда тезірек дамиды деп болжануда. Банктерге келетін болсақ, Қытайдағы шетелдік банк активтері 2020 жылдың маусым айындағы жағдай бойынша 4,6 триллион юаньға жетті, бұл 2010 жылмен салыстырғанда шамамен 3 триллион юаньға көп, бірақ 291 триллион юань болатын Қытай банкінің жалпы активтерімен салыстырғанда әлі де салыстырмалы түрде аз [3, 20 б.]. Қытай сонымен қатар өзінің құнды қағаздары мен қор нарығының ашықтығын арттыруды, сондай-ақ басқа халықаралық қаржы нарықтарымен байланысын кеңейтуді, қаржы нарықтарының өтімділігін арттыруды және еуропалық инвесторлардың облигациялар мен акцияларға инвестициялауын жеңілдетуді жалғастырады. Сонымен қатар, Қытай халқының медициналық қажеттіліктерінің өсуі аясында Қытай мен ЕО жекеменшік ауруханаларға шетелдік инвестицияға рұқсат берді.

Нарыққа қол жеткізуден басқа, халықаралық инвесторлар әділ ойынға қызығушылық танытады. Қытай мен ЕО арасындағы инвестициялық пакт алғаш рет мемлекеттік фирмалардың ашықтығы мен субсидиялар сияқты шараларды қамтиды. Бұл келісімдер іскерлік ахуалды одан әрі заңдастырып, шетелдік инвесторлардың Қытайға деген сенімін

нығайтады. Мемлекеттік фирмалар Қытай экономикасында маңызды рөл атқарады. Қытай мен Еуропаның мемлекеттік компанияларға қатысты маңызды мәселелер бойынша қол жеткізілген келісімі Қытайдың мемлекеттік компанияларды реформалауға дайындығын және ашықтыққа баса назар аударатынын көрсетеді. Бұл Қытайда неғұрлым әділ бизнес ахуалын құруға және елді халықаралық инвестиция үшін тартымды етуге көмектеседі. Қытайдың жоғары деңгейдегі халықаралық бәсекелестікке белсенді қатысуы ұзақ мерзімді стратегия мен даму мақсаттарына сәйкес келетін ішкі нарықты реформалауға жәрдемдеседі. Атап өтерлігі, бәсекелестік жағдайдың тең болуы мемлекеттік компаниялардың, шетелдік инвесторлардың, жеке экономиканың және барлық басқа кәсіпорындардың бірдей нарықтық жағдайда болуын білдіреді, бұл жеке кәсіпорындардың сенімін нығайтуға және жеке экономиканың дамуын ынталандыруға көмектеседі.

Соңғы онжылдықтарда Қытай мен ЕО арасында тығыз экономикалық байланыс орнатылып, олардың арасындағы инвестиция айтарлықтай өсті. Екі жақ сауда, өндіріс, ақпараттық технологиялар, автомобиль жасау және т.б. көптеген салаларда ынтымақтасады. Сондай-ақ олар бірқатар келісімдерге қол қойып, Қытай-ЕО саммиті сияқты форумдарда ынтымақтасады. Дегенмен, соңғы жылдары екі тарап арасындағы сауда даулары, нарыққа қол жеткізудегі теңсіздіктер, зияткерлік меншікті қорғау және киберқауіпсіздік сияқты әртүрлі мәселелерге байланысты қарым-қатынастар шиеленісе түсті. Бұл мәселелер екі тарап арасындағы саудаға тарифтер мен басқа да шектеулердің енгізілуіне әкелді.

«Жаһандық қақпа» саясаты – ЕО-ның терең күрделі халықаралық және аймақтық оқиғалар жағдайында сыртқы байланыстар бастамаларын күшейту арқылы өзінің экономикалық және геосаяси кемшіліктерін жою әрекеті. Бұл жоспарды жүзеге асыру бірқатар қиындықтарға тап болады, бірақ оның «Бір белдеу, бір жол» бастамасына ықтимал әсерін елемеуге болмайды. Стратегия ЕО-ның әртүрлі дамуға көмек ресурстарын біріктіреді және 2027 жылға қарай Шығыс Еуропа, Африка, Таяу Шығыс және Оңтүстік-шығыс Азия елдерінің ассоциациясы (АСЕАН) сияқты ЕО серіктес

елдеріндегі инфрақұрылымды дамытуға инвестициялау үшін 300 миллиард еуро тарту мақсатында жаһандық байланыста жүйелі ынтымақтастық бағдарламасын ұсынады [5]. Бұл саясат сыртқы экономикалық ынтымақтастық бастамасы ретінде ЕО-ның бұрынғы байланыс келісімдеріне қарағанда нақтырақ болып келеді. Украинадағы қазіргі дағдарысы Еуропаның экономикалық тәртібі мен қауіпсіздігіне үлкен әсер етті, еуропалық басқарудың көптен бергі мәселелерін шиеленістірді, интеграциялық теңгерімсіздік дамып, экономикалық қуат төмендеуде. Ұлы державалар арасындағы бәсекелестіктің күшеюі және геосаясаттың қайта оралуы Еуропада стратегиялық алаңдаушылық тудырып, өзгерістердің маңыздылығын көрсетті. Өзінің геэкономикалық және геосаяси ықпалын қайта құру үшін ЕО идеологияның, ережелердің экспортына және «жұмсақ күш» бағытын күшейте отырып, бұрынғы қосылу бағдарламаларында орнатылған «қатты қуат» инфрақұрылымдық негізін қолдайтын «Жаһандық қақпа» стратегиясын іске қосты. Сонымен бірге, ЕО «Жаһандық қақпа» стратегиясы серіктес елдермен олардың экономикалық және әлеуметтік қажеттіліктеріне негізделген тең құқылы қарым-қатынастарды қалыптастыратынын және дамудың барлық кезеңінде олармен диалог пен ортақ келісімдерді қолдайтынын дәлелдей отырып, ынтымақтастық процесінде «теңдік пен қауіпсіздікке» ерекше мән береді. «Жаһандық қақпа» тәсілі серіктес елдің экономикалық және әлеуметтік қажеттіліктеріне негізделген серіктес елмен тең құқылы серіктестікке негізделген. Оған қоса, «Жаһандық қақпа» жобасы азаматтар мен мекемелерді негізсіз бақылаудан қорғау үшін «сенімді» инфрақұрылымды қамтамасыз етеді, сондай-ақ серіктес елдің табиғи және техногендік апаттарға, кибер және гибриді қауіптерге, экономикалық қауіптерге ден қою мүмкіндігін айтарлықтай арттыруға негізделген. Жаһандандудың, аймақтандырудың және ақпараттық технологиялардың ұдайы дамуымен геосаяси бәсекенің мәні аумақтық бәсекелестіктен жаһандық жеткізу тізбегіндегі бәсекелестікке, энергетикалық нарықтарға, қаржыға, технологияға және таланттар ағынына, сонымен қатар өзара байланыстың басқа салаларына ауысуда [6]. Жолдар, темір

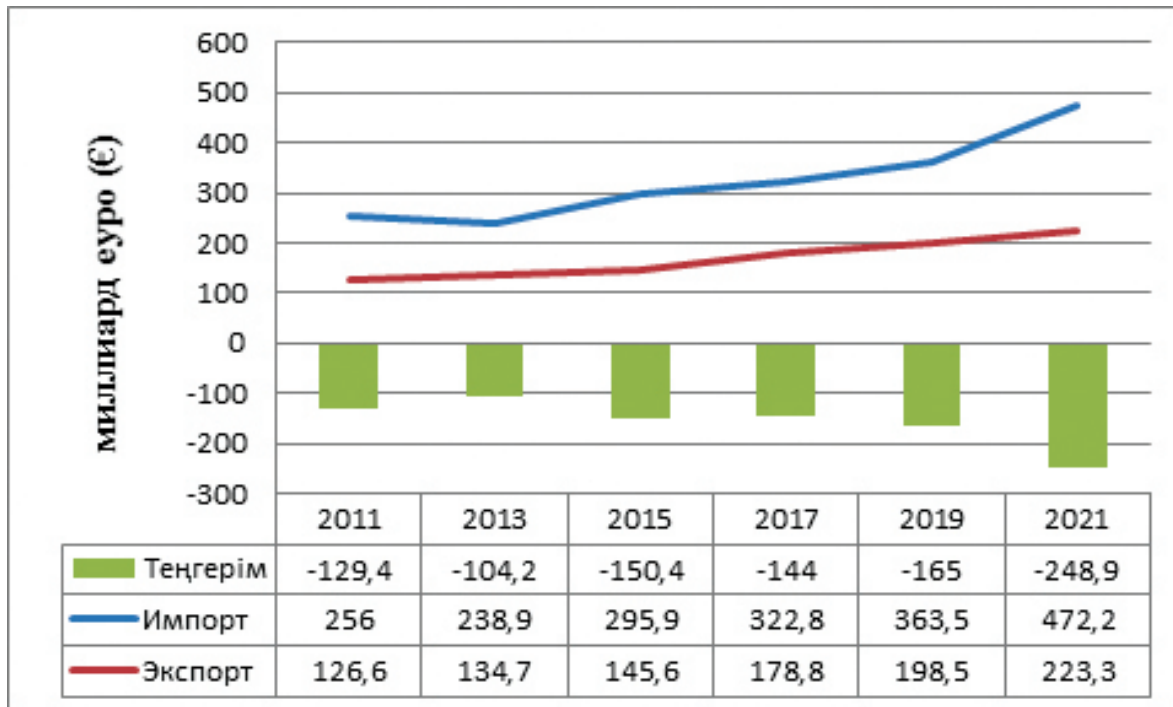
жолдар, интернет сияқты инфрақұрылымдық өзара байланыс саяси шекаралардан асып, күрделі географиялық заңдылықтар мен саяси-географиялық кедергілерді оңай еңсере отырып, экономикалық факторлардың жаһандық ағынына ықпал етіп, тиімді ресурсқа қол жеткізе отырып, жаһандық дамудың іргелі парадигмасына айналды.

ЕО алдында тұрған ішкі және сыртқы сын-қатерлер соңғы жылдары геосаяси алаңдаушылықтар сияқты күрделене түсті және әр тараптандырылды. Қытай мен АҚШ-тың қауіп-қатеріне жауап беру және Еуропаны «полюстердің» тарихи жаулап алуын болдырмау үшін ЕО саяси Еуропа құру және «егеменді, біртұтас және қауіпсіз Еуропаны» дамытуға негізделген стратегиялық автономияға қол жеткізу бойынша күш-жігерін арттырды. Қытайдың «Бір белдеу, бір жол» бастамасы мен АҚШ-тың жаһандық ыстық нүктелерге инвестициялауды жалғастырып жатқан «Жақсы әлемді қайта құру» бастамасы аясында ЕО және оған мүше мемлекеттердің Африка, Таяу Шығыс, Орталық Азия, Үнді-Тынық мұхиты және басқа аймақтар жиі әлсіреп, ЕО-ның тиісті аймақтардағы геосаяси ықпалына нұқсан келтіреді. Нәтижесінде ЕО-ның бұл аймақтардағы саяси ықпалы зардап шекті. Геосаясатты қайта анықтауға деген ұмтылысына жауап ретінде ЕО дамушы елдермен және аймақтармен экономикалық және сауда байланыстарын жаңарту, сондай-ақ шиеленіс нүктелердегі қатысуын және жаһандық стратегиялық ықпалды сақтау тәсілі ретінде өзінің жеке байланысын арттыруға ниетті.

ЕО әрқашан еркін сауданы өзінің негізі бағыттарының бірі ретінде қарастырады және көпжақты, экономикалық жаһандандудың

белсенді қатысушысы және жаһандық экономиканың көрнекті ойыншысы болуға ұмтылады. Дегенмен, Қытай сияқты дамып келе жатқан экономикалардың пайда болуымен ЕО-ның жаһандық экономикадағы салмағы, ең алдымен, оның әлемдік ЖІӨ-дегі үлесі және халықаралық сауда мен инвестициядағы үлесі бойынша төмендеуі жалғасуда. Біріккен Ұлттар Ұйымының Сауда және даму жөніндегі конференциясы (ЮНКТАД) деректер жинағының 2015 жылғы статистикасына сәйкес, 2000 жылы ЕО және АҚШ-тың әлемдік ЖІӨ-дегі үлесі 28,07% құрады, ал Қытайдың әлемдік ЖІӨ үлесі небәрі 5% болды, 2019 жылы ЕО, АҚШ және Қытай ЖІӨ-нің әлемдік үлесі тиісінше 21,22%, 23,86% және 17,02% құрады. Сонымен қатар, ЕО-ның әлемдік экспорттағы үлесі 2000 жылғы 38,02%-дан 2019 жылы 33,10%-ға, яғни 20 жылда 4,92%-ға төмендеді, ал АҚШ-тың үлесі небәрі 3,48%-ға қысқарды, ал Қытай 9,28%-ға өсті [3, 5 б.]. Төмендегі диаграммада 2011 жылдан 2021 жылға дейін ЕО мен Қытай арасындағы экспорт, импорт және сауда теңгерімі көрсетілген. 2011 жылы ЕО Қытаймен 129 миллиард еуро сауда теңгерімі тапшылығына ие болды. Сауда тапшылығы бүкіл кезең бойы сақталып, 2021 жылы 249 миллиард еуроға жетті. Қытайға экспорт пен импорт 2011 және 2021 жылдар арасында өсті. ЕО-ның Қытайға экспорты 2021 жылы ең жоғары (223 миллиард еуро) және 2011 жылы ең төмен (127 миллиард еуро) болды. ЕО-ның Қытайдан импорты 2021 жылы ең жоғары (472 миллиард еуро) және 2013 жылы ең төмен (239 миллиард еуро) болды [7]. Осы тауар саудасының статистикалық мәліметтен екі тараптың 2011 жылдан 2021 жылға дейінгі тауар көлемінің серпінінінің жылдан жылға өсуін қарастыруға болады.

Диаграмма 1. Еуропалық Одақтың Қытаймен тауар саудасы, 2011-2021 жж.

Дереккөз: Eurostat (Қытай-ЕО – халықаралық тауар саудасының статистикасы), 2022 ж.

Экономикалық жаһанданудың жағымсыз салдары ЕО-да барған сайын байқала бастады. Соңғы жылдары экономикалық жаһандану, технологиялық интеграция және жаһандық құн тізбегінің дамуы еуропалық экономика мен қоғамға көбірек әсер етіп, сыртқы нарықтарға шектен тыс тәуелділікте, өнеркәсіпте бәсекелестік артықшылықтардың жоғалуында және теңсіздіктің өсуінде көрініс тапты. Елде жаһандануға қарсы көңіл-күйдің өсуімен ЕО-ның геоэкономикалық мәселелері алға шығады және дамушы елдермен экономикалық және сауда қарым-қатынастарын сақтау және оның жаһандық экономикалық әсерін қайта анықтау үшін ынталандыруды пайдалану өте маңызды. «Жаһандық қақпа» стратегиясы 2021 және 2027 жылдар аралығында жалпы сомасы 300 миллиард еуро инвестиция тартуды көздейді, алайда қосымша қаржыландыру арналарын дамыту қиын, ал нақты қаржыландыру схемасы әлі іске асырылған жоқ, төлем және пайдалану мәліметтері жарияланбаған, және инвестиция көлемі әзірге белгісіз жағдайда тұр.

Нәтижелер

«Бір белдеу, бір жол» бастаманың басынан бері Қытай белдеу бойындағы елдермен «ортақ бизнес, ортақ құрылыс және бөлісу» тұжырымдамаларына негізделген өзара тиімді және ұтысқа негізделген ынтымақтастықты ілгерілету үшін жұмыс істеп келеді. Еуропа маңызды жаһандық нарық және өнеркәсібі дамыған елдер үшін кездесу орны ретінде ұзақ уақыт бойы «Бір белдеу, бір жол» бастамасының негізгі бағыттарының бірі болды. Еуропалық аймақта «Бір белдеу, бір жол» бағдарламасының кеңінен еңгізілуі, халықаралық ортадағы және Еуропадағы әлеуметтік-экономикалық өзгерістердің өсуімен қатар, ЕО бірте-бірте бұл бастамаға қатысты екіұшты позицияны қалыптастырды. ЕО-ның «Жаһандық қақпа» жоспарының көптеген аспектілері Қытайға бағытталған және Еуропалық комиссия төрағасы Урсула фон дер Ляйен «Жаһандық қақпа» стратегиясы «Бір белдеу, бір жол» бағдарламасына «шынайы балама» болатынын ашық айтты [8]. Себебі, ЕО көптен бері «Бір белдеу, бір жол» бастамасына

қатысты екіұшты пікірде болды және Италияның екіжақты инвестициялық келісім туралы меморандумына қол қоюы және Греция елінің 2019 жылы Қытай-Орталық және Шығыс Еуропа ынтымақтастығына кіруі еуропалық сезімталдықты арттырды. Италияның «Бір белдеу, бір жол» бастамасы бойынша өзара мәміле туралы меморандумға қол қоюы, сондай-ақ Греция елінің 2019 жылы Қытай-Орталық және Шығыс Еуропа ынтымақтастығына қосылуы еуропалықтарға жақсы әсер тигізбеді. Кейбір сарапшылар «Бір белдеу, бір жол» бағдарламасының ЕО-ға әсері артып келе жатқанын және Қытай мен Орталық Азиядағы ынтымақтастық Еуропаның Орталық және Шығыс Еуропадағы инфрақұрылымды құру және Пекин заңдары мен даму үлгілерін импорттау тәсілі екенін атап көрсетеді. Еуропалық қауіпсіздік жүйесіне, стандарттар мен нормаларына теріс әсер берді. Еуропа үшін «Бір белдеу, бір жол» бастамасы Африка мен Батыс Балқанда қарқын алып, инфрақұрылымдық жобалардың көбеюіне мұрындық болып, ЕО-ның аймақтағы экономикалық және әлеуметтік мүдделеріне нұқсан келтіруде. Осыны ескере отырып, ЕО-ның Брюссель талдау орталығы «Жаһандық қақпа» саясаты әу бастан «Бір белдеу, бір жол» бағдарламасына тікелей әсер болғанын біржақты мәлімдеді [9]. «Жаһандық қақпа» стратегиясы құндылық көшбасшылығы мен жоғары стандарттарға баса назар аударады және оны жүзеге асыру ережелері «Бір белдеу, бір жол» бастамасына жиі сілтеме жасайды. Яғни, орта және ұзақ мерзімді келешекте «Жаһандық қақпа» жобасы тиісті аймақтардағы «Белдеу мен жол» құрылысына үлкен қауіп төндіреді.

Сонымен қатар, АҚШ пен Қытай арасындағы сауда соғысы Қытай-ЕО арасындағы инвестицияға әсерін тигізді. 2018 жылдың шілдесінде АҚШ шамамен 34 миллиард долларлық Қытай импортына баж салығын енгізді. Бұған жауап ретінде Қытай да АҚШ-тың кейбір тауарларына баж салығын енгізіп, одан кейінгі жылдары тарифтік шаралар жалғасты, олар барған сайын көбірек тауар топтарын қамти отырып, дүниежүзілік сауданың құлдырауына әкелді. Бұл сауда даулары мен АҚШ-Қытай сауда қатынастарындағы белгісіздік Қытай мен ЕО арасындағы инвестицияға кері әсер етті. Қытай компаниялары сауда кедергілері мен нарыққа қол жеткізуге шектеулердің өсуіне

тап болды, ал еуропалық компаниялар да жаһандық сауда жағдайының тұрақсыздығына байланысты белгісіздік пен тәуекелдерді бастан кешірді.

Жылдар бойғы қажырлы күш-жігерден кейін «Бір белдеу, бір жол» бастамасы өзінің маңызды ауқымы мен артықшылықтарын көрсетті: көптеген маңызды инфрақұрылымдық жобалар жол бойындағы елдер мен аймақтарда тамыр жайып, барлық елдердегі адамдарға айтарлықтай пайда әкелді. 2019 жылы ЕО Қытайға қатысты саясатын қатты өзгертіп, үш ұстанымды - ынтымақтастық және келіссөздер бойынша серіктес, экономикалық бәсекелес және институционалдық қарсылас ұстанымын қабылдады. «Жаһандық қақпа» тәсілі Қытайдың ЕО саясатындағы «институционалдық бәсекеге» баса назар аударады, бұл «Қытаймен институционалдық қақтығыстарда артықшылыққа қол жеткізу» стратегиялық мақсатына сәйкес келеді [10]. «Бір белдеу және бір жол» бастамасының халықаралық ықпалын сейілету үшін ЕО адам құқықтары мен еңбекті қорғау сияқты идеологияларға баса назар аударатын отырып, өзінің геэкономикалық мүдделеріне қызмет ететін эксклюзивті жаһандық желі құруға негізделген.

Қалай болғанда да, Қытай Орталық және Шығыс Еуропа елдерімен ынтымақтастықты дамытуға күш салуда. 2012 жылы Варшавада өткен саммитте «16+1» платформасы құрылып, бұл Қытайдың «Бір белдеу, бір жол» тұжырымдамасын қолдауды білдірді. Осы бастама аясында Қытайдың қатысуымен бірқатар логистикалық және инвестициялық жобалар жүзеге асырылуда. Мысалы, Хорватиядағы Пельесак көпірі, Польшадағы Хута Сталова Вола құрылыс жабдықтары зауытының құрылысы және т.б. Бұл жобалар шамамен 8 миллиард доллар қытайлық инвестицияны жинақтайды, бірақ бұл ЕО-ға кірмейтін Орталық Шығыс Еуропа елдері үшін ғана маңызды платформа болып табылады. Осы себепті осы тұғырнама Еуропалық Одақ тарапынан сыңға ұшырайды, өйткені ол еуропалық бірлестіктің бірігуіне және Қытаймен қарым-қатынаста «бірыңғай майдан» ретінде әрекет ету мүмкіндігіне нұқсан келтіреді. ЕО-ның кейбір инвестициялық стандарттары, мысалы, ірі инфрақұрылымдық жобаларға ашық тендерлер Қытайға «16+1» мүшелері болып табылатын ЕО-ға мүше елдерге инвестиция көлемін ұлғайтуды қиындатады.

«COVID-19» пандемиясы Қытай мен ЕО арасындағы инвестицияға айтарлықтай ықпал етті. Біріншіден, тікелей шетелдік инвестициялар (ТШИ) төмендеді. 2020 жылы Қытайдың ЕО-дағы ТШИ өткен жылмен салыстырғанда 45%-ға азайып, шамамен 5 млрд долларды құрады. Бұл белгісіздікке, сұраныстың төмендеуіне және пандемияға байланысты адамдар мен тауарлардың қозғалысына шектеулерге байланысты болды. ЕО да өз кезегінде Қытайға ТШИ көлемін азайтты. 2020 жылы ЕО-дан Қытайға тікелей шетелдік инвестиция 4%-ға азайып, шамамен 8 млрд долларды құрады. Кейін инвестицияларды тартатын секторлар өзгеріске ұшырады. Пандемия инвестициялық преференциялардың өзгеруіне әкелді. Кейбір жағдайларда денсаулық сақтау және цифрлық секторлар көбірек қаржы тартты. Мысалы, Қытайда пандемия кезінде денсаулық сақтау, биотехнология және цифрлық қызметтерге инвестиция артты. Сонымен қатар, пандемия халықаралық транзакцияларды қысқартып, қосылулар мен сатып алулардың баяулауына әкелді. 2020 жылы Қытай мен ЕО арасындағы транзакциялар көлемі 25%-ға қысқарып, шамамен 30 миллиард долларға жетті. Бұл белгісіздікке, сұраныстың төмендеуіне және пандемиядан туындаған қаржылық қиындықтарға байланысты орын алды. Пандемия цифрлық экономиканың өсуі мен цифрлық инвестициялардың тартымдылығын арттырды. Қытай мен ЕО-да электронды коммерция, онлайн төлемдер, бұлттық қызметтер және қашықтан қол жеткізу технологияларымен байланысты секторларға инвестицияның артуы байқалды.

Қорытынды

Қытай мен ЕО арасындағы инвестиция күрделі және серпінді процесс екенін атап өту маңызды. Болашақта Қытай мен ЕО арасында инвестиция мен қаржыландыруды дамыту үшін үлкен мүмкіндіктер болатыны сөзсіз. Салыстырмалы күштілік тұрғысынан ЕО өнеркәсіптік технологияларды жинақтау және өндірістің жетілу артықшылығына ие. Жан-жақты келісім мен серіктестік Қытай мен Еуропа арасындағы инвестиция тосқауылдарын одан әрі азайтып, қытайлық кәсіпорындардың тиісті салалардағы инвестициясын кеңейтуге, Қытай мен Еуропаның жоғары технологиялық өндірістегі ынтымақтастығын тереңдетуге

мүмкіндік береді және Қытайдың жоғары технологиялық өндірістегі болашақ дамуына ықпал етеді. Қазіргі уақытта ЕО-ның көптеген елдері індеттің салдарымен күресуде. Қытай рецессиядан бірінші болып қалпына келді, бұл Қытай мен Еуропа арасындағы сауданың кеңеюіне әкелді. Қытай мен ЕО арасындағы инвестициялық келісімге қол қою, сондай-ақ екі жақтың экономикалық ынтымақтастығын кеңейту ЕО экономикасының қалпына келуіне және Қытайдың сапалы өсуіне ықпал етеді.

Қытай мен ЕО арасындағы инвестицияны талдауда тараптар үшін мүмкіндіктер мен қауіптері анықталды:

- Нарық және сұраныс: Қытай әлемдегі ең үлкен нарық және ЕО ең ірі аймақтық нарықтардың бірі болып табылады. Олардың арасындағы инвестициялау үлкен тұтынушы базасына қол жеткізуге және компаниялар үшін өсу мүмкіндіктеріне жол ашады.

- Бірін-бірі толықтыру: Қытай мен ЕО бір-бірін толықтыра алатын әртүрлі күшті және экономикалық секторларға ие. Қытай төмен өндіріс құны мен күшті өндірістік база ұсына алады, ал ЕО озық технологияға, инновацияға және жоғары сапаға ие.

- Инфрақұрылым және көлік: Қытай өзінің көлік инфрақұрылымын, соның ішінде теңіз және теміржол бағыттарын белсенді түрде дамытуда, бұл Қытай мен ЕО арасындағы жақсы байланыс пен логистикаға ықпал етеді. Бұл сауда мен инвестицияны арттыруға мүмкіндіктер туғызады.

- Ғылыми-зерттеу және инновация саласындағы ынтымақтастық: Қытай мен ЕО білім алмасуға және бірлескен жобаларды құруға ықпал ететін зерттеулер мен инновациялар саласында ынтымақтасады. Бұл екі тарапты да байытатын жаңа технологиялар мен шешімдердің дамуына әкелуі мүмкін.

Келетін қауіп-қатерлерді айтатын болсақ:

- Құқықтық және реттеуші жүйелердегі айырмашылықтар: Қытай мен ЕО заңдық, реттеуші және іскерлік тәжірибеде айырмашылықтарға ие, бұл басқа аймаққа инвестиция салатын компаниялар үшін кейбір қиындықтар мен белгісіздік тудыруы мүмкін.

- Геосаяси факторлар: Қытай мен ЕО арасындағы геосаяси шиеленіс инвесторлар үшін белгісіздік пен тәуекелдерді тудыруы мүмкін. Сауда даулары, саяси келіспеушіліктер немесе сыртқы саяси

ортадағы өзгерістер инвестициялар мен іскерлік операцияларға әсер етуі мүмкін.

• Зияткерлік меншік және деректерді қорғау: Зияткерлік меншік пен деректерді қорғау Қытай мен ЕО арасындағы инвестицияның маңызды мәселесі болып табылады. Киберқауіпсіздік, авторлық құқықтың бұзылуы және ақпаратты теріс пайдалану туралы сұрақтар компаниялар үшін қауіп төндіруі мүмкін.

• Ұлттық ережелер мен шектеулер: Қытай мен ЕО инвестицияға және нарыққа қол жеткізуге кедергі келтіруі немесе шектеуі мүмкін ұлттық ережелер мен шектеулерді қолдануы мүмкін. Бұл лицензиялауды, бағаны, қауіпсіздік ережелерін және оқшаулау талаптарын қамтуы мүмкін.

Қытай ашықтық пен инклюзивтілік қағидаттарын ұстанып, дамушы елдермен экономикалық одақтарды батыл нығайтып, бәсекелестік пен ынтымақтастық арқылы «Жаһандық қақпаға» қосылуын басқаруы керек. Бір жағынан, Қытай «Бір белдеу, бір жол» бастамасы аясындағы

инфрақұрылымдық жобалардың сәйкестігін белсенді түрде ілгерілетіп, қытайлық кәсіпорындарды халықаралық ережелерге сай сауда-саттыққа, сатып алуға, инфрақұрылымдық жобаларды салуға және пайдалануға бағыттап, жобалардың ашықтығын арттыруға ынталандыруы керек, әлеуметтік жауапкершілікте жетекшілік етіп және қабылдаушы елдердегі адамдар көбірек пайда көруі үшін көбірек шетел жобаларын жасау маңызды. Екінші жағынан, «Бір белдеу, бір жол» құрылысы бойынша халықаралық ұйымдармен және ЕО-мен ынтымақтастықты тереңдетуді, ЕО-мен және Франция, Германия және Италия сияқты басқа да ірі мүше мемлекеттермен саясатты үйлестіруді күшейтуді, ынтымақтастықтың қолданыстағы тетігін пайдалануды жалғастырған жөн. Қытай мен ЕО арасындағы үшінші тарап нарығында Қытай кәсіпорындары мен «Жаһандық қақпа» жобасы арасындағы үшінші тарап нарығында ынтымақтастықтың орындылығын зерттеп, үлгілік жобаны құруға тырысу керек.

Әдебиеттер тізімі

1. Alexander Chipman Koty. European Parliament Votes to Freeze the EU-China Comprehensive Agreement on Investment [Электрон.ресурсы]. – 2021. – URL: <https://www.china-briefing.com/news/european-parliament-votes-to-freeze-the-eu-china-comprehensive-agreement-on-investment/> (қаралған уақыты: 06.12.2022).
2. 中欧投资协定的影响和意义 (Қытай-ЕО инвестициялық келісімінің әсері мен маңызы). – Қытай: КРМГ, 2021. – 8 б.
3. 吴昊, 杨成玉. 欧盟“全球门户”战略及其对“一带一路”倡议的影响 (Бу Хао, Ян Чэньюй. ЕО-ның «Жаһандық қақпа» стратегиясы және оның «Бір белдеу, бір жол» бастамасына әсері). – Қытайдың Ұлттық әлеуметтік ғылым қоры, 2022. – 20 б.
4. Mark Kane. China: Nearly 100,000 Plug-In Electric Cars Were Sold In August 2020 [Электрон.ресурсы]. – 2020. – URL: <https://insideevs.com/news/444628/china-100000-plugin-sales-august-2020/> (қаралған уақыты: 09.12.2022).
5. Stuart Lau, Hanne Cokelaere. EU launches 'Global Gateway' to counter China's Belt and Road [Электрон.ресурсы]. – 2021. – URL: <https://www.politico.eu/article/eu-launches-global-gateway-to-counter-chinas-belt-and-road/> (қаралған уақыты: 09.12.2022).
6. Barbara Carvalho Neves. Global Gateway: the European strategy for boosting worldwide connectivity [Электрон.ресурсы]. – 2022. – URL: <http://observatorio.repri.org/2022/06/28/global-gateway-the-european-strategy-for-boosting-worldwide-connectivity/> (қаралған уақыты: 10.12.2022).
7. China-EU - international trade in goods statistics [Электрон.ресурсы]. – 2022. – URL: [https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=China-EU_-_international_trade_in_goods_statistics#:~:text=in%20Figure%205.-,In%202021%2C%20China%20was%20the%20third%20largest%20partner%20for%20EU,and%20Russia%20\(4.1%20%25\)](https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=China-EU_-_international_trade_in_goods_statistics#:~:text=in%20Figure%205.-,In%202021%2C%20China%20was%20the%20third%20largest%20partner%20for%20EU,and%20Russia%20(4.1%20%25)) (қаралған уақыты: 11.12.2022).
8. Chris Devonshire-Ellis. The EU's Global Gateway: A Belt & Road Alternative? [Электрон.ресурсы]. – 2021. – URL: <https://www.silkroadbriefing.com/news/2021/09/22/the-eus-global-gateway-and-why-ursula-von-der-leyen-is-wrong-about-chinese-infrastructure-builds/> (қаралған уақыты: 13.12.2022).
9. Simone Tagliapietra. The Global Gateway: a real step towards a stronger Europe in the world? [Электрон.ресурсы]. – 2021. – URL: <https://www.bruegel.org/blog-post/global-gateway-real-step-towards-stronger-europe-world> (қаралған уақыты: 17.12.2022).

10. "Global Gateway: The European Geopolitical Project to Rival China" [Электрон.ресурс]. – 2022. – URL: <https://atlas-report.com/global-gateway-the-european-geopolitical-project-to-rivalchina/> (қаралған уақыты: 20.12.2022).

Ж.А. Жұмағалиева, Г.У. Биримкулова

Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

Вопросы инвестиций в отношениях между КНР и ЕС

Аннотация. В статье рассматривается роль прямых инвестиций в сотрудничестве между Китаем и странами-членами ЕС. Роль Китая как глобального инвестора и финансиста быстро росла в последние десятилетия. Двустороннее инвестиционное соглашение открывает широкие возможности для обеих сторон. В настоящее время сотрудничество в этой сфере регулируется двусторонними соглашениями между государствами. Кроме того, сегодня Китай активизирует продвижение инициативы «Один пояс, один путь», одной из конечных целей которой является Европа. Однако несколько возросшие инвестиции КНР в Европейский Союз вызвали много споров. Это подчеркивает стремление Китая захватить европейскую экономику. Цель работы - проанализировать инвестиционную политику Китая и стран Европейского союза и определить ее особенности. При написании статьи использовались качественный, количественный и сравнительный анализы научных исследований. В ходе исследования была изучена история развития инвестиционных отношений двух сторон и проанализировано ее современное состояние. В последние годы авторы сосредоточили внимание на инициативе «Глобальные ворота», направленной на замедление влияния Китая в Европейском Союзе. Эта статья направлена на тщательное изучение взаимосвязи между китайскими инвестициями в Европе и влиянием Китая в регионе.

Ключевые слова: Китай, Европейский Союз, инвестиционное соглашение, «Один пояс, один путь», «Глобальные ворота», «16+1».

Zh.A. Zhumagaliyeva, G.U. Birimkulova

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

Investment issues in relations between the PRC and EU

Abstract. The article discusses the role of direct investment in cooperation between China and EU member states. China's role as a global investor and financier has grown rapidly in recent decades. The bilateral investment agreement opens up great opportunities for both parties. Currently, cooperation in this area is regulated by bilateral agreements between states. In addition, today China is stepping up the promotion of the "One Belt, One Road" initiative, one of the ultimate goals of which is Europe. However, China's somewhat increased investment in the European Union has generated much controversy. This highlights China's desire to take over the European economy. The purpose of the work is to analyze the investment policy of China and the countries of the European Union and determine its features. When writing the article, qualitative, quantitative and comparative analyzes of scientific research were used. In the course of the study, the history of the development of investment relations between the two parties was studied and its current state was analyzed. In recent years, writers have focused on the "Global Gate" initiative to slow down China's influence in the European Union. This article aims to carefully examine the relationship between Chinese investment in Europe and Chinese influence in the region.

Keywords: China, European Union, investment agreement, "One Belt, One Road", "Global Gateway", "16+1".

References

1. Koty A.C. European Parliament Votes to Freeze the EU-China Comprehensive Agreement on Investment [Electronic resource]. – 2021. – URL: <https://www.china-briefing.com/news/european-parliament-votes-to-freeze-the-eu-china-comprehensive-agreement-on-investment/> (Accessed: 06.12.2022)

2. Qytai-EO investicijalıq kelisiminin aseri men manyzy [Impact and Significance of Investment Agreement Between China and EU]. (China, KPMG, 2021, 8 p.), [in Chinese].
3. Hao W., Chengyu Y. EO-nyn «Zhakhandyq qaqa» strategıjasy jane onyn «Bir beldeu, bir zhol» bastamasyına aseri).- Qytaıdyn Ulıtyq aleumettik gylym qory [The EU Global Gate Strategy and Its Impact on the Belt and Road Initiative. – National Social Science Foundation of China], 2022, 20 p. [in Chinese].
4. Kane M. China: Nearly 100,000 Plug-In Electric Cars Were Sold In August 2020. Available at: <https://insideevs.com/news/444628/china-100000-plugin-sales-august-2020/> (accessed 09.12.2022)
5. Lau S., Cokelaere H. EU launches 'Global Gateway' to counter China's Belt and Road. Available at: <https://www.politico.eu/article/eu-launches-global-gateway-to-counter-chinas-belt-and-road/> (accessed 09.12.2022).
6. Carvalho Neves B. Global Gateway: the European strategy for boosting worldwide connectivity. Available at: <http://observatorio.repri.org/2022/06/28/global-gateway-the-european-strategy-for-boosting-worldwide-connectivity/> (accessed 10.12.2022).
7. China-EU - international trade in goods statistics. Available at: [https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=China-EU_international_trade_in_goods_statistics#:~:text=in%20Figure%205.-,In%202021%2C%20China%20was%20the%20third%20largest%20partner%20for%20EU,and%20Russia%20\(4.1%20%25\)](https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=China-EU_international_trade_in_goods_statistics#:~:text=in%20Figure%205.-,In%202021%2C%20China%20was%20the%20third%20largest%20partner%20for%20EU,and%20Russia%20(4.1%20%25)) (accessed 11.12.2022).
8. Devonshire-Ellis C. The EU's Global Gateway: A Belt & Road Alternative? Available at: <https://www.silkroadbriefing.com/news/2021/09/22/the-eus-global-gateway-and-why-ursula-von-der-leyen-is-wrong-about-chinese-infrastructure-builds/> (accessed 13.12.2022).
9. Tagliapietra S. The Global Gateway: a real step towards a stronger Europe in the world? Available at: <https://www.bruegel.org/blog-post/global-gateway-real-step-towards-stronger-europe-world> (accessed 17.12.2022).
10. "Global Gateway: The European Geopolitical Project to Rival China" Available at: <https://atlas-report.com/global-gateway-the-european-geopolitical-project-to-rivalchina/> (accessed 20.12.2022).

Авторлар туралы мәлімет:

Жұмағалиева Жанерке Әлібекқызы – Халықаралық қатынастар факультетінің 1-ші курс магистранты, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Биримкулова Гульнар Усербаевна – Ph.D., Халықаралық қатынастар факультеті, Шығыстану кафедрасының доцент м.а., Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Жұмағалиева Жанерке Алибекқызы – магистрантка 1 курса факультета международных отношений, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

Биримкулова Гульнар Усербаевна – Ph.D., и.о. доцента кафедры востоковедения, факультет международных отношений, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

Zhumagaliyeva Zhanerke Alibekkyzy – 1st year Master student of the Faculty of International Relations, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Birimkulova Gulnar Usserbayevna – PhD, Acting Associate Professor of the Department of Oriental Studies, Faculty of International Relations, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

**M.Sh. Egamberdiyev,
I.Ye. Turgunbayev**

*Al-Farabi Kazak National University, Almaty, Kazakhstan
(E-mail: ¹mirzahan.egamberdiyev@gmail.com, ²izbasar136@mail.ru)*

Modernization of humanities and political sciences in Turkiye in the works of Zeki Velidi Togan

Abstract. *This article examines Z.V. Togan's intellectual development and thoughts about Turkic unity as a scientist who made significant contributions to the development of Turkish historical science. He is recognized as one of the most well-known historians of Turkiye and the Turkic peoples in general. He was a pioneer in the development of historical science in the Republic of Turkiye. The articles of Türk Yurdu journal need special attention because they explain his research methodologies in detail. He underlined the need of working with multinational experts and understanding several languages. Z.V. Togan traveled to Europe for political reasons and found great success. After achieving international renown, he returned to Turkiye to teach at Istanbul University. This accelerated the evolution of Turkish historiography. Z.V. Togan urged that Turkish historians' works to be translated into Western languages and be objective in their coverage of historical events. He is a scientist who was well-versed in Turkic history and worked for their cultural unity. His ideas and concepts are well tracked in his essays in such journals as Türk Yurdu, Yurt Bilgisi, Orhun. His work titled Tarihte Usul is now a reference book for many scientists, highlighting theories and approaches for examining genuine historical problems.*

Keywords: *Z.V.Togan, historiography, culture, Turkiye, Turks, science, methodology.*

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-6887/2023-143-2-223-231>

Received: 28.10.2022 / **Accepted:** 15.04.2023

Introduction

Z.V. Togan devoted nearly his whole life fighting for the future of Turkic peoples, which resulted in the establishment of Turkish historiography. In this regard, he became the academic who taught his disciples how to study history after writing the first book on the technique of history in Turkiye. He also contributed significantly to the construction and development of broad Turkic historiography in Turkiye.

Numerous research have been conducted on Z.V. Togan's life and scientific activity. Among all scientific references on him, including as scientific journals, dissertations, and books, two scientists stand out: Serkan Acar and Ahmet Kanlidere. Acar presents excellent material that highlights numerous characteristics that describe

Z.V. Togan in his book *Zeki Velidi Togan: His Scientific Life, Inventiveness, Political Action, and Memories*. In his publications, Ahmet Kanlidere emphasizes the variables that shaped Z.V. Togan's intellectual development. He attempted to determine Z.V.Togan's evolution and formation as a scholar by evaluating the influence of his family environment, his early interactions, the books he read, and the works he created in Russia. As a result, we can conclude that Z.V. Togan's beliefs evolved first as Reformist Islamic concepts influenced by the Tatar intellectuals, then as socialist and populist ideas influenced by Russian Orientalists, and ultimately as Turkism ideas during the October Revolution [1, p. 216]. Z.V. Togan demonstrated his comprehensive approach to Turkish history in his work titled

Introduction to the General History of the Turks [2, p. 161-180].

Z.V. Togan has been interested in historical science since 1911. Notwithstanding Russia's revolutionary mood, his scientific work grew quickly. This study drew findings on Togan's historiography in the context of his works in the journal *Türk Yurdu*, which played an important role in Turkish historical science. His approaches and methodologies for studying the history of Turkic peoples contributed significantly to the modernization of Turkish historical science as a whole. Z.V. Togan established a system of compulsory study of one eastern and one western language as part of the future expert historian. Under his direction, a great number of doctoral students were defended, who are the heirs of his historical science theories and techniques. These articles not only capture the substance of the concepts he expressed in his scientific work, but also aid in understanding his historiography. The goal of this work is not only to evaluate his contribution to the modernization and development of historical science in Turkiye, but also to highlight his ideas on historical methodology, the importance of knowing foreign languages, exchanging experience with foreign scientists, and participating in international congresses.

Research methods

This article is based on a retrospective analysis of the works of Z.V. Togan, published in the journal titled *Türk Yurdu*, from which the methodology of his research becomes clear. The articles and books of Z.V. Togan and other Turkish scholars, such as Serkan Akar, Tuncer Baykara, Halil Inalchik, Ahmet Kanlidere were used in the work. This made it possible to identify the contribution of Z.V. Togan in the transformation of historical science of the Republic of Turkiye. The main direction of research methodology was the content analysis of the problems of historical science in Turkiye in the first half of the 20th century. Used materials were tested and translated into English. The etymological method was used for a complete study of the works of Z.V. Togan, as his scientific research was based on Arabic and Persian scripts.

Discussion

At the beginning of the 20th century Turkic peoples found themselves in difficult condition as part of the Russian and Ottoman empires.

These considerations influenced not only politicians but also scholars such as Z.V. Togan. Despite the fact that he had to leave the territory of the former Soviet Union, he continued his scientific research. In his works and speeches at numerous forums, Togan always defended the idea of studying the history of Turkic peoples as a whole. As a result, he founded the historical science of Turkiye based on facts and impartiality. According to Z.V. Togan, this could show the true significance of the Turkic peoples in the history of mankind.

Z.V. Togan was born in the Russian village of Kuzyanovo, Sterlitamak district, on December 10, 1890. Z.V. Togan's educated and culturally advanced parents were influential in his life. Z.V. Togan had his primary education in his father Ahmet Shah's madrasah, where he studied ethnography, traditional culture, and listened to epic and historical stories. He is fluent in Russian, Arabic, and Persian thanks to his parents.

He attended the Kasimiye madrasah in Kazan from 1906 to 1908. He initially became acquainted with I. Gasparyal's Jadid movement here. In addition, the works of V. von Rosen, V. Bartold, and A. Vamberi influenced Z.V. Togan. On June 29, 1908, he met N. Katanov, a Russian turkologist and professor at Kazan University who had a significant influence on him [3, p. 4-47]. Contact with scientists such as M. Carullah, A. Ibrahim, and R. Fahreddin, as well as their ideas, aided Z.V. Togan in researching the culture, history, and language of Turkic peoples under Russian domination [4, p. 112-121].

Z.V. Togan was assigned to teach History of the Turks and Arabic Literature at the Kasimiye madrasah. Z.V. Togan travelled to Fergana in 1913 to do scientific research, and the Russian Academy of Sciences in St. Petersburg dispatched him to the Bukhara Khanate in 1914 [3, p. 4-47].

The fate of Turkic communities, which Z.V. Togan spent his entire life researching, inspired not only his intellectual and scientific development, but also his political life. His political career began with the disintegration of the Russian Empire. Following the October Revolution, he spearheaded the political battle of the Bashkirs, serving in the Basmachi organization for three years (1920-1922). Z.V. Togan establishes the Turkestan National Union in Turkestan. Z.V. Togan's struggle in Turkestan is based on both intellectual and armed conflict. After Enver Pasha's death in August 1922, he understands that fighting in Turkestan has become hopeless, and he chooses to travel

to Europe in order to bring the Soviet Turks' situation to the international stage. He arrived in Europe in 1923 after a long voyage that spanned Iran, Afghanistan, and India. Z.V. Togan relocated to Berlin after spending time in Paris [5, p. 15-23]. There, Z.V. Togan convened a Turkestan National Union congress and concentrated on his scientific study.

Z.V. Togan contributed significantly to the advancement of historical science in Turkiye. Z.V. Togan had a dilemma in 1925: travel to Turkiye or England. Togan was called to England by Cambridge Professor E. Browne to work on the publication of Persian and Arabic works on Turkish and Iranian history, which he conceived of. But Togan decided to visit Turkiye after Kemalettin Sami Pasha, the Turkish ambassador in Berlin, gave him letters addressed to him personally from the Turkish Minister of Education, Hamdullah Suphi Tanrıöver. A personal invitation from the minister, as well as letters sent by Köprülüzade Fuad, Dean of Istanbul University's Faculty of Literature, swung the scales in Turkiye's favor [6, p. 27]. Z.V. Togan's future contribution to Turkish historiography confirmed that he was correct. Tanrıöver's decision made Z.V. Togan a member of the Translation Bureau (Te'lif-Tercüme Heyeti) instantly upon his arrival in Turkiye. In the "Turkish Hearths", he began to conduct discussions on the fate of the Turkic peoples. Z.V. Togan also submitted plans for the establishment of the Turkish Academy of Sciences and the Research Institute of History.

Z.V. Togan was appointed as Instructor in Turkish History at the Faculty of Literature, Istanbul University in 1927. From 1927 to 1932, he was a teacher there. His essay, *Introduction to the General History of the Turks*, which was released as lecture notes in 1928, had a significant impact on following generations. The first section of this text, titled *Ancient Times of Turkic History* was most likely one of the materials used to launch the thesis on Turkish history. Z.V. Togan analyzes the traits of the Turkic 'race' and prehistoric migrations in this work. The First Turkish Historical Congress was held in Ankara on July 25, 1932. At it, Z.V. Togan questioned the present official Turkish history thesis, which elicited a heated reaction from several experts. According to him, the Congress has become a stumbling block between political historians and intellectual and ethical historians [7, p. 125-126]. A week later, he chooses to resign from his position at Istanbul University and return to

Europe. He ignored the roadblocks that other scientists erected in his path and focused on his scientific work [8, p. 185].

Z.V. Togan lived in Europe for seven years (1932-1939). Throughout this time, he defended his PhD dissertation and got a degree on the topic *Ibn Fadlan's Journey to the Northern Bulgarians, Turks, and Khazars* at the University of Vienna. He returned to Turkiye in 1939 and lectured at Istanbul University once more.

Z.V. Togan's key feature in his scientific approach and speeches was the presenting of historical events in the form of a great amount of material that appeared incoherent at first glance. This, together with his views on the importance of the Timurids in Turkish history, led to misinterpretation and hostility among his Turkish colleagues. However, Western historiography now acknowledges the Timurids' contribution to world culture [7, p. 125-126]. This demonstrates how Z.V. Togan's insight was ahead of its time. His entourage was mostly made up of Tatar and Azerbaijani historians, writers, and linguists. They studied in the USSR and Germany before moving to Istanbul and playing an important role in the founding and development of Turkic studies in Turkiye.

Z.V. Togan also made important contributions to nation-building and the difficulties of understanding Turkic peoples' unification utilizing Eastern and Western methodologies. Many Turkic intellectuals who arrived to Turkiye from Russia were mostly involved in scholarly studies in the fields of Turkish language and history. Some of these intellectuals also sought to develop interest in Turkic history and culture outside of Turkiye. Although they primarily studied Turkestan's history, their unifying purpose was to explore the entire Turkic world, research the relations of the Turkic provinces with one another, and therefore discover a solution to the Turkic peoples' issues.

Like other Turkic intellectuals who emigrated from Russia, Z.V. Togan placed a high value on publishing scientific articles in Turkish such journals as *Türk Yurdu*, *Yurt Bilgisi* and *Orhun*. Almost all Turkic intellectuals who emigrated to Turkiye from Russia believed in cultural unity for all Turks. Z.V. Togan defined "Turk" to encompass not only individuals who speak Turkic languages, but also those who have forgotten their language yet preserved their national identity. This sentence was most closely associated with the Turkish people. Although Turkish nationalism regards historical roots as one of the aspects that comprise a nation, he claims

that it has never adopted the anthropological principle of race as a priority factor in its national creation. He stated his position as follows: “the Turkish people regards those who enter Turkish culture without reluctance from the British, Arabs, Circassians...” [9, p. 40].

Results

Z.V. Togan’s scientific research centered mostly on the study of Turkic peoples’ history. In this light, he is regarded as one of the forefathers of broad Turkic history in Turkiye [4, p. 112-121]. In his work titled *Introduction to the General History of the Turks* (Umumi Türk Tarihine Giriş), he treated history methodically. According to him, the shared ownership system (“ülüş sistemi”) ensured the continuity of Turkish history [2, p. 161-180].

When Z.V. Togan began working at Istanbul University in 1927, he instantly stated the path to take when studying Turkish history. He also emphasized the value of understanding a foreign language when conducting historical study.

According to him, the Turkic peoples’ significance in the history of ancient and medieval Asia and Europe is equivalent to England’s global importance in the history of these two continents in the 18th and 19th centuries. In other words, studying Turkic history should be combined with studying the histories of all Asian and European peoples. He recommended studying history from two perspectives: Turkiye’s history alongside the histories of the Middle East, the Mediterranean, and Europe, as well as the wider history of Turkic peoples beside the histories of Asia and Eastern Europe, particularly China, India, and Russia.

Materials on the Scythians, Huns, Pechenegs, and Ottomans were in ancient Greek and Latin, but knowledge of Chinese and Hindi was required for pan-Asian history. Arabic and Persian were required to examine the academic sources of the Middle and New Ages. Of course, no one person could master all of these languages, let alone European languages. As a result, Z.V. Togan emphasized the significance of collaborating with other expertise to achieve a similar goal [10, p. 21].

Z.V. Togan’s judgments on historiography clearly demonstrated his perspective on Turkish historiography, as well as the direction that pan-Turkic researchers will take in the future. According to him, Turkish historians could only explore the broad Turkish history

by working closely with Western researchers. Turkish historians’ scientific writings were to be translated into Western languages and critiqued by Western scholars. Western experts, in turn, would assist them in conducting fruitful research on scientific papers and documentation on the history of Turkiye and other Turkic peoples written in foreign languages. Scientists, according to Z.V. Togan, suffer from isolation and isolation [10, p. 21].

Z.V. Togan discusses how a historian should analyze events in his monumental work *Tarihte Usul*. A historian must be able to think imaginatively in order to determine how particular historical events impacted a person’s life in order to create an academic work on an event. The historian must also be able to fill in missing documents, be unbiased in classifying and illuminating events, and lastly, be capable of generalizing the results into some scientific rules [11, p. 107].

According to H. İnalçık, famous orientalist all over the world accepted Z.V. Togan’s authority in historical science. In truth, Z.V. Togan was the originator of Turkish historiography, having written the methodology of Turkish history titled *Tarihte Usul*. He devoted his entire life to researching the sources of Turkish history. He published *Ibn Fadlan’s Travel Adventures* in 1939, and at the end of his life, he had memorized the Oguz epic translated by Rashid ad-Din and had published it.

Z.V. Togan was interested in science in all settings and circumstances, and he analyzed the events of the state’s history not only from the rulers’ point of view, but also from the geographical position and living conditions of the peoples in this area.

Z.V. Togan, with his comprehensive understanding of history, was able to foresee possible future events by interpreting past events and phenomena using the method of synthesis and analysis. In this context, consider how, in several of his works, he stated that the problems that developed in Asia would be solved by the region’s economic development. He stated that this would be doable with the development of broad roadways from Istanbul to southern Asia, including Pakistan and India. These gatherings were to serve as a modern parallel to the Silk Road and play a significant role in Asia’s economic revival.

Speaking at a conference in Ankara in 1960, Z.V. Togan remarked that while researching new materials on Turkestan, he observed similarities

between his new ideas and those presented in 1929 in his book *Modern Turkestan and its Recent Past* (Bugünkü Türkili (Türkistan) ve Yakın Tarihi). This exhibited his insight and ability to analyze situations appropriately.

Z.V. Togan's publications in the *Türk Yurdu* journal show that he placed a high value on international conferences and congresses devoted to Turkish culture and history. He attempted not only to participate but also to speak at international congresses. England, Italy, and Iran were among the countries that invited Z.V. Togan to speak. Numerous reports were later published in *Türk Yurdu* [12, p. 3-6]. He also worked hard to guarantee that these scientific gatherings were conducted in Türkiye. Regardless of the fact that these congresses were underfunded, Z.V. Togan never gave up striving to improve the quality of these events, and Turkish science in general.

From March 9 to 15, 1965, a conference was held in Tehran to discuss the problem of the RCD (Regional Cooperation of Development), an organization founded jointly by Türkiye, Iran, and Pakistan. Z.V. Togan's lecture focused on the issue of the alphabet and language.

Many shared terms and expressions emerged among the peoples of these three countries as a result of natural historical ties and a common religion. And, according to Z.V. Togan, they shouldn't have become victims of language purism, or the policy of purifying the language of borrowings [13, p. 4]. It should be recalled that communists had the intention of weakening neighboring countries' political stability by separating their languages back then. As a result, Togan argued that the common culture of the countries might be preserved if the common languages were kept, so destroying the communists' intentions.

Z.V. Togan not only studied Western experts in his specialty, but he also knew numerous Turkologists who contributed significantly to the development of Turkic culture and languages. These scientists were brought together not only through conference meetings, but also by joint initiatives. Z.V. Togan wrote various publications about Western scientists' activity. One of them is Kaare Grünbech, the son of the eminent Danish philosopher and religious historian Wilhelm Grünbech. Kaare was a well-known expert in Asian languages who studied Turkic culture [14, p. 571-573].

Z.V. Togan attended a congress convened by the Institute for the Study of the History and Culture of the USSR on July 24-25, 1959.

This group was founded in 1950 in Munich by Soviet exiles and was overseen by the United States. Despite the involvement of well-known scholars who dealt mostly with USSR concerns, talks were held and questions concerning the history of Turkic peoples were examined. At this meeting, Togan summarized the USSR's overall policy [15, p. 19-22].

One issue was the Society for International Cooperation in Islamic Studies, which was created in 1951 in Istanbul, the site of the 22nd International Congress of Orientalists. Due to a lack of an approved charter and funds, this organization was unable to function at full capacity. Regardless of the fact that it was meant to fall under the wing of Türkiye at the 25th International Congress of Orientalists in the USSR, there was a chance that the organization would work on Moscow's territory. The USSR might use the Society to further its own political objectives. This scenario concerned Z.V. Togan, and in his essay titled *Letter* (Bir Mektup), published in the journal *Türk Yurdu*, he emphasized his concern over Türkiye's loss of power in the world political arena [16, p. 46].

In his publications on the Turkic world's oneness, Z.V. Togan noted that numerous Turkic peoples lived separately under their tribal titles. This made it simpler to handle them in accordance with the approach 'divide and rule'. Large nations sought to expand their territory and people by annexing tiny Turkic tribes. Azerbaijan, for example, desired to include the Kumyks and Nogays in its own ranks, but the Tatars believed that the Nogays should be included as well. The Uzbeks attempted to entice the Karakalpaks, but the Kazakhs considered them theirs. Z.V. Togan argued that this caused conflicts among Turkic peoples and was an impediment to Turkic unification. After publishing his thoughts on the history of the Turkic peoples in articles, he devised a plan to create a book on the subject. Initially, he intended to title the book *History of the Turks*, but other Tatar intellectuals urged that he reduce his focus and write about the history of Kazan and the Volga area instead, which Z.V. Togan quickly refused. Finally, in 1912, he released a book in Tatar with the final title – *History of the Turks and Tatars* [17, p. 245-248]. This demonstrated his dedication to values and comprehensive perspectives on Turkic peoples' history. This work has piqued the curiosity and recognition of many scientists, including Y. Akchura, V. Bartold, I. Gaspyraly, and N. Katanov. His contributions to history

and oriental studies were recognized, and he was elected to the Kazan University Society of Archeology, History, and Ethnography [3, p. 4-47].

Z.V. Togan also shared an idea that represented his feelings about the numerous labels used to refer to Turks living outside of Türkiye. Rather than expressing himself, he underlined the need for specific terms for foreign Turks. Togan was in agreement with the expressions Egyptian Turks, Balkan Turks, or Iranian Turks and was opposed to the designations like Northern Turks and Southern Turks. Although some scholars called the Kazan Turks northern Turks, they also comprised Siberian and Chuvash Turks. Furthermore, the definition of southern Turks included Turks from Iran, India, and Afghanistan. As a result, these expressions lacked precision.

He believes that history may help address present problems by drawing on its past experiences. However, this did not eliminate the importance of studying history in isolation from the present [18, p. 64].

Conclusion

Z.V. Togan is a scientist who has pushed the bounds of the study of Turkic peoples' history, particularly Turkish history. He was able to mix his traditional and Western education. His understanding of history and technique, gained

via scientific research in European countries, together with his orientation in the geography of the Turkic peoples' past, established him as one of the leading scientists in his profession.

Z.V. Togan published numerous pieces in *Türk Yurdu* after moving to Türkiye. These books provide an opportunity to comprehend his thoughts and scientific activities. Some were text versions of his speeches delivered at various conferences. Readers were made aware of his opinions on modern science as a result of this. Examining the content of these pieces reveals the primary subjects that Togan addressed. These include history, the importance of conference participation and the admission of Turkic scientists into the international arena, Turkic peoples' unification, and close collaboration with Western scientists.

Z.V. Togan advocated objectivity from scientists in the scientific method. He wrote in his work *Methodology of Historical Research* (Tarihte Usul) that a scholar must analyze and classify historical events impartially. These were not just words; Z.V. Togan himself spoke numerous languages, wrote several foundational works, including *Introduction to the General History of the Turks* (Umumi Türk Tarihine Giriş), *Modern Turkestan and its Recent Past*, and *Methodology of Historical Research* (Tarihte Usul), and became an inspiration to a whole generation of Turkic historians.

References

1. Akarşlan Z. Zeki Velidî Togan'ın 1928-1932 Yılları Arasında Yayınlanan Bazı Makaleleri Üzerine İncelemeler // *Asya Studies*. – 2022. – Vol. 6, No. 19. – P. 216.
2. Togan İ. Umumi Türk Tarihine Giriş: Zeki Velidi Togan'ın Türklerin Tarihini Bir Sistem İçinde Kurgulayışı. – Ankara, 2017. – 161-180 p.
3. Baykara T. Zeki Velidi Togan. – Ankara, 1989. – 4-47 p.
4. Mardin Ş. Abdurheshid İbrahim and Zeki Velidi Togan in the History of the Muslims of Russia // *Rethinking Central Asia*. – Ithaca Press, Reading, 1999. – P. 112-121.
5. Özbek, N. Zeki Velidi Togan ve Milliyetler Sorunu: Küçük Başkurdistan'dan Büyük Türkistan'a // *Toplumsal Tarih*. – 1997. – No. 44. – P. 15-23.
6. Togan Z.V. Hamdullah Suphi Bey'e Ait Bazı Hatıralar // *Türk Yurdu*. – 1967. – Vol. 6, No. 332. – P. 27.
7. İnalçık H. Türkiye'de Osmanlı Araştırmaları. – Ankara, 2002. – 125-126 p.
8. Acar S. Zeki Velidi Togan: İlmî Hayatı, Eserleri, Siyasi Faaliyetleri, Hatıralar. – Ankara, 2017. – 185 p.).
9. Togan Z.V. Türklüğün Mukadderâtı Üzerine. – İstanbul, 1977 – 40 p.
10. Togan Z.V. İstanbul Üniversitesi'nce Yapılması Gereken İşlerden Birisi // *Türk Yurdu*. – 1961. – Vol. 2, No. 10 (292). – P. 21.
11. Togan Z.V. Tarihte Usul. – İstanbul, 1969 – 107 p.
12. Togan Z.V. Türk Kültürü İle İlgili Milletlerarası Kongreler // *Türk Yurdu*. – 1967. – Vol. 6, No. 1 (331). – P. 3-6.

13. Togan Z.V. R.C.D. Milletlerinin Kültür Alanında Müşterek Gâyeleri" // Türk Yurdu. – 1965. – Vol. 4, No. 5 (311). – P. 4.
14. Togan Z.V. Türkolog Profesör Groenbech'in Vefâtı" // Türk Yurdu. – 1957. – No. 265. – P. 571-573.
15. Togan Z.V. Sovyetlerin Umumi ve Asya Siyasetleri // Türk Yurdu. – 1959. – Vol. 1, No. 7 (277). – P. 19-22.
16. Togan Z.V. Bir Mektup // Türk Yurdu. – 1959. Vol. 1, No. 9. – P. 46.
17. Togan Z.V. Türk Zümreleri Arasında Mahalli "Milli" Taazzuv Tecrübeleri ve Türk Milli Birliği // Türk Yurdu. – 1942. – Vol. 26, No. 8. – P. 245-248.
18. Çaycıoğlu S.O. Zeki Velidi Togan'ın fikri gelişimi, türk birliği fikri ve türk yurdu'ndaki yazilarına göre tarihçiliği // Türk Dünyası Araştırmaları. – 2021. – Vol. 2, No. 252 (128). P. 64.

М.Ш. Эгамбердиев, И.Е. Тұрғынбаев

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

Зеки Велиди Тоғанның еңбектері бойынша Түркияның гумманитарлық-саяси ғылымдарының модернизациялауы

Аңдатпа. Бұл мақалада Түркияның тарих ғылымының дамуына сүбелі үлес қосқан ғалым З.В. Тоғанның интеллектуалдық дамуы мен түркі бірлігі туралы идеялары талданған. Оны жалпы түркі халықтарының, соның ішінде Түркияның тарихын зерттеген көрнекті ғалымдардың бірі деуге негіз бар. Ол Түркия Республикасының қалыптасу және даму кезеңінде тарих ғылымының негізін салушы ретінде танылады. З.В. Тоғанның зерттеу әдістемесін жан-жақты түсінуге мүмкіндік беретін "Türk Yurdu" журналында жарияланған еңбектерге ерекше назар аудару қажет. Ол шетел тілдерін, әсіресе араб және парсы тілдерін білудің, шетелдік ғалымдармен тығыз ынтымақтастық орнату қажеттілігіне аса үлкен мән берген. Саяси себептермен З.В. Тоған Еуропаға барып, сонда үлкен жетістіктерге қол жеткізген. Халықаралық деңгейде танылған соң Түркияға келіп, Ыстамбұл университетінің профессоры қызметін атқарды. Бұл Түркия тарихнамасының қалыптасуына серпін береді. Көпшілігімен тығыз байланыста болған батыс түркологтарына қараған З.В. Тоған түрік тарихшыларынан олардың еңбектерінің батыс тілдеріне аударылуын, тарихи мәселелерді жариялауда өздері де бейтарап болуды талап етті. З.В. Тоған түркі халықтарының тарихын жақсы білген, олардың мәдени бірлігі үшін күрескен ғалым. Оның идеялары мен ойлары "Türk Yurdu", "Yurt Bilgisi", "Orhun" сияқты басылымдардағы мақалаларында жақсы байқалады, ал "Tarihте Usul" атты еңбегі бүгінгі тағда көптеген ғалымдардың алдында тарихтың өзекті мәселелерін зерттеуде пайдаланылатын анықтамалық кітап болып табылады.

Түйін сөздер: З.В. Тоған, тарихнама, мәдениет, Түркия, түркілер, ғылым, әдістеме.

М.Ш. Эгамбердиев, И.Е. Тургунбаев

Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан

Модернизация гумманитарно-политических наук Турции в трудах Зеки Велиди Тогана

Аннотация. В данной статье рассматриваются интеллектуальное развитие и идеи тюркского единства З.В. Тогана как ученого, внесшего весомый вклад в развитие исторической науки Турции. Его можно считать одним из самых заметных ученых, занимавшихся историей тюркских народов в целом, и Турции в частности. Он является основателем исторической науки Турецкой Республики в период ее становления и развития. Особое внимание заслуживают труды, опубликованные в журнале "Türk Yurdu", которые позволяют всесторонне понять методологию исследования З.В. Тогана. Он отмечал важность знания иностранных языков и сотрудничество с зарубежными учеными. По политическим причинам З.В. Тоған уехал в Европу и добился больших успехов. После международного признания он приезжает в Турцию и становится профессором в Стамбульском университете. Это дает толчок становлению историографии Турции. Ориентируясь на западных тюркологов, со многими из которых он имел тесную связь, требовал от турецких историков того, чтобы их труды были переведены на

западные языки, а сами они были беспристрастны в освещении исторических событий. Зеки Велиди Тоган – ученый, который хорошо знал историю тюркских народов и боролся за их культурное единство. Его идеи хорошо прослеживаются в статьях, опубликованных в таких изданиях, как “Türk Yurdu”, “Yurt Bilgisi”, “Orhun”, а его труд “Tarihte Usul”, где освещены теории и методологии исследования актуальных проблем истории, сегодня является настольной книгой многих ученых.

Ключевые слова: З.В. Тоган, историография, культура, Турция, турки, наука, методология.

References

1. Akarslan Z. Zeki Velidî Togan'ın 1928-1932 Yılları Arasında Yayınlanan Bazı Makaleleri Üzerine İncelemeler. *Asya Studies* [Studies on Some of Zeki Velidi Togan's Articles Published Between 1928-1932. *Asia Studies*]. 2022. No. 19 (6). P. 216 [in Turkish].
2. Togan İ. Umumi Türk Tarihine Giriş: Zeki Velidi Togan'ın Türklerin Tarihini Bir Sistem İçinde Kurgulayışı [Introduction to the General History of the Turks: The Constructing of the History of the Turks in a System by Zeki Velidi Togan] (Ankara, 2017, 161-180 p.). [in Turkish].
3. Baykara T. Zeki Velidi Togan (Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1989, 4-47 p.). [in Turkish].
4. Mardin Ş. Abdurheshid İbrahim and Zeki Velidi Togan in the History of the Muslims of Russia. *Rethinking Central Asia* (Ithaca Press, Reading, 1999, 112-121 p.).
5. Özbek, N. Zeki Velidi Togan ve Milliyetler Sorunu: Küçük Başkurdistan'dan Büyük Türkistan'a. *Toplumsal Tarih* [Zeki Velidi Togan and the Problem of Nationalities: From Little Bashkortostan to Great Turkestan. *Social History*]. 1997. No. 44. P. 15-23. [in Turkish].
6. Togan Z.V. Hamdullah Suphi Bey'e Ait Bazı Hatıralar. *Türk Yurdu* [Some Memories of Hamdullah Suphi Bey. *Turkish Homeland*]. 1967. Vol.6. No. 332. P. 27. [in Turkish].
7. İnalçık H. Türkiye'de Osmanlı Araştırmaları [Ottoman Studies in Türkiye] (TT Yayını, Ankara, 2002, 125-126 p.). [in Turkish].
8. Acar S. Zeki Velidi Togan: İlmi Hayatı, Eserleri, Siyasi Faaliyetleri, Hatıralar [Zeki Velidi Togan: His Scientific Life, Works, Political Activities, Memories] (Akçağ Yayınları, Ankara, 2017, 185 p.). [in Turkish].
9. Togan Z.V. Türklüğün Mukadderatı Üzerine [On the Fate of Turkishness] (Yağmur Yayınevi, İstanbul, 1977, 40 p.). [in Turkish].
10. Togan Z.V. İstanbul Üniversitesi'nce Yapılması Gereken İşlerden Birisi. *Türk Yurdu* [One of the Jobs to be Done by Istanbul University. *Turkish Homeland*]. 1961. Vol. 2. No. 10 (292). P. 21. [in Turkish].
11. Togan Z.V. Tarihte Usul [Method in History] (İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Yayınevi, İstanbul, 1969, 107 p.). [in Turkish].
12. Togan Z.V. Türk Kültürü İle İlgili Milletlerarası Kongreler. *Türk Yurdu* [International Congresses on Turkish Culture. *Turkish Homeland*]. 1967. Vol. 6 No. 1 (331). P. 3-6. [in Turkish].
13. Togan Z.V. R.C.D. Milletlerinin Kültür Alanında Müşterek Gâyeleri. *Türk Yurdu* [Notes to the Cultural Collaboration of RCD Nations. *Turkish Homeland*]. 1965. Vol. 4. No. 5 (311). P. 4. [in Turkish].
14. Togan Z.V. Türkolog Profesör Groenbeck'in Vefâtı. *Türk Yurdu* [The Death of Turcologist Professor Groenbeck. *Turkish Homeland*]. 1957. No. 265. P. 571-573. [in Turkish].
15. Togan Z.V. Sovyetlerin Umumi ve Asya Siyasetleri. *Türk Yurdu* [General and Asian Politics of the Soviets. *Turkish Homeland*]. 1959. Vol.1. No. 7 (277). P. 19-22. [in Turkish].
16. Togan Z.V. Bir Mektup. *Türk Yurdu* [The Letter. *Turkish Homeland*]. 1959. Vol.1. No. 9. P. 46. [in Turkish].
17. Togan Z.V. Türk Zümreleri Arasında Mahalli “Milli” Taazzuv Tecrübeleri ve Türk Milli Birliği. *Türk Yurdu* [Local “National” Organization's Experiences Among Turkish Clusters and Turkish National Union. *Turkish Homeland*]. 1942. Vol. 26. No. 8. P. 245-248. [in Turkish].
18. Çaycıoğlu S.O. Zeki Velidi Togan'ın fikri gelişimi, türk birliği fikri ve türk yurdu'ndaki yazılarına göre tarihçiliği. *Türk Dünyası Araştırmaları*. [Intellectual development of Zeki Velidi Togan, the idea of Turkish unity and his historiography according to his writings in the Turkish homeland. *Turkish World Studies*]. 2021. Vol. 2. No. 252 (128). P. 64. [in Turkish].

Information about authors:

Mirzakhan Sharipbayuly Egamberdiyev – Associate Professor, Department of TURKSOY, Faculty of Oriental Studies, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.

Izbassar Yerlanuly Turgunbayev – Ph.D. student, Department of TURKSOY, Faculty of Oriental Studies, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.

Эгамбердиев Мырзахан Шәріпбайұлы – тарих ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор (доцент), Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Шығыстану факультеті, ТҮРКСОЙ кафедрасы, Қарасай Батыр көш., 95А, Алматы, Қазақстан.

Тұрғынбаев Избасар Ерланұлы – Ph.D. докторант, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Шығыстану факультеті, ТҮРКСОЙ кафедрасы, Қарасай Батыр көш., 95А, Алматы, Қазақстан.

Эгамбердиев Мирзахан Шарипбаевич – кандидат исторических наук, ассоциированный профессор (доцент), Казахский национальный университет имени аль-Фараби, факультет востоковедения, кафедра ТЮРКСОЙ, Алматы, Казахстан.

Тургулбаев Избасар Ерланұлы – Ph.D докторант, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, факультет востоковедения, кафедра ТЮРКСОЙ, Алматы, Казахстан.

**Н.Е. Хамитова,
А.Е. Белялова**

*Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан
(E-mail: khamitovanaz@gmail.com, aigerim.belyalova@kaznu.edu.kz)*

Южнокорейские национальные подходы к управлению информационными данными

Аннотация. В этой статье рассматривается основная политика Южной Кореи, связанная с онлайн-аутентификацией и контролем доступа к данным. Анализируются движущие силы этой политики, такие, как политика Южной Кореи в области информационно-коммуникационных технологий, инциденты в области кибербезопасности, политика в области кибербезопасности. Представлены особенности развития процесса онлайн-аутентификации и затронуты проблемы контроля доступа к данным. Рассматриваются цифровые новые проекты Южной Кореи, направленные на развитие цифрового общества.

Цифровая среда Южной Кореи - одна из передовых в мире. Цифровизация общества еще более усилилась с разделением общества на до и после пандемии Covid-19, которая показала уровень развития каждого государства в сфере цифровых технологий. Элементом успешного продвижения политики цифровизации Южной Кореи стали национальные подходы и кибербезопасность.

В заключение излагается важность развития цифровой среды по определенной специфичной для страны модели, и она рассматривается как важный современный инструмент в процессе реализации развития цифровой среды.

Ключевые слова: цифровое пространство, цифровые технологии, информатизация общества, Южная Корея, кибербезопасность, цифровые данные, интернет.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-6887/2023-143-2-232-240>

Поступила: 11.11. 2022 / Одобрена к опубликованию: 10.02.2023

Введение

На сегодняшний день мир настолько сильно быстро меняется, что человек не успевает за всеми этими переменами преуспевать и добиться успеха. Этот эффект является результатом развития информационно-коммуникационных технологий и создания цифровой среды мирового масштаба.

Возникновение глубоко укоренившегося, многоаспектного соперничества между США и Китаем заставил многих утверждать, что мир раскалывается на две сферы – китаецентричный порядок и американо-ориентированный. Предполагается, что

одним из результатов этого может быть то, что Пекин устанавливает условия управления данными и Интернетом не только в пределах своей территории, а также технологические стандарты в азиатских странах и за их пределами. Однако факт заключается в том, что Соединенные Штаты и Китай – не единственные крупные цифровые игроки в мире [1].

Республика Корея является потенциальной целью для хакерских атак в силу высокого уровня информатизации общества, большого количества объектов интеллектуальной собственности и широкого использования мобильных устройств. По данным Мировой статистики интернета (англ.

Internet World Stats), количество интернет-пользователей в Южной Корее составляет около 47 млн (92,7% от общего населения страны), а число зарегистрированных пользователей социальной сети Facebook достигло 17 млн в 2017 г. Кроме того, Южная Корея является мировым лидером по скорости интернет-соединения, будучи единственным государством, средняя скорость интернета в котором превысила порог в 25 Мбит/с. и составляет 26,1 Мбит/с. Несмотря на то, что Южная Корея обладает высокоразвитыми информационными технологиями и активно осваивает интернет-пространство (став в 2005 г. первым в мире государством, полностью осуществившим переход от коммутируемого удаленного доступа в глобальную сеть к широкополосному), информационная инфраструктура страны остается весьма уязвимой перед кибератаками [2].

Кроме того, посредством применения цифровых коммуникационных технологий осуществляется целенаправленный подрыв социально-политической стабильности государств, выступающих в качестве геополитических оппонентов. Ведущие технологические площадки (Google, Facebook, Twitter, YouTube, Instagram и др.) при этом осуществляют, по сути, монополизацию цифрового пространства, предлагая миллиардам пользователей по всему миру достаточно ограниченный набор моделей социально-политической реальности, осуществляя при этом активную блокировку альтернатив (блокировка аккаунтов политиков, средств массовой информации и др. в Facebook, Instagram и Twitter, блокировка каналов на видеохостинге YouTube, блокировка доступа к информации по поисковым запросам Google и т.д.) [3].

Актуальность данной темы в том, что сейчас наблюдается распространение различных моделей политики и регулирования интернетом, и международное управление над ним становится все более востребованным, поскольку страны начинают экспериментировать, внедрять инновации и делиться своим политическим опытом и практикой, успехами и неудачами. Управление информационными цифровыми данными является одной из важнейших спорных областей, поскольку оно становится все более важным для следующего поколения, и многим экономическим и политическим областям в мире. Такие страны, как

Южная Корея, Япония, Китай разработали отличительные национальные подходы к управлению данными в цифровом мире. Ни одна из стран не стремится подражать или перенимать полностью американскую, а тем более китайскую политику и практику в области обработки данных. Следовательно, каждая страна пытается изо всех сил быть не только просто лидером этой сферы, но и хотят иметь уникальную своеобразную систему цифрового пространства.

Методология исследования

Методологическую основу статьи составляют, во-первых, дескриптивный метод исследования: анализ зарубежной литературы и источников по концепции «цифровая среда», «цифровое правительство», «цифровые данные»; во-вторых, изучение литературы с применением этнокультурного подхода и анализа; в-третьих, путем диахронного метода и метода актуализации объясняются реальные возможности цифровых технологий и их риски.

В статье используются социологические, политологические, экономические и культурологические работы, которые опубликованы по теме данной статьи, а также книги и материалы периодических печатей. На основе анализа литературы дается заключение важности и актуальности темы цифрового пространства в мире. Цель данной статьи заключается в выявлении роли и особенностей национальных подходов к цифровым данным в Южной Корее и показать актуальность ее изучения сейчас.

Обсуждение

Цифровая «деификация» потребительской культуры, ситуация, когда все больше и больше форм действий опосредуются цифровыми устройствами, делает акцент на динамичном и материальном, но все же недетерминированном влиянии цифровых технологий на потребление и потребительское поведение [4].

Южная Корея является самым развитым в области цифрового пространства страной в мире. Южнокорейские имеющиеся подходы в силу своей инновационности могут сформировать многообещающее цифровое будущее. Однако все же перед цифровым развитым южнокорейским правительством стоит решение таких важных задач, как:

- Создать уникальную экосистему онлайн-аутентификации.
- Интенсивная цифровизация всех отраслей общества, которая имеет возможность противостоять киберопасностям.
- Необходимость нормативно-правовых баз данных, которые согласуются с нормативно-правовой базой основных экономических партнеров страны.

В южнокорейском обществе существуют разногласия по поводу процесса развития киберпространства, относительно того, как наилучшим образом разрабатывать политику для интернета и цифровых технологий. Следовательно, это может вызвать то, что можно назвать "расстройством множественной политики", которая приводит к путанице как среди технологических компаний, так и среди пользователей технологий.

Процесс проб и ошибок не является единственной причиной цифрового успеха Южной Кореи. Страна также преуспела во внедрении конкретных технологий. Одним из примеров является внедрение широкополосного интернета в Южной Корее за последние тридцать лет. Сегодня южнокорейские компании входят в число мировых лидеров в области беспроводной широкополосной связи 5G. Информационно-коммуникационные технологии (ИКТ), особенно интернет и другие технологии становятся основой экономики и общества. Они позволяют отдельным лицам и организациям по всему миру подключаться, обмениваться информацией и сотрудничать. Они оказали сильное влияние на промышленность, политику и средства массовой информации. Пандемия коронавируса только ускорила переход бизнеса, образования, правительства и других основных видов деятельности в онлайн-мир, что потенциально имеет долгосрочные последствия. И именно пандемия ускорила процесс цифровизации на мировом масштабе.

Различные области в Южной Корее, включая ИКТ и кибербезопасность, изменились из-за пандемии коронавируса, которая разразилась в 2020 году. С бурным ростом дистанционной работы и онлайн-услуг, таких как телемедицина (которую некоторые корейцы называют "untact" - новое слово, объединяющее "un" и "contact"). Зависимость страны от технологий ИКТ

растет быстрее, чем когда-либо прежде. Правительство объявило о новом курсе в июле 2020 года, направленном на преодоление экономического спада после пандемии и изменение парадигмы всей экономики и общества. Корейский новый курс распространяется как на государственный (за исключением военных), так и на частный секторы и состоит из трех проектов: Цифровой новый курс, «Зеленый новый курс» и прочная система социальной защиты [5].

Несмотря на многие возможности цифровых технологий, они также способствуют преступности: дезинформации, краже личной информации, конфиденциальной деловой информации и кибератакам. ИКТ-компании стремятся устранить такие киберпреступления в своем программном обеспечении и пытаются сопротивляться злоумышленникам, которые постоянно находят новые способы использования эти уязвимости. Установить личность и доверие в интернете гораздо сложнее, чем при личном общении, в результате чего в мошенничестве с личными данными пользователь может потерять многое. Пользователи цифровых технологий требуют лучших и более простых методов онлайн-аутентификации и контроля доступа к данным. Подход южнокорейского правительства к онлайн-аутентификации и контролю доступа к данным показывает несколько уникальных характеристик всех сфер развития страны. Страна инвестировала значительные средства в инфраструктуру ИКТ в качестве национального приоритета, создавая широкополосные сети и расширяя их охват практически в каждом южнокорейском доме. При средней скорости фиксированной широкополосной связи более 200 мегабит в секунду, широкополосные сети страны создали мощную платформу для инноваций. Южная Корея не является единственной страной, которая сталкивается с враждебной внешней средой. Другие страны, такие, как Эстония, Тайвань, США, Китай также сталкиваются с острой киберугрозой со стороны угрожающих соседей, также вложили значительные средства в кибербезопасность. Однако масштабы киберпреступности и безопасности имеют свои отличия в силу политико-экономической ситуации страны.

Процесс развития ИКТ Южной Кореи опирается на исторический опыт и практику, которые являются уникальными для траектории развития страны с 1960-х годов. В

течение этого десятилетия страна приступила к стремительной индустриализации, которая включала систему идентификации личности на национальном уровне, ставшая особенно важной, поскольку экономика страны начала переходить в онлайн в последующие десятилетия. Более того, Южная Корея создала и внедрила инфраструктуру аутентификации национального уровня под названием Авторизованный сертификат на основе инфраструктуры национальных открытых ключей (АС на основе NPKI), превосходящую многие другие сертификаты. К сожалению, с сертификатом возникло несколько проблем, поскольку он сложен в использовании и зависит от единой технологической платформы. В результате использование этих средств идентификации и аутентификации методы были ограничены, и правительству пришлось ввести альтернативные методы [1].

В основном подход Южной Кореи к доступности данных был консервативным. Однако сегодня ситуация меняется, благодаря четкому признанию государственными чиновниками, руководителями корпораций и гражданами необходимости более гибкой, открытой политики, отражающей социальные требования и изменения в деловой современной среде.

В дополнение к быстрому экономическому росту Южной Кореи и так называемой культуре “ппалли ппалли” (быстрее, быстрее), географические и демографические преимущества и проводимая правительством политика были основными факторами в его развитии в области ИКТ. В 1970-х годах национальная инициатива в области государственного управления привела к созданию системы регистрации резидентов и компьютеризации административной информации. В 1980-х годах была проведена политика распространения и расширения телекоммуникационных сетей. В 1990-х годах были разработаны сверхскоростные информационно-коммуникационные сети. И в 2000-х годах переход к информационному обществу привел к развитию и распространению интернет-технологий, заложив основу для электронных государственных услуг и улучшив информационную безопасность. Наиболее сложной проблемой, касающейся доступа к данным в частном секторе, является использование личной информации. Следовательно южнокорейскому прави-

тельству пришлось найти и принять путь, отражающий ее национальные условия. Сегодня корейские правила, касающиеся персональных данных, похожи на правила европейского образца, в которых подчеркивается защита в виде подробных положений, ограничивающих сбор и несанкционированное использование личной информации, позволяющей установить личность. На заре развития ИКТ в стране не было нормативных актов, касающихся личной информации. Всерьез эта проблема была решена только в 2001 году путем пересмотра Закона о содействии развитию ИКТ, который теперь называется Законом о содействии использованию информационно-коммуникационных сетей и защите информации [1].

В прошлом публичные данные в Южной Корее обрабатывались и управлялись правительством, которое гарантировало право общественности знать посредством запросов о раскрытии информации. В 1996 году был принят Закон о раскрытии информации общественными организациями для определения правил публичных запросов о раскрытии информации, находящейся в распоряжении государственных учреждений. Этот закон направлен на обеспечение права общественности на информацию, участия граждан в национальных делах и прозрачности правительства. Запросы о раскрытии информации в государственных учреждениях были обработаны Национальным архивом Записи, начиная с 2004 года, и запросы на раскрытие информации увеличивались с каждым годом, демонстрируя устойчивый рост со 104 024 в 2004 году до 756 342 в 2016 году. В среднем уровень принятия раскрытия информации поддерживается на уровне около 95 % каждый год [1].

Для осуществления контроля за доступом к публичным данным правительство предприняло различные усилия, такие, как создание системы управления, управление доступностью и обеспечение доступности. В 2002 году был создан Специальный комитет по электронному правительству, который ввел политику внедрения и создания услуг электронного правительства. Южнокорейское правительство старается формировать определенные агентства и организации по недопущению ущерба политики развития цифрового общества, что строго контролирует соблюдение всех норм и правил использования ИКТ.

Одной из первых организаций в сфере защиты информационного пространства в публичном секторе является центр интернет-безопасности KrCERT, созданный в конце 1990-х годов при Агентстве информационной безопасности Республики Корея (ныне – Агентство интернет-безопасности Республики Корея) и начавший активную деятельность в начале 2000-х годов. Основная сфера ответственности KrCERT – это противодействие DDoS-атакам: центр проводит круглосуточный мониторинг DDoS-угроз и предотвращает распространение вредоносного кода [6].

Таким образом, несмотря на то, что Интернет в 1990-е годы только начал набирать обороты, государство было сильно заинтересовано в правильности реализации политики построения цифрового пространства в стране.

В 2004 году был подготовлен план создания и продвижения проекта ISP, связанного с интегрированной вычислительной средой. В 2005 году в Тэджоне при Министерстве информации и коммуникаций (MIC) был создан Правительственный интегрированный вычислительный центр. Правительство интегрировало вычислительную технику. Центр был переименован в Национальную службу управления информационными ресурсами в 2017 году [1].

В целом правительственная политика начинала набирать активные обороты по защите цифровых данных с помощью принятия и формирования специальных агентств, которые, в свою очередь, имели главную цель в создании прочного фундамента защиты цифровых данных страны.

В 2008 г. было расформировано Министерство информации и связи, и его функции в области информационной безопасности были распределены между Комиссией по связи, Министерством общественной администрации и безопасности (ныне – Министерство внутренних дел и безопасности). В июле 2013 г. были приняты «Меры по обеспечению государственной кибербезопасности» – последний на сегодняшний день документ, в котором предпринимается попытка комплексно отразить государственную политику по кибербезопасности, направленную на построение продвинутой системы защиты информационного пространства страны [2].

В 2004 году корейское правительство инициирует переход к новому этапу цифровой революции, предполагающему доступ к информации в любое время и любом месте. Этот этап связывают с проектом «i-Korea vision». Для поддержания проекта корейское правительство разрабатывает новую национальную стратегию в области информационно-коммуникационных технологий – IT839 (восемь услуг, три инфраструктуры и девять технологий) [7].

Согласно плавному переходу страны на цифровые технологии, южнокорейское правительство было одним из первых стран, которое приняло проект «электронного правительства» в 1999 году. И на сегодняшний день результатом этого служат широкие удобства во многих сферах социальных услуг, начиная с банковских и заканчивая школьной системой.

На современном этапе изучения вопроса развития сервисной экономики заслуживает внимания достаточно масштабная работа M. Barrett, E. Davidson, J. Prabhu и S.L. Vargo, опубликованная в 2015 году. В статье проведен подробный структурированный обзор исследований по инновациям в сфере услуг в условиях развития информационно-коммуникационных технологий [8].

Защита и контроль являются необходимыми не только в сфере цифровых технологий, но и также в любой другой сфере. А в цифровых технологиях основной целью и уязвимым местом являются личные, секретные информации, данные, которые являются козырем злоумышленников. Следовательно, очень важно сформировать свою цифровую модель, которая поможет контролировать доступы к цифровым данным.

С принятием Закона о защите личной информации (PIPA) в 2011 году в Южной Корее была создана система регулирования личной информации. PIPA – это общий закон, регулирующий общие темы и защиту личной информации в Южной Корее, а Закон об ИКТ и безопасности конкретно регулирует OSP. Закон о защите кредитной информации конкретно регулирует деятельность финансовых учреждений. PIPA в широком смысле определяет личную информацию как информацию, которая сама по себе или в сочетании с другими информациями может быть использована для идентификации лица, связанного с этой информацией. В рамках

подготовки к Четвертой промышленной революции были выдвинуты требования об улучшении южнокорейских правил конфиденциальности. Соответственно, в январе 2020 года правительство пересмотрело поправки к так называемым трем законам о данных, чтобы улучшить защиту личной информации. Пересмотрев эти три закона, правительство ввело возможность использования неидентифицирующих персональных информационных и обеспечило социальный доступ к данным в расчете на то, что будут созданы новые коммерческие сервисы, такие, как MyData. Это универсальный сервис, основанный на переносимости данных, который был создан консорциумом промышленности и университетов для предоставления различной информации, связанной с финансами [1].

Один из исследователей цифрового пространства Расмус Эрикссон отмечает, что Сеулу следует рассмотреть вопрос о ратификации Будапештской конвенции о киберпреступности в качестве первой меры по включению кибербезопасности в их продолжающийся диалог с ЕС. [9].

Представления об общественной информации также резко изменились в связи с появлением смартфонов и вызванным этим потоком данных и новых приложений. Ограничения на публичную информацию стали проблемой из-за увеличения числа приложений, получающих доступ к информации на смартфоне. Например, простое приложение для определения местоположения автобуса требовало правительственных данных в режиме реального времени. Для того, чтобы справиться с подобными проблемами, Южная Корея создала план содействия частному использованию публичной информации в 2010 году. В 2011 году были разработаны руководящие принципы предоставления услуг портала общественной информации и публичных данных, что привело к созданию проекта Government 3.0. – Базовый план и Закон о предоставлении и использовании общедоступных данных в 2013 году.

В 2016 году правительство разработало Базовый план электронного правительства до 2020 года, а также пять стратегий, отражающих социальные потребности, связанные с гиперактивностью использования Интернета обществом. Улучшение доступа к общедоступным данным стало возможным

благодаря увеличению финансирования государственных ИТ-систем и переходу на облачные административные системы. В феврале 2021 года правительство учредило проект Data 119 и объявило о стратегии в области данных, направленной на оживление цифровой экономики путем поощрения использования открытых данных. Стратегия предусматривала внесение поправок и актуализацию так называемых поправок к трем законам о данных и запуск девяти новых служб передачи данных, а также обозначила одиннадцать практических задач, включая создание специального комитета по данным. Поправки к трем законам о данных относятся к поправкам к Закону о защите личной информации [1].

Заключение

Таким образом, южнокорейские меры, направленные на динамичное развитие цифровых технологий, имеют свои уникальности в том плане, что именно в сфере защиты и конфиденциальности хранения цифровых данных есть чему научиться многим мировым цифровым державам. Согласно анализу особенностей южнокорейской модели развития цифровых технологий можно выделить:

- Создание мощной цифровой инновационной платформы;
- Исторический южнокорейский опыт развития;
- Гибкий подход к новым инновационным изменениям;
- Географические и демографические особенности;
- Агентства по защите цифрового пространства, которые стали основным фундаментом цифровизации страны;
- Новые коммерческие цифровые сервисы;
- Ежегодное финансирование ИТ-систем южнокорейским правительством.

В 2022 году Южная Корея провела учения о кибербезопасности в онлайн-формате, которые охватили более 10 стран мира. К 2023 году планируется уже оффлайн очные учения о кибербезопасности. Главной целью таких учений является сокращение технологического разрыва между странами и дать вместе отпор киберпреступности, происходящей в цифровом мире.

Список литературы

1. Jang Gye Hyun, Lim Jong In. Technologies of Trust: Online Authentication and Data Access Control in Korea. // Carnegie Endowment for International Peace. – 2021. – P. 11-39.
2. Волощак В.И. Проблемы развития национальной системы кибербезопасности Республики Корея // Проблемы Дальнего Востока. – 2018. – № 3. – С.117-125.
3. Володенков С.В. Феномен цифрового суверенитета современного государства в условиях глобальных технологических трансформаций: содержание и особенности // Политические исследования. – 2020. – С. 3-11.
4. Franck Cochoy, Christian Licoppe, Magdalena Petersson McIntyre & Niklas Sörum. Digitalizing consumer society: equipment and devices of digital consumption. // Journal of Cultural Economy. – 2020. – № 13. – P. 1-11
5. So Jeong Kim, Sunha Bae. Korean Policies of Cybersecurity and Data Resilience. // Carnegie Endowment for International Peace. – 2021. – P. 39-61
6. Шилинцева Е.В., Гарусова Л. Н. Кибербезопасность как основной фактор национальной безопасности в России и Республике Корея // Синергия наук. – 2020. – № 46. – С. 220-230.
7. Койбаев Б.Г., Золоева З.Т. Правовые аспекты информатизации в Республике Корея // Гуманитарные и юридические исследования. – 2015. № 1. – С. 96-101.
8. Восколович Н.А. Особенности развития электронных услуг в цифровом обществе // Государственное управление. Электронный вестник. – 2018. – № 68. – С. 410-425.
9. Rasmus Eriksson. South Korea's Cybersecurity and International Cooperation. // Policy brief. – 2019. – № 8. – P. 1-3.

Н.Е. Хамитова, А.Е. Беялова

Әл-Фараби атындағы қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

Ақпараттық деректерді басқарудағы Оңтүстік Кореяның ұлттық ұстанымдары

Аңдатпа. Бұл мақалада Оңтүстік Кореяның онлайн аутентификация мен цифрлық деректерге қол жеткізуді бақылауға қатысты негізгі саясаты, олардың негізгі өзгерістері мен себептері қарастырылады. Оңтүстік Кореяның ақпараттық-коммуникациялық технология саясаты, киберқауіпсіздік саясаты сияқты қозғаушы күштері талданады. Онлайн аутентификация процесінің даму ерекшеліктері ұсынылған және цифрлық деректерге қол жеткізуді бақылау мәселелері қозғалған. Оңтүстік Кореяның цифрлық қоғамды дамытуға бағытталған цифрлық жаңа жобалары қарастырылады.

Оңтүстік Кореяның цифрлық ортасы әлемдегі ең озық орталардың бірі болып табылады. Қоғамды цифрландыру қоғамның covid-19 пандемиясына дейін және одан кейін бөлінуімен одан әрі күшейе түсті, бұл цифрлық технологиялар саласындағы әрбір мемлекеттің даму деңгейін көрсетті. Оңтүстік Кореяның цифрландыру саясатын табысты ілгерілетудің элементі ұлттық тәсілдер мен киберқауіпсіздік болып табылады.

Қорытындылай келе, елге тән белгілі бір модель бойынша цифрлық ортаны дамытудың маңыздылығы баяндалады және ол бірегей цифрлық ортаны дамытуды жүзеге асыру процесінде маңызды заманауи құрал ретінде қарастырылады.

Түйін сөздер: Сандық кеңістік, цифрлық технологиялар, қоғамды ақпараттандыру, Оңтүстік Корея, киберқауіпсіздік, цифрлық деректер, Интернет.

N.Ye. Khamitova, A.Ye. Belyalova

Al Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

South Korea's national approaches to information data management

Abstract. This article examines South Korea's main policy related to online authentication and data access control, having major changes and the reasons behind them. It analyzes the driving forces of this policy such as Korea's ICT policy, cybersecurity incidents, and cybersecurity policy. It presents the features of the development of the online authentication process and touches upon the problems of data access control. The article considers digital new projects of South Korea aimed at the development of a digital society.

South Korea's digital environment is one of the most advanced ones in the world. The digitalization of society has intensified even more with the division of society into before and after the Covid-19 pandemic, which showed the level of development of each state in the field of digital technology. National approaches and cybersecurity have become an element of the successful promotion of South Korea's digitalization policy.

In conclusion, the importance of developing the digital environment according to a certain country-specific model is outlined, and it is considered as an important modern tool in the process of implementing the development of a unique digital environment.

Keywords: Digital space, digital technologies, informatization of society, South Korea, Cybersecurity, Digital data, Internet.

References

1. Jang Gye Hyun, Lim Jong In. Technologies of Trust: Online Authentication and Data Access Control in Korea. Carnegie Endowment for International Peace. 2021. P. 11-39.
2. Voloshak V.I. Problemy razvitiya natsionalnoi sistemy kiberbezopstnosti Respubliki Koreya [Problems of development of the national cybersecurity system of the Republic of Korea], Problemy Dalnego Vostoka [Problems of the Far East], 2018. No.3. P.117– 125. [in Russian].
3. Volodkov S.V. Fenomen tsvetovogo suvereniteta sovremennogo gosudarstva v usloviyah globalnykh tehnologicheskikh transformatsii: sodержaniye b osobennosti [The phenomenon of digital sovereignty of a modern state in the context of global technological transformations: content and features], Politicheskiye issledovaniya [Political Studies], 2020. P. 3–11. [in Russian].
4. Franck Cochoy, Christian Licoppe, Magdalena Petersson McIntyre. Niklas Sörum. Digitalizing consumer society: equipment and devices of digital consumption. Journal of Cultural Economy. 2020. No.13. P. 1-11.
5. Kim S.J., Bae S. Korean Policies of Cybersecurity and Data Resilience. Carnegie Endowment for International Peace. 2021. P. 39-61.
6. Shilintseva Ye.V., Garusova L.N. Kiberbezopstnost kak osnovnoi faktor natsionalnoi bezopstnosti v Rossii i Respublike Koreya [Cybersecurity as the main factor of national security in Russia and the Republic of Korea], Mezhdunarodiy nauchnyy zhurnal "Sinergeriya nauk" [Synergy of Sciences International Scientific Journal], 2020. No.46. P.220–230. [in Russian].
7. Koibayev B.G., Zoloyeva Z.T. Pravovye aspekty informatizatsii v Respublike Koreya [Legal aspects of informatization in the Republic of Korea], Gumanitarniye I uridicheskiye issledovaniya [Humanitarian and Legal Studies], 2018. No. 1. P. 96 –101. [in Russian].
8. Voskolovich N.A. Osobennosti razvitiya elektronnykh uslug v tsifrovom obshchestve [Features of the development of electronic services in a digital society], Gosudarstvennoe upravlenie. Elektronnyy vestnik [Public Administration. Electronic Bulletin], 2018. No.68. P.410 – 425. [in Russian].
9. Eriksson R. South Korea's Cybersecurity and International Cooperation. Policy Brief. 2019. No. 8. P. 1-3.

Сведения об авторах:

Хамитова Назерке Ермековна – 1 курс докторанты, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан.

Беялова Әйгерім Ермеқызы – Қиыр Шығыс кафедрасының PhD педагогика ғылымдарының докторы, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан.

Хамитова Назерке Ермековна – докторант 1 курса кафедры Дальнего Востока, Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Алматы, Казахстан.

Беялова Айгерим Ермековна – Ph.D., доктор педагогических наук, кафедра Дальнего Востока, Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Алматы, Казахстан.

Khamitova Nazerke Yermekovna – 1st year PhD student of the Department of the Far East, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.

Belyalova Aigerim Yermekovna – PhD, Doctor of Pedagogical Sciences of the Department of the Far East, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.

L.A. Nakhanova,
M. Ak

Neveşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, Neveşehir, Türkiye
(E-mail: lnakhanova@nevsehir.edu.tr, muratak200716@gmail.com)

Kazak edebiyatındaki hikâyeciliğe Türkiye türkolojisi bağlamında bir bakış

Özet. Hikâye ya da diğer bir adıyla telaffuz etmek gerekirse öykü, gerçek veya gerçeğe yakın birtakım olayları ya da kurguları aktaran düz yazı şeklindeki anlatımlar bütünüdür. Neredeyse her ulusun kendine özgü bir hikâye ve hikâyecilik anlayışı mevcuttur. Her ulus kendine bir kimlik inşa etmek ister ve bu kimliği oluşturmak için kültürünü bir malzeme olarak kullanıp çeşitli anlatımlar gerçekleştirir. Bu anlatımlar önce sözlü daha sonra ise standartlaşarak yazılı bir hâle bürünüp yaşamaya devam eder. Halklar zaman içerisinde yazılı olarak ilerlettikleri anlatımlarını kendilerinden izler barındıran hikâyecilik temelinde kalıplaştırmışlardır.

Kazak halkının kültürü, dini ve dili Kazak Türkçesindeki “*ângimeler*” üzerinden çok etkili bir şekilde yansıtılmaktadır. Kazak Türkçesinde “*ângime*” diye telaffuz edilen kelimenin Türkiye Türkçesindeki karşılığı “*hikâye*”dir. Kazak halkının geçmişinde yaşadığı savaflardan, kıtlıklardan, kültürel ve milli bilinçlerinden izler taşıyan *ângimeler*, bir nevi Kazak milletinin kimliği niteliğindedir. Kazak ulusunun hikâyeciliği çoğu ulus gibi önce sözlü edebiyatla başlamış, daha sonra hikâyelerin kalıcı olması bağlamında yazılı edebiyata geçilmiştir. Bu çalışmamızda Kazak halkının geçmişten günümüze kadar süregelen hikâyecilik yolculuğu hakkında bilgiler vermek amaçlanmaktadır.

Anahtar sözcükler: Hikâye, *Ângime*, Hikâyecilik, Kazak Edebiyatında Hikâyecilik, Sözlü Edebiyat, Yazılı Edebiyat.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-6887/2023-143-2-241-252>

Received: 28.10.2022 / Accepted: 20.02.2023

Giriş

Anlatmak, insanın varlığını kanıtlamaya çalışması ve varoluşunu bir iz haline büründürme ihtiyacı ile birlikte fark edilme arzusu neticesinde bünyesinde zuhur etmiş önemli bir istektir. Anlatmak, insanın organı niteliğindedir. İnsan, gördüklerini birer görgü halinde tasnifleyip daha

sonra hayal gücünü de işin içine katıp kurgular geliştirerek anlatılar oluşturur. İnsanın zaman içerisindeki bu anlatıya olan ihtiyacı edebiyat ile birleşerek, önce sözlü olarak dilsel bir bildirişim hâlinde başlar, daha sonra yazılı bir ileti hâline dönüp, edebi sanatları kullanarak estetik bir hâle bürünüp “*hikâye*” adında bir tür ortaya çıkararak devam etmektedir.

Kazak ulusu sözlü anlatımı ve dilini neredeyse her şeyin üzerinde tutmuş, çok önem vermiştir. Bu durum bazı atasözlerinde “Şeber köptin apası, şeşen köptin anası. (Usta, topluluğun ablasıdır, söz ustası, topluluğun annesidir)”, “Şeşennin tili, şeberdin bizi. (Söz ustasının dili, ustanın iğnesidir)”, “Öner aldı kızıl til. (Sanatların en önde geleni, kızıl dildir)”, “Til aqıldñ ölşemi. (Dil, aklın ölçüsüdür.)” [1, 34-36 s.] şeklinde karşımıza çıkmaktadır.

Her ulus geleceğe güvenle bakmak için geçmişinden faydalanır ve çeşitli dersler çıkarır. Kazak halkı da geçmişini, kültürünü, sanat değerlerini ve atalarının kendilerine bıraktıkları her şeyi iyi bir gelecek için sahiplenmişlerdir. Kazak halkının yaşadığı coğrafya, geçirdikleri tarihi süreçler ve günlük uğraşları hiç şüphesiz Kazakların edebiyatına ve sanatına etki etmiştir.

İnceleme

Kazak Türkçesindeki hikâye anlamına gelen “aňgime” kelimesi Farsçadaki “hengâme” sözcüğündengelmektedir. Farsçadaki “hengâme” kelimesi Kazak Türkçesinde “aňgime”, Kırgız Türkçesinde “aňgeme” şeklinde bulunarak Türkiye Türkçesindeki “hikâye” anlamında kullanılmıştır. Özbek Türkçesinde ise “hangama” biçiminde “1) İki kişi arasındaki tatlı sohbet, eğlence. 2) İlgi çekici vaka. 3) Olumsuz vaka.” gibi anlamlarında bulunarak Kazak Türkçesindeki, Kırgız Türkçesindeki ve Türkiye Türkçesindeki anlamlarının dışında kullanılmıştır. Dolayısıyla “aňgime, aňgeme” kelimeleri sadece Kazak Türkçesinde ve Kırgız Türkçesinde “hikâye” anlamında kullanılmıştır [11, 19-20 s.]. Bununla birlikte Türkiye Türkçesindeki “gürültü, patırtı, kavga” anlamına gelen “hengâme” kelimesi Farsçadaki ‘hengâme’ kelimesinden alıntı bir kelimedir ve tıpkı Özbek Türkçesindeki “hangama” kelimesi gibi Kazak Türkçesindeki “aňgime” ve Kırgız Türkçesindeki “aňgeme” kelimelerinin anlamlarını yansıtmamaktadır.

Yıllarca insanın tabiatında varlığını koruyan anlatma dürtüsü ve ihtiyacı şüphesiz edebiyatta yerini bulmuştur. Aslında anlatma ihtiyacının edebiyatın yapı taşlarından biri olduğunu söylemek yanlış olmaz. Dönemsel bağlamda anlatımları sözlü ve yazılı olmak üzere ikiye ayırarak inceleyebilmemiz mümkündür. Öncelikle anlatmanın sözlü bir eylem olduğunu düşünürsek, ilk dönem sözlü anlatım/edebiyat dönemidir. Bu dönemin evrilip daha kalıcı ve standartlaşmaya başladığı dönem ise yazılı edebiyat dönemidir.

Sözlü Edebiyat Dönemi. Kazaklarda sözlü edebiyat kendilerine has bir kültür birikimlerinin olmasından dolayı ve uzunca bir süre etkin olarak kullanmalarından ötürü yazılı edebiyata göre daha fazla gelişmiştir. Bu bağlamda Kazakların nevi şahsına münhasır oldukça zengin bir halk edebiyatları vardır. Kendilerine has kültürlerinin oluşmasının nedeni ise göçebe bir yaşam sürmelerinden ileri gelmektedir. Giyimlerinden tutun da yeme içme alışkanlıklarına ve hayata bakış açılarına kadar her şeyleri buldukları coğrafyanın çetin şartlarına uygun olarak gelişmiştir. Bu durumlar Kazakların edebiyatına da ekseriyetle tesir etmiştir.

Kazakların sözlü anlatımla oluşturdukları edebiyatları onların kültürlerini ayakta tutan bir mihenk taşıdır. Bu bağlamda Kazak sahasındaki edebiyat alanında yapılan araştırmalar sadece belirli bir zaman dilimine hapsedilmiş dönemsel metinler olarak değil, Kazakların hâlâ da yaşayan kültürlerinin temeli olarak değerlendirmelere tâbi tutulmalıdır.

Kazaklar 19. yüzyıla kadar çok zengin bir sözlü edebiyat geleneğine sahip olup 19. yüzyıldan sonra yazılı edebiyat dönemine yavaş yavaş geçiş sağlamıştır. Yazılı edebiyata geçiş sağlayana kadar Kazaklarda ozanlık ve saz şairliği geleneği tüm renkliliği ve estetikliği ile sürdürülerek günümüzde de yaşamaya devam etmektedir [12, 7 s.]. Kazaklar 20. yüzyılın başlarına kadar göçebe hayatı devam ettirerek, anonim¹, aңыз-(y)ertegiler², makal-metelder³, şeşendik sözder⁴, turmıs-salt⁵ jırlar⁶, arnaw⁷, tolgaw⁸, (w)öleñ⁹, aytıs¹⁰ gibi türlerde eserler meydana getirip halk edebiyatlarını diri tutmayı başarmışlardır [13, 5 s.].

Her milletin tarihî, edebî ve kültürel devamlılıklarını sağlamaları için ozanlara ihtiyaçları vardır. Dolayısıyla ozanları bir milletin hem kültürel mirasçıları hem de üzerlerine aldıkları bu mirası yaşatan sanatçılar olarak görmemiz gerekmektedir.

Kazaklar ozanlarına “jıraw”, “jırşı” ve “aqın” gibi isimler vermişlerdir. Jırawlar saz eşliğinde söylenen şiir, destan ve manzum eserler icra eden, aynı zamanda anonim olan destanları

¹Söyleyeni belli olmayan.

²Rivayet, efsane, masal.

³Atasözleri.

⁴Kıssalar.

⁵Gelenek ve görenek.

⁶Şarkı.

⁷Kaside.

⁸Koçaklama

⁹Türkü.

¹⁰Atışma.

yeniden düzenleyip yaşatan ozanlardır. Jırşılar, jırawlardan farklı olarak kendilerine ait eserler vermeyen, sadece var olan eserleri dile getiren saz şairleridir. Akınlar ise hem jırawların hem de jırşıların özelliklerini barındırmalarıyla birlikte atışmalarda doğaçlama olarak yeteneklerini halka göstermek zorundadırlar [12, 7-8 s.].

Tüm bu bilgiler ışığında bugünkü Kazak edebiyatının genel mânâda sözlü edebiyattan beslendiği aşikârdır. Kazaklarda yazılı edebiyatın gelişimi pek hızlı olmadığı için geçmişten günümüze gelebilen eser sayısı çok fazla değildir. Kazakların sözlü edebiyat geleneği çok ileri seviyelere ulaştığı için bu eserlerin taranıp yazılı hâle getirilmesi kültürel devamlılık için gereklilik arz etmektedir, çünkü bugünkü halkın kültürünün neredeyse temelini oluşturan sözlü edebiyat döneminin incelenip gelecek nesillere aktarılması için sağlanabilir.

Yazılı Edebiyat Dönemi. Kazak edebiyatının sözlü edebiyat dönemi Kazak hanlığının kurulmasından 19. yüzyıla kadarki dönemi kapsamaktadır. Kazak hanlığının 15. yüzyılda kurulduğunu göz önünde bulundurursak, Kazaklarda sözlü edebiyat dönemi dört yüzyıl boyunca varlığını idame etmiştir. Yüzyıllar boyu süren bu kültürel faaliyet Kazakların kimliğine dair çok derin ve önemli bilgiler vermektedir. Sözlü edebiyat ürünleri 19. yüzyıldan itibaren Rus Türkologları ve Kazak folklorcuları tarafından yazılı hâle getirilmeye başlanmıştır. Atılan bu önemli adım sayesinde 20. yüzyılın başlarından itibaren Kazak edebiyatı çok büyük isimler çıkarmıştır [5, 275 s.].

19. yüzyılın ilk yıllarını Kazak yazılı edebiyatının miladı olarak değerlendirebilmekteyiz. Kazak yazılı edebiyatının sancağını tutan ve bu işte öncü olan kişi ise Muhambet Ötemisulıdır [14, 12 s.].

19. yüzyılda Kazak sözlü edebiyatındaki eserlerin derleme faaliyetlerini yapan önemli bir isim de Şoqan Walihanovdur. Walihanov, Kozı “Körpeş-Bayan Sulu” hikâyesi ile birlikte birçok eserin derlemesini yapmıştır. Ayrıca derleme konusunda bir diğer önemli isim Muhtar Awezov’dur. Awezov, 1920 yılından 1930 yılına kadar çeşitli derlemeler yapmış ve bu derlemelerdeki yazıları *Ayman-Şolpan*, (*Y*) *Eñlik Kebek*, *Qara Qıpşaq Qobilandı*, *Bereket* adlı eserlerinde toplayarak yazılı edebiyatın ilk örneklerini vermiştir [14, 15 s.].

Yazılı edebiyatın gelişmesinde yazarların, Rus Türkologlarının ve Kazak folklorcularının etkisinin yanı sıra gazeteler de büyük önem arz etmektedir. Dönemin önemli bir gazetesi olan

“Akmolinskie Oblastnie Vedomosti” gazetesinin bir eki olarak Kazak ve Rus dillerinde yazılan ve daha sonraları bu gazeteden ayrılarak başlı başına bir gazete olan “Dala Walayatınıñ Gazeti”, Kazak yazılı edebiyatının gelişmesinde önemli bir ivme kazanması konusunda değerli bir yere sahiptir. Dala Walayatınıñ Gazeti’nde toplumsal, bilimsel, siyasi yazıların yanında edebi yazıların da bulunması bu gazetenin Kazak yazılı edebiyatına olumlu etkileri olarak değerlendirilmelidir. Dala Walayatınıñ Gazeti’nin edebiyat bölümünü Kazak edebiyatının ürünleri, Rusça çeviri metinler ve Doğu edebiyatından intibak edilen eserler oluşturmuştur. Bu gazetenin Kazak halk edebiyatından izler taşımasının yanında Abay Qunanbayulı’nın *Jazdı Kün Şilde Bolğanda* adındaki şiiri gazetede ilk neşredilen şiirdir ve dolayısıyla Abay Qunanbayulı ile birlikte Kazak edebiyatının temelini oluşturan diğer yazarların ve şairlerin ilk eserlerinin bu gazetede yayımlanması önem arz etmektedir [11, 27-28 s.].

Gazetede kadın hakları konusunu ele alan *Bätiiy* adlı hikâye Kazak hikâyeciliğine teknik ve kurgusal etkisi bakımından oldukça değerli bir yere sahiptir. *Bätiiy* hikâyesini yazan kişi belli olmamakla birlikte muhtemelen takma bir isim olarak “Adas” ismiyle esere imza atmıştır [11, 27-28 s.].

Yazılı edebiyatın önemli bir ürünü ise şecirelerdir. Kazak edebiyatındaki şecirelerin varlığı bilinmekle birlikte ne yazık ki birçoğu tarihi süreçte kaybolmaya yüz tutmuştur. Tarihin bu acımasız sürecinden günümüze kadar varlığını somut olarak koruyan Kadırgali Celayir’in *Camii’-t-tevarih* (1602) adlı eseri bulunmaktadır. Bu eser tüm Türk halkının tarihi ile birlikte Kazakistan’ın 14-16. yüzyıllar arasındaki tarihini, siyasi, sosyal ve genel durumunu aktarmaktadır. Eserde Kazak halkının atasözleri ve deyimleri de yer almakla birlikte Kazak Hanlarına ait soy ağacı da verilmektedir [13, 4-5 s.].

Sovyet Öncesi Kazak Hikâyeciliği Dönemi. Çağdaşlaşma sürecine giren Kazak edebiyatı 19. yüzyıldan itibaren Rus edebiyatını ve dolaylı olarak da Batı edebiyatı çevrelerini yakından takip etmeye başlamıştır. Bu takip ve tanıma süreci şüphesiz ki Kazak edebiyatına iyi yönde etki etmiştir ve kısa sürede gelişim göstermeye başlamıştır. Batılı anlamda yazılan ilk hikâye İbray Altınсарın’ın *Qazaq Hrestomatiyası* adlı eseridir. [11, 11 s.].

Kazak edebiyatının bu dönemi eski ile yeninin bulunduğu dönemdir. Daha önce de değindiğimiz gibi başta Rus edebiyatı olmak üzere Batı edebiyatını da yakından takip etmeye

ve tanımaya başlayan Kazak edebiyatı yeni bir form ile ilerlemeye başlamış fakat eskiden kopmamıştır. Bu dönemi temsil eden sanatçılar Ahmet Baytursınulı, Şoqan Walihanov, Abay Qunanbayev ve Ibray Altınсарin [8, 162-180 s.].

20. yüzyılın başından itibaren Kazaklarda eğitim konusu gündeme gelmiştir. Bu dönemde yazarlar ve ozanlar eğitim meselesini kendilerine ödev bilmişlerdir ve bahsi geçen dönemde Kazaklarda medreselerdeki İslami eğitim ile birlikte Rus ekolünün dünyevi eğitimi de bulunmaktaydı. Medrese eğitimi de kendi içinde “ceditçiler” ve “kadimciler” olmak üzere iki tip eğitim modeline bölünmüştü. Ceditçiler Arap harfli dini eğitim verirken kadimciler yeni alfabe ile dini eğitimin yanında dünyevi eğitim de vermekteydi. Bu ekolün başını çeken isimler ise Şehabettin Mercani ve İsmail Gaspralıdır. Kazaklar arasında bu eğitim sistemini genele yaygın kişi ise Ahmet Baytursınulıdır. 20. yüzyılda yetişen Kazak akınları işte bu eğitim ekolünden çıktılar ve hikâyecilik de bu bağlamda ilerlemeye devam etti [13, 26 s.].

Bu dönemin önemli isimleri olan Ahmet Baytursınulı, Şoqan Walihanov, Ibray Altınсарin ve Abay Qunanbayev’i detaylı bir şekilde ele alarak dönemin konjonktürel yapısını da göz önünde bulundurarak öncelikle Kazak edebiyatındaki hikâyeciliğin ilerleyişini, dönemin zihniyetinin ve sosyopolitik durumunun edebiyata olan yansımalarını anlatmaya çalışacağız.

1873’te Kazakistan’ın Sarıtübek köyünde doğan Ahmet Baytursınulı, 1882-1884 yıllarında okuma yazmayı okula gitmeden, köyündeki okuma yazma bilenlerden öğrenmiştir. Daha sonra köy okuluna gitmiş, 1886 yılında da Rus okuluna başlamıştır. 1891-1895 yıllarında Ibray Altınсарin’in Orenburg’da (Orınbor’da) açtığı öğretmen okulunda eğitim hayatına devam edip 1895’te öğretmenlik mesleğine başlamıştır. Ahmet Baytursınulı, İsmail Gaspralı’nın temellendirdiği Usul-i Cedid adlı eğitim sistemini takip etmiştir. Kendisi Kazak dili ve edebiyatını araştırıp Kazak edebiyatını modernleştirmenin yollarını aramıştır. Bu meşgalesiyle birlikte ayrıca Kazak toplumunun sosyokültürel yapısıyla ilgili yazılar yazıp önde gelen Rusça eserlerin çevirilerini yapmıştır. Ayrıca Kazakların folklorik malzemelerini tetkik edip derleme faaliyetleriyle de uğraşmıştır [4, 2-3 s.].

Ahmet Baytursınulı’nın eserlerine bakacak olursak 1911 yılında ilk kitabı olan Masa, 1912’de Okuy Kuralı, 1913’te Kırık Misal ve 1915 yılında Til Kuralı adlı eserleri karşımıza çıkmaktadır [4, 3 s.].

Ahmet Baytursınulı, eğitim öğretim ve edebi faaliyetlerinin yanında dönemin getirdiği siyasi rüzgara da kapılmış, Kazak halkının bağımsızlığı için mücadele vermiştir. Dönemin siyasi rejiminin baskıcı politikaları sonucunda 1935-1937 yıllarında görüştüğü kişiler gerekçe gösterilerek 9 Ekim 1938 yılında öldürülmüştür [4, 4 s.].

Şoqan Walihanov, 1835 yılında Kostanay bölgesinin Yedigöl ilçesinin Şöptigöl köyünde doğdu. Gerçek adı Muhammed Kanapiya’dır, kendisine Şoqan adını annesi vermiştir [3, 8 s.]. Şoqan Walihanov, köyde okuduğu için eski alfabeyle biliyordu fakat daha sonra askeri okulda okudu ve bir yıl içinde Rusçayı öğrendi. Hayatının bu döneminde çokça Rus klasikleri okudu ve sanata yöneldi. Askeri okulu 1853’te bitirdi ve bölge valisi onu yanına yardımcı olarak aldı. Böylelikle çeşitli yöneticilerle tanıştı, siyasetin içerisine girdi, daha sonra Kırgızistan ve Kazakistan toprakları üzerine çeşitli seyahatler gerçekleştirdi. Bölgenin coğrafi, kültürel ve edebi yanlarını araştırdı, ardından elde ettiği bilgilerle bilimsel makaleler yayımladı. Ayrıca Manas destanına ayrı bir değer vererek bu destanı yazıya geçirdi ve “İliada” destanı ile karşılaştırdı [13, 24 s.]. Şoqan Walihanov’un edebi yönden başarılarının yanı sıra diğer sanat dallarında ve bilim alanında da oldukça önemli işlere imza atmıştır. Kendisi Kazakların ilk ressamı ve batılı anlamda eğitim alan ilk bilim insanıdır [12, 11 s.]. Ayrıca Kazaklar Şoqan’ı Kazakistan’ın ilk demokrati olarak nitelendirmişlerdir [13, 24-25 s.]. Şoqan Walihanov, 1865 yılında akciğer hastalığından dolayı hayata gözlerini yummuştur, fakat kendisi kısacık ömrüne çok büyük başarılar sığdırmış biri olarak tarihte yerini almıştır [7, 131 s.].

Ibray Altınсарin 20 Ekim 1841 tarihinde Kostanay şehrinin Zatabol ilçesinde doğdu. Altınсарin’in doğduğu dönemde Kazaklar küçük, orta ve büyük cüz olarak üçe ayrılmıştı, dolayısıyla doğduğu çağ toplumsal, ekonomik ve siyasi zorlukların olduğu bir çağdı. Küçük ve orta cüz Rusya’ya katılmışken büyük cüz hâlâ Hokand hanlığının yönetimindeydi [2, 32 s.]. Siyasi ortam böyleyken Altınсарin dört yaşındayken babasını kaybetti ve kendisine bundan sonra dedesi Balgoja baktı. Dedesinin çok nüfuzlu biri olmasından dolayı kendisi ileride İlminskiy ile tanışacaktır. İlminskiy ile tanışmasından sonra eğitimci kimliğini üstlenmiştir. İlminskiy ile tanışması onun önünü açan bir durum olmasının yanında Altınсарin kendi dilinde kitaplar yazmış, bu durum

Ruslar'ın hoşuna gitmese de yine doğru bildiği işi yapmıştır. İlimskiy'nin katkıları neticesinde İbray Altınсарin yeni Kazak okullarının ve eğitim sisteminin öncüsü konumuna gelmiştir. Bu okullarda verilen eğitim sisteminin Rus usulüne göre temellendirildiğini de belirtmekte fayda vardır. Yeni eğitim sistemi sayesinde Kazak yazı dilini ve dilbilgisini oluşturma, folklorik malzemeleri derleme konusunda önemli bir adım atıldı. Altınсарin'in eğitime çok önem vermesinin yanında özellikle kız çocuklarının eğitimine ayrı bir değer biçmiştir, "Kel Balalar Okılık! (Gelin Çocuklar Okuyalım!)" adlı şiiri verdiği değer somut bir göstergesidir [12, 12-13 s.].

İbray Altınсарin'in eserlerine bakacak olursak; Kırgızkaya Hrestomatiya (Kırgızca (Kazakça) Okuma Kitabı), Kazaktarga Olıs Tilin Üyretüvdiñ Bastavış Kuralı (Kazaklara Rusçayı Öğretmenin Temel Kuralı), Musılmanşılıktıñ Tutsakı (Müslümanlığın Temeli – İslâmın Şartları). Bay Balası Men Jarlı Balası, Avruvdan Ayağan Küştirek, Kıpşak Seyitkul, Talaptıñ Paydası, Örmekşi Kumırska Karlığaş, Kiyiz Üy Men Ağaş Üy, Ake Men Bala, Nadandık, Jomartık, Sıyıklı Şöp, Şeşesi Men Kızı, Meyirimdi Bala, Jan-Januvarıñ Davlaskanı, Lukpan Hakim, Satemir Han, İzbastı, Bayulı, Takapparlık, Bakşa Ağaştarı, Sarañdık Pen Duristik, Tışkannıñ Ösiyeti, Sakıp, Bilgenniñ Paydası. Bu eserlerin yanı sıra çok başarılı şiirler de yazmıştır. Kendisi Kazak nesrinin kurucusu ve aynı zamanda Kazak yazılı edebiyatının yaratıcısı olarak sayılabilir [12, 12-17 s.].

Asıl adı İbrahim olan *Abay Qunanbayev*, 10 Ağustos 1845 yılında Kazakistan'ın Abay ilçesinin Cengiz dağında doğdu [9, 194 s.]. Abay Qunanbayev, önce köy medresesine daha sonrada Tatar molla Abdulcafer'in medresesine gitti ardından da eğitimine Ahmet Rıza medresesinde devam etti. Bu medresede Arapça, Farsça ve Çağatayca gibi dilleri öğrenip bazı büyük şairleri tanımıştır. Ahmet Rıza medresesinde de eğitimi yarıda kalmış Rus okullarında okumaya başlamıştır. Böylece medresede doğu sanatçılarını öğrenmişken Rus okullarında da Rus ve Batı sanatçıları ve edebiyatını tanımıştır. Bu tanıma onu iyi yönden etkilemiştir ve Puşkin, Krilov ve Lermantov gibi büyük sanatçıların eserlerini Kazakçaya çevirmiştir [12, 13-14 s.].

Abay'ın babası onun yönetici vasfı kazanmasını istediği için ona çok baskı yapmıştır ve Abay'ın gençliği babasının yönlendirmeleriyle geçmiştir. Abay halkın sıkıntılarıyla ilgilendiği için halk onu idari bölge yöneticisi yapmıştır. Abay yöneticiliği ve

politikayı öğrenmesinin yanında sanatı da terk etmemiştir. Çocukluğundan itibaren şiir yazmaya başlamıştır. On yaşındayken "Deve Kovanı" adlı bir şiir yazmıştır. Abay'ın ilk şiirlerinde Arap ve Fars şairlerin etkisi bulunmaktadır. Kendisi çok iyi bir realist şair olmakla birlikte geleneksel şiir anlayışını genişleterek çağdaştırmaya çalışmıştır. Onun şiirinde aşk, kadın, hüznün, yalan, dedikodu, barış, birlik, tabiat, bölünmüşlük, insani ilişkiler, savaş ve daha birçok tema bulunmaktadır. Şiirlerinde ve düz yazılarında Kazakların tarihini, dilini ve edebiyatını savunur bir tutum göstererek ayrı bir değer vermiştir. Abay özünden kopmadan birçok kültürü harmanlayıp yeni bir edebi anlayış geliştirmiş ve böylelikle modern Kazak edebiyatının kurucusu olmuştur [9, 194-197 s.].

Abay Qunanbayev'in Kazak şiirinde yenilikler yapmıştır. Bu yeniliklerden biri de "sekiz ayak" veya "altı ayak" adını verdiği, şiirde dörtlülüklerin hükmünü kırdığı deneysel çalışmalar ortaya koymuştur. Abay, iyi bir şair olmasının yanında iyi bir yazardır da. Onun iki yüze yakın şiiri, üç destanı, kırk beş nesri ve birçok çevirileri mevcuttur. Nesirleri "Kara Sözcükler" adıyla yayımlanmıştır [9, 195-196 s.]. Abay Qunanbayev'in eserleri 1954 ve 1957 yıllarında Almatı'da "Abay Qunanbayev'tin Filozofiyalık Kölkürası" ve "Şigarmalarının Eki Tomdık Tolık Junağı" adlı kitaplarda toplanmıştır. Ayrıca Abay'ın değerini çok iyi bilen Muhtar Avezov "Abay Jolu" (Abay Yolu) adlı eseriyle Abay Qunanbayev'i güzel bir şekilde anlatmıştır [12, 13-14 s.]. Abay'ın değerini Kazak halkı da çok iyi bilmiştir. Kazakistan'da Abay adında bir üniversite ve enstitü bulunmakla birlikte Kazakistan'ın para birimi olan Tenge'nin üzerinde onun resmi vardır. Ayrıca Almatı'da bir heykeli bulunmaktadır. Bütün bunlar dışında birçok yere ve okula Abay adı verilmiştir. Abay Qunanbayev Kazak halkının bağrında ilericiliğin ve modernliğin temsilcisi olarak kalmıştır.

Hikâyecilik konusunda önemli isimleri andıktan sonra dönemin edebi rüzgarına bakmaya devam edeceğiz olursak; 19. yüzyılın sonlarına doğru Kazak aydınlar gazete yayınlarında hikâye, makale, fıkra, deneme ve şiir gibi türlerde önemli eserler vermişlerdir. 1920 yılından sonra Kazak edebiyatındaki hikâye türü hızla yükselerek dönemin en çok icra edilen türü olan şiir türüne yetişmiştir [12, 15 s.]. Hikâye türünün yükselişi ile birlikte kitap basımı da gelişerek 1862-1900 yılları arasında 70 kitap, 1900-1917 arasında ise 200 kitap basıldı. Tüm bunların yanında bir *Türkistan Vilayati*

Gazeti, Dala Veleyetiniñ Gazeti, Serke, Kazakstan Gazeti ve Eşim Dalası gibi gazeteler çıkmaya başladı. Bu gazetelerin yanında 20. yüzyıl Kazak edebiyatına katkıda bulunan ve eser çeşitliliğini arttırmayı sağlayan *Aykap* ve *Kazak* gazetesi de bulunmaktaydı [13, 28 s.].

Ekim devriminden sonra ülkede tüm dengeler değişir ve Rus edebiyatı da dahil olmak üzere yakın çevre edebiyatlarının da etkisiyle hikâye gelişmiş bir tür olarak ortaya çıkmaya başlar.

Dönemin en önemli hikâye yazarı olan Beyimbet Maylin, Kazak hikâyeciliğinde kendine özgü dili ile dikkatleri üzerine çekmiştir. Genellikle Beyimbet Maylin'in hikâyelerinde iki tip insan vardır, bunlardan biri acınacak hâlde olan fakir Kazak köylüsü, diğeri ise aklını kullanmadığı için gülünç duruma düşen tiptir. Maylin'in en çok etkilendiği yazarlar Gogol, Çehov ve Gorki'dir. Maylin, Saken Seyfulin ile tanıştıktan sonra düşünce dünyasında ve sanatında ciddi değişimler görülmüş ve eserlerinde artık Kazak emekçilerini işlemeye başlamıştır. Maylin'in Arıstanbaydın Muqış, Kedey Teñdigi, Seksen Som, Ayranbay gibi kısa hikâyeleri Kazak edebiyatındaki hikâye türünün gelişmesinde önemli rol oynamıştır. Maylin'in hikâyeleri dört ciltten oluşan "Toliq Şığarmalar Jıynağı" adlı kitabında toplanmıştır [8, 166-167 s.].

20. yüzyıla damgasını vuran önemli bir sanatkar da I. Köbeyev'dir. Köbeyev, İbray Altınсарın'den etkilenmiştir, ondan feyz olarak yazmaya başlamıştır. Köbeyev'in eserlerine bakacak olursak; "Orındalğan Arman" (Kazak edebiyatında hatıra-roman türünün ilk örneğidir.), "Ulgili Tercüme (1910)" (Önemli Rus yazarlarının hikâyelerini çevirdiği eserdir.), "Ulgili Bala (1912)", "Qustın Uyası (1913)" ve "Eki Soqa (1914)". Sultanmaxmut Torayğırov, asıl ünü şairlikte yakalamıştır. "Awırmay Esimnen Jañılğanım, Zarlandım" gibi eserleriyle Kazak edebiyatındaki hikâye türünün gelişmesine katkı sağlamıştır [8, 166-167 s.].

Sovyet Döneminde Kazak Hikâyeciliği. 19. yüzyılın sonu 20. yüzyılın başında Bolşevikler güçlenmiş, Kazakistan coğrafyasında çeşitli eylemler yapılmış ve halkın yönetime karşı isyanı devam etmiştir. Böylesine kaos ortamında Kazak edebiyat çevreleri için en önemli varlık gazete ve dergiler olmuştur. Bu gazetelerden biri olan *Dala Walayatınıñ Gazeti*, bu dönemde resmi olmayan ekler vermiştir. Bu eklerde Abay Qunanbayev, Meşhur Jüsip Köpeyev, Jakıp Akbayev, Şakerim

Kudayberdiyev gibi sanatkarların eserleri verilmiştir. Dönemin bir diğer önemli yayın organı *Aykap Dergisi*'dir. Bu dergide edebiyatla ilgili çalışmalar yer almıştır. Ayrıca eğitim, eşitlik, kadın hakları, şehirleşme ve siyaset gibi konular da ele alınmıştır. Gazetenin amacı Kazak halkını Avrupa kültürü ve edebiyatı ile tanıştırmaktır. Gazetede Magjan Jumabay, Şakerim Kudayberdiyev, Sultanmahmut Torayğırov, Sabit Dönentayev, Ekiram Galimov gibi sanatkarların bilimsel çalışmaları ve edebi metinleri yer almıştır. *Sarıarka Gazetesi*, 1917-1918 yıllarında faaliyet göstermiştir. Siyasi eksenli Alaş Partisi ile aynı minvalde olan gazetede siyaset ve günlük olaylar ile birlikte kısa hikâyeler de bulunmaktaydı [12, 17-18 s.].

Sovyetlerin iktidarının zamanla kalıcılılaşması edebi çevreye de sirayet etmiştir. 1921 yılında ilk yayınevi kurulmuştur. Kurulan bu yayınevi devlete bağlı bir yayınevidir. İlk yayımlanan eser ise "Bizdiñ De Künimiz Tuwdı (Bizim de Günümüz Doğdu)" adlı hikâyesiyle Abdolla Asılbekov'a aittir. 1925 yılında da Komünist Parti'nin "Edebiyat Siyaseti" hakkındaki kararına uymak zorunda olarak Kazakistan Proleter Yazarlar Birliği kurulmuştur [8, 167 s.].

Bu dönemin önemli sanatçıları; Saken Seyfullin, Muhtar Avezov, Sabit Mukanov, Gabidin Mustafin, Gabid Musrepov, Tahavi Ahtanov, Tahir Cerakov, Abdullah Tacıbayev, Ali Urmanov, Olcas Süleyman, Kalkaman Abdulkadirov gibi isimlerdir. Bu isimlerin içerisinde Muhtar Avezov'un yeri ayrıdır. Muhtar Avezov, Kazak destanları ile birlikte Türkistan Türk Edebiyatı ile ilgili bilimsel çalışmalar yapmıştır. Abay Qunanbayev'in hayatını anlatan "Abay Yolu" adında bir eser yazmıştır ve bu eser birçok dile çevrilmiştir [13, 33 s.].

1920'li yıllarda şiir hâlâ nesre göre hem sayı olarak hem de içerik olarak öndedir. Bu durumu bilen Sovyet iktidarı Kazak yazarlarını hikâye ve roman türünde eserler vermeye teşvik eder. Bu dönemdeki hikâye yazarlarına baktığımızda S. Sadwaqasov, S. Şarıyppov, M. Däwletbayev, E. Bekenov, O. Bekov, J. Tilepbergenov, Ä. Aysarin, R. Malabayev, Q. Tayşıqov gibi isimler karşımıza çıkmaktadır. Sovyet iktidarının Kazak yazarlara hikâye ve roman türünde eserler vermeleri için yaptığı teşvik işe yarar ve bu dönemde B. Maylin'in Sovyet iktidarının ilk yıllarındaki Kazak köyü ve köylüsünü anlattığı *Jastıq Jalını* (1926), toprak paylaşımı konusuyla *Keñ Atızdın Talası* (1927) ve sosyal hayatta Kazak kadınından bahseden

Şuğanıñ Belğisi (1926) hikâyeleri; S. Seyfullin'in devrim öncesinde Kazak kadınının toplumdaki yerini anlatan *Ayşa* (1926), demir yolu işçilerinin hayatını anlatan *Jer Kazğandar* (1928) eseri; M. Äwezov'un detaylı bir şekilde Kazak köylüsünü anlattığı *Eskilik Köleñkesinde* hikâye kitabı (1924); S. Sadwaqasov'un ilk kolhozların kuruluşunu anlattığı *Salmaqbaydıñ Awılında Kooperatsiya Qalay Ornadı* (1923) hikâyesi; S. Şarıypov'un Çarlık idaresinin nasıl zulüm ettiğini ve baskı uyguladığını, Kazak halkının yaşamını, örf ve âdetlerini anlatan *Sülük, Erden Köli, Zañ Zäbiri, Qalağa Şıǵuw* gibi hikâyeleri yayımlanmıştır [8, 167-168 s.].

M. İymanjanov, 1948 yılında yazdığı "jastıq" adlı hikâye ile adını duyurmuştur. Hikâye lirik türünde yazılmıştır. İlerleyen yıllarda M. İymanjanov, Sovyet toplumunun gündelik konularına eğilmiştir. Gündelik konular hakkında hikâye yazmak için gözlem yapmak gereklidir. Dolayısıyla M. İymanjanov, bu eserlerini gözleme dayalı olarak yapmıştır. M. İymanjanov, Tanıs Qız (1954) adlı kitabında bulunan hikâyelerde aşk ve sevgi temalı konuları, Tıñdaǵılar (1956) adlı hikâye kitabında ise Aqmola bölgesindeki Sovyet çiftçisinin iş hayatını ele almıştır. Yazar bu eserleriyle birlikte çocuk edebiyatına katkı sağladığı hikâyeler de kaleme almıştır, bu hikâyeleri şöyle sıralayabiliriz: Sapardıñ Tajiribesi, Jol Üstinde, Kommünizm Müyisi, Böbek, Senim, Kışkentay Körşi, Konduktor, Üy, Bes (1959). Ö. Qanapın, 1947 yılında Eki Kezdesüw adlı hikâyesiyle adını duyurmuştur, ayrıca edebi çevrelerce lirik hikâyeci olarak bilinmektedir. Yazarın eserlerine bakacak olursak şu şekilde sıralayabiliriz: Awır Künder, Murager (1958), Mazdaq, Köl Jağasında (1960), Tuñǵış Maxabbat (1966), Jas Däwren (1966), Jer Basıp Jürsem (1968), Jürek Qalawı (1974), Baqıt Bäteşegi (1976), Dämeli, Qart Sarbaz Xıyqayası (1986), Ata Qonıs (1990) [8, 169-170 s.].

N. Seräliyev, bu dönemin önemli hikâye yazarlarından biridir. N. Seräliyev, genellikle çocuklar için hikâyeler yazmıştır. Yazar sanat hayatına Kışkene Üyşiler adlı hikâyesi ile başlamıştır. Yazarın diğer eserleri ise şöyle sıralanabilir: Uştalmağan Qarındaş (1956), Namıs (1959), Aq Laq Pen Qara Laq (1961), Añgelek (1964), Aqböpe (1966), Istıq Külşe (1967), Aq Qayın (1969), Qañtar (1971). Yazar, eserlerinde genellikle savaş sonrası dönemde yaşanan zor hayat şartlarını, çocuklara güzel gelecek için verilen sözleri, köy ve şehir hayatını işlemiştir [8, 170 s.].

Bu dönemin tartışmasız en önde gelen ve önemli yazarlarından biri Muhtar Äwezov'dur. Muhtar Äwezov, 28 Eylül 1897 tarihinde Abay köyünde doğdu. Kendisi, idol olarak gördüğü Abay Qunanbayev ile aynı boydandır. Muhtar Äwezov'a okuma yazmayı dedesi, Abay Qunanbayev'in bir kitabıyla öğretmiştir [10, 175-176 s.].

Muhtar Äwezov, 1908 yılında "Abay" adındaki Rus ilkokulunu bitirdikten sonra eğitim hayatına Semey'de bulunan başka bir okulda devam etti. 1915 yılında öğretmen okuluna girdi [6, 11 s.]. Öğretmen okulundayken hem Kazak halk şairlerini hem de Rus edebiyatının büyük isimlerini okumuştur. Äwezov, böylelikle hem yerli hem de Batı kaynakları hakkında bilgi sahibi olmuştur. Öğretmen okulundayken 1917 yılında üç perdeden oluşan "Eñlik-Kebek" adındaki piyesini yazdı ve bu piyes aynı yıl sahnelendi. Böylece Kazak halkı ilk defa tiyatroyla tanışmış oldu [12, 41 s.]. 1919 yılında öğretmen okulundan mezun olarak resmi görevlerde çalışmaya başladı [6, 11 s.]. 1922 yılında Taşkent Devlet Üniversitesi'ne girerek 1928 yılında Filoloji Fakültesinden mezun oldu. 1930 yılında da lisansüstü eğitimini bitirdi. Bu süreçte "Baybişe-tokal" ve "Karagöz" piyeslerini yazdı [13, 37 s.]. 1929 yılından itibaren Kazak yazarları ve aydınları büyük bir siyasi baskıya uğramıştır. Äwezov ve yakın arkadaşları hapse atılmıştır. Äwezov hapisteyken yazdığı notlarında hapse düşmesinin gerekçesinin *Eñlik-Kebek* ve *Karagöz* piyesleri olduğunu söylemiştir. 1932 yılında mahkumiyeti kararlaştırılmış ve hapisten çıkmak için hapse düşme gerekçesi olan eserlerinin kendisine ait olmadığını belirterek yaklaşık bir ay sonra hapisten çıkmıştır. Ayrıca Äwezov'un eserlerinin kendisine ait olmadığını belirtmesi 1937 yılında ikinci bir siyasi baskıyla tekrar hapse atılan yazarların ve aydınların arasında olmamasını da sağlamıştır. Hapisten çıktıktan sonra Kazak ve Rus Dili bölümünde Doçent olarak hizmet hayatına devam eder. Bu yıllardan sonra edebi eserlerini art arda vermeye başlamıştır. "Abay Jolu" adlı eserini parça parça yayınlamış ve 1951 yılında eser hakkında soruşturma başlatılmıştır. 1953 yılında bu eserinde dönemin siyasi ideolojisini yansıtmaması gerekçe gösterilerek tutuklama işlemi yapılması kararı alınmıştır. Äwezov bu durumu öğrendiği anda milletvekili bir arkadaşının kimliği ile Moskova'ya kaçmış ve gayri resmi sığınmacı olarak yaşamaya başlamıştır. Moskova'da 1954 yılına kadar Moskova Devlet Üniversitesi'nde Kazak Dili

ve Edebiyatı Öğretmeni olarak ders vermeye başlamıştır. Aynı yıl suçsuzluğu kanıtlanmış ve Almatı'ya dönmüştür. Almatı'ya döndükten sonra "Abay Jolu" adlı eserini tamamlamıştır [12, 43-44 s.]. 1955 ve 1959 yılları arasında milletvekili olmuştur [6, 11 s.]. Ayrıca "Abay Jolu" adlı eseri 1959 yılında "Lenin Ödülü"nü almıştır. Eser, Louis Aragon tarafından 20. yüzyılın en büyük eseri olarak tanımlanmıştır [12, 43-44 s.]. Bütün bu başarılarıyla birlikte Äwezov'a edebi ve bilimsel çalışmalarından dolayı Sovyetler Birliği Yüksek Parlamentosu iki defa "Kızıl Bayrak" ve "Lenin Nişanı" vermiştir. 1960 yılında da kendisine "Kazakistan'ın Bilim Emekçisi" unvanı verilmiştir. 28 Haziran 1961 yılında Almatı'da hayata gözlerini yummuştur. Äwezov, çok yönlülüğünün yanında topluma ve edebi çevreye eserleriyle etki etmiş, kendinden sonra gelen sanatçıların idolü olmuştur [6, 11 s.].

Äwezov'un neredeyse tüm edebi türlerde eserler vermesinin yanında bilimsel çalışmaları da mevcuttur. Kendisi hikâye, roman, deneme, tiyatro, makale ve çeviri türlerinde eserler vermiştir. Äwezov'un eserlerine bakacak olursak şu şekilde sıralayabiliriz:

Hikâye: *Korgansızdın Küni* (1922); *Okıgan Azamat* (1923); *Kır Suretteri* (1922-1923); *Kır Angimeleri* (1923); *Üylenüv* (1923); *Sönip-Januv* (1923); *Kim Kineli* (1923); *Eskilik Köleñkesinde* (1925); *Jetim* (1925); *Barımta* (1925); *Kineşil Boyjetken* (1925); *Bürkit Añşılığınıñ Suretteri* (1925); *Karalı Suluv* (1925); *Juvandık* (1925); *Karaş – Karaş Okıygası* (1927); *Kökserek* (1929); *Üş Kün* (1934); *Bilekke Bilek* (1934); *Kasenniñ Kubılıstarı* (1934).

Tiyatro: *Eñlik – Kebek*; *Beybişe, Tokal* (1923); *Karaköz* (1926); *Oktyabr Üşin* (1933); *Tüñgi Sarın* (1934); *Ayman-Şolpan* (1934); *Tas Tülek* (1935); *Sın Sağatta* (1941); *Kara Kıpşak Koblandı* (1943); *Asıl Nesilder* (1969); *Bes Dos* (1947); *Alva* (1953); *Asavga Tusav* (1957); *Abay* (1957).

Roman: *Abay Jolu* (1956); *Ösken Örken* (1962).

Deneme: *Türkistan Solay Tuvgan* (1955); *Öñtüstik Saparıman* (1959); *Amerika Eserleri* (1964) [12, 43-44 s.].

Edebi sahada durum böyleyken siyasi alanda ise artık Stalin ölmüş, yerine Hruşçev gelmiş ve genel tabirle "ılıman dönem" yani baskı döneminden yumuşama dönemine geçilmiştir. Bu yumuşama dönemi hem topluma hem de edebi çevreye etki etmiştir. Artık yazarlar daha farklı konular hakkında yazmaya ve yeni eserler ortaya koyarken daha rahat hareket etmeye başlamıştır. Bu rahatlatma dönemi yeni yazarların da doğmasını sağlamıştır. Bu

dönemden sonra artık hikâye tamamen bağımsız bir tür olarak sahneye çıkmış ve hikâyelerde bundan sonra bireysel yaklaşımlar ele alınarak şehir hayatı ve şehirliliğin insanın hayatı konu alınmaya başlanmıştır [8, 170 s.]. İliman dönem öncesinde "Halk düşmanı" olarak yaftalanan yazarlara edebi çevrelerce oluşan güvensizlik artık ortadan kalmıştır. Bu yazarlar suçsuz yere lekelendikleri için tüm hakları geri verilmiştir [13, 44 s.]. İliman dönemden itibaren yazarlara Sovyet toplumunda genel olarak her türlü sanat faaliyetinin gelişmesi ve Batı kaynaklı sanatlar üzerine detaylı çalışmalar ve araştırmaların yapılmasını yönünde hedefler belirlenmiştir. Kazak yazarları atılan bu adımın fayda sağlayacak yanlarını kabul etmekle birlikte milli malzemelerden oluşturdukları yerli sanatlarını topluma anlatmanın daha önemli ve gerekli olduğunu savunmuşlardır. Bu görüşe bağlı olarak Ğ. Müsirepov'un *Ataqtı Äñşi* Mayra; T. Axtanov'un *Alğaşqı Än*, *Qızğanış*, *Küy Añızı*; T. Älimqulov'un *Sarijaylaw*; *Topaykök*, A. Satay'ın *Kisen Aşqan*, N. Äbüwtalıyev'in *Bayäke Äñşi*, T. Qajıbayev'in *Temirtas*; S. Narımbetov'un *Teñtek hikâyeleri* sanatsal değere dikkat çeken eserler olarak karşımıza çıkmıştır. Kazak hikâyeciliğinin 1970'li ve 1980'li yıllarına baktığımızda, bu dönemde yazılan hikâyeler genellikle somutlama ve soyutlama teknikleri öne çıkmıştır. Ayrıca bu dönemde hikâyeler çoğunlukla insan psikolojisinin karanlık yüzüne doğru çevrilmiştir. Eserlerde psikolojik çıkarımlar ağır basmıştır. Bu yıllar arasında sosyalist realizmden çıkıp dünya edebiyatına yönelenler de olmuştur. Bu dönemin en çok okunan hikâyelerini şu şekilde verebiliriz: T. Älimqulov'un *Küreñ Özen*; Kertolğaw, Şejireli Sahara; M. Bayğut'un *Şilde*, *Sırbulaq*, *Näwrizek*; O. Bökey'in *Muztaw*, *Sariarqanıñ Jañbırı* [8, 171 s.].

Kazak hikâyeciliğinin 1980'li ve 1990'lı yıllar arasında artık Kazak hikâyeciliği çoğunlukla bireyi esas alır ve birey odaklı eserler verilmeye başlanır. Bütün bunların yanında çocuklar için yazılan hikâyelerde de gözle görülür bir artış olur. Bu döneme hikâyecilik bağlamında N. Seräliyev'in *Zeñgir Aspan* (1990), *Jañbır İysi* (1980); Ä. Qaldıbayev'in *Meniñ Ağam Soldat* (1980), *Kök Döñgelek* (1985), *Ata* (1999); S. Bayxonov'un *Qos Şatırlı Üy* (1983), *Sal Üstindegi Mawsım* (1987) hikâyeleri örnek verilebilir [8, 171 s.]. Sovyet dönemi sürecindeki hikâyelerin çoğunda Kazakça kullanılmıştır, nadiren de olsa Rusçanın da kullanıldığı görülmektedir. Bu dönemdeki Kazak hikâyeciliğine genel bir bakış attığımızda, halkın tarihinin anlatılması, ahlaki

değerlerin verilmesi, mitolojik unsurların çokça kullanılması, savaş, barış, kıtlık, yoksulluk, bağımsızlık, özgürlük, insanlık temalarının üzerinde durulduğu görülmektedir. Kendi benliklerini yitirmemek için yeninin yanında geleneklerini de sürdürmüşlerdir. Dünya edebiyatı seviyesinde yazma isteği, Kazakların kendilerine has karakter tiplerinin oluşması gibi özellikler Sovyet dönemindeki Kazak hikâyeciliğinin genel özellikleri olarak sayılabilir.

Sovyet Sonrası Kazak Hikâyeciliği Dönemi. 16 Aralık 1991 yılında Kazakistan bağımsızlığını ilan etmiştir. Bu süreçten hiç kuşkusuz edebi çevreler de etkilenmiştir. Yazarlar artık duygu ve düşüncelerini, hayata bakışlarını ılıman dönemdekinden daha da özgür bir şekilde gerçekleştirmeye başlamışlardır.

Kazak edebiyatı Çarlık döneminin iki yüz yıldan fazla süregelen baskısından anca Sovyet döneminde kurtulmuştu, fakat bu süreç Stalin döneminde tekerrür edip “ılıman dönem” adını verdiğimiz Hruşçev döneminde ise yumuşamıştı. 1991 yılından sonra ise artık tamamen bir bağımsızlık elde edildiği için Kazak edebi çevreleri dünya edebiyatına açılmışlar, diğer alanlarla birlikte hikâyecilik alanında da önemli içerikleri, teknikleri ve yöntemleri kullanmakla beraber milli unsurlara da vurgu yapmışlar, hikâyede artık metaforik, alegorik ve grotesk uygulamalar artış göstermiştir [8, 173 s.].

Bu dönemde Kazak hikâyeciliğinin gelişmesine önemli katkı sağlayan sanatkarlar şöyle verilebilir: Ş. Murtaza, M. Magawin, K. Jumadilov, B. Nurjekeoğlu, T. Nurmagambetov, K. Tümenbay, E. Tarazi. Bahsi geçen bu yazarlar Kazak toplumunun duygu ve düşünceleri ile birlikte toplumsal eleştirileri açık yüreklilik ile vermişlerdir. Bu duruma Şerhan Murtaza'nın kaleme aldığı “Tevel Toy” adlı hikâyesi güzel bir örnek teşkil etmektedir. Şerhan Murtaza bu eserinde Kazak halkının düğün yapma konusunda birbirleriyle mücadele içinde olmalarını eleştirmiş, aslında yapılan bu gösterişli düğünlerin insanlara maddi zararlar verdiğini belirtmiştir. Ayrıca Şerhan Murtaza çeşitli hikâye, masal ve roman tercümeleleri de yaparak Kazak edebiyatına katkıda bulunmuştur [14, 25-26 s.].

Sovyet sonrası bağımsızlık döneminde Kazak hikâyelerine baktığımızda bu hikâyelerde daha önce de belirttiğimiz gibi bireysellik bulunmaktaydı, fakat bireyci yaklaşımın dışında topluma yönelik eleştiriler yapma isteği de oluşmuşken, köy hayatını hatta Sovyet döneminde Kazakistan topraklarındaki madenlerin Sovyetler

tarafından nasıl sömürüldüğünü de konu olarak işlediklerini görmekteyiz. Hikâyelerde köy hayatını işleme konusunda T. Nurmagambetov dikkat çekmektedir. T. Nurmagambetov, kısa hikâyelerinde köy hayatının güzel yanlarını anlatırken özellikle Kazaklar arasında doksanlı yılların nasıl yaşandığını anlattığı “Annesini Özleyen Çocuk” adlı eseri önem arz etmektedir. Bağımsızlık yıllarında ortaya çıkan birçok genç yazar da bulunmaktaydı, bu genç yazarlar hikâyecilik bağlamında Kazak edebiyatının yükselmesine katkı sağlamışlardır. Bağımsızlık dönemindeki bahsettiğimiz genç yazarların bazılarını şöyle sıralayabiliriz: K. Rahumjanov, N. Kami, T. Ahmetjan, D. Ramazan, K. Mukaş, J. Korgasbek [14, 25-26 s.].

Bu dönemin önemli hikâye yazarlarını ve eserlerini şöyle sıralayabiliriz:

Muxtar Mağawin: *Tamızdan Keyingi Äñgimeler* (2001), *Qumırsqa Qırğın* (2002), *Komünistik Realizm* (1992), *Salaxaddinniñ Ükimi* (1992), *Jüsiptiñ Qızı Svetlana*, *Qara Qağaz Kelgen Salıq Aғam*, *Tassuwdan Ötken Qaşqındar*, *Abaqtıda Ölgen Uwan Atam*, *Purkoraldıñ Kök Atı*, *Oñ men Sol*, *Eñ Ädil Saylaw*, *Qasqır Böri*, *Ultralıq Janjal*, *Qumırsqa Qırğın*.

Şerhan Murtaza: *Tabılğan Teñiz*, *Bultsız Küngi Nayzağay*, *Multıqsız Maydan*, *Ahmetjanniñ Antı*, *41-julğı Keliñsek*, *Soğıstıñ Soñğı Jesiri* (2003).

Älibek Asqarov: *Ör Altay Men Qayteyin Biyiğini* (1997).

Nurdawlet Aqış: *Baba Tanyanı Kim Desek Eken?*, *Maxabbatpen Araşalaw*, *Don Juanniñ Qalımdığı*.

Bolat Qanatbay: *Teñizden Esken Jel* (2001), *Aqqum Altın Jağalaw* (2002).

Kösemäli Sättibayulı: *Elgezek Bağdarşamniñ Basınan Keşkenderi* (1989), *Şetkeri Üydiñ Jarığı* (1990), *Tarazdan Täbärik* (1990), *Jılqıbay Jezdemniñ Saqalı* (1999).

Tursınjan Şapay: *Dombıra*.

Quwandıq Tümenbay: *Qobız Muñı* (2008).

Talaptan Ahmetjan: *Tuma* (1995), *O Dünyeniñ Qonağı* (2001), *Muñ* (2003), *Aqıyqat Joli* (2003).

Raxımjan Otarbay: *Amerikaniñ Ulttıq Baylığı* (2000).

M. Bayğut: *Joğalğan Jurnağ* (2005), *J. Qorğasbek Jeltoqsan* (2001), *A. Altay Propiska ve Sibir Ofitseri* (2008).

J. Qorğasbek: *Jeltoqsan*.

Duman Ramazan: *Kökjal* (2001), *Allanıñ Ömiri* (2003), *Xan Keneniñ Qazası* (2005).

Aygül Kemelbay: *Tobilğısay* (2000), *Munara* (2002).

A. Altay: *Qır men Qala Xıykayaları* (1998), *Qızıl Böltirik* (2006), *Altay Novellası* (2001), *Kazino* (2008).

Didar Amantay: *Qarqaralı Basında* (2003), *Gülдер men Kitaptar* (2003).

Nurğali Oraz: *Ayaqталмаған Ertegi* (2002), *Qazıgurt Oqıyğaları* (1995), *Baqırşanıñ Balaları* (1988), *Soqpaq Jol* (1985), *Daladan Qalağa Kelgender* (2006) [8, 173-178 s.].

Bu dönemin yazarları eserlerinde genellikle Kazak halkının toplumsal bozulmalarını konu edinmişlerdir. Kazakların milli benliklerini kaybetmelerinden korkan yazarlar milli bilinç aşıl原因 eserler yaratmışlardır. Daha çok eski-yeni, baba-oğul, gibi nesil çatışmalarının doğurduğu tezatlar vasıtasıyla hikâyeler verilmiştir. Yeni dönemde eleştirel ve postmodernist yaklaşımlarla yazılan eserlere de rastlanmaktadır. Bu dönemde postmodern eserler veren yazarları ve eserlerini şöyle sıralayabiliriz: *T. Nurmağanbetov'un Kene*, *A. Altay'ın Kentaor*, *M. Mağawin'in Qıysıq Ağaş ve Qos Ağaş* [8, 177 s.].

Yazılan bunca eserle Kazak edebiyatı ve hikâyeciliği daha çok güçlenip gelişmektedir. Bir ulusun birliğini, beraberliğini ve bütünlüğünü sağlayan en önemli unsurlardan biri kuşkusuz edebiyattır. Kazak ulusunun edebi gücü bir nevi birlik ve beraberliklerini pekiştiren ve geliştiren, aynı zamanda Kazak Türkçesinin anlatım kuvvetini göstermekte önemli bir etkidir. Diğer ulusların edebiyatlarında olduğu gibi Kazak ulusunun edebiyatında da halkın bireysel, toplumsal, fiziksel, duygusal, düşünsel

ve psikolojik yapısını çok rahat bir şekilde görmekteyiz. Bu bağlamda yaratılan her eser Kazak halkının kendini iyi bir şekilde tanıtmayı ve edebiyatını dünyaya açması açısından önemlidir.

Sonuç

Kazak edebiyatında hikâyecilik neredeyse Kazak dilinin var olduğu dönemden hemen sonra doğmuş, ardından sözlü edebiyat döneminde emeklemiş, yazılı edebiyat döneminde gelişerek yürümeyi öğrenip sonra da koşmaya başlamıştır.

Bu çalışmamızda Kazak hikâyeciliğini inceleme bağlamında önce "*Sözlü Edebiyat Dönemi*" ve "*Yazılı Edebiyat Dönemi*" olarak hikâyenin nasıl ortaya çıktığını tetkik edip, daha sonra "*Sovyet Öncesi Kazak Hikâyeciliği Dönemi*", "*Sovyet Döneminde Kazak Hikâyeciliği*" ve "*Sovyet Sonrası Kazak Hikâyeciliği Dönemi*" başlıklarıyla dönemsel olarak ele aldık. Bu dönemsel ayrımlara genel olarak baktığımızda eserlerin yazıldıkları dönemlerin bir aynası olduğunu görmekteyiz.

Kazak hikâyeciliğinin ilk olarak sözlü edebiyat bağlamında efsane, masal ve halk hikâyesi minvalinde ilerlediğini, daha sonra da Sovyet öncesi dönemde, Sovyet döneminde ve Sovyet sonrası dönemde çok büyük ilerlemeler katettiğini belirtebiliriz.

Sonuç olarak yüz yıldan daha uzun bir süredir varlığını koruyan Kazak hikâyeciliğinin farklı dönemlerde farklı şekillere bürünüp ilerlediğini ve günümüzde de başarılı bir şekilde varlık gösterdiğini söyleyebiliriz.

Kaynaklar

1. Atmaca, E. Kazak Türkçesinde Makal-Meteller ve "Dil" Organ Adıyla Kurulmuş Makallar // Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi. Türkiye. – 2013. – S.20-48.
2. Ayan, E. Kazak Bozkırında İlk Öğretmen-Ibray Altınsarin // DergiPark. – 2013. – S.31-41.
3. Bazarbayeva, L. Çokan Velihanov (Eserleri) // Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı., 2017.
4. Biray, N. Kazak Bozkırında Başkaldırı ve İsyanın Sesi: Ahmet Baytursınu. // Gazi Türkiyat. – 2015. – S.1-14.
5. Çağlar, D. Hanlık Devrinden Günümüze Örneklerle Kazak Edebiyatı. // Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi. – Cilt 2. Sayı 2. –İstanbul, 2014. - S.275-279.
6. Çınar, A. A. Muhtar Avezov ve Sanatının Kaynağı. // Bilig (Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi). – Sayı 5. – Ankara, 1997. – S.11-19.
7. Derviş, L., Dervişeva, K. XIX. YY. Kazak Türklerinin Aydını Çokan Velihanov Hayatı ve Eserleri. // SUTAD. – Sayı 40. – Konya, 2016. – S.131.
8. İbrahim, İ. Kazak Hikayeciliğine Genel Bir Bakış. // A.Ü Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi (TAED). – Sayı 50. – Erzurum, 2013. – S. 162-180.
9. Karabey, T. Abay Kunanbayoğlu (1845-1904). // Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi. – Sayı 4. – Erzurum, 1996. – S. 193-197.

10. Öner, M. XX. Yüzyıl Türkistan Edebiyatının Anıtı: Muhtar Evezov (1897-1961). // Bilig (Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi). – Sayı 37. – Ankara, 2006. – S. 175-188.
11. Özdemir A. Kazak Edebiyatında Hikâye. – İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2014.
12. Sağlam M. 20. Yüzyıl Başlarında Kazak Edebiyatında Hikâye. Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk DÜnyası Edebiyatı Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi. İzmir. – 2016.
13. Söylemez, O., Yuldashev, M., Kasapoğlu Çengel, H., Kalkan, Ş., Uygur, C., Özşahin, M., Arıkoğlu, E. Çağdaş Türk Edebiyatları-II. Eskişehir: T.C. Anadolu Üniversitesi Yayını No: 2753, Açıköğretim Fakültesi Yayını. –2013. – No. 1711.
14. Yazan O. Kazak Hikâyeciliğinde Amanjan Jakıp'ın Hikâyelerinin Yeri. Niğde Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi. Niğde. – 2012.

L.A. Nakhanova, M. Ak

Nevshehir Haji Bektash Veli University, Nevshehir, Turkey

A sight on the Kazakh prose within the context of Turkiye turkology

Abstract. A story, or in other words, a set of narratives in the form of prose conveys real or near-real events or fictions. Almost every nation has its own unique sense of story and storytelling. Every nation wants to build an identity for itself and to create this identity, it uses its culture as a material and realizes it in various expressions. These narratives are first verbal and then standardization continue to live in a written form. People have stereotyped their narratives, which they have progressed in writing form over time, on the basis of storytelling.

The culture, religion and language of the Kazakh people are reflected very effectively through “*añgimeler*”. “*Аñгimeler*” means stories which Turkish equivalent of this word pronounced as “*hikaye*”. Carrying traces of the wars, famines, cultural and national consciousness of the Kazakh people in their past, the *añgimes* are a kind of identity of the Kazakh nation. The storytelling of the Kazakh nation, like most nations, first started with oral literature, then it was passed to written literature in the context of the stories being permanent. In this study, it is aimed to give information about the storytelling journey of the Kazakh people from past to present.

Keywords: Storytelling, Storytelling in Kazakh Literature, Verbal Literature, Written Literature

Л.А. Наханова, М. Ак

Невшехир Хаджи Бекташ Вели университети, Невшехир, Түркия

Түркия түркологиясы контекстінде қазақ әдебиетіндегі әңгімені қарастыру

Аңдатпа. Бұл мақалада Қазақ әдебиетінің шындыққа жақын немесе ойдан шығарылған шағын көркем шығармалары болып есептелетін әңгіме жанрының Қазақ прозасына қалыптасу кезеңдері туралы мағлұмат беру көзделеді. Қазақ халқы өткен ғасырларда бастан кешірген соғыстардың, ашаршылықтың іздерін алып жүрген әңгімелер қазақ халқының мәдени-ұлттық сана-сезімінің өзіндік ерекшелігі болып табылады. Бастауын халық ауыз әдебиетінен алған әңгіме жанры Қазақ халқының тұрмыс-салтын, күнделікті тіршілігін баяндайтын ауызша әңгімелердің бірте-бірте жазба әдебиетінде де орын алуына, дамуына байланысты талдаулар жасалады. Қазақ халқының мәдениетінің, дінінің, тілінің «*әңгімелер*» арқылы көрініс табуы, сонымен қатар әңгімелеу стилінің өзіндік ерекшеліктері Түркия Түркология тұрғыдан қарастырылады.

Түйін сөздер: Әңгімелеу, қазақ әдебиетіндегі әңгіме, ауызша әдебиет, жазба әдебиет, проза.

Yazarlar hakkında bilgi:

Nakhanova Lyazzat Ayanoovna – PhD, Foreign Lecturer of the Department of Contemporary Turkic Languages and Literature, Nevshehir Haji Bektash University, Nevshehir, Turkey.

Murat Ak – Master student of the Department of Contemporary Turkic Languages and Literature, Nevshehir Haji Bektash University, Nevshehir, Turkey.

Наханова Ләззәт Аянқызы – Ph.D., Қазіргі түрік тілдері және әдебиеті кафедрасының шетелдік оқытушысы, Невшехир Хаджы Бекташ Вели университеті, Невшехир, Түркия.

Мұрат Ак – Қазіргі түрік тілдері және әдебиеті кафедрасының магистранты, Невшехир Хаджы Бекташ Вели университеті, Невшехир, Түркия.

Наханова Ляззат Аяновна – Ph.D., зарубежный преподаватель кафедры современных тюркских языков и литератур, Невшехирский университет имени Хаджы Бекташ Вели, Невшехир, Турция.

Мурат Ак – магистрант кафедры современных тюркских языков и литератур, Невшехирский университет имени Хаджы Бекташ Вели, Невшехир, Турция.

Д.Ә. Балтабай¹,
Зеки Каймаз²

¹Д.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,
Астана, Қазақстан

²Ege университеті, Измир, Түркия
(E-mail: baltabayev.dosjan@mail.ru, zekikaymaz_19@hotmail.com)

«Шежіре-и теракиме» тарихи еңбегіндегі топонимдердің этнографиялық сипаты

Аңдатпа. Тіл білімінде топонимдердің лексика-семантикалық мәнін айқындау, этнографиялық сипатын саралау, оларды этимологиялық жақтан талдау қашан да ерекше маңызға ие. Жалқы есімдерді семантикалық қырынан ғана емес, оларды ұлт дүниетанымымен, салт-санасымен, мәдениетімен, ғасырлар бойғы тарихымен байланыста қарау тілдің танымдық қызметінің зор екендігін көрсетеді. Зерттеу мақалада «Шежіре-и теракиме» еңбегінде кездесетін Талас, Жайық, Сайрам, Сыр, Талғар секілді жер-су атауларына семантикалық талдау жасалып, этимологиясына қатысты тұжырымдар берілген, этнографиялық сипаты сараланады. Олардың ауыспалы не тура мағынадағы қолданысы, түркі тілдері арасындағы, өзге де тілдер арасындағы фонетикалық өзгешеліктері мен морфологиялық ерекшеліктеріне назар аударылады. Фонетикалық талдау кезінде дыбыстық сәйкестіктерге (варианттылық), морфологиялық талдау барысында түбір, қосымшалардың жасалуына ерекше мән беріліп, тарихи тұрғыда зерттеледі. Сонымен бірге, аталған топонимдердің бүгінгі күндегі қолданысына, мағыналық жақтарына (семантикалық жақындығы мен алшақтығына) салыстырмалы талдаулар жүргізіледі. Аталған тарихи шығарма орта ғасырлық шағатай жазба ескерткіштерінің бірі болғандықтан, оның лексикалық қабатында түркі тілдеріне ортақ тілдік бірліктер молынан кездеседі. Оларға диахронды, синхронды талдаулар жүргізу арқылы қыпшақ тобы мен оғыз тобына жататын түркі тілдері арасындағы лингвистикалық ерекшеліктер қарастырылады. Зерттеу барысында алтаист, түркітанушы ғалымдардың зерттеулері, ғылыми пікірлері негізге алынып ғылыми-теориялық тұжырымдар беріледі. Топонимдердің этнографиялық сипатын зерделеу, тарихи шығу тегін анықтау, бүгінгі күндегі қолданылу аясын көрсету, олардың ұлт санасындағы көрінісін ғылыми негізде зерттеу мақаланың өзектілігін аңғартады.

Түйін сөздер: топонимдер, гипотеза, семантика, диахронды талдау, тарихи шығарма.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-6887/2023-143-2-253-262>

Түсті: 17.11. 2022 / Жариялауға қабылданды: 10.04.2023

Кіріспе

Топонимдер еліміздің тыныс-тіршілігіне қажетті бағыт-бағдар беретін таңбалық қызметінен басқа үлкен қоғамдық-саяси маңызға ие болып, ұлттық, танымдық сипаттары алдыңғы орынға шықты. Жер-

су атаулары адамзат қоғамында ғана пайда болып, өмір сүріп, қызмет ететіндіктен, сол қоғамда болып жататын өзгерістерден тыс қала алмайды.

Қазіргі қазақ тіл білімінде ұлт, тіл, мәдениет арақатынастарының, өзара байланысының жаңаша антропоцентристік

парадигмада зерттелуі, ономастикалық материалдарды кешенді түрде, яғни қазақ халқының санасымен, дүниетанымымен, өмір сүрген табиғи ортасымен, ғасырлар бойғы қалыптасқан шаруашылығымен т.б. тұрғыда қарастыруға үлкен мүмкіндіктер беріп отыр. Қазақ тіліндегі өте бай ономастикалық қорда, соның ішіндегі географиялық жалқы есімдер жүйесінде қазақ этносына қатысты орасан мол этнотанымдық ақпараттар жинақталған. Осындай мол ақпараттық байлықты антропоцентристік парадигма аясында қарастыру зерттеушілерге қазақ жалқы есімінің онтологиялық табиғатын, көп қырлы ерекшеліктерін тану мен сипаттауға жаңа жол ашады. Антропоэзектік бағытта жүргізілетін лингвистикалық зерттеулердің бір нысаны ретінде қазақ топонимиясының аймақтық (регионалдық) жүйесін қарастыру, белгілі бір шектеулі аймақ жер-су аттарының сол өңірдің этномәдени, рухани тарихымен байланысын зерттеу болып табылады. Аймақтық топонимиялық материалдар сол аймаққа ғана тән лингвотарихи, этномәдени, этнотанымдық тарихына қатысты және сонымен бірге жалпы қазақ топонимиясына тән заңдылықтарды айшықтап, аражігін көрсетіп бере алады.

Зерттеу әдістері

Топонимдер құрамы мен құрылысы, семантикасы жағынан алуан түрлі. Олардың құрамында ежелгі заман мен ерте орта ғасыр, ортағасырлық және жаңа замандық жер-су атауларының болуы да тарихи құбылыс. Жалқы есімдерді этимологиялық тұрғыдан зерттеу мәселесі жалпы тіл білімінде бұрыннан қалыптасқан этимологиялық зерттеулердің әдістері мен тәсілдерін басшылыққа алу барысында орындалады. Ономастиканың барлық салалары сөз ретінде тілге тікелей қатысты болғандықтан, оларды зерттеудің әдістері мен тәсілдері тұтастай алғанда, ортақ тәсілге бағынышты келеді. Яғни тіл білімінің лексиканы зерттеуде қолданатын әдістері мен тәсілдері ономастикалық этимология зерттеулерінде де дерлік, тұтас қолданыс табады. Зерттеу мақалада дескриптивтік (сипаттама), тарихи-салыстырмалы (компаративтік), тарихи-салғастырмалы (типологиялық), фонетикалық, морфологиялық әдіс-тәсілдер негізге алынды [1, 4]. Қазақ тіліндегі жер-су атауларын зерттеген С.А. Аманжолов,

Т. Жанұзақ, А. Әбдірахманов секілді ғалымдардың зерттеулерімен бірге түркітанушы ғалымдардың да тұжырымдары, ғылыми пікірлері қамтылды. Мәселен, В.В. Радлов, А.М. Щербак, С.Е. Малов, В.В. Бартольд, М. Ряснен, Н.К. Дмитриев т.б. ғалымдардың еңбектері топонимдердің этнографиялық сипатын айқындауда, оларды лингвистикалық аспектіде талдауда теориялық материал ретінде қолданылды. Тарихи жазба ескерткіштер, тарихи жырлар тілінде кездесетін жер-су атауларын семантикалық жақтан талдау, этимологиясын айқындау, олардың тіліміздегі және санамыздағы көрінісін саралау қазіргі тіл білімінде өзекті болып саналады. Тілді байланыс құралы деңгейінде ғана емес, антропоэзектік деңгейде зерттеу – тілдің танымдық қызметінің, ұлттық кодты сақтаушы құрал екендігінің айқын дәлелі бола алады. Зерттеуде топонимдерді морфологиялық, фонетикалық жақтан талдап, оларды қазақ тілінің өз ішінде ғана емес, түркі тілдері арасындағы қолданысына, туыс емес тілдермен де ара қатынасына назар аударылды.

Топонимдерді зерттеу барысында орта ғасырлық шағатай тіліндегі тарихи еңбек нысан ретінде алынды. Ол – Әбілғазы Баһадүр ханның «Шежіре-и теракиме» еңбегі. Шығарма түркі халықтарына ортақ шығарма болғандықтан онда қазақ даласындағы жер-су атауларының көбісі кездеседі. Зерттеу барысында сондай топонимдерді іріктеп, оларды лингвистикалық аспектіде зерттеуді мақсат еттік. Бұған дейін еліміздегі топонимдердің этнографиялық ерекшеліктеріне, олардың этимологиясына қатысты зерттеулер А. Әбдірахмановтың «Топонимика және этимология», «Қазақстанның жер-су аттары», Қ. Өмірәлиевтің ««Қазықұрт» және оған қатысы бар топонимдер жайлы», Б.Т. Тасполатовтың «Қазықұрт топонимдері» (монография) еңбектерінде кеңінен жазылды. Ал жалпы жер-су атауларының зерттелуі алғаш түркітанушы ғалымдардың еңбегінен басталады. Жекелеген сөздердің этимологиясына қатысты материалдар В.В. Радловтың, П.М. Мелиоранскийдің, Л.З. Будаговтың, Н.А. Баскаковтың, А.Н. Кононовтың, Қ.Қ. Жұбановтың, І.К. Кеңесбаевтың еңбектерінде кездеседі.

Топонимдерді тілдік тұрғыда талдау кезінде тарихи морфология, тарихи фонетика, тарихи сөзжасам салаларына

қатысты іргелі зерттеулердің маңызы зор. Оның қатарына түркі тілдеріндегі сөз тудыру мәселесін зерттеген А. Гулям (өзбек), Т. Гарипов (башқұрт), А. Ысқақов, Ғ. Мұсабаев, А. Хасенова (қазақ), Б. Орузбаева (қырғыз) ғалымдардың монографияларын, докторлық диссертацияларын жатқызамыз. Сондай-ақ, көне жазба ескерткіштер тілін зерттеген ғалым С. Кляшторныйдың «Яксарт-Сыр-Дарья» атты мақаласында да қазақ топонимдерінің семантикасына қатысты маңызды ақпараттар кездеседі. Зерттеу мақаламыздың нысаны болған «Шежіре-и теракима» еңбегі, онда кездесетін барлық топонимдердің тарихы жайлы деректер түрік ғалымы З.К. Өлмездің «Ebulgazi Bahadır Han Şecere-i Terākime (Türkmenlerin Soykütüğü)» зерттеуінде кеңінен қамтылған. Аталмыш еңбек қазақ даласында орналасқан көне қала атауларының, өзен-көл, тау атауларының тарихынан мол мағұлматтар береді.

Талқылау

Мақалада Әбілғазы Баһадүр ханның «Шежіре-и теракима» еңбегінде кездесетін кейбір топонимдердің семантикалық ерекшеліктер қарастырылып, олардың этнографиялық сипаты сараланған. Шағатай тілінде жазылған орта ғасырлық тарихи еңбектен қазақ даласында орналасқан ежелгі жер-су атауларының көпшілігін кездестіре аламыз. Себебі тарихи шығармада түркі рутайпаларының тарихы, олардың этностық болмысы, тұмыс-тіршілігінен хабар беретін құнды материалдар қамтылған. Сонымен қатар түркі халықтарына ортақ шағатай тілінде жазылған «Шежіре-и теракима» еңбегінің тілдік қабатын зерделей отырып, қыпшақ және оғыз тобына жататын түркі тілдерінің лингвистикалық табиғатын айқындауымызға болады.

XVII ғасырда жазылған «Шежіре-и теракима» еңбегінде кездесетін топонимдердің бірі – *Талас*. Мысалы: *Talaş – Talas ırtağı kıyısında kurulmuş bir şehir* (Талаш – Талас өзені бойында орналасқан қала) [2, 452 б.].

Талас – биіктігі 4488 метрлік Талас жотасынан басталып Жамбыл облысына дейін созылып жатқан өзен атауы. Өзеннің ұзындығы 420 км құрайды. Талас жотасының тарихи Талас (Тараз) қаласының аттары осы өзен атауынан алынған, өйткені өзен атының қойылуы бұлардан әлде қайда ерте, түркі-монғол тіл бірлігі заманынан бері. Аталған

сөзді этимологиялық жағынан талдайтын болсақ біршама ғылыми гипотезаларды негізге ала отырып тілдік талдаулар жүргізуімізге болады.

Сөз түбірі түркі-монғол тілдеріндегі *далай//талай* (теңіз, мұхит, көл, өзен) деген түбірге –з/с көптік жалғауы (кейде жаңа сөз тудыратын зат есім жұрнағы да болуы ықтимал) қосылып жасалған. *Талуу//талай* «теңіз» және «өзен» мағынасында көне түркі тілінде болған. *Талуу* сөзі «теңіз» мағынасында Күлтегін және Тоныкөк ескерткіштерінде бар [3, 425 б.]. Ал *Талай* сөзі XIII ғасырда жазылған Оғуз-намеде «өзен» мағынасында келеді: «Мұнда Утіл мурен деген бір *талай* бар ерді – «Здесь простирались воды реки, называемой Итилем [4, 39 б.]. А.М. Щербактың сөйлемді аударуы дәл емес, оны қазақшаға «Мұнда Еділ мурен деген бір өзен (талай) бар еді» (Здесь была одна река, называемая Итиль Муреном) мағынасында аударуымызға болады. Бұл контекстегі *талай* сөзі «өзен мағынасында қолданылып тұрғанына анық көреміз. *Талай* сөзі алтай, телеуіт, лебендин, шор, сойот, сағай, қатчы, күйерик сияқты түркі тілдерінде «теңіз», «көл», «өзен сағасы» мағынасында қолданылатынын В.В.Радлов өз зерттеулерінде көрсеткен [5, 878 б.].

Монғол тілінде *далай* сөзі «мұхит» және «үлкен, ірі» деген екі мағынаны білдіреді [6, 73 б.]. Сонымен аталған сөздің түбірі түркі-монғол тілдеріндегі *талай//тала//далай//дала* түбірінен шыққандығын анық көруімізге болады. Ал Талас сөзінің соңында келетін *с* көне түркі-монғол тілдерінде көптік жалғауы болуға тиіс [7, 57 б.]. Осыдан келіп *тала/ül* +с гидронимінің көне мағынасы «өзендер», «көлдер», «сулар» болып шығады.

Сонымен бірге көне Орхон-Енисей жазуларындағы *Талуу (талай)* сөзінің ерте орта ғасырдағы араб, парсы нұсқаларында Таразболып айтылуы *лр* дыбыстарының ауысынан келіп шығады. Аталған дыбыстық сәйкестіктер түркітану ғылымында кеңінен белгілі. Оған М.Рясененнің еңбектерінен мынадай мысалдар келтіруімізге болады: «інжіл//інжір//инжир, залал//зарар, ханшал//ханджар (кинжал), герел//қарар (шешім) [8, 185 б.].

Ғалым Ф.Абдуллаев *таp//л* алмасуын көрсете келіп, бұл құбылыс *p* дыбысы дірілді болғандықтан, әлсіз дыбыс, сондықтан басқа дыбыстармен, соның ішінде *л* дыбысымен ауысатынын жазады [9, 137 б.].

Ғалым С.Аманжолов қазақ тілі говорларында *p//л*(немесе керісінше *л//p*) дыбыстарының алмасуы жайында мынадай пікірді көрсетеді:

«О чередование *p//л*. Оно связано словами *жал* в м. *жар* (помощь) и *шөлке* в м. *шөрке* (от русск. чурка). Такое же чередование имеется в западном диалекте. Например, слово *жора* там произносится, как *жола*. А это вполне нормально и легко объяснимо. Ибо слово *жола* происходит от основы *жол* (путь, дорога, правило и обычай).

Чередование *p* с *л* в словах южного диалекта *жал* и *шөлке* не совсем легко объяснить. Ибо литературное слово *елең* там, на юге, в Жуалинском районе произносят в виде *ерең*. Из этого можно сделать вывод, что чередование этих звуков на юге крайне неустойчиво. Но начало дифференциации или расщепления их относится к далекому прошлому. Еще у Махмуда Кашкари чередование *p* с *л* приписано тюркам. Древний город *T a л а с* племенем чигиль произносится, как *Тараз// Тіраз*. Мы знаем, что Мигиль относится к племенному союзу дулатов» [10, 244 б.]. Жоғарыда келтірілген мысалдар *p//л* немесе *л//p* дыбыстық алмасулары табиғи тілдік құбылыс екендігін көрсетеді. Олай болса Талас атауының Тараз болып аталуы заңды құбылыс.

Сөз соңындағы *з//с* дыбыстарының алмасуы түркі тілдеріне тән құбылыс. *З* дыбысы оғыз тобына жататын түркі тілдерінде тұрақты, ал қыпшақ тобындағы түркі тілдерінде *с* дыбысына айналады. Зерттеуші ғалым Қ.Өмірәлиев талданып отырған Талас сөзінің соңғы *-ас* компоненті фин-угор тілінде «өзен» деген мағынаны беретіндігін, «бұл сөз фин-угорлар мен түркі тілінің алтай дәуіріне ортақ белгі де болуы мүмкін» деген тұжырымын жазады [11, 82 б.]. Дегенмен ғалымның фин-угор тілдері мен түркі тілдері арасындағы ортақтықтар жайлы мұндай пікірін ғылыми гипотеза ретінде қарастырғанымыз жөн.

Келтірілген ғылыми тұжырымдарды негізге ала отырып, Талас сөзінің семантикасына қатысты *талай//далай*(түркі-монғол тілдеріне ортақ «су», «өзен» деген сөз)+*с*(түркі-монғол тілдеріндегі көптік мағынаны білдіретін көне жұрнақ) деген пікірді айтуымызға болады.

«Шежіре-и теракиме» еңбегінде кездесетін топонимдердің бірі – **Жайық**. Мысалы: *Oguz Hanning zamanımdın tä Çingiz Han zamanığaça Tin ve Etil ve Yayıq bu üç sunıng yakasında Kırçakdın*

özge il yok irdi (Оғыз хан заманынан Шыңғыс хан заманына дейін Дон, Еділ, Жайық өзендерінің бойында қыпшақтардан өзге ел жоқ еді) [2, 134 б.].

Жайық – Батыс Қазақстан, Атырау облыстарын басып өтіп, Каспий теңізіне құятын өзен аты. Жайық өзенінің аты II ғасырда жазған грек ғалымы Птолемейдің еңбегінде *Даикс* түрінде кездеседі. Ғалым В.В. Бартольд бұл жайында былайша жазады: «Птоломею Волга известна только под ее финским названием Ра, Урал под турецким названием Даикс (Яик) [12, 9 б.]. Түркітанушы ғалым Н.К. Дмитриев бұл атау Византия авторы Менандр Протектордың (VI ғ) еңбегінде *Δαιχ* түрінде кездесетінін, оны *daix* деп оқу керек екенін, бұл сөз *йай* < *йаз* < *зас* деген етістік түбірінен жасалғанын айтады [13, 327 б.]. *Жайық* сөзінің этимологиясына біршама талдаулар жасағанда бұл пікірлердің ғылыми тұрғыда дұрыстығын көруімізге болады.

Аталған сөздің түбірі – *жай*. *Жаю*, *жайылу* етістігінің де түп төркіні осы сөзден шығады. Оған – *ық* жұрнағы қосылып, Жайық гидронимі жасалған. Тарихи жағынан *-ақ/ық*, *-қ/к*, *-ұқ/үк*, *-ик/ік* т.б. жұрнақтарының түркі тілдерінде өте өнімді болғандығын түркітанушы ғалым Э.В. Севортян көрсеткен [14, 110 б.]. Бұл жұрнақ арқылы көне түркі тілдерінде VII-XIV ғасырлар арасында *йантук* (склон горы), *тұрұқ* (стоянка), *йаңлұқ* (ошибка), *қонұқ* (ночлег), *йарұқ* (щель) т.б. сөздер жасалған [3, 384 б.]. Қазіргі түркі тілдерінде де бұл жұрнақ арқылы жасалған сөздер жүздеп кездеседі. Қазақ тіліндегі *ойық*, *орақ*, *тарақ*, *төсек*, *салық*, *қиық*, *қорық* т.б. сөздер құрамынан көре аламыз.

– *Ық* жұрнағы қосылу арқылы жасалған сөздер кейбір сын есім мен зат есімнің даму жолын көрсетеді. Жоғарыда көрсетілген *ойық*, *қиық*, *қорық* секілді сөздер сын есімдік және зат есімдік мағынаға қатар ие болғандықтан, оларды тек контексте ғана қай сөз табына жататынын аңғаруға болады. Бірақ бұл жұрнақтар қазір өнімсіз қосымшаға айналып, өзінің көрінісін зат есімдерде, сын есімдерде және топонимдерде сақтаған. Демек топонимдердің кейбірі лексиканың жалпы заңына бағынып, жаңа сөздер жасайды.

Еліміздегі Айрық, Жайық, Қорық сынды топонимдер бастапқы кезде зат есімдік те, сын есімдік те мағыналарда қолданылған. Ал Жайық сөзі қазірде әуелгі сын есімдік мағынадан зат есімге өтіп, одан бір объектінің жалқы атын білдіретін топонимге айналған.

Оның алғашқы сындық мағынасын бір түбірден тарайтын «жайылған, жайылыңқы» сөздері арқылы көрсетуге болады.

Атауы II ғасырдан белгілі Даик (Жайық) гидронимінің этимологиясысын талдай отырып, бұл маңда түркі тайпалары сол кездерде мекен еткендігін байқауымызға болады.

«Шежіре-и теракима» еңбегінде кездесетін топонимдердің бірі – *Сайрам*. Мысалы: *Oğuz Han Sayram ve Taşkendni özi qarap aldı* (Оғыз хан Сайрам мен Ташкентті өзі басып алды) [2, 138 б.].

Орта ғасырлардағы тарихи деректерге қарағанда Сайрам қаласы *Сайрам сув* деген өзеннің бойына орналасқан. Аталған сөздің мағынасы сумен байланысты болғандықтан, оның түбірі *сайыр* болуы мүмкін. Ал *сайыр//сайыз//саяз* бір түбірден тараған сөздер екендігі түркі тілдеріндегі *p//z* дыбыстарының сәйкестігінен анық көрінеді. *P//z* дыбыстарының сәйкестігіне қатысты ғылыми пікірлер, аталған дыбыстардың тарихи дамуына қатысты тұжырымдар Г. Рамстедт, В.В. Радлов, Н.К. Дмитриев, М. Рясенен секілді түркітанушы ғалымдардың зерттеулерінде толық зерттелген. Түркітанушы ғалымдар арасында *z* дыбысының *p* дыбысынан дамып шыққандығы жайлы гипотеза ғылыми негізде басымдыққа ие. Ендеше Сайрам атауының түбірі *Сайыр* алғашқы, ал *сайыз//саяз* одан кейін қалыптасқандығын аңғару қиын емес.

Монғол тілінде «қайырлау», «өзеннің суы тартылу» дегенді *сайыртах* деп атаған [15, 148 б.]. Монғол тілінде де сөз түбірі *сайр*, ал – *тах* компоненті қазақ тіліндегі – *ла +у* формасына сай келетін жұрнақ; бұл сөз *сайыз//саяз//тайыз* мағынасында монғол тілінде ротацизм формасында сақталған.

Сайрам атауындағы *сайыр* түбірінен кейін келетін жұрнақ бір компоненттен тұра ма, жоқ *a + m* жолымен жасалған ба, оны айту біраз ғылыми ізденісті, талдауды қажет етеді. Қырғыз тілінде сайроон сөзіне К.К. Юдахин сөздігінде мынадай анықтама берілген: «Сайроон – наносная мель, отмель; мелкое место в реке, удобное для переправы» [16, 622 б.].

Түркі тілдерінде *m/n* дыбыстарының алмаса беретінін ескерсек, қырғыз тіліндегі сайроон сөзі Сайрам атауымен бір сөз екенін байқаймыз. Сайрам атауы тұтасымен де, оның *сайр* деген компоненті де *сайыз* сөзінің көне формасы.

Аталған сөздің арғы түбірі *сай* болуы да ықтимал, өйткені татар тілінде *сай*

(неглубокий, мелкий; неглубоко, мелко); *сай елга* – неглубокая (мелководная) река; *сай чокыр* – неглубокая яма; *сай жир* – неглубокое мелкое место, мелководье; *сайга утыру* в разн. знач. сесть на мел; тирән елга агар тавышсыз, *сай елга* агар агар шалтырап посл.. глубокая река течет без шума, мелкая – с шумом [17, 462 б.].

Қорыта келе, тарихи қала атауы Сайрам сол жердегі *Сайрам сув* деген өзен атына байланысты қойылған. Ал сайрам сөзі *сайыз//саяз* деген мағынаны береді. Бұл сол өзеннің суы аздығын және арық-арыққа бөлініп, тайыз болып ағатын білдіреді.

«Шежіре-и теракима» еңбегінде кездесетін топонимдердің бірі – *Сыр* өзені. Мысалы: *Isıǵ Köl ve Almaliq ve Sayram ve Uluǵ Taǵlar ve Kiçig Taǵlar bu yurtlarning barçasın taşlap Sir suyuning ayaqına keldi* (Ыстықкөл, Алмалық, Сайрам, Үлкен Талғар, Кіші Талғар секілді қоныстарының бәрін тастап Сыр суының аяғына келді) [2, 169 б.].

XVII ғасырдағы Сыр суы, Сыр өзені деген атаумен белгілі болған өзен қазіргі Сырдария өзені. Сырдария сөзінің этимологиясына қатысты екі түрлі деректі көрсетсек болады. Олардың алғашқысы ғалым А. Левшиннің пікірі: «Дарья, в татарском (т.е. тюркском) языке, есть нарицательное имя всякой реки. Сыр значит желтый». Демек, А. Левшиннің пікірінше Сырдария түркі тіліндегі *Сарыдария* сөзінен шыққан.

Екінші, зерттеуші ғалым С.Г. Кляшторныйдың пікірінше Сыр өзені өзбек, тәжік тілдеріндегі «*Сир об*» (полноводие воды) сөзімен түбірлес. Шығыс Түркістандағы ескі сақ, соғди тілдерінің құжаттарында *сыр* «жақсы өте, көп» деген мағынада қолданылады [18, 190 б.].

Сырдария сөзінің *дария* компоненті парсы тілдерінен түркі тілдеріне енгенін, өзен мағынасында қолданылатынын В. Бартольд көрсеткен. Ал Сыр өзенінің этимологиясы қазақ, өзбек, қырғыз т.б. түркі тілдеріндегі бояу мағынасында қолданылатын *сыр* сөзімен байланысты болу да мүмкін, өзеннің бұлай айтылуына Сыр суының бояулы, сырлы су тәрізді лайланып ағуы себепші болса керек – деген пікір бар [19, 94 б.].

Бірақ бұл атаудың этимологиясына қатысты Қ. Өмірәлиевтің зерттеулерінде мынадай тұжырымдар келтірілген. Ғалым Сыр өзенінің атауына қатысты былайша жазады: «Сонау I ғасырдан бермен қарай *Силис* Сыр өзені деп аталып келеді. *Силистің* «Сыр»

түріне өзгеруі осы өңірдегі түркі тайпалары тіліндегі *л/р* алмасуының екінші кезеңі Х-ХІ ғасырмен тұтас болуы мүмкін: Сондай *Сил(-ис)* қандай мағыналы сөз? І ғасырда *Силис* аталған өзеннің ежелгі *Сил* сыңары түркі тілінде, дәлірек айтқанда, осы өңірдегі тайпалар тілінде *інжу* (*йінжу*) сөзінің синонимі ретінде қолданылған. Ежелгі иран тіліндегі *Яксарт* («нағыз інжу») осы сөздің аудармасы болуы мүмкін. Олай дейтін себебіміз қазіргі чуваш тілінің диалектісінде «інжу» деген мағына беретін *селем* деген сөз сақталған [20, 323 б.]. Тегінде бір мағынада осы *сел-ем/* мен *Сил(-ис)/* сөздерінің құрам жағынан күрделенген бір түбір болуы ықтимал» [11, 81 б.].

Жоғарыда келтірілген тұжырымдардан біздің эрамыздың бас кезінде *Силис* атанған өзен атының Сырдария бойына оғыздар келген кезеңнен Сыр атанғанын аңғарамыз. Сыр гидронимінің этимологиясына қатысты ғылыми талдауларды түйіндей келе мындай деректерді айтуымызға болады. Біздің эрамызға дейінгі Александр Македонский заманынан ерте орта ғасырға дейінгі Сыр өзенінің тарихтағы алғашқы аты – *Яксарт*. И. Марквартың зерттеуінше бұл көне иран тіліндегі «*iaksarta*» (истинный жемчуг – нағыз інжу) сөзінен қойылған. Ал көне түркі жазуларындағы Сырдың аты – *йенчу угуз* (інжу өзен) осы көне иран тілінен аударылып алынған. Бұған сол кездегі қытай нұсқалары Сырды *Чжень – чжу – хэ* (река истинного жемчуга) деп атауы да дәлел. Олай болса *Сил(-ис)/* *Сыр* атауы да түркі тілдеріндегі *л/р* дыбыстарының сәйкестігіне байланысты. Көне түркі сөздері мен формалары чуваш тілінде көбірек сақталған. Ендеше ғалым Қ. Өмірәлиевтің көрсеткен чуваш сөзі – *сел-ем/-* «жемчуг» - көне иранның «*iaksarta*» (истинный жемчуг) сөзінің аудармасы болып шығады. Ал көне түркі тіліндегі –*л* дыбысы –*р* дыбысына ауысатыны түркітануда белгілі құбылыс [11, 138 б.].

Талданып отырған Сыр гидронимінің көне түрі *Сил* мен жаңа түрі *Сыр*– ескі иран тілінен аударылған *інжу* деген сөз. Көне иран тіліндегі *Яксарт*, түркі тілдеріндегі *Суп//Сыр* және *Йенч угуз* иран тіліндегі; «*iaksarta*» (истинный жемчуг) сөзінен алынған.

«Шежіре-и теракиме» еңбегінде кездесетін топонимдердің бірі – *Талғар*. Мысалы: *Isiğ Köl ve Almalıq ve Sayram ve Uluğ Tağlar ve Kiçiq Tağlar bu yurtlarning barçasın taşlap Sir suyunıng ayaqına keldi* (Ыстықкөл, Алмалық, Сайрам, Үлкен Талғар, Кіші Талғар секілді қоныстарының

бәрін тастап Сыр суының аяғына келді) [2, 169 б.].

Талғар – қазіргі Алматы облысындағы тау атауы. Талғар – Іле Алатауының ең биік шыңы, биікті – 5017 м. Талғар шыңынан батысқа қарай да, шығысқа қарай да Іле Алатауы төмендей береді. Талғар Шелек-Кемин тау торабында орналасқан. Талғардың Іле Алатауының ең биік нүктесі болуы оның атының қойылуына да ықпал еткен.

Талғар сөзін этимологиялық жақтан талдағанда екі компоненттен тұратынын көреміз: *Тал + гар*. *Тал*– тәжік тілінде «холм, пригорок, горка, возвышенность, бугорок» [21, 377 б.]. Атаудың екінші компоненті + *гар* көптеген тілдік семьяларда, оның ішінде түркі тілдерінде *тау* дегенді білдіреді. Бұл жөнінде ғалым Э.М. Мурзаев: «Внимательный топонимист заметит сходство семантики и фонетики во многих словах, относящихся к разным языкам индоевропейской семьи или даже за пределами ее. Приведу такой ряд с упоминавшимся термином *гора*: слав. *гора*, *афг. гар* в том же значении, *алб. gur*, *арм. kar* «камень», *др.-инд. giris*, *авест. gairu* «гора», *хинди гар* «замок, крепость», *тибет гархи* «крепость», топоним *Гардой* (Ягноб, Тадж.) «горная земля», *груз. дога* «горка», *азерб. отгар* «гора с хорошими пастбищами» (*тюрк. от* – «трава»). Пока связь всех этих элементов легко объяснима: в тибетском языке можно думать о заимствовании из хинди и санскрита, в азербайджанском и грузинском из окружающих индоевропейских языков, в первую очередь из иранских, которые обогатили лексику кавказских языков» [22, 23 б.].

Э.М. Мурзаевтың алғашқы салыстыруы дұрыс, бірақ *гар//гора* термині үндіевропа тілдерінен басқа тілге ауысқан деген пікірі талас туғызары анық.

Талғар оронимінің этимологиясын айқындасақ: *тал* (иранша «тау»)+ *гар* (көптеген тілдерде соның ішінде көне түркі тілінде де «тау»), яғни «*тау*» + «*тау*». Мұндай бір мағыналы сөздің қабаттасуы топонимикада жиі кездесетін құбылыс: *Дабысынтұзсоль* (монғолша *давсн* «тұз» + қазақша *тұз* + орысша «соль», сонда: *тұз+тұз+тұз*) т.б.

Сонымен *Талғар* атауы өте ертеден келе жатқан атау. Оның құрамындағы + *гар* компоненті ең көнесі, оны жоғарыдағы тілдік семьялардағы мысалдардан көруімізге болады. Ал *тал* сөзі «тау» мағынасында тәжік тілінде ғана кездеседі, сондықтан бұл кейін

қосылуы мүмкін. Алғашқы қауым адамдары ат қойғанда «Алатау», «Қаратау» деген атаулар болмаған, бұл типтес атаулар тек *тау* деп қана аталған. Соңдықтан екі түрлі тілдік семьяға кіретін иран тіліндегі «тал» мен түркі тілдеріндегі «*гар*» *тау+тау* типімен жасалуы заңдылық. Сол секілді Іле Алатауының ең биік шыңын иран тілдестер де, көне түркілер де өз тілдерінде әр қайсы *тау* деп атауы да ороним рельефин анық көрсетіп тұр. Жергілікті қазақтар тілінде «Талғардың тал шоқысы» деген тіркес бар. Мұндағы *тал* да, иран тіліндегі *тал* да «тау» мағынасын білдеретін иран сөзінен алынуы мүмкін. Сонда аталған тіркес «Талғардың тау шоқысы» (яғни «ең биігі») деген мағынаны білдіреді.

Нәтижелер

«Шежіре-и теракиме» еңбегінде кездесетін жер-су атауларының лексика-семантикалық ерекшеліктерін, морфологиялық тұлғасын, қолданылу аясын анықтау, туыстас тілдер фактілерімен салыстыру, этнографиялық сипатын саралау – түркі тілдері арасындағы тарихи сабақтастықты айқындауда, тілдің тарихи даму сатысын зерделеуде қашан да маңызды. Түркі тілдері, оның ішінде оғыз, қыпшақ, қарлұқ тобына жататын әрбір түркі тілінің өзара айырмашылықтарын, ерекшеліктерін, ортақтықтарын, жалпы лингвистикалық сипатын терең зерттеу үшін тарихи шығармалардың, қолжазба еңбектердің алатын орны ерекше. Тіл білімінің маңызды салаларының бірі – ономастика. Жалқы есімдердің ішінде жер-су атауларының семантикалық мәнін ашу, этимологиялық сипатын айқындау, ұлттық маңызын ашып көрсету қазіргі тіл білімі үшін пайдалы, тілдің тарихи тұрғыда қалыптасып дамуы үшін, ұлттық идеология жағынан да ерекше маңызға ие.

Белгілі бір аймақтағы топонимдер (жер-су аттары) белгілі бір халықтың немесе бірнеше халықтың тілдік негізінде жасалады. Яғни сөз этимологиясын зерттеуге қатысты тұжырымдар мен пікірлер топонимдердің этимологиясын зерттеуге де тікелей қатысы бар. Тіл ғылымы тұрғысынан топонимдердің этимологиясын зерттеу үшін алдымен белгілі территориядағы топонимдерді синхронды бағытта лексика-семантикалық және лексика-грамматикалық тұрғыдан зерттеу жүргізу қажет. Мұндай зерттеулер жер-су аттарының қойылуында, мағынасында және

грамматикалық амалдары жағынан қандай заңдылықтар бар екенін жете түсінуге және этимологиялық зерттеулерге жол ашады.

Қорытынды

Зерттеу барысында «Шежіре-и теракиме» еңбегіндегі *Талас, Жайық, Сайрам, Сыр, Талғар* секілді жер-атауларына семантикалық талдау жасалды, этимологиясына қатысты тұжырымдар жасалды, этнографиялық сипаты сараланды. Олардың ауыспалы не тура мағынадағы қолданысы, түркі тілдері арасындағы, өзге де тілдер арасындағы фонетикалық өзгешеліктері мен морфологиялық ерекшеліктеріне назар аударылды. Фонетикалық талдау кезінде дыбыстық сәйкестіктерге (варианттылық), морфологиялық талдау барысында түбір, қосымшалардың жасалуына тоқталдық. Сонымен бірге, аталған топонимдердің бүгінге шейін қолданылып келе жатқан формасы, олардың қолданылуы мен мағыналық жақтарына (семантикалық жақындығы мен алшақтығына) салыстырмалы талдаулар жүргізілді. Зерттеу барысында алтаист, түркітанушы ғалымдардың зерттеулері, ғылыми пікірлері негізге алынып ғылыми-теориялық қорытындылармен толықтырылды. Зерттеуші ғалымдардың пікірлеріне сүйеніп, ғылыми гипотезаларды салыстыра отырып топонимдердің этимологиясын айқындауға тырыстық.

«Шежіре-и теракиме» Орта Азия жерінде, түркілер арасында дүниеге келген тарихи шығарма болғандықтан оның лексикалық қабатында түркілік элементтерден өзге араб, парсы сөздері де мол кездесіп отырады. Сонымен бірге аталған шығарма тілінен елімізде орналасқан көптеген жер-атауларын да қатысты ақпараттарды көре аламыз. Ал сол топонимдерді ғылыми тұрғыда жүйелеп, олардың атауларына қатысты тарихи мәліметтерді, тілдік талдауларды бір ізге салу, гипотезалық деңгейден нақтылы ғылыми тұжырымдар деңгейіне дейін айқындау әлі де болса зерттеуді қажет етер анық.

Қаржыландыру

Аталған мақала Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі бекіткен BR10965370 «Ұлы Жібек жолының тарихи топонимиясын ғылымдар тоғысында зерделеу» атты мақсатты бағдарламалық жоба аясында жазылды.

Әдебиеттер тізімі

1. Тасполатов Б.Т. «Қазықұрт топонимдері» Монография. – Шымкент: «Әлем», 2016. – 168 б.
2. Ölmez Z.K. Ebulgazi Bahadır Han Şecere-i Terākime (Türkmenlerin Soykütüğü). –Ankara: «Şafak Matbaacılık», 1996. – 559 s.
3. Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности. Тексты и исследования. – Москва, 1951. – 451 с.
4. Щербак А.М. «Огуз-наме», «Мухаббат-наме». Памятники древнеуйгурской и староруйгурской письменности. Ан СССР: Институт языкознания, 1959. – 169 с.
5. Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий. Т III, часть 1. Санкт-Петербург: Типография Российской Императорской Академии Наук, 1905. – 1260 с.
6. Хабшай С., Миніс Ә. Монғолша-қазақша сөздік. – Уланбатор: Монғол мемлекет баспасы, 1954. – 396 б.
7. Рамstedт Г.И. Введение в алтайское языкознание. – М.: Изд-во иностр. лит., 1957. – 255 с.
8. Рясянен М. Материалы по исторической фонетике тюркских языков. М.:Изд-во иностр. лит., 1955. – 222 с.
9. Абдуллаев Ф.А. Фонетика хорезмских говоров. – Ташкент: Фан Узбекской ССР, 1967. – 245 с.
10. Аманжолов С.А. Вопросы диалектологии и истории казахского языка. Алма-Ата: Казахское государственное учебно-педагогическое издательство. – 452 с.
11. Өмірәлиев Қ. Түркі тілдеріндегі р, л дыбыстарының алмасуы // Исследования по тюркологии. – Алма-ата, 1959. – 138-140 б.
12. Бартольд В.В. История культурной жизни Туркестана. – Л.: Изд-во Акад. наук СССР, гос. тип. им. Ив. Федорова, 1927. – 268 с.
13. Дмитриев Н.К. Фонетические закономерности начала и конца тюркского слова. – М.: ИСГТЯ, 1955. – 327 с.
14. Әбдірахманов А. Топонимика және этимология. – Павлодар: С. Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университеті, 2010. – 240 б.
15. Өмірәлиев Қ. «Қазықұрт» және оған қатысы бар топонимдер жайлы // «Қазақстан мектебі» журналы. – 1967. – № 4. – 82 б.
16. Юдахин К.К. Киргизско-русский словарь. – М.: «Советская энциклопедия», 1965. – 475 с.
17. Османов М.М. Татарско-русский словарь. – М.: «Советская энциклопедия», 1966. – 868 с.
18. Кляшторный С. Яксарт-Сыр-Дарья // СЭ. – 1953. – № 3. – 190 с.
19. Әбдірахманов А. (1959) Қазақстанның жер-су аттары. – Алматы: Қаз.ССР ҒА баспасы. – 221 б.
20. Сироткин М.В. Чувашско-русский словарь. - М.: Государственное издательство иностранных и национальных словарей, 1961. – 632 с.
21. Рахими М.В., Успенская Л.В. Таджикско-русский словарь. – М.: Государственное издательство иностранных и национальных словарей, 1954. – 789 с.
22. Мурзаев Э.М. Местные географические термины и их роль в топонимии // Вопросы географии. Сб. 81: Местные географические термины. –1971. – С. 23.

Д.Ә. Балтабай¹, Зеки Каймаз²

¹Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

²Университет Еге, Измир, Турция

Этнографический характер топонимов в исторического труде «Шежіре-и теракиме»

Аннотация. В лингвистике особое значение имеет определение лексико-семантического значения топонимов, дифференциация этнографического характера, их этимологический анализ. Рассмотрение собственных имен не только в семантическом аспекте, но и в их связи с мировоззрением нации, обычаями, культурой, многовековой историей свидетельствует о большой познавательной деятельности языка. В исследовательской статье проведен семантический анализ названий земель и вод Талас, Жайык, Сайрам, Сыр, Талгар, встречающихся в работе «Шежіре-и теракиме», даны выводы по этимологии, дифференцирован этнографический характер. Обращается внимание на употребление их в переносном или буквальном значении, фонетические различия и морфологические особенности между тюркскими языками, а также и другими языками. При фонетическом анализе особое значение придается звуковым соответствиям (вариативности), при

морфологическом разборе - созданию корней, придатков, изучается исторически. Вместе с тем проведен смысловой (семантической близости и расхождения) сравнительный анализ использования данных топонимов на сегодняшний день. Так как данное историческое произведение является одним из памятников средневековой письменности Чагатая, то в его лексическом слое имеется большое количество языковых единиц, общих для тюркских языков. Посредством проведения диахронного, синхронного анализа дифференцированы лингвистические особенности между тюркскими языками, относящимися к кипчакской группе и огузской группе. В ходе исследования были даны научно-теоретические выводы, основанные на исследованиях, научных мнениях ученых-алтаистов, тюркологов. Изучение этнографического характера топонимов, определение исторического происхождения, демонстрация сферы их применения на сегодняшний день, научное изучение их как явления в сознании нации свидетельствует об актуальности статьи.

Ключевые слова: топонимы, гипотеза, семантика, диахронный анализ, историческое произведение.

D.A. Baltabai¹, Zeki Kaymaz²

¹L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

²Ege University, Izmir, Turkey

The ethnographic nature of toponyms in the historical work *Shezhire-i Terakime*

Abstract. In linguistics, the definition of the lexical and semantic meaning of toponyms, the differentiation of ethnographic character, and their etymological analysis are of particular importance. Consideration of proper names not only in the semantic aspect, but also in their connection with the worldview of the nation, customs, culture, centuries-old history testifies to the great cognitive activity of the language. The research article provides a semantic analysis of the names of lands and waters of Talas, Zhaiyk, Sairam, Syr, Talgar found in the work *Shezhire-i terakime*, conclusions on etymology are given, the ethnographic character is differentiated. Attention is drawn to their use in figurative or literal meaning, phonetic differences and morphological features between the Turkic languages, as well as other languages. In phonetic analysis, special importance is attached to sound correspondences (variability), in morphological analysis – creation of roots, appendages, is studied historically. At the same time, a semantic (semantic proximity and discrepancy) comparative analysis of the use of these toponyms to date has been carried out. Since this historical work is one of the monuments of the medieval Chagatai script, there are a large number of linguistic units common to the Turkic languages in its lexical layer. Linguistic features between the Turkic languages belonging to the Kipchak group and the Oguz group are differentiated by conducting diachronic, synchronous analysis on them. In the course of the study, scientific and theoretical conclusions were given based on research, scientific opinions of scientists - Altaists and Turkologists. The study of the ethnographic nature of toponyms, the determination of their historical origin, the demonstration of their scope of application today, the scientific study of them as a phenomenon in the consciousness of the nation indicate the relevance of the article.

Keywords: toponyms, hypothesis, semantics, diachronic analysis, historical work.

References

1. Taspolatov B.T. (2016) «Qazyqurt toponimderi» [Toponyms of Kazygurt] Monografiya. (Shymkent, «Alem», 168 p.), [in Kazakh].
2. Olmez Z.K. Ebulgazi Bahadır Han Shecere-i Terakime (Turkmenlerin Soykutugu) [Pedigree of Turkmens]. (Ankara, «Shafak Matbaacilik», 1996, 559 p.), [in Turkish].
3. Malov S.E. Pamyatniki drevnetyurkskoj pi'mennosti. Teksty i issledovaniya [Monuments of ancient Turkic writing]. (Leningrad, 1951, 451 p.), [in Russian].
4. Shcherbak A.M. «Oguz-name», «Muhabbat-name». Pamyatniki drevneujgurskoj i staroujgurskoj pismennosti [Monuments of ancient Uighur and Old Uighur writing]. (An SSSR, Institut yazykoznanij, 169 p.), [in Russian].
5. Radlov V.V. Opyt slovary tyurkskih narechij [The experience of the dictionary of Turkic dialects]. T. III, chast 1 (Sankt-Peterburg, Tipografiya Rossijskoj Imperatorskoj Akademii Nauk, 1905, 1260 p.), [in Russian].

6. Habshaj S., Minis A. Mongolsha-qazaqsha sozdik [Mongolian-Kazakh Dictionary]. (Ulanbator, Mongol memleket baspasy, 1954, 396 p.) [in Kazakh].
7. Ramstedt G.I. Vvedenie v altajskoe yazykoznanie [Introduction to Altai Linguistics]. (Moscow, Izd-vo inostr. Lit., 1957, 255 p.), [in Russian].
8. Ryasyanen M. Materialy po istoricheskoy fonetike tyurkskih yazykov [Materials on the Historical Phonetics of the Turkic Languages]. (Moscow, Izd-vo inostr. lit., 222 p.), [in Russian].
9. Abdullayev F.A. Fonetika khorezmskikh govorov [Phonetics of Khorezm Dialects]. (Tashkent, Fan Uzbeksoy SSR, 245 p.), [in Russian].
10. Amanzholov C.A. Voprosy dialektologii i istorii kazakhskogo yazyka [Questions of dialectology and history of the Kazakh language]. Alma-ata: Kazakhskoye gosudarstvennoye uchebno-pedagogicheskoye izdatelstvo. 452 p. [in Russian].
11. Omiraliyev Q. Turki tilderindegi r, l dybystarynyn almasuy [The exchange of sounds p, l in the Turkic languages] Issledovaniya po tyurkologii. Alma-ata.1969. P. 138-140, [in Kazakh].
12. Bartold V.V. Istoriya kulturnoj zhizni Turkestana [The history of the cultural life of Turkestan]. (Leningrad, Izd-vo Akad. nauk SSSR, gos. tip. im. Iv. Fedorova, 1927, 268 p.), [in Russian].
13. Dmitriev N.K. Foneticheskie zakonomernosti nachala i konca tyurkskogo slova [Phonetic patterns of the beginning and end of the Turkic word]. – (ISGTYA, M, 327 p.), [in Russian].
14. Abdirahmanov A. Toponimika zhane etimologiya [Toponymy and Etymology]. (Pavlodar, S. Toraigyrov atyndagy Pavlodar memleketтик universiteti, 240 p. [in Kazakh].
15. Omiraliyev Q. «Qazyqurt» zhane ogan qatysy bar toponimder zhajly» [On *Qazykurt* and related toponyms] «Qazaqstan mektebi» zhurnaly. No. 4. 82 p.[in Kazakh].
16. Yudahin K.K. Kirgizsko-russkij slovar [Kyrgyz-Russian Dictionary]. (Moscow, «Sovetskaya enciklopediya», 1965, 475 p.), [in Russian].
17. Osmanov M.M. (1966) Tatarsko-russkij slovar [Tatar-Russian Dictionary]. (Moscow, «Sovetskaya enciklopediya», 868 p.), [in Russian].
18. Klyashtornyj S. Yaksart-Syr-Darya [Yaksart-Syr-Darya] SE. No.3. str.190. (in Russian).
19. Abdirahmanov A. (1959) Qazaqstannyn zher-su attary [Toponyms in Kazakhstan]. – Almaty: Qaz. SSR GA baspasy. – 221 b. (in Kazakh).
20. Sirotkin M.V.(1961) Chuvashsko-russkij slovar [Chuvash-Russian Dictionary]. (Moscow, Gosudarstvennoe izdatelstvo inostrannyh i nacionalnyh slovarej, 632 p.), [in Russian].
21. Rahimi M.V., Uspenskaya L.V. (1954) Tadzhijsko-russkij slovar [Tajik-Russian Dictionary]. (Moscow, Gosudarstvennoe izdatelstvo inostrannyh i nacionalnyh slovarej, 789 p.), [in Russian].
22. Murzaev E.M. Mestnye geograficheskie terminy i ih rol v toponimii [Local geographical terms and their role in toponymy] Voprosy geografii. Sb. 81: Mestnye geograficheskie terminy. Moscow, P. 23. [in Russian].

Авторлар туралы мәлімет:

Балтабай Досжан Әмірұлы – Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің докторанты, Астана, Қазақстан.

Зеки Каймаз – профессор, Еге университеті, Измир, Түркия.

Балтабай Досжан Амирулы – докторант, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

Зеки Каймаз – профессор Университета Еге, Измир, Турция.

Baltabay Doszhan Amiruly – PhD student, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Zeki Kaymaz – Professor, Ege University, Izmir, Turkey.

Б.С. Жиёмбай¹,
А.Р. Маемерова²,
Г.Т. Жиёмбаева³

^{1,3}Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

²Халықаралық түркі академиясы, Астана, Қазақстан

(E-mail: zhiembai_bibigul@mail.ru, a.mayemerova@gmail.com, zgulbakram@mail.ru)

Армян-қыпшақ ескерткіштері тіліндегі ілік септігінің тарихи даму көрінісі

Аңдатпа. Армян графикасымен қыпшақ тілінде жазылған мұралар дін, әдебиет, тарих, құқық, философия, жаратылыстану ғылымдарына негізделіп, өмірдің саяси-экономикалық, тарихи-мәдени салаларын қамтиды. XX ғасырдан ғалымдардың тыңғылықты зерттеу нысанына айналған армян-қыпшақ мұралары шетелдік басылымдарда жарияланып, транскрипцияланып, сөздіктермен, аудармалармен толықтырылып келді. Қазіргі уақытта ғалымдар тарапынан сан түрлі ғылыми пайымдаулар мен көзқарастарға негіз болған армян-қыпшақ мұраларының тілдік ерекшеліктерін тереңірек зерделеу қажеттілігі айқын сезіледі. Мақалада армян-қыпшақ жазба ескерткіштері негізінде септік категориясына талдау жүргізілді.

Септік категориясы – түркі тілдері теориялық грамматикасының өзекті әрі сан түрлі пікір-көзқарасты тоғыстырған тақырыптарының бірі. Аталмыш грамматикалық категорияны зерттеу түркі тілдерін тарихи тұрғыда зерттеумен тығыз байланысты және өз бастауын көне дәуір ескерткіштері тілінен алады. Мақалада септік категориясының, оның ішінде ілік септігінің тарихи генезисі ғалымдардың еңбегі негізінде айқындалып, септік жалғауларының көне түрк, орта ғасыр дәуірі ескерткіштері, армян-қыпшақ ескерткіштері тіліндегі және қазіргі түркі тілдеріндегі көрінісі жүйелі талданады. Мақала АР13068438 «Армян-қыпшақ ескерткіштері тіліндегі әмбебаптық пен ерекшелік» тақырыбындағы ғылыми жоба аясында дайындалды.

Түйін сөздер: Дешти қыпшақ, тарих, тіл, жазба ескерткіш, мұра, категория, септік категориясы, ілік септік, этимология.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-6887/2023-143-2-263-272>

Түсті: 22.03.2023 / Жариялауға қабылданды: 10.04.2023

Кіріспе

Түркі тілдеріндегі зат есімнің категорияларының (септік, тәуелдік, көптік, жіктік) берілу жолдары мен тарихи дамуы ғылымда көптеген ғалымдардың еңбектеріне арқау болды, олардың қатарынан М.А. Казембек, О.Н. Бетлинг, И. Гиганов, В.В. Радлов, С.В. Ястремский, Х. Максуди, В.М. Насилов, В.А. Богородицкий, Н.К. Дмитриев, Э.В. Севортян, А.М. Ряснен, Г.И. Рамстедт, В.Н. Хангильдина,

А.Н. Кононов, В. Котвич, К.Н. Мусаев, Дж.Г. Кликбаев, Л.С. Левитская, А.М. Щербак, Б.А. Серебренников, Н.З. Гаджиева, Г.Ф. Благова, А.М. Азнабаев, В.Ш. Псянчин, Л. Залая, т.б. ғалымдардың еңбектері ерекшеленеді. Бұл тақырыпта отандық ғалымдарымыз да өз зерттеу еңбектерін арнады: А. Есенқұлов, А. Ибатов, Ғ. Айдаров, Ә. Құрышжанов, М. Томанов, А. Ысқақов, Н. Оралбай, К. Аханов, Б. Сағындықұлы, Р. Досжан, Ж.О. Тектіғұл, т.с.с.

Септік жалғауларының ежелгі, көне дәуірлерде де, қазіргі біздің заманымызда да атқаратын қызметі – заттың затқа немесе заттың белгілі бір құбылысқа қатыстылығы. Алайда кез келген грамматикалық тұлға (форма) дайын күйінде пайда болмайды, олардың белгілі бір жасалу жолы, қалыптасу кезеңдері, өз дәуіріне лайық жүйесі мен құрылымы болады. Тілдік бірліктердің әрқайсысының тарихтың өн бойында жүріп өткен жолын, даму эволюциясын бақылап-барлау, саралап-зерделеу көне, ескі тілдер мен жаңа тілдердің өзара сабақтастығын айқындап анықтауға да септігін тигізеді.

Э.В. Севортян түркі тілдеріндегі септік жалғауларын *грамматикалық септік* (негізгі (атау), ілік, барыс-бағыттық, табыс) және *көлемдік септік* (барыс-бағыттық, жатыс, шығыс) топтарына бөліп қарастырады [1]. Септіктерді былайша бөлу тәжірибесі қазақ тілі грамматикаларында кездеспейді, түркітануда кейбір ғалымдардың еңбектерінде кездескенімен, жалғасын таппаған. Дегенмен септік жалғауларын былайша бөлуді – септік түрлерінің *семантикалық сипаты* деп танимыз. Яғни, білдіретін мән-мағынасына, атқаратын қызметіне қарай атау, ілік, табыс септік жалғаулары әрдайым заттық мәнде, бір ғана қызметте жұмсалып зат есімнің таза грамматикалық тұлғалық көрсеткіші болып, грамматикалық септік деген атқа ие болса, барыс, жатыс, шығыс және қазақ тіліндегі көмектес септіктері екі түрлі мәнде жұмсалады: әрі заттық, әрі адвербиалдық мәнде, екі түрлі қызмет атқарып, бірде зат есімнің грамматикалық көрсеткіші (зат есімге жалғанып, сөз бен сөзді байланыстыру қызметі мен басқа сөз таптарына жалғанып, оларды субстантивтендіріп, зат есімге айналдыруы) болады; жанама объект мәнін білдіріп, ол тұлғада сөз сөйлемде толықтауыш қызметін атқарумен бірге өзі жалғанған сөзге бағыттық, мекендік, мезгілдік мән үстеп, пысықтауыш қызметін атқарып, сол контексте адвербиалданып, үстеуге айналдыруы арқасында көлемдік септік саналады.

Зерттеу әдістері

Мақалада армян-қыпшақ жазба мұралары негізінде «Каменең жылнамасы» (Венеция қолжазбасының (№1700) қыпшақ бөлігі – «Каменеңкая хроника» братьев священника Агопа и Аксента), «Төре бітігі» зайырлы заңдар жинағы, «Қыпшақ тілінің грамматикасы» (Армения/Ереван) қолжазба

еңбектерінен септік категориясына қатысты мысалдар теріп алынды. Ескерткіштер тіліндегі септік категориясының тарихи даму аспектілерін қарастыру көне түрк, орта ғасыр дәуірі ескерткіштерімен, нақты айтқанда Орхон-Енисей жазба ескерткіштері – Күлтегін (үлкен жазба, кіші жазба), Тоныкөк ескерткіштерімен, Қараханидтер мемлекеті кезеңінде (X-XII) жазылған М. Қашқаридың «Диуани лұғат-ит түрк» еңбегі тілімен, көне ұйғыр жазба ескерткіштерінің бірі А. Йүгінекидің «Ғибат-ул хақайиқ» («Ақиқат сыйы») дастаны (XI-XII) тілімен, құман қыпшақтарының тілінде жазылған «Кодекс Куманикус» ескерткіші (XIII-XIV) тілімен, мәмлүк қыпшақтарының тілінде жазылған «Китаб ат-тухфат уз-закийат фил-лұғат-ат-түркия» ескерткіші (XIV) тілімен салыстыра қарастырылды.

Мақалада қазіргі тіл білімінде қалыптасқан негізгі принциптер мен ғылыми әдіс-тәсілдер қолданылды. Нақты айтқанда, негізгі лингвистикалық әдістер – семантикалық талдау әдісі, диахрония және синхрониядағы салыстырмалы-салғастырмалы зерттеу, сипаттау, жүйелеу әдістері де пайдаланылды.

А.М. Щербак көне түрк тілінің септелу үлгісін былай көрсетеді: 1. Атау септік – Ø; 2. Ілік септік – *-иη*; 3. Барыс септік – *-ka, -ga*; 4. Табыс септік – *-иχ*; 5. Жатыс септік – *-ta, -da*; 6. Шығыс септік – *-tan, -dan, -tyn, -dyn*; 7. Көмектес септік (құрал) – *-ун*; 8. Бағытты білдіруші септік (направительный) – *-иη*; 9. Салыстырмалы шектеу (сравнительно-ограничительный) септігі – *-са (-ча)* [2]. Э.В. Севортян бұдан өзге *шақыру (звательный) септігі* туралы айтады [3].

Ілік септіктің білдіретін басты мағынасы – грамматикалық меншіктілікті, иелікті, меншіктілік-қатыстықты көрсету.

А. Ысқақов ілік септігін меңгеру я меңгерілу жағынан тікелей етістікке қатыспай, әрқашан соңғы тәуелдеулі есім сөзбен я субстантивтенген сөзбен байланысты болатындығын атап өтеді [4]. Осыған орай атау формадағы әрбір сөзге жалғанатын ілік септігінің қосымшасы меншікті, я басқа бір қилы қатынасты білдіреді.

С. Исаев ілік септігі білдіретін меншіктілік мағына иелік-тәндік, таза меншіктілік (баланың кітабы, Оспанның ішігі), әр түрлі органикалық, табиғи байланыс (мұнайдың қалдығы, еттің көбігі), әр түрлі туыстық, жақындық, адамдар арасындағы қарым-қатынастар (баланың ағасы, әкемнің нағашысы), бүтіннің

бөлшегі, бір заттың бөлігі (кітаптың беті, үйдің терезесі), заттар арасындағы әр түрлі, әр ыңғайдағы тәуелділік қарым-қатынас (судың сылдыры, сөздің түйіні), заттың әр түрлі қасиеті, сапалық тәндігі (аттың жүйрігі, адамның кербезі), заттың сандық, реттік мәні, қатысы (ауылдың жартысы), заттың белгілі бір қасиетінің артықшылығына, ерекшелігіне қатысы (жігіттің жігіті), т.б. мәндерді білдіріп, ілік септікті сөз тәуелдік жалғаулы сөзбен анықтауыштық қатынаста байланысып қолданылады [5].

Н. Оралбай ілік септігінің қолданыста жалғаусыз, нөлдік формада да болатындығын жазып, мағынасының өзгермейтіндігіне тоқталады. Ілік септіктің нөлдік тұлғасында қолданылған сөзде жалпылық мән басым болады. Оларды нақты мағынаға көшірсе, ілік септік жалғауымен қолданылады: (ауыл баласы – осы ауылдың баласы) [6, 110 б.].

А.М. Щербак түркі тілдеріндегі ілік септігінің жалғауларының қолданылу варианттарын бірнеше топқа бөліп көрсетеді: 1) *-нің* (*-нің*~*-ниң* нұсқалары қырым татарлары, татар, өзбек, ұйғыр тілдерінде; 2) *-нуң* ~ *-нөң* ~ *-дiң* ~ *-дуң* ~ *-дбң* ~ *-тиң* ~ *-туң* ~ *-тоң* формалары алтай, башқұрт, тува, хакас, шор тілдерінде; 3) *-нiн* ~ *-нун* ~ *-дiн* ~ *-дун* ~ *-тин* ~ *-тун* формасы қырғыз тілінде; 4) *-нiн*, *-нун* формасы қарайым тілінде; 5) *-иң* ~ *-уң* ~ *-нiң* ~ *-нуң* формасы түрікмен тілінде; 6) *-(j)in* ~ *-(j)un* ~ *-nin* ~ *-nun* формасы әзербайжан, гагауз, түрік тілдерінде; 7) *-нi*, *-ну* формасы қарашай-балқар, құмық тілдерінде; 8) *-нi*~*-дi*~*-тi*~*-мi*~*-зi*~*-сi*~*-шi*~*-рi*~*-ji*~*-лi*~*-нi*~*-vi*~*-ji* формалары өзбек тілінің говорларында; 9) *-н*~*-ән*~*-нән*~*-jән* формалары чуваш тілінде ұшырасады [7, с. 30].

М. Томанов басқы дыбыстың ыңғайына қарай түркі тілдерінде кездесетін ілік септік қосымшаларын екі топқа бөліп қарастырады: дауыстыдан басталатын түрі (*-ын*) және дауыссыздан басталатын түрі (*-ның*) [8, 86 б.]. Түркітануда ғалымдар тарапынан осы екі түрлі қосымшаның қайсысы бұрын қалыптасқан деген тақырыпта түрлі пікірлер айтылып келді.

В.В. Радлов ілік септіктің алғашқы нұсқасы *-ың* деп қарайды да [9], мұның өзі о баста тәуелдік жалғауы болған, жіктеу не сілтеу есімдіктеріне ғана жалғанған дейді. Ал соңғы дауыссыздан басталатын нұсқа ғалымның пікірінше, сөз құрамында морфологиялық ығысу құбылысына ұшыраудың нәтижесі деп қарайды. Ф.Г. Исхаков та осыған ұқсас

пікір айтады: оның ойынша, мойын, қойын, жауырын тәрізді сөздер құрамындағы *-ын* басқа тілдерде *-ун*, көне дәуірдегі тәуелдіктің III жағының аффиксі [10].

О.Н. Бетлинг қосымшаның алғашқы [н] дыбысынсыз келген вариантын көнерек деп есептейді. Ол *н*-нің пайда болуын көне түрк тілінде қазіргі тілдерге қарағанда *н*-ға аяқталған негіздердің жиі қолданылғандығын, сол түбірдегі соңғы *н* түбірден ығысып, аффикске бірігуінің нәтижесінде пайда болған деп түсіндіреді [11].

Морфологиялық ығысу арқылы түбірдің соңғы *н* дыбысының аффикстің құрамына өткендігі, ілік септігінің алғашқы қосымшасы *-иң* болып табылатындығы жөніндегі болжамды В. Шотт та айтқан болатын [2, С. 4-7]. В.В. Радлов О. Бетлингтің көне түрк тілінде *н*-ға аяқталған есім сөздердің қазіргі тілдерге қарағанда көп болмағандығын айта келе, ығысу жайлы пікірін қолдайды. Кейіннен В. Банг пен В.А. Богородицкий де осыған ұқсас қорытындыға келеді.

Ілік септігінің алдыңғы *н*-сыз келген түрінің көне екендігін Ж. Дени де айтады, ғалым *н*-ді қыстырма дауыссыздардың қатарына қосады. К. Гренбек ілік септігінің шығу тегін бір кездерде өз алдына жеке қолданылған *нiн* (зат, нәрсе) сөзінен пайда болған деп есептейді [12, с. 36]. Кейіннен ілік септік жалғауының *нiң* сөзінен пайда болған деген пікірді Н.А. Баскаков та қолдайды. Ілік септігінің *нынъ* толық түрінен бір ғана дауыссыз *н*-ге айналу жолын былай көрсетеді: *ненъ>ненъ-н>нынъ/нынъ>нын/нин>ны/ни>н* [13, С. 130-138.].

А.М. Щербак ғалымдардың әр түрлі көзқарастары мен талдауларын сараптай келе, бастапқы *-н* аффиксінен басталған ілік және табыс септіктерін екінші деп түсінуге ешқандай күдік қалмайды дейді. Ал оның шығу тегі жөнінде айтылған гипотеза толық дәлелденбеген, себебі көне түркі тілінде *н*-мен аяқталатын сөздер көп болған, кейін келе-келе олар қысқарып кетті деп айтуға дәлел жоқ. Септік парадигмасының жасалу процесінде есімдіктердің септелу рөлінің маңызды екендігін де ештеңе дәлелдей алмайды, сондай-ақ мәні есімдігіндегі ығысудың да мүмкіндігі сенімсіздеу: бұл формалар *мi*-мен емес, *мiн*-мен байланысты, *мi*-ны қандай да бір мағыналы элементке ұқсастыруға болмайды [7, с. 32].

Г. Рамстедт *-ның* аффиксінің құрамын былай түсіндіреді: алғашында *-н* түрінде

болған ілік жалғауы дауыссыз дыбыстарға біткен түбірлерге жалғанғанда, алдынан жалғастырушы дауысты дыбыс қосып алса керек. Содан кейін түбірдің соңғы дыбысы қосымшаға ығысудың нәтижесінде *-ның* қалыптасқан [14, с. 152].

Э.В. Севортян ілік жалғауы мен табыс жалғауы бір негізден тараған дейтін болжам айтады [3, 45 с.]. П.М. Мелиоранский де өз еңбегінде кейде табыс септік тұлғасының бір заттың екінші бір затқа тәуелділігін білдіретін сөз тіркесінде ілік септік тұлғасын алмастыратындығын жазады [15]. Алайда А.М. Щербак ілік септік пен табыс септіктерінің көне тұлғалары әр түрлі: *-ың* және *-ыг* болғандығын нақтылайды [2, с. 32].

Дж. Киекбаев ілік септігінің табыс септігінен дамып шығуы анықтауыштық (значение определенности) мағынасы мен түсінігіне екі септіктің де қатысты екендігінен, екі септіктің арасындағы айырмашылық табыс септік тура толықтауышты анықтауды білдірсе, ал ілік септік атрибутты анықтауды білдіреді дейді. Септік парадигмасы мазмұнының құрылымын нақты синтаксистік ерекшелік анықтайды [16, С. 258-267].

А.Н. Кононов табыс септігінің көне *-иг* аффиксінің құрамы туралы мәселені табыс пен ілік септіктерінің функционалдық бастапқы қызметтерін ескере отырып, сенімді түрде былай шешіледі деп көрсетеді: *г(э)<ң=ілік септігінің аффиксі: түрк будунуг // будуның аты – түркі халқының аты* [17].

К.Х. Абдрахманованың зерттеулеріне сүйенсек, ілік септігінің ықшамдалған *-ны*, *-ні* түрі Ахмет Яссауидің «Диуани Хикмет» еңбегінде жиі қолданылған. Мустафаны қадіріні (Мустафаның қадірін), бәндәні жайын (пенденің жайын), т.с.с. Ілік септігінің бұл түрі түбір сөздерден кейін де, көптік, тәуелдік жалғауларынан кейін де жалғанып келіп отырған. Бұл жалғау тұлғалық жағынан табыс септік жалғауымен сәйкес келеді [18].

А. Ибатов ілік септігінің ықшамдалған формада қолданылу дағдыларына мысалдар келтіре отырып, ерте заманда толық формада қолданылған септік жалғауы бертін келе есімдік сөздердің бойына сіңген мағыналық тұлғаларға айналып, солардың құрамына енген. Ол мағыналық тұлға бірте-бірте фонетикалық өзгерістерге түсіп, *-ны*, *-ні* формасын қалыптастырған, ақырында мен, сен, ол (☉ан), қай (☉қан) дегендегі н дыбысына, яғни ілік септігінің фонетикалық ықшамдалу бағытының ең соңғы сатысына ауысып

қалыптасқан. Осылайша ілік септік формасы н дыбысына дейін ықшамдала қалыптасу бағытында негізгі үш сатыны бастан кешірген: *нің>ні>н* [19].

Жоғарыда ғалымдар айтып кеткен ығысу заңдылығын М. Томанов та қолдайды. Ғалымның пікірінше, есімдерге жалғанатын қосымшаның басқы н дыбысы – морфологиялық ығысудың нәтижесі, ілік жалғауының байырғы варианты деп дауыстыдан басталатын *-ың* түрі танылады. В.Г. Коңдратьев те ілік қосымшасының ең байырғысы дауысты дыбыстан басталатын вариант, өйткені чуваш, моңғол тілдері соны дәлелдейді деп жазады [20].

Ілік септігі жайлы Б. Сағындықұлы н-нің морфологиялық ығысу жолы арқылы ілік септігінің құрамына ауысқандығы пікірімен келіседі. Алайда бұл н жіктеу, сілтеу есімдіктерінің құрамындағы н емес, тәуелдіктің III жағы толық формасы құрамындағы н екендігін айтады [21].

Қазіргі кезеңге дейін айтылған ілік септігінің қосымшаларының тарихи түпкітегі туралы ғалымдардың талдаулары мен пікірлерін саралай келе, көзқарастардың көбісі болжам түрінде қалғандығын байқауға болады, себебі көне жазбалар тілінің өзінен дәл қай жалғаудың бірінші екендігін айырып бере салу өте қиын. Ілік септігінің шығу тегі алдыңғы дәуірлерде қалыптасқан болуы әбден мүмкін. Дегенмен де ілік септік жалғауының *-нә* немесе *-нәң* зат есімдерінен жасалуы жөніндегі пікір сенімсіз дей аламыз. Әуелден тәуелділік мағына беретін ілік септігі мен «зат, нәрсе» ұғымын білдіретін сөздердің арасында ешқандай да семантикалық байланыс жоқ.

Талқылау

Орхон-Енисей жазба ескерткіштері тілінде ілік септігінің *-ың*, *-ің*, *-ның*, *-нің* (*-уң*, *-үң*, *-нуң*, *-нүң*) жалғаулары қолданылған: *Ең ілкі Тадықын – Чорың Боз атыг бiнiп тегдi. – Ең ілкі Тадықын Чордың Боз атын мiнiп тиiстi (КТҮ)*. Көне түрк тіліне тән құбылыстардың бірі – ілік септігінің көбінесе нөлдік формада жұмсалуды, сондықтан мұндай тіркестер қатар тұрып, орын тәртібі арқылы тәуелдік мағына берген: өзүм құтым – өзімнің құтым, емті будун беглер – түркінің ендігі халқының бектері, беглері, будуны түзсіз үчүн – бектерінің, халықтарының түзу еместігі үшін, т.с.с.

Қараханидтер мемлекеті кезеңінде (X-XII) жазылған ескерткіштердің бірі – М. Қашқаридың «Диуани лұғат-ит түрк»

ескерткіші тіліндегі ілік септігі зат есімдерге негізінен *-ның, -нің, -нұң, -нүң* түрінде жалғанады: Күн туннұң қаршысы ол – Күн түннің қаршысы ол (ДЛТ). М. Қашқари сөздігінде ілік жалғауының *-ың, -ің* түрі де ұшырасады. Алайда бұл тұлға көбіне есімдіктерге қосылып қолданылған: Менің таба келді. – Менің жанымға келді (ДЛТ).

Ескерткіш тіліндегі ілік септік жалғауы да қазіргі біздің тіліміздегі тәрізді заттар арасындағы қатынасты білдірудің негізгі тәсілі ретінде қолданылған. Бұл қызметте ілік жалғауы кейде түсіп қалып та отырған: Тағлар суы ағышды. – Таулар суы ақты. Ол бег қасығында қалды. – Ол бек қасында қалды (ДЛТ). Ілік жалғауының жасырын қолданылуы заттың белгісіздігіне әсте байланысты емес екенін байқауға болады [22].

Көне ұйғыр жазба ескерткіштерінің бірі – А. Йүгінекидің «Ғибат-ул хақайиқ» («Ақиқат сыйы») дастаны (XI-XII) тілінде кездесетін ілік септік жалғауы түбірдің жуан-жіңішкелігіне қарай *-ның, -нің* түрінде жалғанады: абаданның – гүлденудің, сүңәкнің – сүйектің, игинің – ауруының, ернің – ердің. Ілік септігі жалғауы сөздің соңғы дыбысының қатаң, ұяңдығына қарай түрленбейді, қазіргі тіліміздегідей дыбыс үндестігі мұнда байқалмайды. Ілік септігінің жалғауы сөз тіркестерінде толық сақтала бермейді: Адибнің йери аты Йүгнәк ерүр. – Ақынның жерінің аты Йүгнәк еді (hX, 475 б.). Ілік септік семантикалық қатынасына қарай екі түрлі мағына береді: а) тәуелділік; ә) әр түрлі қарым-қатынас пен байланыстарды білдіреді. Мысалы, кишинің ичи, ер қаны, аның зикри, саадат йолы, т.б.

XI-XII ғасыр ескерткіштерінің тілін қарастыра отырып, септіктердің қазіргі тілден де, көне дәуір ескерткіштері тілінен де кейбір ерекшеліктері бар екендігі көрінеді. Ілік септігінің көне түрі *-ың, -иң, -үң* қосымшасы сирек қолданылады: ериң тили – ердің тілі, өзүң хошлуғын – өзінің (көңілінің) қоштығын, т.б. Бұл қосымша жіктеу-сілтеу есімдігінің -ан көне түрімен көп жұмсалады: Аның өз тили өз башыны йейур. – Оның өз тілі өз басын жейді [21, 120 б.].

Құман қыпшақтарының тілінде жазылған «Кодекс Куманикус» ескерткіші (XIII-XIV) тілінде кездесетін ілік септігі көне қыпшақ жазба ескерткіштері тілінде де, қазіргі қазақ тілінде де меншіктілік, қатыстық мән береді, грамматикалық тәуелділікті білдіреді. «Кодекс куманикус» ескерткіші тілінде ілік септігі

жалғауының формалары *-нұң, -нүң, -ның, -нің, -ың, -ің* түрінде көрініс тапқан. Ілік жалғаулы сөз сөйлемде әрқашан тәуелдік жалғаулы сөзбен бірлікте айтылады, тәуелдік жалғаулы сөзге бағынып, оның грамматикалық мағынасын анықтайды. Мысалы, Буғанақлы чарт терек буғанасы құрламыш. – Қабырғалы берік теректің қабырғасы қаусап тұр [21, 28 б.]. Алай теңірнің сөвмекинден башқа неким йол бар? – Сол сияқты тәңірінің сүйіспеншілігінен артық қандай жол бар? [21, 25 б.]. Екі сөйлемде берілген изафетті тіркестер екі түрлі көрініс тапқан: бірінші сөйлемде терек буғанасы терек сөзі жалғаусыз, буғанасы тәуелділіктің үшінші жақ формасында келген; екінші сөйлемде алдыңғы сөз ілік септігінде келіп, кейінгі сөз тәуелділіктің үшінші жақ формасында тұр. Біріншісі сөйлемде қатыстық мағына, екіншісі сөйлемде меншіктік мағына бар.

Армян-қыпшақ жазба мұралары тілінде ілік септігінің *-нің, -нің* формалары жиі кездеседі (*Tügälbeyniñ, niñannıñ*), ерін үндестігіне қарай сирек ұшырасатын *-нұң, -нүң* фонетикалық нұсқалары да (*Zigmuntnuñ, Erusayemniñ*) бар. *Nuñ, niñ* формалары ескерткіш тілінде көбіне кірме сөздерге (өзге тілдененген кісі есімдеріне), жер-су атауларына жалғанғаны байқалады: *birisi padşahlardan Makedonniñ* – Македонияның патшаларының бірі, *Zeytünniñ tayi* – Зейтүннің тауы, *Erusayemniñ* – Йерусалимнің, *Ermoyajosniñ* – Ермолайдың, *Yakubniñ* – Якубтың, *Zigmuntnuñ* – Зигмундтың, *Zenosniñ* – Зенонның (*pirädir*), *Zariyovniñ* – Зевелунның, *abaşcharutiunniñ* – сыйынудың (*покаяния о грехах*), т.с.с.

Ескерткіш тіліндегі ілік септік жалғауы жалғанған сөздер өзінің негізгі мағынасы – грамматикалық меншіктілікті білдіруі тұрғысынан өз функциясын жақсы сақтаған: *atimniñ nalları* – атымның тағасы (*подкова*), *çizimniñ altunları* – қызымның алтындары, т.с.с. Бір ескеретіні, бұл формалар үндестік заңына бағынбайды: *-нің, -нің* нұсқасы түбір сөз дауыстыға бітсе де, дауыссызға бітсе де өзгеріссіз жалғана береді, түбірге бірден, тәуелденіп те, көптеліп те жалғанады.

Kimniñ nemäsisen? Atanıñ. – Кімнің немесісің? Атаның. *Kimlärnıñ nemäläridirlär alar? Atanıñ.* – Кімдердің немелері олар? Атаның. *Kimniñ yaratılğanı sen? Teñriñiñ. Kimniñ toyuşusu sen? Atanıñ meniñ. Kimniñsen sen barlıçı? Džanıñniñ meniñ barlıçı* [23].

Ескерткіште ілік септігі жалғанған сөздер негізгі мағынасынан бөлек, өзге қатыстық мағыналарда жұмсалатыны да көрінді:

– ілік септіктегі сөз адамдар арасындағы туыстық жақындықты, қарым-қатынасты білдіреді. Бұл топқа жануарлардың арасындағы табиғи байланысты білдіретін сөздерді де жатқызуға болады. Мәселен, *Sultanniñ ayası* – сұлтанның ағасы, *atasiniñ xardaşı* – атасының ағасы, *Teñriñiñ oğlu* – Тәңрінің ұлы, *Teñriñiñ kişiläri* – Тәңрінің адамдары, *Sultan Ahmätiniñ oğlu* – Сұлтан Ахметтің ұлы, *xartniñ yarguici oğlu* – қарттың жарғышы ұлы, *miskinniñ oğlu* – жарлының ұлы, *Mgrdič Kirkanij xardaşı* – Мгрдиç Кирканың ағасы, *Andriy biyniñ xoyčisi* – Андрей бидің қойшысы, *inakniñ bizaiyu* – сиырдың бұзауы, *Tatuačiniñ oğlu Sarkis* – Тамғашының ұлы *Sarkis*, *Holib Anksent oğlu soxurniñ* – Аксент соқырдың ұлы Холуб, т.с.с.

Xotin pirkalabiniñ oğlun, domnanij xardašin Ložinskiyni öldürdü Xanskiy. – Ханский Хотин бекінісі басшысының ұлы, домна ағасы Лозинскийді өлтірді (діндар Лусиг «Псалтырі», қыпшақ нұсқасы) [24].

Semeyon Olaç biyiniñ domnası kelip Kameneckä 2 oğlu bilä da ketti Multanga, zera 3-či oğlu Gavrilaško Multanda olturup edi biylikkä. – Молдавия биінің домнасы Симон Каменецке екі ұлымен келіп Валахияға кетті, үшінші ұлы Габриэль Валахияның биі болған еді (діндар Лусиг «Псалтырі», қыпшақ нұсқасы) [24];

– заттар арасындағы табиғи байланысты білдіреді: *ayasniñ xabuχnu* – ағаштың қабығы, *balixniñ tiši* – балықтың тісі, *baltaniñ ayası* – балтаның ағашы (сабы), *ormanniñ butaxları* – орманның бұтақтары (ағаштары), *adždahanij çayüi* – аждаһаның қаһары, *çanniñ džurumu* – өлтірілген адамның қаны (кровь убитого), т.б.;

– ілік жалғаулы зат есім белгілі бір қасиеттің, сапаның кімге, неге тән екенін көрсетеді. Мұндай мән-мағынада матасқан тіркестердің алғашқы сыңары Тәңриге, адамдарға, жан-жануарларға қатысты зат есімдер болса, екінші сыңары осы заттардың сапасы, қасиеті, табиғи белгілері болып келеді. Мысалы, *Teñriñiñ erki* – Тәңрінің еркі, *igitiñ xoltχasi* – жігіттің дұғасы *Teñriñiñ boyuχi* – Тәңрінің бұйрығы, *çanniñ boyuχi* – ханның бұйрығы, *Töräsiñiñ boyuχi* – Төресінің бұйрығы, *dištanniñ erki* – дұшпанның еркі, *eüičiniñ erki* – Жаратушының еркі, *Biy Teñriñiñ χiliχi* – Би Тәңрінің құлшылығы, *Teñriñiñ etiri* – Тәңрінің әмірі, *tatiχniñ yañčıltaχi* – тамұқтың жаншылуы, т.с.с.

Da budur Teñriniñ yargusu, ki Yarix keldi dünüâgâ, da adâmilâr artix sövdülâr çaranunu, ne ki yarıχni (Төре бітірі, 213 б.) [25]. – Тәңрінің

жарғышылығы дүнияға жарық келтірді, бірақ адамдар жарықтан гөрі қараңғылықты артық көрді (Төре бітірі, 643 б.) [25].

Boldu strogiy karanesi Biy Teñriniñ bizim Kamenec šähäriñiñ üstünä. – Каменең шаһарымыз Тәңрінің қатаң жазасына ұшырады (діндар Лусиг «Псалтырі», қыпшақ нұсқасы).

Sindiryaladiñ ešiklärin tamuχnu! – Сындырдың сен есіктерін тамұқтың! (діндар Лусиг «Псалтырі», қыпшақ нұсқасы) [24].

– ілік жалғаулы сөздер дерексіденген ұғымдардың, заттар мен құбылыстардың арасындағы әр түрлі тәуелділік қарым-қатынасты көрсетеді: *tamuχniñ otu* – тамұқтың оты, *tarlixniñ күnü* – қиыншылықтың күні, т.б.;

– ілік септігі заттар мен нәрселердің, адамдардың, жан-жануарлардың белгілі бір сапасының, қасиетінің, болмысының артықшылығын яки төмен дәрежеде екенін даралап, оқшаулап көрсетеді: *Ki kensiniñ zämanäsinä körgüzsäk sanli da yalyz çuvatli çani χnlarniñ, da Biyi biylärniñ.* – Өз заманында мықты әрі күшті ханның ханы, бидің биі дүниеге келеді.

Ілік септігінің ескерткіштер тілінде жасырын келуі де ұшырасады: *Nemič elčisi ketti koroldan Türkkä, atı Tarkovskiy.* – Неміс елшісі кетті карольден түрікке, аты Тарковский (діндар Лусиг «Псалтырі», қыпшақ нұсқасы) [24].

Сондай-ақ қос сөздердің қай түрі болса да, ілік септігінің жалғауы қосарланып жалғанғаны байқалады, бұл қазіргі түркі тілдеріне және қазақ тіліне тән емес: *Džäht etsin oğul ataniñ-apaniñ alyüšün algay!* – Ұл ата-ананың алғысын алуы тиіс!

Қазіргі түркі тілдеріне септік жалғауларын грамматикалық және көлемдік септіктерге жіктеп көрсету тән. Септік көрсеткіштері мен олардың беретін мәндері, негізінен, барлық түркі тілдерінде ұқсас болып келеді, дегенмен кейбір ерекшеліктері бар. Қазіргі кезде түркі тілдеріндегі септіктердің түрлері жөнінен айырмашылықтар бар. Біраз түркі тілдерінде 6 септік бар. Мысалы, гагауз, башқұрт, қарақалпақ, шор, салар, түрік, түрікмен, өзбек, құмық, ұйғыр, қырым татарлары, алтай, ноғай, әзербайжан, қырғыз, барабин татарларының тілінде көмектес септігі қолданылмайды. 7 септік қолданылатын тілдерде көмектес септігінің жалғаулары жұмсалады, сондай-ақ көмектес септіктің жалғауларымен бірге бірле шылауы қолданылатын тілдер де бар: қазақ, ұрым,

сонкор түркі тілдері. 8 септік тува, тофа, хакас, хорасан түркі, чуваш, долған, якут тілдерінде қолданылады.

Якуттық септелу басқа түркі тілдеріндегі есімдердің септелуінен біршама ерекшеленеді. Жалпы түркі тілдеріне тән ілік (кейбір тілдерде тәуелдік септік) және жатыс септіктері якут тілінде жоқ, бірақ кейін пайда болған бірлескен, жекелік, құралдық және салыстырмалы септіктер бар. Якут тілдерінің бұл ерекшелігі моңғол тілдерінің ықпалы деп түсіндіріледі.

Долған тілінің септіктері якут тіліне жақын болып келеді. Мұнда да басқа түркі тілдеріне тән септіктерден өзге бірлескен, көмектес, жеке салыстырмалы септіктер бар, бірақ ілік, жатыс септіктері аталмайды.

Тофа тілінде көмектес септігі қолданылмайды, тура объектілік қатынасты білдіретін табыс септігінің екі түрі бар: табыс және табыс (партитив). Сондай-ақ қазақ тіліндегі ша, ше қосымшасының мағынасын білдіретін просекутив септігі бар: бо орукша – бұл жол бойынша, аң изинше – аңның ізінше.

Тува тілінде көмектестен басқа септіктерге қосымша барыс септігінің жалғауларына байланысты үш түрін береді: барыс, барыс I, барыс II.

Хакас тілінің ерекшелігі басқа септіктермен қатар көмектес-құралдық септігі және барыс септігінен өзге бағыт септігінің болуында.

Чуваш тілінде барыс-табыс жалғаулары бірдей а/е түрінде жұмсалса, атау, шығыс, көмектес септіктерінен өзге айырғыш, себеп-мақсат септіктері қолданылады.

Татар тілінде септік түрлері – 10. Басқа түркі тілдерінен ерекшелігі, жатыс септігін жатыс I, жатыс II деп екіге бөліп көрсетеді. Бұл тілде көмектес септігі жоқ, ұқсату, айыру, меншік септіктері бар.

Қазіргі түркі тілдерін салыстырып қарағанда, атау, ілік, табыс, жатыс, шығыс

септіктері көпшілік түркі тілдерінде сәйкес келетіндігі байқалады.

Септіктерге тән концентрация құбылысы қазіргі түркі тілдерінде кездеседі. Екі немесе үш септік жалғауы семантикасының бір ғана жалғауға шоғырлануына чуваш тіліндегі барыс-табыс септіктерін жатқызуға болады: автан (қораз) – автана (қоразға, қоразды). Салар тілінде ілік септіктің -ні, -ді жалғауы кейде табыс септігінің -ны, -ді жалғауына сәйкес келеді: аүасні (ағашты), елні (елді), таşні (тастың), ініні (інінің).

Қорытынды

Септік жалғауларын формалық және мағыналық жағынан қарастыра отырып, ғалымдардың зерттеулерін зерделей келе, септік жүйесінің көне дәуір кезеңінен қалыптасып, әр дәуірде тұлғалық және мағыналық жағынан дами түсіп, біздің дәуірімізге, тілімізге жеткен құбылыс екендігіне көз жеткізуге болады. Көне дәуір, орта ғасыр, қазіргі түркі тілдері, қазіргі қазақ тілінде септік жүйесінің төркіні, қалыптасу кезеңдері, сипаты көбіне ортақ деп айтуға толық негіз бар. Алайда бұл септік жалғаулары көне дәуірден біздің дәуірімізге еш өзгеріссіз жетті дегенді білдірмейді. Әр дәуір, әр кезең септік жалғауларының тұлғалық, мағыналық даму жолында белгілі бір сипатта өзінің ізін, әсерін қалдырып отырған. Армян-қыпшақ ескерткіштеріндегі септік жалғауының тұлғалық, мағыналық даму жолын ашып-айқындау үшін көне түрк дәуірі, қараханидтер мемлекеті дәуірі, көне қыпшақ жазба ескерткіштері тілінде кездесетін ерекшеліктерге тоқталмай кетуіміз мүмкін емес. Тұтас кезеңді қамти отырып, қазіргі түркі тілдерімен, қазіргі қазақ тілімен салыстыру арқылы септік жалғауларының тарихи даму жолын жан-жақты ашып көрсетуге мүмкіндік туары анық.

Әдебиеттер тізімі

1. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков: региональные реконструкции / под ред. Э.Р.Тенишева. – М.: Наука, 2002. – 767 с.
2. Щербак А.М. К характеристике системы тюркских падежей в плане содержания // Советская тюркология. – 1972. – № 4. – С. 4-7.
3. Севортян Э.В. Категория падежа // Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков. – М.: Наука, 1956. – Ч.1. – 236 с.
4. Ысқақов А. Қазіргі қазақ тілі: морфология. – Алматы: Ана тілі, 1991. – 384 б., б. 62
5. Исаев С.М. Қазіргі қазақ тілі: морфология. – Алматы: Өнер, 2007. – 340 б., б. 135
6. Оралбай Н. Қазіргі қазақ тілінің морфологиясы. – Алматы: Инжу-Маржан, 2007. – 390 б.
7. Щербак А.М. Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков (имя). – Л.: Наука, 1977. – 192 с.
8. Томанов М. Түркі тілдерінің салыстырмалы грамматикасы. – Алматы: Қазақ университеті, 1992. – 192 б.
9. Радлов В.В. Древнетюркские надписи Монголии. – СПб., 1894. – Вып. 1. – 84 с.
10. Исхаков Ф.Г. Местоимение. – М.: Изд. Акад. наук СССР, 1956. – Ч.2. – 335 с.
11. Böhrling O.N. Über die sprashe der Jakuten. – SPb., 1851. – 397 s. , s. 160
12. Gronbech K. Der türkische Sprachbau. – Kopenhagen, 1936. – 182 s.
13. Баскаков Н.А. Соотношение значений местоимений в тюркских языках // Докл. и сообщения Института языкознания АН СССР. – 1951. – № 1. – С. 130-138.
14. Рамстедт Г.И. Введение в алтайское языкознание. – М.: Изд. иностр. лит., 1957. – 254 с.
15. Мелиоранский П.М. Памятник в честь Кюль-Тегина. – СПб., 1899. – 144 с.
16. Киекбаев Дж. О происхождении некоторых падежных форм в урало-алтайских языках в свете теории определенности-неопределенности // Вопросы методологии и методики лингвистических исследований: сб. науч. тр. – Уфа: Башк. гос. универ., 1966. – С. 258-267
17. Кононов А.Н. Грамматика современного турецкого литературного языка. – М.: Изд. Акад. Наук СССР, 1956. – 569 с.
18. Абдраманова Г.Х. Қожа Ахмет Яссауидің «Диуани Хикмет» ескерткіші тіліндегі септік жалғауларының сипаты. – Алматы: Үш қиян, 2003. – 136 б.
19. Ибатов А. Қазақ тіліндегі есімдіктің тарихынан. – Алматы: Ғылым, 1966. – 73 б.
20. Кондратьев В.Г. Грамматический строй языка памятников древнетюркской письменности VIII-XI вв. – Л.: Изд.-во Ленинградского унив., 1981. – 191 с.
21. Сағындықұлы Б. Қазақ тілі лексикасы дамуының этимологиялық негіздері. – Алматы: Санат, 1994. – 168 б.
22. Кашкари М. Девану лугат ит-турк. – Ташкент: Фан, 1960. – Т. 1. – 270 с.
23. Грамматика кыпчакского языка / АрхФИДР Матенадаран имени М. Маштоца // Рукопись. – Ереван, 2013. – №3522. – С. 226-264.
24. Armenian-Qypchaq Psalter written by deacon Lussig from Lviv, 1575/1580 / ed. by A. Garkavets, E. Khurshudian. – Almaty: Desht-i-Qypchaq, 2001. – 656 p.
25. Гаркавец А., Сапарғалиев Г., Капраль М., Цимбал М. Төре бітігі: армяно-кыпчакский судебник 1519-1594 гг. – Алматы: Дешт-и-Кыпчак, Баур, 2003. – 792 с.

Б.С. Жиёмбай¹, А.Р.Маемерова², Г.Т.Жиёмбаева³

^{1,3}Евразийский национальный университет имени Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан

²Международная Тюркская академия, Астана, Казахстан

Историческое развитие родительного падежа в языке армяно-кыпчакских памятников

Аннотация. Наследие, написанное на кыпчакском языке армянской графикой, основано на религии, литературе, истории, праве, философии, естественных науках и охватывает политические, экономические, исторические и культурные сферы жизни. С XX века армяно-кыпчакское наследие, ставшее предметом пристального изучения ученых, публикуется в зарубежных изданиях, транскрибируется, пополняется словарями и переводами. В настоящее время со стороны ученых отчетливо ощущается необходимость более глубокого изучения языковых особенностей армяно-кыпчакского наследия, положивших начало различным научным суждениям и взглядам.

Категория падежа – одна из актуальных и разнообразных тем теоретической грамматики тюркских языков. Изучение данной грамматической категории тесно связано с историческим изучением тюркских языков и берет свое начало от языка древних памятников. В статье на основе работ ученых определен исторический генезис категории падежа, в том числе родительного падежа, систематически анализируются их окончания в древнетюркских, средневековых памятниках, армяно-кыпчакских памятниках и современных тюркских языках. Статья подготовлена в рамках научного проекта AP13068438 «Универсальное и особенное в языке армяно-кыпчакских памятников».

Ключевые слова: Дешт-и-кыпчак, история, язык, письменный памятник, наследие, категория, категория падежа, родительный падеж, этимология.

B.S. Zhiyembay¹, A.R. Mayemerova², G.T. Zhiyembayeva³
^{1,3}*L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan*
²*International Turkic Academy, Astana, Kazakhstan*

Historical development of the genitive case in the language of the Armenian-Qypchak monuments

Abstract. The heritage, written in the Qypchak language with Armenian graphics, is based on religion, literature, history, law, philosophy, natural sciences and covers the political, economic, historical and cultural spheres of life. Since the 20th century, the Armenian-Qypchak heritage, which has become the subject of close study by scientists, has been published in foreign publications, transcribed, updated with dictionaries and translations. At present, scientists clearly feel the need for a deeper study of the linguistic features of the Armenian-Qypchak heritage, which laid the foundation for various scientific judgments and views.

The category of case is one of the relevant and diverse topics in the theoretical grammar of the Turkic languages. The study of this grammatical category is closely connected with the historical study of the Turkic languages and originates from the language of ancient monuments. Based on the works of scientists, the article defines the historical genesis of the category of case, including the genitive case, systematically analyzes their endings in ancient Turkic, medieval monuments, Armenian-Qypchak monuments and modern Turkic languages. The article was written within the framework of the scientific project AP13068438 "Universal and special in the language of the Armenian-Qypchak monuments."

Keywords: Desht-Qypchak, history, language, written monument, heritage, category, case category, genitive, etymology.

References

1. Sravnitel'no-istoricheskaja grammatika tjurkskikh jazykov: regional'nye rekonstruktsii [Comparative-Historical Grammar of Turkic Languages: Regional Reconstructions] (Nauka, Moscow, 2002, 767 p.) [in Russian].
2. Sherbak A.M. K kharakteristike sistemy tjurkskih padezhej v plane sodержaniya [On the characteristics of the system of Turkic cases in terms of content], Soviet Turkology. 1972. No.4. P. 4-7, [in Russian].
3. Sevortyan Je.V. Kategorija padezha [Case Category] (Nauka, Moscow, 1956, 236 p.).
4. Isakov A. Qazirgi qazaq tili: morfologija [Modern Kazakh Language: Morphology]. (Ana tili, Almaty, 1991, 384 p.), [in Kazakh].
5. Isayev S.M. Qazirgi qazaq tili: morfologija [Modern Kazakh language: morphology] (Oner, Almaty, 2007, 340 p.), [in Kazakh].
6. Oralbay N. Qazirgi qazaq tilinin morfologijasy [Morphology of the Modern Kazakh Language] (Inzhu-Marzhan, Almaty, 2007, 390 p.), [in Kazakh].
7. Sherbak A.M. Oчерки по sravnitel'noj morfologii turkskikh jazykov (imia) [Essays on the comparative morphology of the Turkic languages (name)] (Nauka, Leningrad, 1977, 192 p.), [in Russian].
8. Tomanov M. Turki tilderinin salystyrmaly grammatikasy [Comparative Grammar of Turkic Languages] (Kazakh University, Almaty, 1992, 192 p.), [in Russian].
9. Radlov V.V. Drevnetjurkskie nadpisi Mongolii [Ancient Turkic Inscriptions of Mongolia] (Saint Petersburg, 1894, 84 p.), [in Russian].
10. Ishakov F.G. Mestoimenie [Pronoun] (Moscow, 1956, 335 p.), [in Russian].

11. Böhtlingk O.N. Über die Sprashe der Jakuten (SPb., 1851, 397 s.).
12. Gronbech K. Der Türkische Sprachbau (Kopenhagen, 1936, 182 s.).
13. Baskakov N.A. Sootnoshenie znachenij mestoimenij v tjurkskikh jazykakh [Correlation of Pronouns in Turkic Languages]. – Reports and messages of the Institute of Linguistics of the Academy of Sciences of the USSR. 1951. No.1. P. 130-138.
14. Ramstedt G.I. Vvedenie v altajskoe jazykoznanie [Introduction to Altai Linguistics] (Foreign Literature Publishing House, Moscow, 1957, 254 p.), [in Russian].
15. Melioranskii P.M. Pamjatnik v chest' Kjul'-Tegina [Monument in Honor of Kul-Tegin] (Saint Petersburg, 1899, 144 p.).
16. Kiebaev Dzh. O proishozhdenii nekotorykh padezhnyh form v uralo-altajskih jazykah v svete teorii opredelennosti-neopredelennosti [On the origin of some case forms in the Ural-Altai languages in the light of the theory of certainty-uncertainty] Issues of methodology of linguistic research, 1966. P. 258-267, [in Russian].
17. Kononov A.N. Grammatika sovremennogo tureckogo literaturnogo jazyka [Grammar of the modern Turkish literary language] (Moscow, 1956, 569 p.), [in Russian].
18. Abdramanova G.H. Qozha Ahmet Yassawidin "Diwani Hikmet" eskertkishi tilindegi septik zhalgaularynyn sipaty [Character of adverbial endings in the language of Khoja Ahmet Yassawi's "Diwani Hikmet" monument] (Ush kiyani, Almaty, 2003, 136 p.), [in Kazakh].
19. Ibatov A. Qazaq tilindegi esimdiktin tarihyndan [From the history of the Kazakh language pronoun] (Nauka, Almaty, 1966, 73 p.), [in Russian].
20. Kondrat'ev V.G. Grammaticheskij stroj jazyka pamjatnikov drevnetjurkskoj pis'mennosti VIII-XI vv. [The grammatical structure of the language of the monuments of ancient Turkic writing of the VIII-XI centuries.] (Leningrad University Press, Leningrad, 1981, 191 p.), [in Russian].
21. Sagyndykuly B. Kazak tili leksikasy damuynyn jetimologijalyk negizderi [Etymological bases of Kazakh language vocabulary development] (Sanat, Almaty, 1994, 168 p.), [in Kazakh].
22. Kashkari M. Devanu lurat it-turk [Diwān Lughāt al-Turk] (Fan, Tashkent, 1960, 270 p.), [in Kazakh].
23. Grammatika kypchakskogo jazyka [The Grammar of the Kypchak language], Yerevan, 2013. No.3522. P. 226-264, [in Kazakh].
24. Armenian-Qypchaq Psalter written by deacon Lussig from Lviv, 1575/1580 / ed. by A. Garkavets, E. Khurshudian. (Desht-Qypchak, Almaty, 2001, 656 p.).
25. Garkavec A., Sapargaliev G., Kapral M., Cimbal M. Tore bitigi: armjano-kypchakskij sudebnik 1519-1594 gg. [Tore bitigi: Armenian-Kypchak judicial book 1519-1594] (Desht-Qypchak, Almaty, 2003, 792 p.).

Авторлар туралы мәлімет:

Жиембай Бибигуль Сауровна – Ph.D., түркітану кафедрасының доценті, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Маемерова Айнұр Рысбекқызы – Ph.D., Халықаралық Түркі академиясының бас сарапшысы, Астана, Қазақстан.

Жиембаева Гүлбақрам Тұмарбекқызы – PhD, түркітану кафедрасының доценті, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Жиембай Бибигуль Сауровна – Ph.D., доцент кафедры тюркологии, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

Маемерова Айнұр Рысбековна – Ph.D., главный эксперт, Международная Тюркская академия, Астана, Казахстан.

Жиембаева Гүлбақрам Тұмарбековна – Ph.D., доцент кафедры тюркологии, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

Zhiembay Bibigul Saurovna – PhD, Associate Professor of the Department of Turkology of L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Maemerova Ainur Rysbekovna – PhD, Chief Expert of the International Turkic Academy, Astana, Kazakhstan.

Zhiyembayeva Gulbakram Tumarbekovna – PhD, Associate Professor of the Department of Turkology of L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

А.Р. Ершаева,
А.Б. Шалдарбекова

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,
Астана, Қазақстан
(E-mail: assyl_1993@mail.ru, ajars@mail.ru)

«Қорқыт ата» кітабындағы gün «күн» лексемасы

Аңдатпа. Мақалада «Қорқыт ата» кітабындағы «gün» тарихи лексемасын салыстырмалы-тарихи аспектіде зерттеуді негізге ала отырып, қазіргі қазақ тілінде фонологиялық, семантикалық, грамматикалық, прагматикалық сабақтастығын анықтауды мақсат етеміз.

Тарихи лексемалар – қазіргі қазақ тілінің сөздік қорының негізгі қабатындағы ерекше құрылымдар. Олар әлемдік тілдік бейнедегі дүниетанымдық ерекшеліктер мен ұлттың құндылықтарын белгілей отырып, атадан балаға мирас болып куммулятивті қызмет атқарады. Тарихи процесте белгілі бір жағдайда белгілі бір себептермен жасалып, уақыт өтуімен қолданыста сол тілді тұтынушылар тарапынан шыңдалған тарихи лексемалар тілдік ортада жан-жақты дамып, тұтынушылардың коммуникациялық сұраныстарын әлі де жүзеге атқаруда. Осындай тарихи лексемаларды фиксациялаған VII-XIII ғасырларда Сыр бойын жайлаған оғыз-қыпшақ тайпалары арасында туып, ауыздан-ауызға көшіп, түркі тектес халықтардың бәріне түгел жайылған жазба ескерткіш – «Қорқыт Ата кітабы» тілдік фактілердің қазақ тілімен сабақтастығы қарастырылады. Аталған ескерткіштің оғыз тобындағы тілдермен сәйкестігі жоғары болса да, қыпшақ тілдерімен фонологиялық, лексика-семантикалық, прагматикалық тұрғыдан сәйкестігін зерттеген жұмыстардың аз болуы осы мақаланың өзектілігін көрсетеді. Жалпы «Қорқыт Ата кітабы» тұтас бір халықтың тұрмыс-тіршілігінен, жер-су атауларынан, әдет-ғұрпынан, салт-санасынан, наным-сенімінен, тарихынан ақпарат береді. Тілдің осы мазмұндық жағы, яғни куммулятивтік қызметтен туындаған әлемнің тілдік бейнесін сипаттауы тарихи фактілерді жаңа заман сұранысына сай қарастыруды қажет етеді. Солардың ішінде gün «күн» лексемасының жан-жақты қолданысы мен алуан түрлі семантикалық қырлары қазіргі қазақ тілінде де сақталу деңгейін анықтап, қазақ тілінің тарихи сөздік қорындағы орнын бағамдаймыз. Сол арқылы тілдің табиғатын және ортатүркілік сөздік қорды қалпына келтіре отырып, орта ғасырлық түркі дүниетанымның ерекшеліктерін анықтауға тырысамыз.

Түйін сөздер: тарихи лексема, ортатүркі тілі, қазақ тілі, жазба ескерткіштер, табиғат, күн, лексика, семантика, сабақтастық.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-6887/2023-143-2-273-281>

Түсті: 22.09.2022 / Жариялауға қабылданды: 06.01.2023

Кіріспе

Түркі халықтарының ұлттық-мәдени болмысын, тарихи-әлеуметтік сипатын танытуға қызмет ететін ортағасырлық жазба мұралардың бірі – «Қорқыт ата кітабы». Ел ішінде VII-VIII ғасырларда дүниеге

келген Қорқыт ата образы жалпытүркілік дүниетанымда ерекше із қалдыруы заңдылық. Жазба ескерткіште лексикалық жүйенің негізін құрайтын түбір сөздердің жалпы тұрпаты мен мазмұны жақсы сақталған. Осы түбір сөздерді зерттеу арқылы ерте орта ғасыр түркілерінің тұрмыс-тіршілігі

мен дүниетанымы, тілдік ерекшеліктері мен сөз қолданысындағы ерекшеліктерді анықтауға болады. Түркілер тарихының ерте орта ғасыры мен кейінгі орта ғасыры аралығындағы ауызекі тіл мен жазба тілдің даму үдерістерін қамтыған «Қорқыт ата кітабы» мұрасының тілі қазақ тілінің де даму жолын анықтаудың маңызды дереккөздерінің бірі болып табылады. Қазақ қоғамында ұлттық руханиятқа қатысты деректер мен тарихи мұралардың түпнұсқалары мен көшірмелерін жіті зерттеу мәселесіне басымдық берілуіне орай жазба ескерткіштер тілін қазіргі қазақ тілімен салыстыра зерделеудің де маңызы артуда.

Зерттеудің деректері мен әдістері

Тілдік дамуда экстралингвистикалық және фонологиялық-семантикалық заңдылықтар түбірлердің корпусына мықты әсер етіп, жедел дамытты. Соның ішінде біздің зерттеуімізде нысанға алынғаны «*gün*» тарихи лексемасы CVC моделіне жатады. Бұл «Қорқыт ата кітабы» ескерткішінде де ең көп қолданылатын дербес лексемалар қатарына жатады, енді бір тобын туынды сөздер құрамынан кездестіреміз. Қазақ тіліндегі жалпы түбірлердің ішінен саны жағынан басым келетіні – CVC моделдері. Аталған ескерткіште 72 CVC моделді түбірлерді кездестірдік. Бұл түбірлер лексико-семантикалық жағынан дербес болумен қатар тақырыптық жағынан алуан түрлілігімен ерекшеленеді. «Қорқыт ата кітабы» ескерткіші тілінде де бейнелі де көркем тілдік конструкциялар жасауға белсене ат салысып, ортатүркі тілінің базистік лексикалық қабатын құрайды. CVC гомогенді параллельдердің аулаут корреляттар арқылы семантикалық жіктеліске ұшырауы моносиллаб құрамындағы CVC компонентінің «интеграциялаушы мазмұнды, ал соңғы консонант дифференциациялаушы мазмұнды» иеленуіне байланысты қалыптасуы мүмкін [1, 89 б.]. Бұл жөнінде А.М.Щербак «Следует также обратить внимание на то обстоятельство, что, подобно слогам других структурных типов, слоги типа C+H+C не всегда являются первичными» [2, 109 б.].

Тіршілікке өмір беретін күнді қазақтар ұдайы қозғалыстағы аспан денелерінің қатарында қарастырады. Жылқы мәдениетінің шыңына жеткен көшпенділер атқа жетілген

арба дөңгелегін күнмен байланыстырып, «күн де, арба да дүниенің төрт бұрышын шарлайтын ұдайы қозғалыстағы объектілер» деп түсінген [3, 109 б.]. Қазақ әдеби тілінің сөздігінде «Күн. зат. 1. Әлемге жарық, қызу беретін, күн жүйесінің орталық денесі, Жерге ең жақын жұлдыз. 2. Жаз кездерінде шақырайып, көз қауыштырып қаратпайтын күн табағы. 3. ауыс. Күн сәулесі тіке түсетін ашық жер; күншуақ» деген мағыналарын береді [4, 744 б.]. Ал орыс тілінің академиялық сөздігінде күн «күн» «1. Күн жүйесінің орталық денесі, оның тереңдігінде жүретін термоядролық реакциялардың әсерінен жарық пен жылу бөлетін алып ыстық газ шары, жұлдыз. 2. Осы денеден таралатын жарық, жылу. 3. Тіршіліктің қайнар көзі немесе негізі. 4. Басқа планеталық жүйелердің орталық планетасы» деп мағынасын толығырақ беруге тырысады [5, 532 б.]. Басқа салалық сөздіктерде «жерге ең жақын жұлдыз, күн спектрлік класы G2V, абс. жұлдыздық шамасы +4,83 сары ергежейлі жұлдыз» [6, 425 б.]; «диаметрі 1 миллион 400 мың км өте зор газшар» т.б. мағыналар берілген.

Талқылау және нәтижелер

Kün «күн» көне түркіден бастап барлық жазба ескерткіштерде кездеседі: күн (Енисей жазбалары 443); *kün jemä tün jemä jelü bardimiz* «күндіз-түні жарыстық» (Тоникук 27); *kün küniñä im tarıym asılun* «Егінім күн сайын көбейе берсін» (Көне ұйғыр ескерткіштері: Uig I 291); др.-уйғ.: *kün toydı qamuı üzä jaruq boltı* күн шығып, бәріне нұр жауды (Көне ұйғыр ескерткіштері: ThS II39); Біз зерттеген орта түркі ескерткіштерінде мыналар көбірек қолданылады: *tiriglik küniñä tükäl alqınur* «Өмір күннен күнге азайып барады» (Құдатғу Біліг 10817); *jasyq jerkä endi, jüzin kizlädi* «Күн жерге түсті, бетін жасырды» (Құдатғу Біліг 361-13). Қазіргі тілдерде қыпшақ тобы мынадай формаларда тамыр тартқан: баш.т. *кояш* «күн», кырғ.т. *күн* «күн», қаз.т. *күн* «күн». Диван реестрінде 16 рет пайдалануы лексеманың орта ғасырлардағы белсенді қызметін көрсетеді. Қазақ сөздік қорында *gün* «күн» лексемасы арқылы қырықтан астам туынды сөздер жасалған.

Зерттеушілер лексеманың даму эволюциясын талдай отырып, ең көп қолданылатын бірнеше мағынасын анықтады: а) «күн» – кейбір дереккөздерінен басқа, негізінен Оңтүстік-Батыс; б) «ауа-райы» – тат.,

ноғ., ққалп., қаз (қаз. күн жауды «жаңбыр жауды» – бұл функционалдық мағыналар), қырғ., алт., хак. қыз.; в) «найзағай» - қаз. (күн күркіреді «найзағай ойнау»), г) «өмір, өмір сүру» – аз., түрк., құм., қаз (күн көр – «өмір сүру, өмір сүру»), қырғыз., өзбек, як., чув.; д) «өмірдегі үлес» - ұйғ. диал.; е) «тағдыр», «бақыт»; ж) «апат» - ұйғ. Олардың ішінде негізгі мағынасы «күн» [7, 64-66 бб.]. Бұл сөздің архетипі: *kü- [7, 605 б.].

Әлемге жарық беруші күннің планета ретінде барлық адамның көзіне көрінетін ең алғашқы қасиеті – қозғалыста болуы, яғни атуы мен батуы, әрине мұнда кәсіби физикалық күйі туралы айтылып тұрған жоқ. Күннің батуын күнбатыс тіркесі береді. Жалпы *gün* «күн» компонентімен жасалған көнетүркілік, ортағасырлық тілдік құрылымдардың қазіргі түркі тілдерінен айырмашылықтары бар. Айталық, *qirğaru kün batsiqıña* «кейін күн батыста» КТк. 2 (Айд. I, 168); *kün batsıy* «запад» (МК 233) түрінде қолданылса, қазіргі қазақ тіліндегі күн батыс еркін тіркес ретінде кең қолданылады, ал синонимдік қатар батыс, күнбатыс, мағырып сөздерінен құрайды [8, 720 б.]. Сонымен қатар 20 ғасырдың басындағы жазба әдебиеттерде Батыс Еуропа елдері, жұртын күн батыс тіркесімен атаған. Қазақ әдеби тілінің сөздігінде келтірілген мысалдардың басым көпшілігі С.Сейфуллин, А.Байтұрсынов, М.Дулатұлы шығармаларынан алынуы осындай пікір қалыптастырды. Сонымен қатар батыстың жергілікті қолданысында «Батыс жақтан соғатын теңіз желін» күнбатыс деп атайды [9, 744 б.].

Қолдану ерекшелігі көне түркі тілдерінен белгілі күн шығу *güni toğ-* «күні туу, ісінің сәті түсу» мағыналарын берген: *Pgerü kün toysıqda ...* «Ілгері күн шығыста...» (Айд. I, 168,172); бұл тіркес «Қорқыт ата кітабында» кездеседі: *Тап atdı, gün toğdı* (D.47b-1) «Таң атты, күн шықты». Қазақ тілінің 20 ғасырдың басындағы жазба тілде күншығыс лексемасын жиі кездесіреміз: «Осы күнде күншығыс Сібірінде қазақтың ағайындары бар» (Абай); «Өткен март айының ортасында арасына бір жеті күншығыс жұрттары екі бірдей кемеңгер көсемінен айырылды» (М.Дулатұлы). Сонымен қатар «шығыс ел, мемлекет» мағынасында жұмсалады: Қайсыбір күншығыс жазушылары (М.Дулатұлы), соңғы уақыттары «жапония мен елін» күншығыс деп атау қалыптасып келе жатқанын байқаймыз. Түркілердің

тарихындағы ерекше бір қолданыс «күн ортасы», «оңтүстік» мағынасындағы *gün ortaç* конструкциясы біздің зерттеуімізде кездеседі: *Қаларда қорарда үгерім gün ortaç* (D.117b-12) «Менің жерім – күн ортасы (оңтүстік?)»; қазіргі қазақ тілінде қолданылмайтын тіркес, дегенмен, *ортасы* компоненті «қыс ортасы», «қарашаның ортасы» деген сияқты мезгіл мен ай атауларымен жиі қолданысқа түседі.

Gün «күн» лексемасы «күннің атуы мен батуының арасындағы уақытты білдіруі» сан есімдермен тіркесімін арттырды. Зерттеу барысында жекелеген сан есімдермен қолданыстары күрделі семантикалық ерекшелік түзгенін байқаймыз: *бір күні: Қияметün bir günü ol gün oldı* (D.33b-12) Қияметтің бір күні сол күн болды; *үш күн: üç günlük yolu bir günde alu-ram* (D.23b-12) үш күндік жолды бір күнде аламын; ерекшелік: *үш gün дүнлі günli yortdı* (D.133b-4) үш күн бойы күндіз де мей, түн демей жортты; ортағасырлық оғыз тобы тілінің ерекшелігі ретінде *bes күн* тіркесімін атауға болады: *Begil beş gün oldı divana çıkmadı*, (D.123a-8) *Begil bes күн болды жиынға келмеді; beş gün yeme işme oldı* (D.129b-1) *bes күн ішіп-жеді; алты күн: Altı güne қomadum, anı aldum* (D.141b-6) *Алты күнге жеткізбей оны алдым; жеті күн: Yedi gün yedi gece yeme işme oldı* (D.34b-7) *Жеті күн, жеті түн ішіп-жеді (той болды); он күн: Oğlum toğmasun, toğarisa on güne varmasun*, (D.97a-5) *Ұлым тумасын, туар болса он күнге жетпесін; қырық күн: Hanum, oğlanuñ kırk günde yarası oñaldı, şarasağ oldı* (D.16b-7) *Хан ием, оғланның қырық күнде жарасы оңалды, сап-сау болды; Kırk gün kırk gece toy düğün eylediler* (D.62b-11) *Қырық күн, қырық түн той жасады. Жоғарыда келтірген тіркестер қазіргі қазақ тілінде де кеңінен қолданылатын белсенді тілдік құрылымдар екені белгілі.*

Gün «күн» лексемасы тірек болған фразеологизмдер қазіргі тілдерді көптеп кездеседі. Ортағасырлық *güni toğ* тіркесінің «(басына) күн туды» мағынасы сол қалпында сақталған: *Қаранқу ақшам оlanda günü toğan* (D.24b-12) *Қараңғы ақшам болғанда күні туған; күн туу* конструкциясы «көксеген мезеті жетті», «дер кезеңі келді»; «басына қиыншылық түсті, істі болды» мағынасы *басына күн туды, ат басына күн туды, қара күн туды, қысылтаяң күн туды* фразеологизмдерінің компонентін құрайды. Оған қарсы мағынада: *оңынан ай, солынан күн туды* «болып-толды»; «шамшырағы жанды» тіркесі мен «жолың болсын» тілек мәніндегі *ақ*

kün *tuşyn* тіркесінде қолданылады [10, 161 б.]. «Уақыты келу, күні жету» мағынасында *güni gel-* тұрақты тіркесі Bedevi atum saqlarıdum bu gün için, günü geldi (D.66b-4) «Бәдәуи атымды сақтап едім осы күн үшін, күні келді» деп қолданса, толғағын күтіп отырған анаға *айы-күні жетіп* отыр деп жатырындағы сәбидің жарық дүниеге келетін күні жеткенінен хабар береді.

Қазақ баласын «күнім» деп еркелетіп, «өте көрікті, асқан сұлу» қызға *ай десе аузы бар, күн десе көзі бар; айдай аузы, күндей көзі бар* фразалар арқылы сипатталады, ал *айдай ару, күндей нұрлы* тіркесі ортағасырлық тілде *Aydan arı, günden görkli kız qardaşuñ* (D.43b-12) «Айдан ару, күннен көрікті қарындасың» түрінде қолданылған.

Қазақ тілінде *gün* «күн» лексемасының тіркесімдік қабілеті өте жоғары және зерттеу барысында көп жағдайда ортағасырлық ескерткіштер тілімен сәйкес келетінін байқадық. Дегенмен «уақыт» семасымен тікелей байланысты *күндіз-түні жорту/жүру* тіркесі «Қорқыт ата кітабында» ерекше жағдайда 3 рет қолданылған: *gece gündüz yortdılar* (D.98a-2) күндіз-түні жортты. Сонымен қатар *dünli günli* тіркесі де 1 рет кездеседі: *Atasınuñ anasınuñ elin öpdi, qarakuc atına sıçrayup bindi, dün qatdı, yort eyledi; üç gün dünli günli* (D.133b-2-3-4) yortdı Атасының, анасының қолынан сүйді, жорық атына ырғып мінді, түн қатты, жортты, үш күн бойы *күндіз-түні жортты* (қазақша аудармасында «күндіз демей, түн демей» деп аударылған. Сол сияқты қазақ тіліндегі *күндердің күнінде* тіркесі жазба ескерткіште *günlerde bir gün: Günlerde bir gün Düz мүrd kal'asına* (D.103a-11) geldi «Күндердің күнінде Дүзмүрт қамалына келді» болып қолданылған.

Тілдік конструкцияда *gün* «күн» лексемасының ортағасырлық қолданысы мен қазіргі қазақ тіліндегі қолданысындағы сабақтастықты көрсететін тағы бір тіркес – *kiyamet günü*: *Yarın kıyamet güninde menüm elüm Qazan Hanuñ uqasında olsun*, (D.151 a-13) «Ертең қиямет күнінде менің қолым Қазан ханның жағасында болсын». Қазақ тілінде *қиямет қайым қиямет күні* діни лексиканы құрайтын фразеологизм, ол «ақыр заман»; «басқа түскен қиын жағдай», «ауыр күн» мағыналарын береді. Сонымен қоса «Қорқыт ата кітабындағы» ерекше қолданыс *şağış günü* «есеп күні», «махшар»: *Şağış güninde eyne görkli* (D.5a-10) «Есеп күнінде жұма көрікті»; бұл тіркес қазақ тілінде тұрақты құрылым

ретінде қалыптаспаған. Жалпы жоғарыда талданған тұрақты тіркестерді қазақ халқының тұрмысындағы сапарға *ақ күн тусын* «жолың болсын!» деп шығарып салып, «аңсаған мезгілге жеткенде» көксеген күнді көрді деп шүкіршілік етуі; күннің барлық қимылымен өріле өмір сүрген халықтың «түс болғанды» *күн төбеден ауды*; «кешке ұласқанда» *күн еңкейді*, «кеш болса» *күн батып, қас қарайды* деп тұрақты тіркеспен әсерлеп жеткізуі, алма кезек дүние мен үзілмеген үмітін *атар таң, батар күнге* жалғап, өмірдің шындығын қабылдауымен сабақтасып жатыр.

Тарихи кезеңдердегі түркі халқының көшпелі өмір салтында жыл құсы сияқты ұдайы табиғаттың қолайлы белдеулерінде болып отырды. Бұл уақыт пен кеңістікті жетік танып-түсінуді, мол тәжірибені қажет етті. Кез келген өркениетті «адам сапасы» қалыптастыратыны белгілі [11]. Табиғаттың тезіне шыңдалған көшпелі түркілердің қабілет-күші мен ақыл-парасатының кемелдене түсуі қоршаған ортамен үндескен өмір салттың әбден орнығуының нәтижесі болды. Осы мәдениеттің эпицентрі – күн жүйесі және онымен байланысты уақыт. Көк аспанды Тәңірі тұтқан көшпелілер «Күнді Тәңірдің көзіне балаған» [12, 245 б.]. Тіпті Ұлыстың ұлы күнін тәңірлік құбылыс ретінде кие тұтып, сол күнге тәңірлік мазмұн дарыту қазақ арасында күні бүгінге дейін сақталғаны белгілі. Тәңірілік таным-сенімнен бастау алған күн мен түннің теңесер шағын «ұлыстың ұлы күні» деп атап, ең киелі рәсім «көк жиектен шапақ шашып шашырай шығып келе жатқан күнді қарсы алу дәстүрін» қалыптастырды. Ақ жаулықты аналар тостағанға ақ құйып алып шығып, күн көзіне қарата шашып, үш мәрте тізе бүгіп тағым етеді. «Атар таңға, шығар күнге тәу-тәу, басымызға амандық, малымызға береке дарыта көр!» деп тілек тілейді. «Тәуба! Тәуба! Тәуба!» деп, тілекке тілек қосып, алақанын шығар күннің шапағына қарсалап, маңдайына тәу етеді. Көне кезеңдерде қалыптасып бүгінгі уақытқа дейін қазақ халқында орындалатын «тәу ету» салты жалпы «әлемдік діни наным-сенімдердегі шоқыну, қос алақанмен бет сипау» дәстүрі сияқты «Тәңірге сиынып, шығар күнге тәу етумен сабақтас» екенін байқаймыз [12].

Күннің құбылыстарын жіті аңғарған көшпелі түркілер бар өмір салтын бейімдеп, табиғат құбылыстарымен үйлескен шаруашылығы мен мәдениетін

орнықтырып, өзіндік дүниетанымдарын қалыптастырды. Күн бетінде «қара дақ пайда болса, сол уақытта табиғатта әртүрлі қауіпті құбылыстар» болатынын, егер Күннің беті таза болса, онда Жерде де ешқандай құбылыстардың болмайтынын байқаған [13]. Осының бір мысалы ретінде ауа райына қатысты халық болжамдарын жатқызуға болады. Айталық, «күн құлақтанып батса, ауа райы оңалуға тиіс»; «күн құлақтанып шықса, ауа райы суытып, жауын-шашын болуға тиіс»; «күн қораланса, қар қалың түседі»; «күн көзін бұлт шалса, қыс қарлы, жаз жаңбырлы болады»; «күн батарда көк жиек ашық болып, қызыл шапақ шашса, ауа райы жылынады»; «күн қызыл шапаққа оранып батса, ертеңінде ыстық болады», т.б. халықтық болжамдар метеоролог-синоптик ретінде қызмет атқарған. Сонымен қатар 28 күндік тоғыстан тұратын айды он үш ай жүйесі күн қозғалысына негізделген қазақша күнқайыру дәстүрлі ортада ертеден келе жатқан есептеу түрі. Түркі халықтарында күнқайыру жүйесі «Саян-Алтай, Сібір түркілерінде орын алған» [14]. Күн райын болжау – шаруашылық істері мен тіршілікқамы қарекетін тиімді, ұтымды ұйымдастыру мақсатында бұрынғы және сол сәттегі табиғат құбылыстарына қарай отырып, болашақтағы күннің райын, табиғаттың жай-күйін анықтау, болжамдар жасау болып табылады.

Күн «күн» лексемасының қатысуымен жасалған паремиялар қазақ тілінің тұтас бір қабатын құрайды. «Адам-Табиғат» қарым-қатынасындағы барлық ұғымдар «Ғалам экожүйесі» ұғымымен байланысты күн «күн» сөзінің лексика-семантикалық мағыналары арқылы ерте заманнан беріліп, логикалық-ассоциативті қатынасқа түседі. Сананың астарлы білімі және бұл бүкіл процесс халықтың өмір тәжірибесіне негізделген мақал-мәтелдерде көрініс табады. «Көкте Күн - жалғыз, Жерде Ғүн – жалғыз» деген қазақтың тарих жадында сақталса, күннің қозғалысына қатысты «Бірінші күні Ай мен Үркер ауыл үй қонады, Екінші күні тоғысады, Үшінші күні топырақ шашысып ажырасады» мақалында қазақ халқының жинақтаған тәжірибесі мен білімі қорытылғандықтан, қазіргі тілімізде де қолданысын жоймаған. Сол сияқты «Күн күркіресе, арты не құрғаққа, не сырғаққа айналады дегенде «күннің тым ерте, не кеш көктемде күркіреуі ауа райының қауырт өзгерісін, не құрғақшылық болатынын, не сырғақшылық, яғни мұз тайғақ» болатынын

ескертеді [15, 374 б.]; «Сәуір болса күн күркірер, Күн күркіресе көк дүркірер»; «Таразы туса таң суиды, Сүмбіле туса күн суиды»; «Үркер батқан күні қыс тоқсаны басталады»; «Үркер көкке шыға жаз күні тоқырайды»; т.б. мақалдар күннің күркіреуі көктемнің келуін, жаңбыр жауып, көктің көтерілуін, т.б. табиғаттағы құбылыстарды аңғартады. Күн райы бір күннен бастап бір жылға, тіпті бір мүшелге дейінгі уақытты қамтиды және жұлдызға, Айға және жердегі табиғат құбылыстарына, оның ішінде тіршілік иелері (құс, балық, жануарлар, өсімдік, адам сезімдері), аспан құбылыстары (таң шапағының түсі, жұлдыздардың жарқырауы, айдың түсі), заттардың белгілері мен өзге де қайталанып тұратын құбылыстарды т.б. бақылауға алып отырған. Ғылымға дейін ауа райын болжауға қатысты тиімді (рационалды) және өлшемге келмейтін (иррационалды) бақылау бойынша, есепшілер халықтық білімнің синкретикалық жүйесін жасады [3, 285-296 бб.].

Күн «күн» лексемасының бір семантикасы «уақытты мөлшерлеумен» байланысты екені мәлім. Осы семантика тірек болған категория «өліммен» байланысты. «Ақымақ күнде өледі, ақылды бір-ақ өледі» мақалында ақылы аз, не ақылсыз адамның ойланбай-толғанбай жиі істейтін әрекеттерінің салдары қауіп-қатер мен өлімге бастайтыны, ал ақылды адам тек тікелей келген ақ адал ажалдан өлуі табиғи құбылыс екені айтылған. Ел ішіндегі қазаны халық әрқалай қабылдайды: ет-жақын ағайын-тумалары мен бала-шағаларының қатты қайғыратыны «Өлім - бірінші күні от, екінші күні - шок, үшінші күні – жоқ» мақалына арқау болып, «қаза ең жақын-қимасын жоғалтқан адамдар үшін бірінші күні жан-дүниесін өртеген оттай, екінші күні табы ыстық шоқтай болып сезілсе, кейбіреулер үшін үшінші күні қайғы жоқтай суына бастайтыны», «ауыр қайғы-қазаны да уақыт басады, оның қай түріне болса да адам баласы біртіндеп болса да көнетіні» осы мақалда тұжырымдалған.

Адамның табиғи болмысына байланысты «Бір күн қарны ашқаннан қырық күн ақыл сұрама!» тиым мақалында қарны ашқан адамның ойлау, пайымдау, бағдарлау, тану, бағалау сияқты адами қасиеттерін аштық басып кететінін ескертеді; «Бес күндігін ойламаған әйелден без, Бес жылдығын ойламаған еркектен без» мақалында «әрбір адам өзінің ертеңгі жағдайын алдын ала ойлауға міндетті» екенін ескертеді, сондықтан қазақтар

арасында ертеңісін ойламаған әйелден, бес жыл бұрынғысын ойламаған еркектен аулақ жүру керегін ескерткен, өйткені ондай адамдардың «бейғам, берекесіз адамдар» деген ұғым қалыптасқан [15, 247 б.].

Қорытынды

Қазақ дүниетанымында *kün* «күн» төл сөзімен байланысты этникалық ұғымдардың дәстүрлі өмірінде де кездесуі туралы Ш.Уәлиханов былай жазды: «Қазақтар күнге қарсы қарап тұрмайды, түзге отырғанда да, алдын күнге бермейтін белгілі салт, күнге деген қошамет» [15, 247 б.]. Дәстүрлі ортада күнге және айға қолын шошайтуға тыйым салынады. Күн батар сәттен бастап таң атқанға дейін «жер бетінде пәле-жала, жын-шайтан, қаскөй күштердің белең алатын кезі» деп санайды [3]. Қазақ арасында соған сай қалыптасқан көптеген тыйымдар бар. Әсіресе, күн батуға жақындап қалған сәтінде дәстүрлі ортада батар күнмен «жарысып» жұмыс істемейді, сол сияқты тамақ ішуге де, ұйықтауға да тыйым салынады. Сондай-ақ, науқас адам да еңсесін тіктеп, басын көтеріп отыруы дұрыс деп саналады. Науқас адамды күн батар алдында әр түрлі жолдармен ұшықтаса ем болады деп санайды. Мұндай

байырғы ем түрін «күнталастырып ұшықтау» деп атайды. Сол сияқты, Күн батқаннан кейін қорадан мал беруге немесе шығаруға болмайды. Себебі, қазақы ортада қалыптасқан түсінік бойынша, қораның ырысы қашады, үйдің ырыздығы шайқалады деген.

Kün «күн» лексемасы этностың өмір сүру барысында пайда болған, шаруашылық жүргізуде, ұйымдастыруда аса маңызды орын алатын халық білімінің бір саласын құрай отырып, дәстүрлі тіршілік мәдениетінің маңызды құрамдас бөлігін жасауға ұйытқы болды. Белгілі бір кезеңде пайда болып, жан-жақты дамыған түркі дүниетанымымен сабақтасқан тарихи лексемалар қазақтың дүниетанымы мен тұрмыс-тіршілігіне байланысты одан әрі дами отырып бүгінгі күнге жетті. Осы эволюциялық кезеңдерді ортағасырлық ескерткіштер байланыстырып, одан әрі дамуға серпін берді. Қазақ халқы уақыт пен кеңістіктің тылсым сырын қыпысыз игерген бұрынғы түркілердің төрт түліктің бабын экосистемамен мінсіз үйлестірген білім-тәжірибелерін дамыта отырып, соған сай келетін материалдық және рухани игіліктер қалыптастырды, бұл өз кезегінде көшпелілердің төлтума мәдениетінің бір бөлшегін құрап, адамзат тарихында орын алды.

Әдебиеттер тізімі

1. Ескеева М.Қ. Орхон, Енисей, Талас ескерткіштері және қазіргі қыпшақ тілдеріндегі моносиллабтардың құрылымдық ерекшеліктері: филол. ғ.док. диссертация. – Алматы, 2007. – 89 б.
2. Щербак А.М. Сравнительная фонетика тюркских языков. – Л.: Наука, 1970. – 201 с.
3. Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі. Энциклопедия. 3-том. – Алматы: РПК Слон, 2012. – 210 б.
4. Қазақ әдеби тілінің сөздігі: он бес томдық. Т.8: К- Қ. / Ысқақов А., Уәли Н. – Алматы: Арыс, 2011. – 752 б.
5. Словарь русского языка: в 4-х томах. Т. 2. К-О. / Евгеньева А.П. – М.: Русский язык, 1999. – 736 с.
6. Қазақстан – Ұлттық энциклопедия. 9 т. / Нысанбаев Ә. – Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 1998. – 720 б.
7. Этимологический словарь тюркских языков: Общетюркские и межтюркские основы на букву «Қ». Т.6 / Левитская Л.С., Дыбо А.В., Рассадин В.И. – Москва, 2000. – С. 213-214.
8. Бизақов С., Болғанбаев Ә., Дәулетқұлов Ш. Қазақ тілінің синонимдер сөздігі. – Алматы: Арыс, 2005. – 720 б.
9. Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық. Т.8 / Күдерінова Қ., Жұбаева О., Жолшаева М. және т.б. – Алматы, 2011. – 744 б.
10. Кеңесбаев І. Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі. – Алматы: Ғылым, 2005. – 161 б.
11. Печчеи А. Человеческие качества. – М.: Прогресс, 1985. – 312 с.
12. Сейдімбек А. Қазақ әлемі. – Алматы, 1999. – 416 б.
13. Омаров Т. Динамика гравитирующих систем Мегалактики. – Алматы: Наука, 1975. – 144 с.

14. Катанов Н.Ф. Материалы и сообщения / Доможаков Н.Г. – Абакан: Хаккнигииздат, 1958. – 216 с.
15. Қайдар Ә. Халық даналығы. – Алматы, 2004. – 374 б.
16. Уәлиханов Ш. Таңдамалы шығармаларының бес томдығы. Т.1. – Алматы, 1984. – 432 б.

А.Р. Ершаева, А.Б. Шалдарбекова

Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

Преемственность лексемы *gün* «солнце» в «Книге моего Деда Коркута»

Аннотация. В данной статье на основе историко-сравнительного анализа лексемы «*gün*» в письменном памятнике «Книга моего деда Коркута» исследована ее фонологическая, семантическая, грамматическая и прагматическая преемственность в современном казахском языке.

Исторические лексемы – это своеобразные структуры в основном слое лексики современного казахского языка. Они определяют мировоззренческие особенности и национальные ценности мирового языкового образа и выполняют кумулятивную функцию передачи из поколения в поколение. В историческом процессе исторические лексемы, созданные по определенным причинам в определенных условиях и усовершенствованные с течением времени потребителями того же языка, всесторонне развиваются в языковой среде и продолжают удовлетворять коммуникативные запросы. В исследовании рассматривается преемственность языковых фактов письменного литературного памятника «Книга моего деда Коркута» в казахском языке. Героический эпос «Книга моего деда Коркута», зародившийся среди огузско-кыпчакских племен, населявших побережье Сырдарьи в VIII-XIII веках и широко распространившийся среди всех кочевых тюркских племен, содержит большое количество исторических лексем. Несмотря на то, что, по мнению большинства ученых, этот труд является памятником, созданным на огузском языке, проводятся и исследования, устанавливающие родство и сходство с кыпчакскими языками. В связи с этим данная работа приобретает особую актуальность, так как здесь сделана попытка установить преемственность с казахским языком. В целом произведение «Книга моего деда Коркута» дает информацию о быте, географических названиях, обычаях, традициях, религиозных воззрениях и истории всего тюркского народа. Данная содержательная сторона языка, то есть описание языковой картины мира, порожденной кумулятивной деятельностью, требует рассмотрения исторических фактов в соответствии с требованиями нового времени. В частности, мы определяем уровень неизменности лексемы «*gün*» - «солнце» в современном казахском языке и оцениваем ее роль в историческом развитии словарного фонда казахского языка. Тем самым, восстанавливая природу языка и среднетюркский словарный запас, мы попытаемся определить особенности средневекового тюркского мировоззрения.

Ключевые слова: историческая лексема, среднетюркский язык, казахский язык, письменные памятники, природа, день (солнце), лексика, семантика, преемственность.

A.R. Yershayeva, A.B. Shaldarbekova

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

Continuity of the lexeme *gün* “sun” in the *Book of Korkyt Ata*

Abstract. In the article we define phonological, semantic, grammatical and pragmatic continuity in the modern Kazakh language, based on the study of the historical lexeme «*gün*» (sun) in the comparative historical aspect of the written monument *The Book of Korkut Ata*.

Historical lexemes are peculiar structures in the main layer of the vocabulary of the modern Kazakh language. They perform a cumulative function from father to son, establishing the ideological features and values of the nation in the world linguistic image. In the historical process, historical lexemes created for certain reasons in certain conditions and tempered over time by consumers of the same language are comprehensively developed in the language environment and still satisfy the communicative needs of consumers. The continuity of linguistic facts of the written monument *The Book of Korkut Ata* with the Kazakh language is considered. The written monument *The Book of Korkut Ata* – originated among the

Oguz-Kipchak tribes who inhabited the Cheese in the VIII-XIII centuries, fixed such historical lexemes, and spread by word of mouth to all peoples of Turkish origin. Although the correspondence of this Monument to the languages of the Oguz group is high, a small number of works studying phonological, lexicosemantic, pragmatic correspondence to the Kipchak languages indicates the relevance of this article. In general, the *The Book of Korkut Ata* provides information about everyday life, geographical names, customs, traditions, beliefs, and the history of the entire people. This substantial aspect of language, that is, the description of the linguistic picture of the world generated by cumulative activity, requires consideration of historical facts in accordance with the requirements of modern times. In particular, we determine the level of preservation of the token “«gün”« (sun) in the modern Kazakh language and evaluate the place of the Kazakh language in the historical dictionary. Thus, restoring the nature of the language and the Middle Turkic vocabulary, we will try to determine the specifics of the Middle age Turkic worldview.

Keywords: historical lexeme, middle Turkic language, Kazakh language, written monuments, nature, day (sun), vocabulary, semantics, continuity.

References

1. Yeskeyeva M.K. Orkhon, Enisey, Talas eskertkishi zhanе qazirgi kypshak tilderindegi vjysillabtardyn qurylymdyq erekshelikteri [Monuments of Orkhon, Yenissei, Talas and structural features of monosyllables in modern Kipchak languages]. (Almaty, 2007. 89 p.) [in Kazakh].
2. Sherbak A.M. Sravnitel'naya fonetika tiurkskih yazikov [Comparative phonetics of the Turkic languages]. (Nauka, Leningrad, 1970, 201 p.) [in Russian].
3. Qazaqtyn etnografiyalıq kategoriyalar, ugymdar men ataularynyn dasturli zhuiyesi [Traditional system of Kazakh ethnographic categories, concepts and names]. (RPK Slon, Almaty, 2012, 210 p.) [in Kazakh].
4. Yskakov A., Uali N. Qazaq adebi tilinin sozdigi: on bes tomdyq. [Dictionary of the Kazakh Literary Language: In Fifteen Volumes]. (Arys, Almaty, 2011, 752 p.) [in Kazakh].
5. Yevgenyeva A.P. Slovar russkogo yazyka [Dictionary of the Russian language]. (Russkii yazyk, Moscow, 1999, 736 p.) [in Russian].
6. Nyssanbayev A. Qazaqstan – Ulttyq Entsiklopediya [Kazakhstan – National Encyclopedia]. (Kazakh encyclopedia, Almaty, 1998, 720 p.) [in Kazakh].
7. Levitskaya L.S., Dybo A.V., Rassadin V.I. Etimologicheskii slovar tyurkskih yazikov: obshchetyurkskiie b mezhtyurkskiie osnovy na bukvu «Q» [Etymological Dictionary of Turkic Languages: Common Turkic and Inter-Turkic Bases Starting with Letter 'K']. (Moscow, 2000, P. 213-214) [in Russian].
8. Bizakov S., Bolganbayev A., Dauletkulov Sh. Qazaq tilinin sinonimder sozdigi [Dictionary of Synonyms of the Kazakh Language]. (Arys, Almaty, 2005, 720 p.) [in Kazakh].
9. Kuderinova K., Zhubayeva O. Zholshayeva M. Qazaq adebi tilinin sozdigi. On bes tomdyq [Dictionary of the Kazakh Literary Language. Fifteen Volumes.]. (Almaty, 2011, 744 p.) [in Kazakh].
10. Kenesbayev I. Qazaq tilinin frazeologiyalyq sozdigi [Phraseological Dictionary of the Kazakh Language]. (Science, Almaty, 2005, 161 p.) [in Kazakh].
11. Petchey A. Chelovecheskiye kachestva [Human Qualities]. (Progress, Moscow, 1985, 312 p.) [in Russian].
12. Seidimbek A. Qazaq alemi [Kazakh World]. (Almaty, 1999, 416 p.) [in Kazakh].
13. Omarov T. Dinamika gravitiruiushih system Megagalaktiki [Dynamics of Gravitational Systems of Megagalaxy]. (Science, Almaty, 1975, 144 p.) [in Russian].
14. Katanov N.F. Materialy i soobsheniya [Materials and Messages]. (Abakan, 1958, 216 p.) [in Russian].
15. Qaydar A. Khalyq danalygy [Folk Wisdom]. (Almaty, 2004, 374 p.) [in Kazakh].
16. Ualikhanov Sh. Tandamaly shygarmalarynyn bes tomdygy [Five Volumes of Selected Works]. (Almaty, 1984, 432 p.) [in Kazakh].

Авторлар туралы мәлімет:

Ершаева Асыл Рахымжанқызы – Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, халықаралық қатынастар факультеті түркология кафедрасының докторанты, Астана, Қазақстан.

Шалдарбекова Ажар Беккеновна – Ph.D., Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, халықаралық қатынастар факультеті, түркология кафедрасының профессор м.а., Астана, Қазақстан.

Yershayeva Assyl Rakhymzhankyzy – PhD student of , Department of Turkology, Faculty of International Relations, L.N.Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Shaldarbekova Azhar Bekenovna – PhD, Associate Professor, Department of Turkology, Faculty of International Relations, L.N.Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Ершаева Асыл Рахымжанқызы – докторант кафедрасы түркология, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

Шалдарбекова Ажар Беккеновна – Ph.D., и.о. профессора кафедрасы түркология, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

Редактор: **Р.А. Нуртазина**

Компьютерде беттеген: **Ж.Қ.Оспан**

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің Хабаршысы.
Саяси ғылымдар. Аймақтану. Шығыстану. Түркітану сериясы.
– 2023. – 2(143). – Астана: ЕҰУ. – 282 б.
Шартты 12,5 б.т. Таралымы – 18 дана
Басуға қол қойылды: 15.06.2023

Ашық қолданудағы электрондық нұсқа: [http:// bulpolit.enu.kz](http://bulpolit.enu.kz)
Авторларға арналған нұсқаулықтар, публикациялық этика журнал сайтында берілген: [http:// bulpolit.enu.kz](http://bulpolit.enu.kz)

Мазмұнына типография жауап бермейді.

Редакция мекен-жайы: 010008, Астана қ., Сатпаев көшесі, 2
Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті Тел.: +7(7172) 709-500 (ішкі 31-432)

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің баспасында басылды